

KARTOGRAFIJA OTPORA:

ZAGREB 1941. - 1945.

★ KARLO DRŽAIĆ ★ SAŠA VEJZAGIĆ ★ JOSIP JAGIĆ ★ KREŠIMIR ZOVAK ★ BARBARA BLASIN ★
★ ANA LOVREKOVIĆ ★ PETRA ŠARIN ★ STEFAN TRESKANICA ★ GORAN KOROV ★

**KARTOGRAFIJA OTPORA:
ZAGREB 1941-1945.**

SADRŽAJ

04	PAR RIJEČI O GRADU I BORBI, MOTIVACIJI, KNJIZI I PRILOZIMA	★
14	KARLO DRŽAIĆ Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunista	
56	SAŠA VEJZAGIĆ Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942–1943.	
92	JOSIP JAGIĆ „A mi u ovome kavezu muku mučimo...“ Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine	
138	KREŠIMIR ZOVAK Narodna pravda	
196	BARBARA BLASIN „Majke, žene, sestre! Dvanaesti čas već kuca“ Djelovanje AFŽ-a u Zagrebu 1941.–1945.	
218	ANA LOVREKOVIĆ „Ti ne smiješ pasti“— Žene i zagrebačka partijska organizacija od 1941. do 1945.	
256	PETRA ŠARIN Ilegalne partijske tehnike i pokret otpora u Zagrebu 1941.–1945.	
294	STEFAN TRESKANICA Narodna pomoć kao indeks zagrebačkog pokreta otpora (1941.–45.)	
344	GORAN KOROV Rad KPJ u Zagrebu od 1931. do 1941. godine	
382	BIOGRAFIJE AUTORICA I AUTORA	
386	INDEKS IMENA	
394	LISTA SKRAĆENICA	

**PAR RIJEČI
O GRADU I BORBI,
MOTIVACIJI, KNJIZI
I PRILOZIMA**

„Molim te ako se negdje nadješ sa Borisom ili Tamarom da im kažeš neka ne prave gluposti kao i ostali smrtnici koji odu na slobodu. Tamara je pisala Leblovici da će doći njena stanodavka iz P. gdje su u zadnje vrijeme boravili po cigarete. Mislim da ne moram naglašavati kako je to nezgodno kad znaš da je to sada naš jedini punkt, a pored toga i opasnost da uletim gdje me ne treba. Isto tako je Leblovica toj osobi trebala odnesti robu za njih dvoje, ali ne znam iz kojeg razloga to ne klapa. To joj je rekao Boris kad je bio u Zagrebu. Tamara je čak htjela da ju posjeti, no ispričavala se time što nije imala prilike. Ti si konačno i sam jedamputa upozoravao Borisa i ljutio se što je nešto slično naredio, pa te molim da ga pronadješ i da mu to za u buduću zabraniš. Ti znadeš da je Leblovica strašno sentimentalna i da ona ne bude nikoga odbila sa njihovom porukom. Tebi je sigurno jasno, da ti to ne pišem radi svoje lične sigurnosti, nego radi same naše stvari, jer ovakav pad bi bio zbilja u nebo vapijući grijeh. Izgleda da vam je sloboda svima udarila u glavu, a mi u ovome kavez u muku mučimo za vaše hirove.

P.S.: Ti se sjećaš onog profesora i njegove žene koji su otišli za ZAVNOH. Borisovi i Tvoji prijatelji. Ako ih negdje uhvatiš, operi im propisno glavu. Prave isto takove gluposti, jer im Leblovica priča kako se njezini slabo javljaju a oni tako često. Zato ona ide k njima da nešto čuje o svojim. Oni da se javljaju skoro svakih 14 dana. Uredi i tu stvar što hitnije.“

—Zagreb, 9. juna 1944.¹

O gradu i borbi

Situacija za NOP u Zagrebu je postala nešto povoljnija početkom srpnja 1944. jer su se provale koje su trajale skoro tri mjeseca počele stišavati. Te provale opustošile su NOP u Zagrebu s obzirom na to da je većina organiziranih članova ili uhićena ili evakuirana iz Zagreba uslijed kompromitacije.² Jedan od tih bitnih kadrova koji su bili prisiljeni napustiti Zagreb zbog kompromitacije bio je i Dragan Carić (Ozren). Njemu je gore citirani izvještaj upućen. Carić se tada nalazio na oslobođenom teritoriju gdje je radio u Povjerenstvu CK KPH za Sjevernu Hrvatsku unutar kojeg je bio zadužen za komunikaciju s gradskom organizacijom NOP-a u Zagrebu. Čini se da je lokalna gradska organizacija, odnosno ono što je ostalo od nje nakon provala, presrela privatnu komunikaciju između Borisa i Tamare s jedne strane i Leblovice s druge. Boris i Tamara su bračni par Boris i Ivanka Bakrač, a Leblovica je Ljubica Bakrač, Borisova sestra, čija je trafikacija ispod Samoborskog nadvožnjaka tada bila jedini punkt za razmjenu i komunikaciju gradskog NOP-a i njemu nadređenog Povjerenstva van grada.

1 HDA, GK SKH ZG, Kutija 1, KP-67/1300-a; Prilog iz 2017. godine „A mi u ovome kavez u muku mučimo“ pripisao je autorstvo ovog dijela izvještaja Norbertu Veberu (Mladenu) što je bila greška. On je potpisnik cijelog izvještaja koji je nadopunjen gore citiranim dijelom čija je potpisnica Vikica Tučkorić (Galja). Vidi Jagić, „A mi u ovome kavez u“, 127; Hvala Barbari Blasin koja nam je skrenula pozornost na protagoniste ovog izvještaja kao i na obiteljsku pozadinu ove komunikacije.

2 Jagić, „A mi u ovome kavez u“, 110–111.

Privatna komunikacija s osobama u gradu bila je teško kršenje pravila konspiracije kojih su se morali pridržavati svi u organizacijama NOP-a. Ovdje je situacija bila još dramatičnija jer je komunikacija, uz osobni rizik involviranih, dovodila u opasnost i itekako važnu infrastrukturu, kao što je jedini preostali punkt za razmjenu, uspostavljen netom nakon smirivanja situacije u Zagrebu. Svaka organizirana osoba u nekoj od organizacija NOP-a predstavljala je i rizik za organizacijsku infrastrukturu. Ovaj izvještaj predstavlja samo jedan od bezbroj izvještaja iz grada i u grad koji se bave temom konspiracije ili njena kršenja. Konspiracija i načini njene provedbe bili su jedna od ključnih metoda i tema kojima se NOP u Zagrebu bavio,³ a zapravo i jedino oruđe koje su aktivisti imali na svojoj strani. Iako se u drugoj polovici rata kršenje pravila konspiracije povezuje s mladošću i neiskustvom pripadnika NOP-a, ovdje, a i u mnogim drugim slučajevima,⁴ to nije bilo posrijedi.

Boris i Ivanka Bakrač bili su povezani s NOP-om još od 1941. godine, kada su u svom stanu zbrinjavali ilegalce. Bakrač i Carić bili su uz to i predratni poslovni partneri i prijatelji. Obojica su kasnije postali članovi zagrebačkog MK KPH, s tim da je Carić od proljeća 1943. do proljeća 1944. godine obnašao dužnost političkog sekretara MK KPH Zagreb. Nakon instruktora Povjerenstva to je bila najvažnija pozicija u gradu.⁵ Ivanka Bakrač je bila zadužena za održavanje najosjetljivijih veza u gradu, poput one s Josipom Lukatelom (Feliksom) – zagrebačkim majstorom krivotvorenih papira.⁶ Ukratko, bili su ono što se u gradu i lokalnoj organizaciji podrazumijevalo pod „iskusnim kadrom“. Boris Bakrač je pola godine nakon što je izašao iz grada postao glavni pregovarač GŠ Hrvatske za razmjene zarobljenika i u toj funkciji dočekao je kraja rata. Tijekom tog perioda dužnost ga je dovodila otprilike 25 puta u Zagreb na pregovore o razmjeni.⁷ Kao što vidimo iz izvještaja, tom prilikom pokušavao je stupiti u kontakt sa svojom sestrom Ljubicom ne bi li se informirao o stanju svojih najmilijih i ne bi li, očigledno, osigurao neke od roba koje su im bile potrebne u partizanima. Radilo se o kršenju pravila konspiracije te je takvo postupanje dovodilo u opasnost i njegovu sestru, sve aktiviste povezane s njom u tom obavještajnom lancu, kao i propast jednog životno važnog punkta za komunikaciju.

Rigorozno inzistiranje na pravilima konspiracije bilo je gotovo jedini mehanizam koji je zagrebački NOP imao na raspolaganju pri zaštiti od provala koje su značile uhićenja, mučenja, deportacije u logore i smrt. Bio je to jedini potez koji se mogao povući u objektivnim okolnostima horora koji je za njih predstavljao cijeli ustaški represivni aparat koncentriran u glavnom gradu NDH. Kad god bi se dogodila neka provala ili kad bi netko od aktivista pao, taj bi pad za sobom imao rep, kako su ga tada nazivali u žargonu ilegalaca, odnosno niz

3 Držaić, „Dijalektika otpora“, 39–43; Vejzagić, „Redefiniranje otpora“, 73–74.

4 Držaić, „Dijalektika otpora“, 40.

5 Jagić, „A mi u ovome kavezu“, 109.

6 Lukatela, „Rad ručne tehnike“, 144; Šarin, „Ilegalne partijske tehnike“, 278

7 Bakrač, „Razmjena zarobljenika“, 845, 847.

uhićenja aktivista s kojima je uhićenik surađivao. Razmjeri takvih repova mogli su biti devastirajući, što je uostalom prijetilo i akterima citiranog izvještaja. Tome se pokušalo doskočiti anonimnošću aktivista: nitko s kim bi aktivistkinja ili aktivist dolazili u kontakt na političkom zadatku nije smio znati ništa drugo osim kodnog imena i eventualno hijerarhijske pozicije u NOP-u s koje bi nastupali.

Pravo je pitanje kako je uopće anonimnost bila moguća u gradu koji je na početku rata imao 220 000 tisuća stanovnika. Do kraja rata taj će se broj udvostručiti pretežno zbog sve veće koncentracije ustaškog režima u Zagrebu gubitkom kontrole nad teritorijem NDH, što također nije naročito pomoglo. Zadržavanje anonimnosti postaje dodatni problem ako imamo na umu da je, u pravilu, većina rada pripadnica i pripadnika NOP-a uključivala propagandnu ili organizacijsku komunikaciju s određenim skupinama ljudi: rad na nabavci materijala ili na transferu tog materijala van grada, skupljanju narodne pomoći, otpremanju u partizane, radu po svojim matičnim odborima ili partijskim ćelijama... Sve su to situacije u kojima su pripadnici NOP-a morali biti u kontaktu s određenim dijelom svojih sugrađana što je srozavalo razinu anonimnosti. Pravila konspiracije bila su u sukobu s neposrednim kontaktom, gotovo jedinom metodom rada koju su pripadnici NOP-a imali na raspolaganju pri zagovaranju politike i ilegalnom radu.

Također, pravila konspiracije bila su u opreci i sa svakodnevnim društvenim i ljudskim potrebama aktivista NOP-a i s njihovim ustaljenim životnim obrascima. Nekad je potreba za bližnjima bila veća od potrebe za oprezom koju je iskustvo ilegalnog rada nalagalo. Da je život išao dalje, vidljivo je iz primjera Borisa i Ljubice Bakrač, brata i sestre, koji su imali potrebu da čuju vijesti jedno o drugome i da si pomognu u vremenu velike neizvjesnosti. Rijetki su bili poput Ljerke Kirac-Dulčić koja je sama provela pola zadnje godine rata s radio-stanicom na tavanu kuće na zagrebačkoj Trešnjevci, s puškom i bombom koje je naumila iskoristiti na ustašama i sebi u slučaju proveale.⁸

Da će svaki održivi i kontinuirani politički rad u Zagrebu biti izuzetno težak uvjerio se i Ivo Lola Ribar koji će početkom 1942. godine konstatirati da se u Zagrebu „naprosto živi [se] 'na sreću' iz dana u dan“.⁹ Dinamika sukoba u Zagrebu već krajem 1941. godine pokazala je svu nadmoć državnog represivnog aparata koncentriranog u glavnom gradu NDH spram struktura otpora. Upravo se iz tih razloga odustalo od ideje da se u Zagrebu formira Organizacioni sekretarijat za neoslobodene krajeve, a koji je trebao preuzeti i rukovodjenje ustankom u slučaju da CK KPJ negdje „zaglavi“ ili bude uništen. Ta odluka, a onda i odluka CK KPJ da napusti Zagreb i preseli se na oslobođeni teritorij, naznačila je i definitivno odustajanje od Zagreba kao sredine iz koje se rukovodi ustankom.

Čini se da u tim gotovo nemogućim strukturnim okolnostima pod kojima je NOP u Zagrebu trebao djelovati leži i odgovor na pitanje odakle dolaze sve njegove muke i tragedije, kao i nemogućnost da zadrži trajnu aktivističku strukturu i inicijalno zamišljenu rukovodeću ulogu u općenarodnom ustanku. Metode konspiracije svakako su bile

8 Kirac-Dulčić, „Tajna radio-stanica“, 410; Čačić, „Josip Jagić i Stefan Treskanica“.

9 Držaić, „Dijalektika otpora“, 47.

jedno od rijetkih oruđa koje su pripadnici NOP-a imali na raspolaganju u pokušaju da sačuvaju živu glavu, ali mogućnosti njihove primjene bile su ograničene. Stoga bismo povijest antifašističkog otpora u Zagrebu komotno mogli nazvati i „poviješću padova“. Za ilustraciju spomenimo samo da je MK KPH Zagreb, najviša lokalna partijska instanca u gradu koja je, u idealnom smislu, brojala šest članova, mijenjao sastav čak 22 puta. Unutar tog komiteta radio je sveukupno 51 član od kojih je samo polovica dočekala kraj rata.¹⁰ Procjene su da je u ratu od fašizma stradalo oko devetnaest tisuća Zagrepčana, od toga minimalno 8362 u partizanskim redovima, a ostali kao žrtve fašističkog terora.¹¹ Imamo li sve to u vidu, još nevjerojatnijom djeluje činjenica da, usprkos svim prijetnjama, padovima i pratećoj tragediji, zagrebački NOP nije prestajao pružati otpor izvršavajući svoju političku, propagandnu, logističku, mobilizacijsku i obavještajnu misiju tijekom cijelog rata unutar šireg antifašističkog otpora u Jugoslaviji. Takav doprinos priskrbio je Zagrebu Orden grada heroja Narodnooslobodilačkog rata kojim je odlikovan trideset godina nakon oslobođenja i titulu „nepokorenog grada“.

Na pitanja i enigme te organizacijske ustrajnosti ova je knjiga pokušala odgovoriti.

O motivaciji

Na stranicama ovog izdanja pronaći ćete brojne osobe, ulice, mjesta i događaje iz lokalne povijesti Zagreba koji svjedoče masovnom antifašističkom otporu naših sugrađanki i sugrađana tijekom Drugog svjetskog rata. Trideset godina nakon krvavog raspada Jugoslavije, sjećanje na internacionalni i socijalistički antifašistički pokret u Jugoslaviji koji je stremio duboko izmijeniti postojeće društvene odnose moći zamijenio je državno dirigitirani zaborav. Delač i Šimunković navode da je u Zagrebu od ukupno 937 obilježja NOB-a nakon raspada Jugoslavije uklonjeno njih dvije trećine.¹²

Taj se zaborav osigurava kontinuiranim revizionističkim naporima koji u tom lokalnom i autohtonom antifašističkom otporu vide prijetnju projektima kapitalističke restauracije unutar paradigme nacionalne države. Revizionistički pristupi teže afirmaciji poražene strane ili barem izjednačavanju zaraćenih strana, najčešće u obliku popularne teze o dva totalitarizma. Jedna od očitih namjera takvih suvremenih i komparativnih pristupa jest stavljanje naglaska na samo jedan tip „totalitarizma“: onaj lijevi koji postaje ključni neprijatelj. Posljedica takvog sagledavanja političke povijesti jest zaborav čak i osnovnih elemenata i epizoda antifašističkog otpora. A kad nastupi zaborav, onda je lako plasirati i revizionistički narativ o antifašističkom otporu kao nečemu stranome, uvezenom ili nepoznatom ovoj zemlji, ovom gradu i ljudima koji ovdje žive. Razmotrimo li samo otpor u gradu Zagrebu lako ćemo uočiti njegovu masovnost. Teško je

10 Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 290.

11 Spomenimo i to da je grad Zagreb 1948. godine imao 279 623 stanovnika. Goldstein, *Zagreb*, 390–391.

12 „Spomenici NOB-a — ‘neželjena baština’ Hrvatske“, *Tportal*.

procijeniti točan broj ljudi koji je bio povezan s NOP-om u gradu. Ljudi su bili vezani za otpor na različite načine i u različitim intenzitetima. Ali činjenica da je kompletna struktura NOP-a u gradu u nekoliko navrata „čišćena” do temelja te se uvijek iznova podizala dovoljno nam govori o žilavosti, ali i masovnoj podršci koju je taj otpor imao u zajednici u kojoj je djelovao i u čije je ime djelovao. Upravo zbog toga je grad postao „Nepokoreni grad”.

Ideja projekta Kartografije otpora je pokušaj kontriranja društvenom zaboravu naših sugrađanki i sugrađana koji su se borili na strani antifašizma unutar internacionalne i socijalističke platforme i na kraju pobijedili. Ta je pobjeda definirala grad u kojem danas živimo te mu dala moderne konture koje ga i dan danas obilježavaju.

O knjizi

Devet priloga koji se nalaze pred vama pokušavaju prezentirati različite procese i elemente antifašističkog otpora u Zagrebu. Ideja je bila smjestiti ovu knjigu i njezin pristup negdje između Zbornika sjećanja: Zagreb 1941–1945 koji su u četiri toma uredili Lutvo Ahmetović i drugi autori te Zagreb u NOB-i Narcise Lengel-Krizman. Radi se o dva nezaobilazna djela kad je zagrebački NOP u pitanju. Zbornik predstavlja snop memoarske građe u kojem u četiri toma sudionici zagrebačkog pokreta otpora detaljno govore o svom ilegalnom radu u gradu tijekom Drugog svjetskog rata. Zagreb u NOB-i predstavlja prvi monografski pokušaj sintetiziranja različitih političkih i organizacijskih procesa vezanih za NOP u gradu. Prilozima se nastojalo objasniti ključne organizacijske i političke procese referirajući se pri tom na stvarne ljude i biografije protagonista otpora, locirajući ih u stvarni prostor grada, a koristeći se memoarskom građom u zbornicima i različitim fondovima u Hrvatskom državnom arhivu (HDA). Vjerujemo kako smo zauzimanjem tog pristupa tekstove učinili uzbudljivijima, a organizacijske procese i biografije vidljivijima. Ideja je izdavača, urednikâ i autorâ da knjiga potakne interes i istraživanje o strukturi subjekta otpora¹³ ne bi li se često naporna rasprava o ustašama i partizanima kojoj svjedočimo svake godine u svibnju učinila društveno produktivnijom. Na budućim je istraživanjima da još detaljnije definiraju kapacitete i metode ustaškog represivnog aparata u Zagrebu te da tako omoguće, komparativnim pristupom, još vjerodostojniju rekonstrukciju političke dinamike jednog sukoba na lokalnom planu. Kao i da dodatno potvrde ili opovrgnu neke od teza i rekonstrukcija iznesenih u ovoj knjizi.

Ovdje smo nastojali pristupiti ratnom periodu u Zagrebu izbjegavajući anakronizme koji diktiraju današnje rasprave. Pod anakronizmima mislimo na nekritičko oslanjanje na suvremene moralne i političke kriterije u analizi zbivanja i aktera koji su djelovali u sasvim drukčijim društvenim okolnostima. Radovi povjesničara poput Enza Traversa, Claudija Pavonea i Arna Mayera¹⁴ predstavljali

13 Zovak „Narodna pravda“, 142.

14 Zovak, „Narodna pravda“, 148–152; Jagić, „A mi u ovome kavez“u“, 129–131; Treskanica, „Narodna pomoć“, 302.

su nam alternativni pristup proučavanju političkih i društvenih sukoba. Njihovi doprinosi razumijevanju političke povijesti prve polovice dvadesetog stoljeća koja je kulminirala Drugim svjetskim ratom omogućavaju nam da zagrebačkoj ratnoj epizodi pristupimo lišeni optike suvremene političke kulture koja se presudno razlikuje od one prije osamdesetak godina. Drugim riječima, naše procjene zbivanja i akteri ne smiju biti taoci naknadne pameti. Premda prilozi načelno dijele taj zajednički pristup istraživanju oni variraju u opsegu i ambiciji, ponajprije zato što su nastali u dva različita vremenska navrata — 2016./2017. i 2020./2021. — i s različitim intencijama.

Prilozi Josipa Jagića, Gorana Korova i Stefana Treskanice napravljeni su u prvom navratu i objavljeni su 2017. godine na mrežnim stranicama Rosa Luxemburg Stiftunga Southeast Europe i Kartografije otpora u obliku istraživačkih radova. Prilozi su rezultat istraživanja koje su sva trojica proveli u HDA sudjelujući u koncepciji i istraživanju za „urbani seminar“ Punktovi otpora — edukativnu turu o lokalnoj antifašističkoj povijesti, od Trga žrtava fašizma do „Kvatrića“ — zajedno s kustoskim kolektivom [BLOK], Lovrom Krnićem, Milenom Ostojić i Krunoslavom Stojakovićem u povodu sedamdesete obljetnice oslobođenja Zagreba od fašizma. S obzirom na obavljen istraživački posao kao i na izostanak sustavnijih i kritičnijih suvremenih priloga koji bi se bavili antifašističkim otporom u Zagrebu, odlučeno je inicijalno istraživanje proširiti u tri veća priloga koji su trebali objasniti procese relevantne za temu istraživanja, a potom i biti predstavljeni na mrežnoj stranici Kartografija otpora u obliku kartografskih slojeva antifašističkog Zagreba iz Drugog svjetskog rata. Prilozi su planirani kao pomagalo za one posjetitelje mrežne stranice Kartografija otpora koji žele znati više o problemu predstavljenom na karti. Sva tri priloga koristila su zagrebačku uličnu topografiju kako bi povezali zaboravljenu povijest zagrebačkog antifašističkog pokreta s poznatim gradskim ulicama, trgovima i građevinama. Iako navedeni prilozi nisu planirani za objavljivanje u ovakvom tipu zborničke publikacije, ovdje su priređeni s minimalnim uredničkim intervencijama.

Prilozi Karla Držaića, Saše Vejzagića, Krešimira Zovaka, Barbare Blasin, Ane Lovreković i Petre Šarin napravljeni su u drugom navratu, s idejom da se antifašistička povijest Zagreba zaokruži u obliku ove knjige. Noviji tekstovi variraju opsegom što najvećim dijelom proizlazi iz same istraživačke teme.

O prilogima

„Dijalektika otpora“ Karla Držaića analizira prvu godinu otpora NOP-a u glavnom gradu NDH. Taj period obilježavaju partijska priprema ustanka protiv NDH i njezinih saveznika, nacističke Njemačke i fašističke Italije, veliki broj spektakularnih akcija lokalnog NOP-a i jaki pritisak ustaškog represivnog aparata krajem 1941. godine zbog kojeg je CK KPH napustio Zagreb i ideju da grad predstavlja jedan od centara rukovođenja otporom u Jugoslaviji.

Saša Vejzagić se u svom prilogu bavi promjenom uloge Zagreba razvojem partizanskog pokreta u provinciji tijekom 1942. i 1943.

godine. Zagreb u to vrijeme nastavlja biti rezervoar partizanskih boraca koji odlaze u odrede u okolici grada kao i centar iz kojeg dolaze prijeko potrebni iskusniji partijski kadrovi i medicinsko osoblje, a Vežzagić pažnju posvećuje i demografskoj analizi novih partizanskih boraca iz grada.

Prilog Josipa Jagića „A mi u ovome kavezu muku mućimo“ nastoji rekonstruirati organizacijske strukture i dinamike NOP-a u uvjetima radikalizacije već ionako brutalne ustaške represije u periodu od 1944. i 1945. godine. U prilogu se komparativno uvode neki od zaključaka kapitalne monografije o talijanskom pokretu potpora Claudia Pavonea – *A Civil War in Italy* i predstavljaju, nadamo se, začetak primjene Pavoneovih uvida u našu povijest Drugog svjetskog rata kad su u pitanju motivacije pojedinaca da se priključe jednoj od zaraćenih strana.

U prilogu „Narodna pravda“ Krešimir Zovak bavi se suvremenom žrtvoslovnom produkcijom o likvidacijama nakon oslobođenja Zagreba. Prilog pokušava rekonstruirati slučajeve ratnih zločina u Gračanima i u bolnici Brestovac, kao i ulogu službene odnosno državne ideologije u njihovoj mistifikaciji. Zovak pritom promovira teorijske pristupe povjesničara Pavonea, Mayera i Traversa pri istraživanju fenomena Drugog svjetskog rata.

Barbara Blasin u svom prilogu obrađuje kontinuitete između predratnog organiziranja žena i formiranja Antifašističkog fronta žena (AFŽ) tijekom rata, zamjetnu ulogu žena iz Zagreba u tom procesu, organizacijski razvoj AFŽ-a te posebno odnos partije i AFŽ-a koji nedvojbeno kulminira njegovim ukidanjem u Zagrebu tijekom 1944. godine.

Prilog „Ti ne smiješ pasti“ Ane Lovreković valorizira ulogu žena u lokalnom NOP-u te odnos organizacijskih struktura otpora spram žena kao ravnopravnih političkih subjekata. Autorica inzistira na predstavljanju brojnih zaboravljenih žena koje su činile redove zagrebačkog NOP-a.

Petra Šarin se u svom prilogu bavi propagandnim ambicijama, uvjetima proizvodnje partijskog tiska i mogućnostima NOP-a u gradu. Autorica u prilogu donosi lokacije partijskih tehnika na kojima se temeljila rana propagandna produkcija koja se naknadno, jačanjem partizanskog pokreta, seli van grada, a dotiče se i društvenog zaborava koji prati lokacije na kojima su nekad bile partijske tehnike. Tekst se u dijelovima nadopunjuje s prilogima Jagića i Lovreković.

Prilog Stefana Treskanice „Narodna pomoć kao indeks otpora“ bavi se odborima Narodne pomoći koji su se kasnije transformirali u Narodnooslobodilačke odbore, a ovi opet u odbore Jedinostvene narodnooslobodilačke fronte. Bez razumijevanja uloge odbora nije moguće shvatiti cjelovitu sliku i masovnost zagrebačkog otpora. Prilog obiluje iscrpnom bibliografijom i fusnotama putem kojih autor pokušava predstaviti relevantnu bibliografiju za daljnja i komparativna istraživanja.

Prilog Gorana Korova „Rad KPJ u Zagrebu od 1931. do 1941. godine“ predstavlja osnovni pregled najvažnijih procesa i događaja vezanih za predratno organiziranje Komunističke partije u Zagrebu koja je onda 1941. godine postala predvodnica NOP-a u Jugoslaviji. Taj pregled, ujedno i jedini prilog koji se ne bavi ratnim periodom, doprinosi dubljem uvidu u poteze i djelovanja rukovodstva ustanka.

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723 „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG).

MEMOARSKA GRADA

Bakrač, Boris. „Razmjena ratnih zarobljenika i uhapšenika na području Pisarovine“, U: *Treća godina narodno-oslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Zbornik 8, 845–865. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1977.

Kirac-Dulčić, Ljerka. „Tajna radio-stanica na Trešnjevci“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 403–12. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Lukatela, Josip. „Rad ručne tehnike“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 142–154. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

ČLANCI

Držaić, Karlo. „Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunista“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 14–54. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Jagić, Josip. „A mi u ovome kavezu muku mučimo...“ Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 92–137. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Treskanica, Stefan. „Narodna pomoć kao indeks otpora zagrebačkog pokreta otpora“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 294–342. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Šarin, Petra. „Ilegalne partijske tehnike i pokret otpora u Zagrebu 1941.–1945.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 256–293. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Vejzagić, Saša. „Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942–1943.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 56–91. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

LITERATURA

Goldstein, Ivo. *Zagreb: 1941–1945*. Zagreb: Novi Liber, 2011.

Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.

MREŽNE STRANICE

„Spomenici NOB-a — ‘neželjena baština’ Hrvatske“, *Tportal*, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/spomenici-nob-a-nezeljena-bastina-hrvatske-20140330/print> (pristupljeno 25.11.2021.)

Ćaćić, Marija. „Josip Jagić i Stefan Treskanica — Pokretanje društvenih problema odozdo“, *Zarez*, <http://www.zarez.hr/clanci/pokretanje-drustvenih-promjena-odozdo> (pristupljeno 25.11.2021.)

DIJALEKTIKA

OTPORA

Karlo Držaić

— NEPOKORENI

GRAD I GROBNICA

KOMUNISTA

“Teško je danas nakon toliko godina evocirati uspomene na ilegalni rad u Zagrebu u toku 1941–1945.g., budući [da] su likovi mnogih drugova i drugarica sa kojima sam se susretala ponešto izbljedili u mom sjećanju, jer su njihova imena, uglavnom ilegalna, zaboravljena. Također je teško fiksirati datume i sav rad 100% vremenski točno rasporediti. Osim toga rad je bio toliko raznovrstan da je teško izdvojiti najvažnije momente, budući [da] je svaki dan, pa i svaki sat, bio ispunjen interesantnim akcijama, doživljajima i susretima, koji danas, kada ih se prisjećam, izgledaju kao priče. Često se pitam: kako je sve to bilo moguće izdržati? Ali to nije čudno. Zadojeni entuzijazmom, smjelošću i čvrstom vjerom u pobjedu bili smo riješeni da žrtvuemo i svoje živote za slobodu i novo socijalističko društveno uređenje.“¹

Desetog travnja 1941. godine njemačka vojska na svom pobjedonosnom pohodu kroz Kraljevinu Jugoslaviju umarširala je u Zagreb. Na njenim je krilima istoga dana proglašena Nezavisna država hrvatska (NDH), fašistička tvorevina satelitski vezana uz Njemačku i Italiju, na čelu koje se našao ustaški pokret. Više od četiri godine Zagreb je bio pod okupacijom. Tijekom te četiri godine tisuće antifašista, komunista, Srba, Židova, Roma i drugih stradale su kao žrtve ustaškog terora.² Okupacija i teror u ovom povijesnom razdoblju nisu bili specifični za Zagreb. Oni su bili prisutni na cijelom prostoru NDH, u gotovo čitavoj Europi, pa i znatno šire. Međutim, ono po čemu se Zagreb ističe jest činjenica da je tijekom čitave okupacije u njemu postojao snažan, uglavnom i masovan otpor vladajućem fašističkom režimu, koji se održavao usprkos uglavnom konsolidiranom državnom aparatu NDH koji je omogućavao reprodukciju vlasti. Nebrojeni antifašisti, predvođeni znatno malobrojnijim komunistima, svakodnevno su se na najrazličitije načine suprotstavljali ustaškoj vlasti riskirajući pritom vlastite živote i živote svojih obitelji.

Baš kao što je u sjećanju navedenom na početku ovoga rada zaključila Anica Turnšek, članica Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i aktivistica pokreta otpora, osamdesetak godina od početka okupacije Zagreba djelovanje brojnih aktivista i građana koji su pružali otpor fašizmu palo je u zaborav, a njihova sačuvana sjećanja, koja su značajnim dijelom nedostupna javnosti, doimaju se kao dekontekstualizirane priče iz prošlih i teško razumljivih vremena.³

- 1 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1372, „Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta“ (HDA, MG), kutija 75, folija 3, 20, Anica Turnšek.
- 2 Iz više razloga nije moguće točno utvrditi broj stradalih u samom Zagrebu ili broj stradalih Zagrepčana. Naime, nisu svi stradali bili stanovnici Zagreba, a kaotičnost vremena, opseg terora i nepostojanje adekvatnih arhivskih izvora onemogućavaju precizne procjene. Tako je Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača raspolagala brojkom od 11 547 stradalih stanovnika Zagreba. Statistički je zavod 1964. godine iznio podatke prema kojima je na području okruga Zagreb stradala 6501 osoba, a 15 129 stanovnika Zagreba izgubilo je život u logorima i zatvorima. Dvije godine kasnije, Komisija za historiju Gradskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Zagreb broj ubijenih od strane ustaških vlasti na području okruga Zagreb procijenila je na 7936. Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 91.
- 3 Brojna sjećanja aktivista zagrebačkog pokreta otpora objavljena su, u cijelosti ili u dijelovima, u više zbornika od kojih je najznačajniji četverotomni *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*. Međutim, znatno veći broj pohranjen je u Hrvatskom državnom

U razdoblju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), posebno krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, tema otpora fašizmu u okupiranom Zagrebu obrađena je kroz velik broj članaka te više knjiga i skupova.⁴ Time je ona velikim dijelom historiografski obrađena i približena javnosti, no ono što ti radovi ne reflektiraju, uglavnom zbog tada još dominantno tradicionalnog shvaćanja historiografije koje je nastojalo povijesne fenomene pojednostavniti u svrhu pamtljivog narativa i jednoobraznog zaključka, jest činjenica da zagrebački pokret otpora fašističkoj okupaciji nije činila neka monolitna skupina koja je uvijek djelovala s jasnim organizacijskim principima i ciljevima.

Otpor ustaškoj vlasti i okupaciji nije uvijek bio jednolik.⁵ Forme i intenzitet otpora mijenjaju se u skladu s općim kontekstom Drugog svjetskog rata i Narodnooslobodilačke borbe (NOB) na prostoru Jugoslavije, ali i u skladu sa specifičnim prilikama u samom Zagrebu. Stoga je u ovom razdoblju moguće identificirati nekoliko osnovnih perioda otpora koji su predmet analiza priloga u ovom zborniku. Prvi period, kojim se bavim u ovom članku, jest onaj koji nastupa okupacijom te traje do kasne zime ili proljeća 1942. godine kada se mijenjaju forme otpora i definitivno se odustaje od ideje da će fašistička okupacija biti svrgnuta u velikim urbanim centrima, te se same organizacije Komunističke partije, kao predvodnice tog otpora, restrukturiraju. To je period velike i vidljive aktivnosti zagrebačkog pokreta otpora. Period u kojem se otpor istovremeno i omasovljava i u kojem trpi brojne žrtve u svojim redovima te stoga slabi. Upravo dijalektički odnosi unutar pokreta otpora koji se tada ispoljavaju pokazuju kompleksnost života i djelovanja u Zagrebu u vrijeme NOB-a i Drugog svjetskog rata uopće. Periode otpora u Zagrebu ne

arhivu, u fondu Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta. Ta je sjećanja tijekom nekoliko poslijeratnih desetljeća prikupio Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH).

- 4 Ne upuštajući se u sistematizaciju velike i ne uvijek znanstvene jugoslavenske bibliografije o ovoj temi, ovdje ću spomenuti tek tri djela koja se bave Zagrebom u periodu koji obrađujem u ovom radu. Djelo *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve* Ivana Šibla, objavljeno je 1967. godine i prva je monografija o pokretu otpora u Zagrebu pod okupacijom. Narcisa Lengel-Krizman objavljuje *Zagreb u NOB-u 1980.* godine na temelju svoje doktorske disertacije, a djelo i danas predstavlja temeljnu literaturu. Većina radova o Zagrebu pod okupacijom koje je Lengel-Krizman objavila prije i nakon 1980. godine sadržani su u ovoj knjizi. Novija obrada ovog perioda zagrebačke povijesti knjiga je Ive Goldsteina *Zagreb 1941–1945.*, koja predstavlja osnovu svakog daljnjeg istraživanja. Goldstein, *Zagreb*; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*; Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*.
- 5 Iako se termini borbe i otpora nerijetko koriste kao sinonimi, valja napomenuti kako ipak možemo ustanoviti razliku u značenju. Prisjećajući se početaka NOB-a, Josip Broz Tito primijetio je kako bez političke platforme Komunističke partije Jugoslavije, donesene 15. travnja 1941. godine, „narodnooslobodilačka borba ne bi dobila zamah, širinu i snagu kakvu je imala, već bi se ubrzo pretvorila u puki pokret otpora kakvih je bilo u nekim zemljama Europe“. Njegova distinkcija je opravdana te se odnosi na činjenicu da je Narodnooslobodilački pokret na prostoru Jugoslavije vodio otvoreni rat protiv fašističkih režima i postrojbi. S druge strane, pokreti otpora, iako ponekad masovni, nisu se zasnivali na otvorenom ratovanju, već na različitim akcijama i sabotажama čiji je značaj mogao biti iznimno velik, ali koje su se u pravilu provodile u tajnosti. Slijedeći ovu distinkciju, djelovanje raznih antifašista u okupiranom Zagrebu preciznije je definirati kao otpor ili pokret otpora. Broz Tito, „Pripremanje narodnooslobodilačke borbe“, 27.

treba shvatiti kao strogo određene cjeline s jasnom i jednoobraznom dinamikom, već kao višeslojna razdoblja u kojima se istovremeno prožimaju različita, ponekad i kontradiktorna razvojna usmjerenja ilegalnog proturežimskog djelovanja. Priroda zagrebačkog pokreta otpora zapravo je sinteza tih različitih usmjerenja koja, zamišljena kao dio dijalektičke metode, predstavljaju teze i antiteze. Stoga je ovaj rad strukturiran na način da reflektira dijalektičku prirodu otpora fašizmu u Zagrebu, a njegov središnji dio čine tri poglavlja u kojima su suprotstavljene po dvije kontradiktorne tendencije.⁶

Pokret otpora u Zagrebu temeljio se na ideji narodne fronte. On nije bio isključivo komunistički, već je težio da u svoje redove pridobije što šire slojeve građanstva u kojem je trebalo afirmirati antifašističko raspoloženje. Također, u režimu terora kakav je vladao u okupiranom Zagrebu teško je odrediti granice pokreta otpora. Naime, s obzirom na to da je i najmanje protivljenje ustaškom režimu ponekad bilo iznimno opasno te je moglo za posljedicu imati internaciju u logoru ili streljanje, aktivistima pokreta otpora mogu se smatrati i oni Zagrepčani koji nisu bili uključeni ni u kakve antifašističke organizacije, ali su se dovodili u opasnost vršenjem sitnih sabotaža i opstrukcija na radnom mjestu i agitiranjem protiv fašizma u krugu svojih poznanika. Međutim, iako nije moguće postaviti jasne granice pokreta otpora, sasvim je jasno da su otpor i borba protiv fašizma, kako u Zagrebu, tako i na čitavom jugoslavenskom prostoru, bili vođeni od strane Komunističke partije Jugoslavije i njenih organizacija, poput Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Antifašističke fronte žena. S obzirom na to, središnje mjesto u svakoj historiografskoj obradi antifašističkog pokreta na prostoru Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, pa tako i ovoj, nužno zauzima djelovanje komunista koji predstavljaju svojevrsni indeks otpora.

Rad pokreta otpora u okupiranom Zagrebu bio je iznimno težak i pun opasnosti. Uhićenja, ponekad masovna i nasumična, bila su svakodnevna, a uobičajene presude i za male prijestupe bile su slanje u logore i streljanje. Kako je izgledao život onih Zagrepčana koji su se protivili ustaškoj vlasti, opisala je glumica snažnih antifašističkih uvjerenja, Tilla Durieux:

„vodili su život pun straha i uzbuđenja. Noću su u krevetu drhtali od straha, osluškivali neće li se jedan od automobila koji su tutnjali ulicama zaustaviti pred kućom. Ali ujutro opet su izvršavali zadatke i nevinih lica krstarili ulicama da se sastanu sa svojim istomišljenicima. Svakog trenutka bili su u opasnosti da budu otkriveni, a znali su da se svako njihovo djelo kažnjava zatvorom, mučenjem i smrću vješanjem.“⁷

6 Ovdje valja istaknuti kako je dijalektika u ovom radu korištena kao eksplanatorni model koji povezuje antagonističke tendencije koje su postojale u samom pokretu otpora. Međutim, njome se ne implicira teleološko i determinističko shvaćanje kakvo se pod tvrdnjom dijalektičkog i materijalističkog promatranja povijesti često javljalo u socijalističkim historiografijama dvadesetog stoljeća.

7 Goldstein, *Zagreb*, 92.

Iako su bili upoznati s iznimnim teškoćama takvog života, zagrebački su komunisti čak maštali o odlasku u partizane jer „ne živi se u stalnoj opasnosti, u stalnoj napetosti živaca. Između dvije bitke može se mirno i sigurno odmarati, pa i razonoditi. A ovdje samo šapat, naročito na sastancima. Čovjek naprosto zaboravi glasnije govoriti.“⁸ Međutim, bez obzira na sve teškoće, za Narodnooslobodilački pokret bilo je nužno da čitavo vrijeme okupacije zadrži snažan utjecaj u Zagrebu. Na samom početku rata iza toga je dobrim dijelom stajala ideja da će borba protiv fašizma krenuti iz gradova i da će je iznijeti proletarijat. No i kada se ta ideja pokazala nemogućom, a za to nije trebalo dugo, te kada se oružana borba seli u ruralna područja i u potpunosti dobiva partizanski karakter, Zagreb zadržava ključnu ulogu za NOP. On je kao najveće urbano središte NDH predstavljao velik rezervoar potencijalnih boraca te iz brojnih sjećanja proizlazi da je, bez obzira na iznimno teške uvjete partizanskog ratovanja, u Zagrebu češće bio problem tajno prebaciti u partizane sve one koji su se željeli priključiti otvorenoj borbi protiv fašizma nego pronaći same dobrovoljce. Međutim, da bi se održao takav antifašistički sentiment, bila je potrebna stalna propagandna aktivnost koju su vršili aktivisti i aktivistkinje pokreta otpora, a ona se sastojala od osobne agitacije, dijeljenja letaka, ispisivanja parola, ali i izvođenja raznih akcija koje su javnosti davale do znanja da postoji aktivni otpor ustaškom teroru. Takav je oblik rada bio ključan jer za razliku od etnički srpskog stanovništva NDH, za koje je borba protiv ustaštva bila jedini način da sačuvaju vlastite živote, Hrvati uglavnom nisu bili izravno ugroženi te je njihov put od nezadovoljstva vladajućim režimom do otvorene borbe ponekad bilo potrebno poticati agitacijom i propagandom. Zagreb je bio važan i kao izvor materijala i novca nužnog za partizansku borbu, za čije je prikupljanje bila zadužena Narodna pomoć. Naravno, kao veliko urbano središte i centar komunikacija za najveći dio jugoslavenskog prostora, Zagreb je pružao određene mogućnosti prikrivanja ilegalnog rada te obavještajnog djelovanja. Iz tih, ali i drugih razloga, za čitavo vrijeme okupacije, usprkos svim usponima i padovima, u Zagrebu je djelovao komunistički i antifašistički pokret otpora.

Uvertira u teror i otpor

Pred početak NOB-a, 1941. godine, Zagreb je bio drugi po veličini grad i najvažniji industrijski centar Kraljevine Jugoslavije. Početkom te godine na području Zagreba postojalo je 290 industrijskih poduzeća s oko 18 000 radnika, a isto toliko radnika bilo je zaposleno u zanatstvu.⁹ Budući da su članovi KPJ uglavnom regrutirani iz redova radništva, Zagreb je bio ključan grad za regrutaciju i stasanje novih komunista pa u godinama neposredno pred izbijanje rata lokalna

8 Božičević navodi da, bez obzira na to, nije bilo uobičajeno tražiti od Partije dopuštenje za odlazak u partizane jer bi se to smatralo slabošću i da je stoga tijekom čitave 1941. godine samo jedan član KPJ svojevolejno otišao iz Zagreba u partizane, a da prethodno nije bio kompromitiran. Božičević, „Djelovanje Partije“, 96.

9 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 66.

partijska organizacija kontinuirano jača. Dok je ona 1939. imala oko 260 članova i 27 partijskih ćelija, krajem 1940. broj članova i ćelija raste na 350, odnosno 42, a u svibnju 1941. godine, mjesec dana nakon okupacije i mjesec dana prije napada Njemačke na Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), Mjesni komitet Komunističke partije Hrvatske (KPH) brojio je 480 članova organiziranih u 53 ćelije.¹⁰ Tih 480 članova bilo je raspoređeno u šest rajona koji čine teritorijalnu podjelu u zagrebačkoj partijskoj organizaciji, a na čelu kojih se nalaze Rajonski komiteti koji su podređeni Mjesnom komitetu.¹¹ Ovome treba pridodati članove Partije koji su radili na željeznici i koji su bili organizirani u poseban komitet izdvojen iz podjele na rajone i izravno podređen Mjesnom komitetu, a kojih je sredinom 1941. godine bilo više od sedamdeset, te jednako organiziranu sveučilišnu organizaciju za koju se procjenjuje da je u to vrijeme imala od 100 do 120 članova.¹² U Zagrebu je tada postojala i snažna organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) čije je članstvo brojnošću znatno nadmašivalo ono Partije, a s KPJ su bile povezane i tisuće radnika koji su bili članovi pred rat zabranjenih komunističkih sindikata.¹³

Paralelno s brojčanim jačanjem u predratnim godinama dolazi do unutarnje konsolidacije KPJ i KPH. Krajem tridesetih godina na čelo Partije, za koju su od njenog stvaranja 1919. godine karakteristične frakcijske borbe, dolazi novo rukovodstvo s Josipom Brozom Titom na čelu.¹⁴ Novo rukovodstvo unutar nekoliko godina uspijeva otkloniti frakcijske podjele te učvrstiti partijske organizacije i svoju kontrolu nad njima. Tako je na proljeće 1940. godine došlo do postavljanja novog Centralnog komiteta (CK) KPH kojem na čelo dolazi Rade Končar, ključna ličnost zagrebačkog pokreta otpora i njegov predvodnik u 1941. godini.¹⁵ Za dovršetak ovog procesa ključna je bila Peta zemaljska konferencija KPJ koja je u tajnosti održana sredinom listopada 1940. godine u Zagrebu i na kojoj je usvojen politički program koji je predložio Tito, a kojim je otklonjena politika suradnje s buržoaskim stankama.¹⁶ Peta zemaljska konferencija i prihvaćanje Titova programa dodatno su politički izolirali KPJ, ali su omogućili i konačno dokidanje frakcionaštva te stvaranje čvrsto povezane organizacije.¹⁷ Time je generalni sekretar konsolidirao Partiju, a na njeno čelo došli su njemu odani i mahom mlađi komunisti koji nisu nosili stigmatu frakcionaštva, ali koji su usprkos svojoj mladosti bili iznimno sposobni i dovoljno vješti da Partiju i NOP uspješno provedu kroz svjetski rat i socijalističku revoluciju.¹⁸

10 HDA, MG, kutija 9, folija 1, 1, Antun Rob i Mirko Vanić.

11 Isto.

12 Culjak, „Partijska organizacija željezničara“, 93.

13 Špiljak, „Dvije značajne skojevske konferencije“, 27.

14 Usp. Gužvica, *Prije Tita*.

15 Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 84–85.

16 Isto, 85–86.

17 Isto.

18 Gužvica, *Prije Tita*, 142–145.

Zahvaljujući rastu broja članova i unutarnjoj konsolidaciji, KPJ, kao i njena zagrebačka organizacija, u prvu polovicu 1941. godine ulazi kao čvrsta i funkcionalna organizacija sa značajnim utjecajem u društvu. U usporedbi s većinom građanskih stranaka koje su mogle legalno djelovati, broj članova KPJ bio je, bez obzira na kontinuirani rast, relativno malen. Međutim, kako je pojasnio Lutvo Ahmetović, jedan od ratnih sekretara MK Zagreba:

„U pravilu je svaki član Partije morao imati po nekoga ili skupinu kandidata za Partiju. Da bi netko postao kandidat trebao je organizirati najmanje jedan odbor bilo koje antifašističke organizacije u kojem je djelovalo po nekoliko aktivista, a svaki aktivist trebao je za sobom imati najmanje jedan pododbor ili grupu bilo koje antifašističke organizacije. Ovi su opet na razne načine politički djelovali na građane. Mnogo više aktivista nego li je bilo članova i kandidata KP smatralo se organiziranim komunistima.“¹⁹

Ovakva organizacijska struktura, velikim dijelom nametnuta ilegalnom prirodom djelovanja, značila je da KPJ raspolaže znatno većim brojem organiziranih aktivista od samog broja članova. Kombinacija toga i djelovanja kroz brojne legalne organizacije i društva bila je temelj na kojem KPJ funkcionira kao masovna politička stranka. S druge strane, relativna malobrojnost pravog članstva, kao osnove šire organizacije, omogućavala je KPJ da izgradi čvrstu, ali mobilnu strukturu koja se pokazala ključnom nakon izbijanja rata kada, primjerice, do izražaja dolazi nefunkcionalnost Hrvatske seljačke stranke (HSS), među Hrvatima daleko najutjecajnije i najmasovnije predratne stranke, koja je nastojala djelovati kao masovna organizacija pasivne opozicije. Stoga su do izbijanja rata zagrebačka organizacija i njoj nadređene KPH i KPJ imale potencijal da postanu nositelji otpora i borbe protiv fašizma.

CK KPJ još je krajem 1938. godine donio rezoluciju prema kojoj je „uoči predstojeće opasnosti za Jugoslaviju osnovna zadaća Komunističke partije [...] pokrenuti i organizovati sve narode Jugoslavije u borbi za obranu nedeljivosti i nezavisnosti zemlje protiv nemačkih i talijanskih fašističkih agresora i njihovih pomagača.“²⁰ Stav KPJ prema pitanju obrane Kraljevine Jugoslavije od mogućeg neprijateljstva susjednih fašističkih zemalja ponešto se promijenio pod utjecajem sporazuma Njemačke i SSSR-a te je počela zagovarati Kominterninu politiku nemiješanja u ono što je smatrala imperijalističkim ratom, ali je svejedno na spomenutoj Petoj zemaljskoj konferenciji jasno izražen stav da je potrebno braniti nezavisnost i cjelovitost Jugoslavije.²¹ Na tragu tog zaključka, kada je početkom travnja 1941. godine otpočeo kratki Travanjski rat, KPJ je izdala direktivu po kojoj „treba braniti domovinu, jer je bolja i ovakva Jugoslavija nego nacifašistička okupacija“, a u Zagrebu je otpočela

19 Ahmetović, „Herojski Zagreb“, 61.

20 Rezolucija CK KPJ iz prosinca 1938. godine. Prema: Trgo, „Peta zemaljska konferencija KPJ“, 22–23.

21 Isto, 27–31.

agitacija za dobrovoljno javljanje u vojsku.²² Tih dana CK KPJ i CK KPH u Zagrebu, koji je u predratnom periodu i na početku okupacije bio sjedište Partije, održavaju niz sastanaka te 8. travnja donose zaključak da se jugoslavenska vojska ne može oduprijeti agresiji te da će KPJ zatražiti podjelu oružja radnicima kako bi se organizirala obrana Zagreba.²³ Apeli komunista kod vojnih vlasti nisu urodili plodom te je 10. travnja, kada su njemačke trupe već bile na ulazu u Zagreb, CK KPJ donio odluku da neće priznati očekivanu kapitulaciju već da će nastaviti borbu.²⁴ Iz tog su razloga donesene odluke o pripremanju oružanog ustanka, a na sastanku idućeg dana zaključeno je da će uskoro izbiti rat između Njemačke i SSSR-a te da se do tada komunisti moraju osposobiti za borbu.²⁵

U skladu s odlukom o nastavku borbe, zagrebački su se komunisti već 10. travnja počeli pripremati za oružani sukob s novim režimom. Prema dobivenim uputama, članovi Partije odmah su počeli prikupljati oružje, posebno od vojske Kraljevine Jugoslavije koja se nalazila u rasulu.²⁶ Svega nekoliko dana nakon okupacije Zagreba i dva dana prije kapitulacije Jugoslavije, CK KPJ je 15. travnja u Zagrebu objavio proglas narodima Jugoslavije u kojem se ističe da su „događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača [...] najtamnija ljaga u tvojoj povijesti Hrvatski narode“ i koji završava tvrdnjom: „Komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije ustrajat će do konačne pobjede, u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača.“²⁷ „Najtamnija ljaga“ na koju se referira CK KPJ doček je i pozdravljanje njemačkih vojnika prilikom njihova ulaska u Zagreb. Tog događaja prisjetio se tadašnji član MK Zagreba Ivan Božičević:

„Ulazak Nijemaca u Zagreb promatrao sam u Vlaškoj ulici. Bilo je to u četvrtak 10. travnja poslije podne. Na pločnicima s obiju strana ulice bilo je prilično ljudi. [...] Mnogi su im pljeskali. U sumrak se u centru grada okupilo mnogo građana. Muvao sam se sat-dva u toj gužvi. Na većini lice odražavalo se veselo raspoloženje. To je na mene veoma teško djelovalo.“²⁸

22 Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba*, 33; Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1220, „Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske“ (HDA, CK SKH), kutija 2, „Rad partijske organizacije na željeznici 1941. godine“ (dokument nije numeriran).

23 Većina članova tog CK Zagreb napušta do kraja svibnja 1941. godine. Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 91–92.

24 Ahmetović, „Herojski Zagreb“, 59.

25 Isto.

26 Primjerice, već 10. travnja jedna grupa komunista iz I. rajonskog komiteta iz vojnog je transportera jugoslavenske vojske, koji je bio ostavljen na Peščenici, odnijela puške, metke i bombe te ih spremila u već pripremljeno tajno skladište. Prema sjećanju Antuna Roba i Mirka Vanića, tadašnjih članova MK Zagreb, naoružavanje zagrebačkih komunista bilo je uspješno pa je već krajem lipnja iste godine većina članova KPJ u Zagrebu posjedovala oružje. HDA, MG, kutija 1, 10/I; HDA, MG, kutija 9, folija 1, 1, Antun Rob i Mirko Vanić.

27 HDA, CK SKH, kutija 1, 1.

28 Božičević, „Djelovanje Partije u Zagrebu 1941. godine“, 79.

Iako je KPJ u prvim danima Travanjskog rata bila zanesena idejom o naoružavanju naroda, posebno radništva, koji bi se masovno suprotstavio njemačkom napadu, a nekoliko dana kasnije i objavila da neće priznati kapitulaciju i da će nastaviti borbu, početak okupacije i uspostava NDH pokazali su da provedba tih ideja neće biti jednostavna. Ulazak njemačkih postrojbi u Zagreb pokazao je da značajan dio građana podržava rušenje omražene monarhističke Jugoslavije i uspostavu novog režima.²⁹ Također, malobrojne ustaše koji su se nalazili u zemlji i koji su počeli stizati iz emigracije aktivno je podržalo desno krilo HSS-a, posebno polu-vojne postrojbe te stranke, a u skladu s proglašom predsjednika stranke Vladka Mačeka većina HSS-ovaca prekinula je političku djelatnost i pasivno prihvatila novu vlast. Time je omogućeno da ustaše bez ikakvog značajnijeg otpora počnu izgrađivati institucije svoje vlasti.

Dva mjeseca od okupacije do njemačkog napada na SSSR bila su tek uvertira u ono što će se u Zagrebu događati iduće četiri godine. Iako je KPJ otvoreno najavila borbu i počela pripreme za nju, još slabo organizirana ustaška vlast pod utjecajem je sporazuma Njemačke i SSSR-a nastojala ostaviti dojam pomirljivosti prema komunistima te ih tako pacificirati, barem privremeno.³⁰ Takvo je stanje zapravo bilo povoljno i za KPJ jer je omogućilo članovima Partije i srodnih organizacija da nastave pripreme za oružanu borbu. Tada se održavaju sastanci Rajonskih komiteta, učvršćuju veze između partijskih čelija i rukovodstava, priprema se povratak Španaca, provode se akcije poput prikupljanja oružja, ispisivanja parola i dijeljenja letaka.³¹ SKOJ također

- 29 S obzirom na brojne političke i ekonomske probleme, ne začuđuje da je svako rušenje monarhističke Jugoslavije pozdravljeno kao pozitivna promjena. Uostalom, i sama je KPJ u međuratnom razdoblju upravo u rušenju Jugoslavije na temelju takozvanog hrvatskog pitanja vidjela mogućnost izoštavanja kontradikcija kapitalizma i revolucionarni potencijal. O samom ulasku Nijemaca u Zagreb zanimljivo je sjećanje tada mladog Vatroslava Mimice koji opovrgava tvrdnju da je većina Zagrepčana podržavala okupaciju: „Danas se poneki put može čuti predrasuda da je Zagreb s radošću dočeka raspad stare Jugoslavije i dolazak Nijemaca. Mi koji smo bili te 1941. godine u ovom gradu najbolje znamo kolika je to neistina, da se tako najblaže izrazim, i kako je to tendenciozno. U svakoj sredini ima izdajnika, jednako kao i glupih i ograničenih ljudi, ali oni nisu grad.“ Usp. Gužvica, *Prije Tita*; Mimica, „Divlje jagode na proplanku“, 9.
- 30 Primjer ovoga je govor koji je Mile Budak, doglavlник NDH, održao u Varaždinu 24. svibnja. Predvođeci delegaciju visokopozicioniranih ustaša on se u svom govoru osvrnuo i na komuniste: „U Hrvatskoj ima mnogo ljudi koje krste tim imenom. Nema ih baš previše, ali ih ima. Duboku sam međutim uvjeren, da 90 posto tih ljudi, koje zovu komunistima, nisu komunisti, nego ljudi koji traže kruha i pravde. [...] Kad im se dađe kruha, to jest rada, kada vide da se ovdje radi pravedno, kada vide da je tu jedna čelična ali i bratska i pravedna ruka, koja to drži, onda nema tih 90 posto komunista, jer su oni onda najbolji Hrvati. [...] Ostat će jedino možda dva do tri posto njihovih ideologa. [...] poštivamo svakoga tko je za svoje ideje spreman ići na barikade i vješala, bez obzira koju ideju zastupa, ali mi ćemo svakog metnuti na pravo mjesto. [...] Kazat ćemo mu: 'To je sve lijepo od tebe kakvu ideju zastupaš, ali se samo makni.'“ Pomirljivost prema komunistima koju Budak izlaže u ovom govoru sušta je suprotnost terororu koji će ustaške vlasti mjesec dana kasnije pokrenuti protiv komunista i antifašista. Također u periodu NDH prije napada Njemačke na SSSR, štampa, koja brzo dolazi pod kontrolu ustaša, gotovo prestaje spominjati komuniste ili komunističke Partije. Hrvatsko jedinstvo, „Velika skupština i govor dra Mile Budaka u Varaždinu“.
- 31 U nastojanju da se učvrste veze unutar Partije uvodi se pravilo da se sekretari partijskih čelija svakog dana moraju vidjeti s članovima svoje čelije kao i s nadređenim

koristi ovu situaciju te nastoji ojačati svoje pozicije u legalnim organizacijama, u prvom redu u Civilnoj zaštiti, i održava masovne sastanke omladine na raznim druženjima poput izleta i sportskih aktivnosti.³² Ustaške vlasti čak su sredinom svibnja iz zatvora pustile grupu od tridesetak komunista koji su pritvoreni još prije rata.³³ Međutim, oni su pritom upozoreni da će biti ponovno uhićeni ako se KPJ nastavi suprotstavljati ustaškoj vlasti te je doista većina njih uhićena nekoliko dana kasnije nakon što je MK Zagreba organizirao dijeljenje letaka u kojima se poziva na borbu protiv okupacije.³⁴

Istovremeno se među zagrebačkim građanstvom počinje širiti nezadovoljstvo ustaškom vlašću, a time i utjecaj komunista. Jedna od prekretnica dogodila se sredinom svibnja, kada je NDH potpisivanjem Rimskih ugovora predala dijelove Primorja i Dalmacije Italiji, prihvatila talijansku vlast na polovici svog teritorija i proglasila talijanskog plemića kraljem NDH. Taj je događaj bio „prvo otreznenje za ljude [...]”. Počeli su nas ljepše susretati, tražiti naše mišljenje o daljnjem razvitku situacije i uopšte raspoloženje prema KPJ i njenoj politici mnogo se izmjenilo.³⁵ Na porast nezadovoljstva stanovništva Zagreba svakako su utjecale nestašice prehrambenih namirnica i potrošačkih proizvoda. NDH je nestašice naslijedila još od Jugoslavije, no izbijanjem rata i dolaskom velikog broja stranih vojnika one postaju sve intenzivnije. Njemačka i talijanska vojska rekvirirale su velike količine hrane i svega drugoga što su smatrale korisnim pa i njemački zapovjednik u NDH primjećuje da „Hrvati u prošlom svjetskom ratu nikad nisu jeli tako loš kruh kao u trećem mjesecu od svog oslobođenja.”³⁶ Manjak namirnica bio je takav da su ustaške vlasti u nastojanju da uspostave aprovizaciju već

članom Rajonskog komiteta koji se također svakog dana mora sastati s ostatkom članova Rajonskog komiteta čiji sekretar tada mora komunicirati s članom MK, a sekretar MK dužan je svakodnevno sastajati se s ostatkom komiteta i određenim članom CK. Čitav ovaj postupak trebao se provoditi dva puta dnevno. Ovakva povezanost omogućavala je da se direktive koje donose viši partijski forumi i informacije o djelovanju nižih brzo prenose kroz čitavu organizaciju Partije. Međutim, kada kroz nekoliko mjeseci ustaški teror dobiva na snazi, ovako intenzivna povezanost unutar Partije pokazat će se kao nemoguća i štetna. Pored organiziranih akcija valja spomenuti da je 25. travnja član Mjesnog komiteta SKOJ-a Viko Meglar sam ubio ustašu koji ga je dan ranije pozvao da se pridruži ustašama hvaleći se pritom pokoljima Srba u Bosni koji su već otpočeli. Božičević, „Djelovanje Partije“, 81; S. A. *Sa zagrebačkog omladinskog fronta*, 31.

32 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Građski komitet Komunističke partije Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK KPH ZG), 2. 1. 5. 5. Komisija za historiju, kutija 369, „Predratni period, Omladinski pokret u Hrvatskoj 1919–1941.“ (dokument nije numeriran); HDA, MG, kutija 27, folija 3, 10, Josip Manolić.

33 Božičević, „Djelovanje Partije“, 83.

34 CK KPH je prije akcije upozorio puštene komuniste da ne borave u svojim stanovima jer se ne zna kako će ustaše reagirati, no većina ih nije poslušala upute te su odmah uhićeni. Isto.

35 Da se sklapanje Rimskih ugovora veoma negativno odrazilo na popularnost i funkcionalnost NDH mislio je i Edmund Glaise von Horstenau, general koji je zastupao njemačke interese u NDH. On je u svom dnevniku zapisao: „Besraman nastup Talijana u Dalmaciji izazvao je veliku napetost. Posljedice se već pokazuju: unutarnje poteškoće u stvaranju hrvatske države [...]”. HDA, MG, kutija 12, folija 5, 43, Ivan Kuzmiak; Glaise Von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 90.

36 Glaise Von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 114.

9. svibnja donijele odredbu o racionalizaciji prema kojoj se u Zagrebu dnevno moglo dobiti do 20 dekagrama kruha po osobi odnosno do 40 dekagrama za fizičke radnike, a zbog rasta cijena koji je pratio nestašice morali su 3. lipnja osnovati Povjereništvo za prehranu.³⁷ Međutim, sve donesene mjere ostale su bez značajnijeg efekta. Ilegalni komunistički list *Vjesnik* opisao je kakvo je bilo stanje u Zagrebu u lipnju:

„U Zagrebu već danima nema dovoljno kruha. Pred pekarnama stoje žene već od 5 ujutro. Za pola sata se razgrabi sav kruh. Zadnjih dana pojedine pekarnice su ostale potpuno bez kruha. Na Trnju su žene rano izjutra stajale uzalud pred pekarnama. Počelu su naglas da se bune. Došla je policija i počela pucati i rastjerala žene. Sutradan na Trešnjevci stotine žena je uzalud čekalo na kruh. Počeli su padati protesti protiv odvlačenja žita u Njemačku i Italiju.“³⁸

Zagrebački komunisti koji su u sklopu borbe za poboljšanje ekonomskog položaja radništva i u Jugoslaviji organizirali demonstracije protiv skupoće znali su kako iskoristiti takvo stanje te su počeli slati aktiviste u „razno razne repove, koji su već tada počeli pred mesnicama, pekarnama, na tržnici itd. koji su politički objašnjavali uzroke skupoće i uzroke pomanjkanja živežnih namirnica i na taj način se povezivali s masama“.³⁹ S obzirom na to da je borba za poboljšanje uvjeta života tradicionalno bila jedna od osnovica djelovanja KPJ te da su ovakve akcije prepoznate kao korisne, nekoliko dana nakon njemačkog napada na SSSR, CK KPH izdao je okružnicu u kojoj se traži od komunista da rade na omasovljenju otpora protiv NDH i u kojoj se po tom pitanju zaključuju:

„Ne može se voditi borba za protjerivanje i obaranje okupatora drugačije nego kroz najoštriju borbu za kruh, za nacionalnu slobodu. Štrajkovi, organizirana borba protiv rekvizicije, protiv skupoće i izgladnjivanja, to je put borbe koji će u današnjoj situaciji zatalasati najšire mase.“⁴⁰

U idućim mjesecima i godinama, posebno u zimskom razdoblju, nestašice prehrambenih namirnica, ogrjeva, tekstila, obuće i drugih artikala postajale su sve akutniji problem u Zagrebu, a s njima su znatno rasle cijene te je cvjetalo crno tržište.⁴¹ Međutim, ustaše su

37 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 16; Kolar-Dimitrijević, „Položaj trnjanskog stanovništva“, 141.

38 *Vjesnik jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske: 1941.–1945., knjiga 1*, 30–31.

39 HDA, MG, „IV. rajonska partijska organizacija Grada Zagreba“, Antun Biber, broj 9/IV–27.

40 Iz ove okružnice također je vidljivo da CK KPH u ovom periodu upravo urbane sredine vidi kao primarno mjesto omasovljenja i borbe protiv okupacije. Naime, akcije poput štrajkova i protesta protiv skupoće i izgladnjivanja nisu bile u značajnoj mjeri primjenjive u ruralnom području. *Grada*, Knjiga I., 72.

41 Primjerice, već u listopadu 1941. godine dnevna količina kruha po osobi smanjena je na samo 15 dekagrama, odnosno 20 dekagrama za fizičke radnike. Lengel-Krizman,

bili u znatno manjoj mjeri pogođeni nestašicama i rastom cijena od ostalog građanstva jer su se snabdijevali iz posebnih trgovina i skladišta.⁴² S obzirom na to, upravo su snažna kritika nesposobnosti fašističkih vlasti da osiguraju prehranu stanovništva i razne akcije protiv skupoće u narednim godinama bile važna poluga komunističke agitacije protiv fašizma i za pridruživanje Narodnooslobodilačkom pokretu među Zagrepčanima.

Na porast i širenje negativnog raspoloženja Zagrepčana prema novoj vlasti utjecali su i progoni Srba, Židova i drugih skupina koje su ustaše smatrali nepoželjnima. Progoni su počeli odmah u prvim danima nakon uspostave NDH, a već 15. travnja ustaše su kraj Koprivnice osnovali i prvi koncentracijski logor, Danica.⁴³ Valja spomenuti da su se progonima prvi javno suprotstavili zagrebački srednjoškolci na stadionu Maksimir 26. svibnja. Tog su dana ustaše na stadionu postrojili učenike viših razreda zagrebačkih srednjih škola namjeravajući od njih egzemplarno izdvojiti Židove i Srbe od kojih su, nakon huškačkog govora usmjerenog protiv njih, zatražili da prijeđu na suprotnu stranu igrališta.⁴⁴ Međutim, sa Židovima i Srbima na drugu stranu igrališta počeli su prelaziti skojevci, a potaknuti njihovim primjerom i preostali srednjoškolci, a ustaški je pokušaj teatralnog odvajanja nepodobnih propao zbog masovnog otpora omladine te se pretvorio u opće komešanje.⁴⁵ Kako nakon ovog događaja ustaše u Zagrebu više nisu održavali velike skupove protiv Židova i Srba, ovakvo masovno javno iskazivanje bunta protiv progona nije se ponovilo.⁴⁶ Međutim, brojni su Zagrepčani sa zgražanjem reagirali na progone i teror svojih prijatelja, poznanika, susjeda i nepoznatih građana koji su najednom postali nepodobni. Na otpor takvom djelovanju ustaša KPJ je pozvala već u svojem proglasu od 15. travnja u kojem je istaknuto da „Hrvatska gospoda [...] siju najodvratniju mržnju i hajku protiv srpskog naroda [...]“.⁴⁷ Jednako tako, komunisti su i u svom kasnijem djelovanju isticali zločinačku politiku NDH te su nastojali potaknuti da se zgražanje Zagrepčana, kao i brojnih Hrvata općenito, pretvori u aktivni otpor fašizmu.

Kao što pokazuje spomenuti slučaj u svibnju puštenih komunisti koji su ponovno uhićeni jer se nisu sklonili iz svojih stanova, dio članova KPJ u početnim mjesecima okupacije nije razumio kakav će

Zagreb u NOB-u, 54–60; Kolar-Dimitrijević, „Položaj trnjanskog stanovništva“, 141–143.

42 Kolar-Dimitrijević, „Položaj trnjanskog stanovništva“, 141.

43 Dizdar, „Ljudski gubici logora ‘Danica’“, 47–48.

44 Goldstein, *Zagreb*, 112–114.

45 Goldstein, *Zagreb*, 112–114; HDA, GK KPH, kutija 369, „Predratni period, Omladinski pokret u Hrvatskoj 1919–1941.“.

46 Goldstein navodi da se nastavilo s organizacijom sličnih skupova u drugim gradovima NDH te ističe da je to možda posljedica upravo ovog čina otpora koji je upozorio ustaše na reakciju kakvu mogu očekivati u Zagrebu. Međutim, bez obzira na to što je solidarnost skojevaca i ostalih srednjoškolaca osujetila plan odvajanja nepodobnih na samom Maksimiru, ona ih uglavnom nije uspjela spasiti. Naime, već idućeg dana uhićena je grupa od 165 židovskih omladinca koji su potom ubijeni. Goldstein, *Zagreb*, 112–114.

47 HDA, CK SKH, kutija 1, 1.

biti novi kontekst njihova djelovanja. Još uvijek neupoznati s razinom ustaškog terora i uvjereni u neminovni sukob Njemačke sa SSSR-om te brzi završetak rata pobjedom „prve zemlje socijalizma“, brojni su komunisti precijenili snagu KPJ i nisu se pripremili za opasnosti ilegalnog rada kakav će nastupiti nakon 22. lipnja. Stoga su pojedini komiteti, pa i Vojni komitet Zagreba, koji je trebao organizirati predstojeću borbu u Zagrebu, razmišljali o provedbi neizvedivih akcija, poput rušenja Savskog mosta ili napada na ustaška i njemačka zapovjedništva na Gornjem gradu.⁴⁸ Nepridržavanje strogih pravila konspiracije, odnosno ilegalnog rada, i pretjerana samouvjerenost u narednim su mjesecima bili uzrok velikih gubitaka za KPJ i za cjelokupni zagrebački pokret otpora.

Početak

Nakon napada nacističke Njemačke na SSSR 22. lipnja u Zagrebu se, kao i u ostatku NDH, situacija znatno mijenja. Pokušaji ustaša da pasiviziraju otpor metodom mrkve i batine napušteni su te je ostala isključivo batina. Ustaški je režim još u prethodnom razdoblju uspostavio mehanizme kojima će vršiti progon komunista i aktivista pokreta otpora. Uz to što su na čelo policije i srodnih službi stavljeni odani ustaše, već 17. travnja donesena je *Zakonska odredba za obranu naroda i države* prema kojoj svatko „tko na bilo koji način povrijedi čast i životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa iako to djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje“ za što je predviđena smrtna kazna.⁴⁹ Slično tome, početkom svibnja u *Kazneni zakon* unijete su promjene prema kojima je smrtna kazna predviđena za svaki oblik antirežimske propagande, kao i za članstvo u komunističkim organizacijama i bilo kakvo pomaganje komunistima.⁵⁰ Kako bi se proveli novi i iznimno strogi zakoni, sredinom istog mjeseca ustanovljeni su prijeki sudovi koji su presude trebali donositi u najkraćem mogućem vremenu, jedina kazna koju su mogli

48 Nije poznato kada je točno osnovan Vojni komitet za Zagreb. Jedan od izvještaja Instituta za historiju radničkog pokreta osnivanje smješta na kraj travnja ili početak svibnja, a Sentić i Lengel-Krizman u drugu polovicu lipnja. Osnivanje Vojnog komiteta na početak svibnja u svojim sjećanjima smještaju i Lutvo Ahmetović i Stjepan Blažeković, obojica značajni komunisti koji su djelovali u Zagrebu 1941. godine, s tim da Blažeković spominje da je Komitet kasnije nadopunjen s još nekoliko članova. Šime Balen, koji je bio član ovog Komiteta, spominje da je on osnovan sredinom lipnja, a da je s radom doista počeo tek nakon 22. lipnja. Međutim, Balen navodi da su sredinom lipnja u šestoročlanom Vojnom komitetu bili i članovi za koje Blažeković navodi da su pridodani kasnije. Balen se vjerojatno referira na Vojni komitet u njegovu punom sastavu, sa šest članova, ali komitet je postojao i ranije, kao tijelo od tri člana. Ahmetović, „Herojski Zagreb“, 65; Ahmetović, „Najšira podrška građana“, 113; Blažeković, „Oružane akcije i diverzije“, 417; HDA, MG, kutija 44, folija 3, 21, Šime Balen; HDA, MG, kutija 12, folija 7, 58; Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 97.

49 *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d.*, knjiga 1, 15.

50 Isto, 151–152.

dosuditi bila je smrtna, a na presudu nije postojala mogućnost žalbe već se ona morala izvršiti tri sata nakon njezina donošenja.⁵¹

Drastična promjena u odnosu vlasti prema komunistima dolazi do izražaja odmah nakon Njemačke invazije SSSR-a. U danima nakon 22. lipnja organizirane su akcije dijeljenja letaka CK KPJ u kojima se ističe da je započela „presudna bitka protiv najvećih neprijatelja radničke klase. [...] to je i naša borba, koju smo dužni podupirati svim snagama [...]“.⁵² Nakon jedne takve akcije, 24. lipnja, zbog dijeljenja letaka uhićeni su Stjepan Škrnjug, Ivan Šikić, Ivan Sutlarić, Vilim Gašparović i Stjepan Krznarić.⁵³ Nekoliko dana kasnije, 27. lipnja, prvu četvoricu uhićenih, od kojih je Škrnjug bio član MK SKOJ-a, pokretni prijeki sud osudio je na smrt te su oni istog dana streljani, a Krznariću je, kao maloljetniku, kazna preinačena u dvadeset godina zatvora.⁵⁴ To je bila prva grupa komunista i aktivista pokreta otpora koja je streljana u Zagrebu.⁵⁵ U idućim mjesecima pojedinačna, grupna i masovna streljanja komunista i antifašista postala su uobičajena, a ustaška je vlast o njima redovito obavještavala Zagrepčane putem štampe i plakata koji su lijepljeni po gradu.⁵⁶

Nakon 22. lipnja zagrebački komunisti i organizacije koje oni predvode, a time i čitav pokret otpora, ulaze u fazu oružane konfrontacije s ustaškim režimom.⁵⁷ Već idućeg dana s radom je počela ilegalna radio stanica prilikom čijeg je prvog emitiranja pročitan proglas CK KPJ kojim se narod poziva na borbu protiv fašista.⁵⁸ Akcije poput dijeljenja

51 Mjeseca dana kasnije, 24. lipnja, osnovani su i pokretni prijeki sudovi. Za razliku od uobičajenih prijekih sudova, oni nemaju unaprijed određenu mjesnu nadležnost te, umjesto dotadašnje dvojice, samo jedan član tročlanog sudskog vijeća mora doista biti sudac, dok su preostala dvojica mogla biti i ustaše, bez obzira na struku. No glavna zadaća i prijekih i pokretnih prijekih sudova bila je brzina donošenja smrtnih presuda jer su ih imali obvezu donijeti u jednom neprekinutom zasjedanju. Isto, 289–291; *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d.*, knjiga 2, 233–236.

52 HDA, CK SKH, kutija 1, 4.

53 *Zbornik dokumenata i podataka*, knjiga 1, 254–255.

54 Isto.

55 Žarić, „Revolucionarni omladinski pokret“, 153.

56 Nešto ranije, 31. svibnja, u novinama je objavljen oglas o streljanju Dušana Zelenbabe, Srbina koji je uhićen nakon kraćeg oružanog obračuna s ustaškom patrolom na Trešnjevci. Čini se da je ovo prvi javni oglas o provedbi smaknuća u Zagrebu. „Saopćenje Ministarstva unutrašnjih poslova od 31. svibnja 1941. god. o streljanju Dušana Zelenbabe zbog napada na ustašku patrolu“, *Hrvatski narod* (Zagreb), 31. svibnja 1941.

57 Ovo ne govori u prilog revizionističkoj tezi da su se komunisti, kako na prostoru Jugoslavije tako i drugdje u Europi i svijetu, sukobili s fašizmom samo zbog izbijanja rata Njemačke i SSSR-a. Suprotno tome, komunisti su još tijekom tridesetih godina bili dosljedni i često jedini borci protiv fašizma i fašističkih režima, što dokazuju pokušaji stvaranja antifašističkih koalicija prema modelu narodnog fronta i sudjelovanje u Španjolskom građanskom ratu. Također, ovdje valja podsjetiti da su jugoslavenski komunisti još za Travanjskog rata odlučili da će se oružano suprotstaviti nacizmu i fašizmu na prostoru Jugoslavije te da su već u travnju započeli pripreme za oružani ustanak. Međutim, intenzivna otvorena borba protiv fašističke okupacije do 22. lipnja bila je bezizgledna jer je jedina velika sila koja je ratovala protiv fašističkih zemalja bila Britansko Carstvo, a ni ono nije ratovalo u kontinentalnoj Europi.

58 Radio stanica se isprva nalazila u Tuškanovoj ulici 15 u stanu braće Engel, ali kako ne bi bila otkrivena svakih nekoliko dana prebacivana je na novu lokaciju. Međutim,

letaka, ispisivanja raznih antifašističkih parola, bušenja guma ustaških i njemačkih vozila, uništavanja telefonskih žica, uništavanja vagona i raznih strojeva, krađe oružja kao i brojne druge diverzije postale su svakodneva u okupiranom Zagrebu. Često se navečer na ulicama mogla čuti pucnjava, a izvedeno je i više značajnih diverzija u kojima su napadani ustaše, njemački vojnici i vojna infrastruktura. Upravo je period od njemačkog napada na SSSR do jeseni 1941. godine bio razdoblje najveće diverzantske aktivnosti zagrebačkog pokreta otpora u toku čitavog rata.⁵⁹ Međutim, to je bio i period učenja i prilagodbe na djelovanje u novim uvjetima. Većina zagrebačkih komunista još uvijek nije bila dovoljno upoznata s načinima vršenja diverzantskih akcija i rukovanja oružjem.⁶⁰ Stoga su organizirani kratki kursevi na kojima je malom broju više pozicioniranih članova Partije i SKOJ-a pokazano kako se rukuje eksplozivom, a oni su imali zadatak o istome podučiti ostale članove svojih komiteta i njima podređenih grupa.⁶¹ Međutim, za prakse konspirativnog rada, koji je iziskivao konstantno pridržavanje određenih pravila, uglavnom nisu bile dovoljne samo upute pa su komunisti i aktivisti otpora često učili na teži način, kroz uhićenja i smaknuća koja je provodila ustaška policija.

Kerestinec i Španci

Početak ljeta 1941. godine u Zagrebu se odvijaju dvije velike akcije, jedna oružana i jedna logistička. Polovicom srpnja MK Zagreb na nagovor i prema planu Josipa Kopinića, predstavnika Kominterne, izvodi napad na sabirni logor Kerestinec s ciljem oslobađanja ondje zatočenih komunista i antifašista. Istovremeno se iz zatočeništva preko Zagreba počinju vraćati dobrovoljci koji su iz Jugoslavije otišli u Španjolsku boriti se protiv fašizma na strani Republike, takozvani Španci.

radio stanica je ipak pronađena nakon samo deset emitiranih emisija. Također, emitirani signal bio je relativno slab i nije pokrivao čitav Zagreb. Ugarković, *Zapisi Ilegalaca*, 46–48; Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 96. Više o radio stanici može se naći na internet stranici „Ilegalna radiostanica“, *Kartografija otpora*.

- 59 Sentić i Lengel-Krizman pokušale su u knjizi *Revolucionarni Zagreb 1918–1945* kronološki pobrojati poznate akcije. Njihov je pregled instruktivan, međutim samu je aktivnost pokreta otpora nemoguće adekvatno kvantitativno prikazati. Naime, kao što je spomenuto, ta se aktivnost nije sastojala samo od velikih i poznatih akcija, već su važnu ulogu imale i one svakodnevne poput dijeljenja letaka, ispisivanja grafita, bušenja guma, skrivanja ilegalaca itd., a i te su „male“ akcije u slučaju hvatanja od strane ustaških vlasti nosile kaznu mučenja i izvjesne smrti. Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*.
- 60 Primjerice, jedna od prvih diverzija, postavljanje eksploziva na radijski odašiljač u selu Otok (danas dio Novog Zagreba) bila je neuspješna jer udarna grupa koja ju je izvodila nije znala dovoljno dobro rukovati eksplozivom. HDA, MG, kutija 12, folija 7, 58.
- 61 Takav kurs polazio je i Šime Balen, član MK Zagreb i Vojnog komiteta Zagreb. On spominje da je kao instruktor za rukovanje eksplozivom taj kurs vodio neki čovjek Kominterne koji je koristio kodno ime Kemičar. Kemičar je zapravo bio Ivan Srebrnjak, sovjetski obavještajni agent u Zagrebu za kojeg se znatno češće koristilo kodno ime Antonov. HDA, MG, kutija 44, folija 3, 21, Šime Balen; Šibl, *Zagreb tisuću desetsto četrdeset prve*, 240.

Negdje krajem lipnja CK KPH pokrenuo je inicijativu za oslobađanje komunista i antifašista zatočenih u Kerestincu, a planiranje tog zadatka povjereno je Karlu Mrazoviću, članu CK KPH, i Marku Beliniću, članu MK Zagreb i sekretaru Petog rajonskog komiteta.⁶² Međutim, paralelno s tim, napad na Kerestinec i oslobađanje zatočenika počeo je pripremati i Josip Kopinič.⁶³ Prema sjećanju Antuna Roba, sekretara MK Zagreb, Kopinič je početkom srpnja stupio u kontakt s Robom i kao predstavnik Kominterne izrazio nezadovoljstvo radom CK KPH, sumnju da su neki njegovi članovi pod utjecajem fašista te zatražio da stoga MK Zagreb prekine kontakt sa sebi nadređenim CK KPH.⁶⁴ Nekoliko dana poslije, 7. srpnja, održan je sastanak MK Zagreb s Kopiničem.⁶⁵ Kopinič je, služeći se autoritetom koji je imao kao radio operator i lokalni predstavnik Kominterne, zatražio od MK da prekine veze s CK KPH te da se započnu pripreme za napad na sabirni logor Kerestinec, a članovi MK pristali su raditi prema uputama Kominterne.⁶⁶ Nepoznato je kakav je bio prvotni plan napada na Kerestinec i kada se taj napad trebao dogoditi, ali izgledno je da su pripreme znatno ubrzane nakon što je 10. srpnja javno obznanjeno da je deset uglednih komunista i antifašista koji su bili zatočeni u Kerestincu smaknuto u odmazdi za ubojstvo policijskog agenta Ljudevita Tiljka.⁶⁷ Istoga dana Rob je, suprotno Kopiničevim uputama, o planiranoj akciji izvijestio Končara.⁶⁸ Međutim, do sastanka između predvodnikâ akcije napada na Kerestinec, Roba i Kopiniča, i predstavnikâ CK KPH, Končara i Vlade Popovića, došlo je tek 13. srpnja, dakle na dan kada je akcija trebala biti izvedena.⁶⁹ Rezultate tog sastanka i uspjeh akcije Popović je opisao u izvještaju koji je nekoliko dana kasnije poslao CK KPJ:

- 62 Belinić u svom sjećanju navodi da je zadatak za pripremu te akcije dobio krajem srpnja (jula), međutim, riječ je o grešci, jer zadatak je morao dobiti još krajem lipnja (juna). HDA, MG, kutija 9, folija 4, 26, Marko Belinić.
- 63 Da je CK KPH pripremao oslobađanje zatočenih u Kerestincu, spominje i Vladimir Popović u svom izvještaju CK KPJ. On također navodi da je Antun Rob bio obaviješten o tim planovima, ali da je svejedno pristao raditi s Kopiničem za kojeg smatra da je htio preduhitriti planove CK KPH. *Grada*, Knjiga 1, 121–124.
- 64 Prema izjavi koju je u vezi sa slučajem Kerestinec negdje u drugoj polovici srpnja Rade Končar poslao CK KPJ, Kopinič je krajem lipnja preko posrednika poručio da je Kominternina nezadovoljna radom CK KPH i zaprijetio smjenom Komiteta. Kada je Končar odbio priznati Kopiniću autoritet za donošenje takvih odluka, koje je doista mogao donijeti samo CK KPJ, sukob je eskalirao pa su do 13. srpnja kada je izveden napad na Kerestinec bile prekinute sve osim najnužnijih veza između CK KPH i Kopiniča. HDA, MG, kutija 9, folija 1, 1; *Grada*, Knjiga 1, 132–137.
- 65 HDA, MG, kutija 9, folija 1, 1.
- 66 Isto.
- 67 Pod tvrdnjom da su „duhovni začetnici“ ubojstva Tiljka, smaknuti su Božidar Adžija, Ivo Kuhn, Zvonimir Richtmann, Korski Ivan, Viktor Rosenzweig, Alfred Bergman, Klaus Sigismund, Otokar Keršovani i Simo Crnogorac. Vijest o njihovom smaknuću objavljena je 10. srpnja na velikim plakatima koji su lijepljeni diljem Zagreba. *Grada*, Knjiga 1, 97–98.
- 68 HDA, MG, kutija 9, folija 1, 1.
- 69 Isto.

„Održali smo s njima sastanak na kome su nas obavijestili da su u blizini Kerestince prebacili 18 naoružanih drugova iz Zgb., da su angažovali i nešto seljaka i da su obavijestili drugove u Kerestincu da će te noći biti izvedena akcija. Mi smo izrazili sumnju u uspjeh, jer se cijela stvar pripremala na brzinu. Dovedi su nas u vrlo nezgodan položaj i prećutno smo pristali da se izvede akcija. Ja mislim da smo tu pogriješili (naročito znajući Bumbara iz MK i njegove organizatorske sposobnosti), bez obzira da li su oni i pored naše zabrane htjeli ići u akciju ili ne. Kako je akcija pripremljena i izvedena? Od 20 drugova iz Zgb. pošlo ih je svega 11. Kontakt sa seljacima nije bio precizno određen, tako da nijesu ni došli. Komandir je bio Bumbar (Šofer). Na ugovoreni znak kojeg su davali drugovi iz logora nitko spolja nije navaljivao. Sami drugovi iznutra navalili su na stražare, teško ranili komandira straže otetim oružjem, pozatvarali ostale stražare (njih 34), naoružali se i razdijelili u 3 grupe. Jedna grupa je pošla prema Kordunu, druga u Samoborsku goru, a treća prema Zgb. (zašto? ni sami ne znaju). Prema dosadašnjim izvještajima nijesu se uopšte sastali sa onima koji su trebali spolja napasti. Naravno da je kod njih nastala pometnja kud da pođu, jer su se nadali da će smjer dobiti od drugova koji su trebali da izvrše napad.“⁷⁰

Rezime akcije oslobađanja zatvorenika iz Kerestince bio je katastrofalan. Od 92 zatvorenika koji su razoružali stražare logora, jedan je poginuo u sukobu sa stražarima, 31 je izgubio život, a 44 su uhićena u velikoj potjeri koju su pokrenule ustaše.⁷¹ Uhićeni su ubrzo streljani na Dotršćini, a u sukobima s ustašama i redarstvom život je izgubilo i više komunista koji su trebali izvana napasti Kerestinec.⁷² Zbog ovih događaja CK KPJ je u Zagreb poslao svoju komisiju da istraži što se točno dogodilo i odlučio dodijeliti partijski ukor CK KPH i smijeniti čitav MK Zagreb „zbog grupaštva, antipartijskih ispada prema rukovodstvu KPH i KPJ, neizvršavanja postavljenih zadataka i zbog zločinačkog upropašćenja akcije o oslobođenju ljudi iz Kerestince“.⁷³ Članom MK Zagreb ostao je samo Marko Belinić, a sredinom rujna u Komitet su vraćeni Ivan Božičević i Blaž Mesarić.⁷⁴

Pokušaj oslobađanja zatvorenika iz Kerestince bio je potpuni fijasko. Zbog brzopletosti i loše organizacije zatvorenici, koji su svoj dio akcije obavili iznimno uspješno, ostali su bez ikakve pomoći i

70 „Bumbar iz MK“ bio je kodni naziv za Antuna Roba, a „Bumbar (Šofer)“ je Branko Malešević, član KPJ i nekadašnji Titov vozač koji je zapovijedao akcijom na terenu. *Grada*, Knjiga I, 121.

71 Goldstein, *Zagreb*, 115.

72 Poginuo je sâm zapovjednik akcije Malešević, istaknuti članovi KPJ poput Kate Dumbović i Tibora Zelenike, i drugi. Uhićeni bjegunci prije streljanja internirani su u podrum dvorišne zgrade na adresi Ulica Franje Račkog 9 gdje je godinama nakon oslobođenja Zagreba pronađena u zid urezana poruka: „U ovim prostorijama proživjeli su posljednje svoje časove internirani borci iz Kerestince, njih 44. Osudu o strijeljanju primili su svi uzdignute glave, jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda. Živjela Sovjetska Hrvatska.“ Šibl, *Zagreb tisuću devedeset četdeset prve*, 321–322.

73 *Grada*, Knjiga I, 125–128, 175–175.

74 Božičević, „Djelovanje partije“, 99 i 101.

po izlasku iz Kerestince prepušteni su sami sebi. Loše naoružani, nepripremljeni i neupoznati sa situacijom na tom području, bez pomoći zagrebačkih komunista, nisu imali gotovo nikakve šanse umaći velikoj ustaškoj potjeri pa su život izgubili neki od najiskusnijih i najboljih kadrova KPH. Štoviše, sukob između CK KPH i Kopiniča, koji je na svoju stranu uspio pridobiti MK Zagreb, mogao je potpuno urušiti partijsku strukturu u Zagrebu, no do toga nije došlo jer je neuspjehom akcije Kopinič izgubio autoritet i jer je CK KPJ uspio brzo sanirati štetu. S obzirom na broj žrtava, napad na Kerestinec bio je najveći neuspjeh zagrebačkih komunista tijekom čitave okupacije.

Paralelno s planiranjem napada na Kerestinec, zagrebačka partijska organizacija priprema se za akciju vraćanja Španaca. Kao iskusni vojnici i dugogodišnji članovi komunističke partije, Španci su predstavljali kadar kakav je bio neophodan Partiji u namjeri pokretanja otvorene oružane borbe. Stoga je CK KPJ već na sastanku u Zagrebu 11. travnja donio odluku da se počne organizirati njihov povratak u zemlju.⁷⁵ Nakon njemačke okupacije Francuske, Špancima dotad interniranim u francuskim koncentracijskim logorima kao apatridima otvorila se mogućnost da se prijave za rad u Njemačkoj odakle su imali veće šanse vratiti se na prostor Jugoslavije te su do početka lipnja gotovo svi Španci prešli u Njemačku.⁷⁶ U lipnju se u Zagreb vraća Većeslav Cvetko zvan Flores, jugoslavenski dobrovoljac u Španjolskom građanskom ratu, koji stupa u kontakt s Popovićem te preko njega od Tita dobiva odobrenje da ode u Njemačku i počne organizirati povratak Španaca.⁷⁷

Flores, koji se negdje krajem lipnja u Njemačku uputio bez novaca, dokumenata i jasnih uputa, samo s tri kilograma prave kave koje već dugo nije bilo u Njemačkoj, ubrzo uspostavlja punktove u Grazu, Leipzigu, Mariboru i Dobovi te se uspijeva povezati s većinom jugoslavenskih Španaca.⁷⁸ Istovremeno, Popović o dolasku Španaca obavještava Anku Berus koja je bila sekretar Pokrajinskog komiteta Narodne pomoći te se Narodna pomoć, pod kojom djeluje i Odbor za Špance koji je jugoslavenske dobrovoljce pomagao još od 1939. godine kada su internirani u francuske logore, počinje pripremati za njihov prihvat u Zagrebu.⁷⁹ S obzirom na to da su Španci stizali bez dokumenata, bez odgovarajuće odjeće, da ih je bilo potrebno hraniti i opremiti, gotovo svaki dan mijenjati im stanove za noćenje, da uglavnom nisu

75 Koliki je bio značaj Španaca za NOB dovoljno govore brojke: od 250 Španaca koji su se borili u partizanima, 30 došlo do čina generala, a čak 59 proglašeno je narodnim herojima. Ahmetović, „Herojski Zagreb“, 59; Pavlaković, *Yugoslav Volunteers*, 89–90.

76 Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 296–298.

77 Upravo je Flores, koji je i sam pobjegao iz Njemačke, odigrao glavnu ulogu u sprovođenju većine Španaca do granice NDH. Nakon završetka akcije vraćanja Španaca, Flores je sredinom kolovoza na Žumberku preuzeo dužnost komandanta Partizanskog odreda „Matija Gubec“. Međutim, ranjen je i zarobljen u sukobu s ustašama početkom rujna i nakon mučenja osuđen je na smrt. U listopadu je streljan u Zagrebu. Nakon rata proglašen je narodnim herojem. Popović, „Povratak ‘Španaca’ iz Njemačke“, 232–233.

78 Berus, „Narodna pomoć“, 189–190; Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 298.

79 Berus, „Narodna pomoć“, 188–192; Treskanica, „Narodna pomoć“, 15–29.; Gužvica, *Prije Tita*, 15–29.

bili upoznati sa Zagrebom i životom u potpunoj ilegali, njihov prihvata bila je veoma kompleksna akcija obilježena brojnim opasnostima.⁸⁰ Iako su se pojedinačni dolasci nastavili sve do veljače 1942. godine, velika većina od stotinjak Španaca koji su se vraćali iz Njemačke u Zagreb je stigla tijekom srpnja i početkom kolovoza 1941. godine, a prema sjećanju Anke Berus najveća grupa stigla je upravo na dan napada na Kerestinec.⁸¹ Naizgled neskromno, Berus je zaključila: „Uspjeli smo uspostaviti perfektu organizaciju, koja je do kraja izdržala sve zamke takva rada.“⁸² Međutim, njen je zaključak potpuno opravdan. Iako Španci u Zagreb dolaze uglavnom u srpnju i kolovozu, mjesecima kada se izvode neke od najvećih i najspektakularnijih diverzija čitavog vremena okupacije, te bez obzira na kompleksnost same akcije, CK KPH, Narodna pomoć i komiteti zagrebačke partijske organizacije izveli su je toliko uspješno da nitko od Španaca nije uhićen i svi su sigurno prebačeni na nove zadatke.⁸³ Oko 120 Španaca vraćeno je iz Njemačke preko Zagreba na prostor Jugoslavije, a deset do petnaest njih isprva je ostalo raditi u samom Zagrebu.⁸⁴

Sami Španci naknadno su akciju svog prihvata u Zagrebu redovito ocjenjivali kao iznimno uspješnu. Tako se Vlado Lončarić, jedan od nekolicine Španaca koji je nakon povratka ostao raditi u Zagrebu, prisjeća:

„Svi mi [Španci] koji smo ilegalno živjeli u Zagrebu često smo trebali mijenjati stanove, skoro svaku noć. U tome smo potpuno uspjevali i pored policijskog terora. Već tada smo osjećali da je narod uz Partiju i NOP, a protiv fašizma. Kao potvrda za to jeste činjenica da su svi naši španjolski borci prošli kroz Zagreb, u njemu su bili smješteni i nisu pali u ruke policije. [...] U svakoj kući u kojoj sam kao ilegalac stanovao osjećao sam se siguran, jer je većina stanovništva bila antifašistički raspoložena. [...] Osjećao se je autoritet i snaga Partije.“⁸⁵

Jednako tako je i Izidor Štok, također sudionik Španjolskog građanskog rata, zaključio kako je bio „iznenađen vezama u Zagrebu

⁸⁰ Španac Veljko Kovačević u svojim je memoarima zapisao kako je njegovo nepridržavanje pravila konspirativnog rada nailazilo na stalno neodobravanje aktivista Narodne pomoći i drugih Španaca. Osim toga, svoj je boravak u Zagrebu opisao riječima: „Čini mi se da je putovanje od Pirineja do Zagreba, po ilegalnom bespuću, bilo gotovo pravo milje prema ovdašnjim pravilima ponašanja, koje je mojim drugovima i meni nametnula partijska organizacija. Lična sloboda je potpuno podređena ilegalnom životu u Zagrebu, podređena zakonima jednog borbenog fronta koji se ne samo nazire nego i provlači svuda. Na njemu ne grmi kao na mojim prethodno doživljenim frontovima, ali tutnji muklo i neprestano, prekida nema.“ Kovačević, *Ratna sjećanja*, 63–74.

⁸¹ Berus, „Narodna pomoć“, 188–192; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 189–190.

⁸² Berus, „Narodna pomoć“, 193; Treskanica, „Narodna pomoć“, 306–307.

⁸³ Berus spominje da je prije dolaska u Zagreb jedan Španac slučajno uhićen te da je, ne poznavajući situaciju u NDH, priznao da je Srbin zbog čega je streljan a da ustaše uopće nisu doznali detalje njegova identiteta. Isto, 191.

⁸⁴ Točan broj Španaca koji su se vratili u Jugoslaviju nije moguće utvrditi. Ahmetović također spominje da je četvero ili petero Španaca naknadno poginulo radeći u samom Zagrebu. Ahmetović, „Herojski Zagreb“, 83.

⁸⁵ HDA, MG, kutija 74, folija 2, 16, Vlado Lončarić.

i organizacijom; čovjek je osjećao kako na svakom koraku postoje naši simpatizeri i da je Partija na svima mjestima.⁸⁶ A s time se podudara i sjećanje Pavla Vukomanovića:

„Niti su veze znale tko smo mi, niti smo mi znali tko nas i kuda vodi. Nisu se poznavali ni primaoci ni donosioci ‘paketa’. Nije u tom radu bilo grešaka, koliko ja znam. Prvi put u životu osjetio sam da sam u sigurnim rukama. Ne postojim, a živim. [...] U Zagrebu su svi španci dobivali raspored. Kako ga je tko dobio, tako se i udaljavao prema svom novom odredištu. Radi sigurnosti kretanja svima su nam nabavljene radne knjižice. Svakoga je od nas u određenom pravcu pratio agent, naš čovjek.“⁸⁷

Povratak Španaca u Jugoslaviju bila je iznimno uspješno izvedena akcija koju su vodile partijske organizacije iz Zagreba, a s obzirom na važnost Španaca u NOB-u, i akcija od iznimnog značaja. Ona je sušta suprotnost pokušaju oslobođenja zatvorenika u Kerestincu s kojim se vremenski poklapa. Za razliku od traljave organizacije i izvedbe napada na Kerestinec, povratak i smještaj Španaca pokazali su da komunisti i pokret otpora u Zagrebu mogu uspješno provoditi složene akcije.⁸⁸ Međutim, pokazali su i da za uspješnost akcija postoje preduvjeti kao što su postojanje jasno određene partijske strukture, strogo pridržavanje pravila konspiracije, dobro planiranje i, možda više od svega, sposobnost aktivista koji rukovode akcijom.

Između malobrojnosti i masovnosti

Razdoblje od početka okupacije, posebno od njemačkog napada na SSSR do jeseni 1941. godine, bilo je razdoblje revolucionarnog elana. Razdoblje najbrojnijih i najspektakularnijih akcija zagrebačkog pokreta otpora. Članovi Partije, skojevci, njihovi simpatizeri i drugi antifašisti ispisuju komunističke i antifašističke parole, uništavaju ustaške promidžbene plakate, dijele letke i vrše najrazličitije sabotaze na svojim radnim mjestima i diljem Zagreba. Izvode se napadi na ustaše, Nijemce i policijske agente.

Dva dana nakon napada na Kerestinec, skojevac Ivo Gluhak zapalio je veliko vojno skladište sijena u Vrapču.⁸⁹ Nekoliko dana poslije, jedna udarna grupa izvela je diverziju u tvornici *S. Trebitsch i sin* i uništila oko 50 000 metara padobranske svile, a 22. srpnja, nakon nekoliko neuspješnih pokušaja, skojevska udarna grupa

86 Štok, „Povratak iz Španjolske“, 257.

87 Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 302.

88 Treba istaknuti da su u smještaju Španaca veliku važnost imale stotine antifašista koji nisu bili članovi KPJ, ali koji su Špancima omogućavali da borave u njihovim stanovima i kućama. Oni uglavnom nisu ni znali koga točno primaju, ali svejedno su se time svjesno dovodili u opasnost da budu streljani ili otpremljeni u logore u slučaju da policija u njihovu domu pronade ilegalce.

89 S. A., *Sa zagrebačkog omladinskog fronta*, 32.

zapalila je Sokolski stadion u Sveticama.⁹⁰ Četvrtog kolovoza izvršena je jedna od najpoznatijih akcija, napad na ustašku sveučilišnu satniju kod Botaničkog vrta. Za razliku od dotadašnjih sukoba s ustašama, koji su se uglavnom događali na gradskoj periferiji i u noćnim satima, kod Botaničkog je vrta skupina mladih članova Partije i skojevaca ustaše napala oko podne, usred bijela dana i u centru Zagreba. Vođa akcije, Slavko Komar opisujući pripreme i tijek akcije između ostalog je zapisao:

„Nisu nam bile nužne političke pripreme, ali moralnog i emocionalnog preživljavanja i priprema bilo je potrebno svima nama. Odgovornost nas je pritiskala, a svijest da su nam mladi životi u pitanju nije nas lako napuštala. Nije bez razloga bila bura u glavi svakome od nas — prva borba, nenaviknutost na oružje, centar grada, točno u podne, premoć neprijatelja. Svaka i najmanja sabotaža u gradovima bila je hrabar pothvat pun opasnosti, a na svakog od nas dolazilo je osam neprijatelja, ili na jednog napadača 15 neprijatelja. Međusobno druženje, ista sudbina, dovoljno vremena da razmislimo o svemu, mnogo je svima pomoglo da dočekamo naš veliki dan, spremni u svakom pogledu, a najviše sigurni sami u sebe.“⁹¹

U akciji je ubijeno ili ranjeno oko dvadeset i osam ustaša, međutim od znatno veće važnosti je bio politički značaj akcije.⁹² Ona je jasno dala do znanja da i u samom centru Zagreba postoji oružani otpor fašizmu i to upravo u danima kada je „ustaška propaganda tvrdila, da su svi komunisti pohapšeni i da je sva antifašistička omladina na čelu sa SKOJ-em razjurena.“⁹³ Jednakim intenzitetom akcije se nastavljaju iduća tri mjeseca. Mnoge od njih danas su zaboravljene, no kao posebno važnu akciju svakako valja istaknuti diverziju na Glavnu poštu u Jurišićevoj ulici. Nakon pažljivih priprema, 14. rujna izvršena je diverzija u kojoj je eksplozivom uništena telefonska centrala smještena u zgradi pošte u Jurišićevoj.⁹⁴ Komunisti koji su sudjelovali u akciji uspješno su izbjegli uhićenje tako što su iz Zagreba otišli prije same eksplozije u kojoj je učinjena velika materijalna šteta, na više dana prekinute su ili ometene lokalne i međunarodne telefonske veze, a na nekoliko sati prekinuta je i veza njemačke Vrhovne komande s postrojbama na Balkanu i u južnom dijelu sssr-a.⁹⁵ Istoga dana grupa od dvanaest komunista pod vodstvom Rudolfa Kroflina

90 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 99–100.

91 Komar, „Napad na ustašku studentsku četu“, 324–325.

92 Nije poznato koliko je točno ustaša ubijeno ili ranjeno prilikom ove akcije. Dok inicijalni izvještaj ustaškog Ministarstva unutrašnjih poslova navodi kako je bilo 28 ranjenih, u poslijeratnoj literaturi spominju se i brojke od tridesetak ranjenih i od 28 umrlih. *Zbornik dokumenata*, tom V, knjiga 1, 310; S. A., *Sa zagrebačkog omladinskog fronta*, 33–35; Vukičević, *Borbe i otpori*, 124.

93 HDA, MG, kutija 36, folija 1, 1, Slavko Komar.

94 Goldstein, *Zagreb*, 119.

95 Goldstein, *Zagreb*, 119; Kafka-Galjer, „Izvod iz sjećanja“, 419–423; Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 104.

napala je ustašku postrojbu u Heinzelovoj ulici.⁹⁶ Napadi na fašiste nastavljaju se i nakon ovog. Primjerice, 30. rujna jedna je udarna grupa u Zvonimirovoj ulici napala trojicu njemačkih avijatičara, a 14. prosinca skojevci su na Trešnjevki ubili dvojicu ustaških agenata i ranili jednog vojnika.⁹⁷ Kako je Josipu Vidanu na jednom sastanku objasnio Blaž Mesarić, sekretar II. rajonskog komiteta (Trnje) i član MK Zagreb, direktiva Partije je:

“[...] da se vrši napade oružanog karaktera na neprijatelja, koji treba da osjeti našu snagu i s druge strane mi ćemo tim akcijama još više uvjeriti mase da je Partija snažna i jedina pripravna da se bori protiv okupatora. Time će se ujedno pojačati velike simpatije koje uživa Partija kod naroda, specijalno radništva.”⁹⁸

U ovoj namjeri Partija je bila prilično uspješna. Ona je pokazala snagu fašistima te se u očima građanstva pokazala kao jedini odlučni borac protiv fašizma. Česte akcije Partije i skoj-a natjerale su ustaše na oprez, a ponekad i strah. Tako su, primjerice, grupe policajaca i vojnika koje su trebale patrolirati Trešnjevkom, kvartom u kojem su komunisti tradicionalno imali snažno uporište, postale veće i kretale su se s posebnim oprezom.⁹⁹ Također, od kraja 1941. godine sve se češće počelo događati da ustaše i policijski agenti umjesto legitimiranja sumnjivih im osoba na njih jednostavno otvore vatru kako bi preduhitili očekivani oružani sukob.¹⁰⁰ Međutim, pokazivanje snage KPJ imalo je i negativne posljedice. Policijske snage NDH, koje su na početku okupacije još bile neiskusne i dosta neefikasne, tijekom ljetnih mjeseci 1941. godine postaju sve uspješnije u hvatanju komunisti i razbijanju njihovih organizacija. Brojni komunisti i skojevci u ruke ustašama padaju upravo prilikom izvođenja različitih akcija.¹⁰¹ Uhićenici koji su smatrani članovima KPJ ili pripadnicima pokreta otpora u pravilu su podvrgavani teškom i gnjusnom mučenju koje je moglo trajati tjednima. Mnogi od njih podlegli su mučenju, počinili samoubojstvo ili su streljani ne otkrivši policiji nijednu informaciju o pokretu otpora. Međutim, neki od njih, sasvim razumljivo, nisu

96 Dvije udarne grupe trebale su napasti ustaške postrojbe za koje se očekivalo da će nakon eksplozije u Jurišičevoj pohitati iz svojih vojarni prema središtu Zagrebu. Međutim, vojnici su ostali u stanju pripravnosti u vojarnama koje su napustili tek nekoliko sati poslije. Napad u Heinzelovoj stoga je znatno kasnio, a Josip Vidan, jedan od članova te grupe, pretpostavlja da su stražari primijetili da se događa nešto sumnjivo i da su stoga ustaše bile spremne na napad, zbog čega je njegova udarna grupa imala više žrtava. Druga je grupa trebala izvršiti zasjedu kod podvožnjaka u Miramarskoj ulici, ali kako ustaše nisu onuda prolazile odmah nakon eksplozije, a i podvožnjak je bio branjen, grupa je odustala od zasjede. HDA, MG, kutija 12, folija 7, 60, Josip Vidan; Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba*, 68–69.

97 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 106; Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba*, 75–88.

98 HDA, MG, kutija 12, folija 7, 60, Josip Vidan.

99 Ivanc, *Nepokorena mladost*, 165.

100 HDA, MG, kutija 10, folija 2, 12, Ivan Denc.

101 Druga negativna posljedica akcija i diverzija na pokret otpora bile su masovne likvidacije talaca prilikom kojih su ustaše streljale desetke, ponekad i stotine komunisti, antifašista, Srba i Židova.

bili u stanju izdržati današnjem čovjeku teško zamislive postupke mučenja te su u nadi da će mučenje prestati priznavali ono što znaju o radu Partije i pokreta otpora.¹⁰²

Do kraja 1941. godine broj članova KPJ u Zagrebu spao je s petstotinjak, koliko ih je bilo početkom okupacije, na oko stotinu članova.¹⁰³ Većina članova koji su djelovali u travnju otišla je u partizane nakon što je policija otkrila njihov identitet te je za njih daljnji rad u Zagrebu postao nemoguć, no velik broj ih je uhićen i streljan. SKOJ, koji je bio znatno brojniji i čiji su se članovi često nalazili u prvom redu oružanih sukoba, pretrpio je i teže gubitke. Uhićenja komunista postaju posebno intenzivna od jeseni. Bilo uhićenjima bilo bijegom iz Zagreba zbog prijetnje uhićenjem, događale su se i „eliminacije“ čitavih komiteta KPJ i SKOJ-a. Primjerice, 22. prosinca, samo jedan dan nakon što je formiran novi MK Zagreb, koji je uostalom i formiran zato što su gotovo svi dotadašnji članovi uhićeni ili su morali otići u partizane, došlo je do velike provale policije u partijske organizacije prilikom koje je uhićeno više članova rajonskih komiteta, kompromitirano nekoliko članova novog MK, čime su prekinute gotovo sve veze preostalih članova MK s ostatkom zagrebačke organizacije.¹⁰⁴ Od listopada, kada je uhićen sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Joco Đaković koji je pod mučenjem odao više skojevaca i članova Partije, uhićenja i kompromitacije pripadnika pokreta otpora postaju redoviti. Uslijed takvog stanja pokret otpora se donekle pasivizira te se prestaju izvoditi složene i spektakularne akcije. Štoviše, zbog čestih provala struktura partijskih organizacija u Zagrebu gotovo se raspada pa će prva polovica 1942. godine biti period pokušaja reorganizacije.

Međutim, značajno slabljenje Partije i SKOJ-a, a zapravo i nefunktionalnost tih organizacija u uvjetima pojačane ustaške represije, nije dovelo do prestanka djelovanja zagrebačkog pokreta otpora. Provedene akcije i diverzije, teror ustaša nad Srbima, Židovima, antifašistima i drugim skupinama te stalno pogoršanje uvjeta života koje je postalo posebno akutno dolaskom zime potaknuli su dodatni rast nezadovoljstva ustaškim režimom i širenje simpatija prema Partiji i NOP-u. Primjerice, još krajem kolovoza njemački časnik

102 Jedan od malobrojnih koji su preživjeli ustaška mučilišta u Zagrebu, a zatim i sam NOV, bio je Blaž Mesarić koji je uhićen 17. listopada 1941. godine. On u svom poslijeratnom sjećanju spominje neke od metoda mučenja kojima je podvrgnut i koje je vidio da se koriste na drugima. Mesarić navodi da su ga ustaše tukli šakama i pendrecima, mučili ga žedu 24 sata na način da su mu u usta stavili mnogo soli od čega su mu usta počela krvariti, stezali mu lancima ruke i noge toliko jako da su se oni urezali u meso, palili mu noge vatrom i užarenim željezom, gurali nož pod nokte, čupali mu nokte itd. Kad je previše oslabio, Mesarić je odveden u bolnicu kako bi se postupak nad njim mogao nastaviti kada prizdravi. Mučenje, iako manje intenzivno, i u bolnici je nastavio ustaški liječnik, međutim, nakon nekog vremena Mesarić je usprkos svom lošem stanju uspio pobjeći i pridružiti se partizanima ne otkrivši ništa svojim mučiteljima. Pripadnici zagrebačkog pokreta otpora u svojim sjećanjima spominju i brojne druge, ponekad i znatno gadnije metode mučenja, ali malo je onih koji su saznanja o njima stekli iz prve ruke i preživjeli. Mučenjima od strane zagrebačkih ustaša podvrgnute su tisuće ljudi iz Zagreba i okolice. HDA, MG, kutija 12, „Podaci o mučenjima ustaša po zatvorima grada Zagreba 1941. g.“ (dokument nije numeriran).

103 Ahmetović, „Herojski Zagreb“, 84.

104 Božičević, „Djelovanje Partije“, 96.

za transport u izvještaju koji šalje zagrebačkom ogranku Abwehra, njemačke vojne obavještajne službe, zaključuje da je nezadovoljstvo stanovništva u NDH toliko da nema smisla angažirati njemačke vojnike „za spašavanje jednog političkog režima koji sam po sebi ne može da se održi.“¹⁰⁵ Istog je mišljenja i njemački general u Zagrebu, Edmund Glaise von Horstenau, vjerojatno najmoćnija i najbolje obaviještena osoba u NDH. On još krajem ljeta primjećuje da kada se „s Pavelićem vozio ulicama Zagreba, nije se digla na pozdrav niti jedna ruka. Ova revolucija vrlo slabo zna oduševiti narod“, a u prosincu svojim nadređenima šalje izvještaj u kojem piše:

„Unutrašnje zategnutosti i dalje postoje i kreću se nesmanjenom žestinom. Platforma na kojoj stoji vlada je uska već nedeljama. Nenaklonost protiv navodno državotvornog ustaškog pokreta ne može se više prevazići kod svih onih koji od toga nemaju neposredne koristi. Veliko ‘U’ na hrvatskom grbu je takode i za najšire krugove hrvatske nacije malo po malo postalo Geslerov šesir [...]. Komunistam među Hrvatima uzima maha u priličnoj meri [...].“¹⁰⁶

U takvim uvjetima, bez obzira na rastrojenost Partije i SKOJ-a, pokret otpora u Zagrebu izaziva simpatije građanstva i raste. Kako je otpor mogao funkcionirati u uvjetima dezorganizacije njegovih predvodnika dobro pokazuju izvještaji agenata Ustaške nadzorne službe s početka 1942. godine. Jedan od agenata dobio je zadatak da stekne povjerenje Jove i Mileve Basrak te istraži njihovu povezanost s pokretom otpora i partizanima. Ustaškom agentu to je lako pošlo za rukom jer supružnici, koji tvrde da je „80% Zagrebačkog pučanstva protiv sadanjenog režima“, nisu ni pomišljali da bi njihov poznanik mogao biti agent.¹⁰⁷ Oni agentu objašnjavaju da se u više domova u Zagrebu šiva odjeća za partizane, da kod njih dolaze dva gimnazijska profesora koji su svoje cijele razrede uposlili na skupljanju Narodne pomoći i da se druže s još tri obitelji „koje su njihove“.¹⁰⁸ Jovo i Mileva čak pričaju o svojim vezama s partizanima, ali agent zaključuje kako oni uglavnom samo pričaju protiv ustaškog režima i ponekad pomažu NOP slanjem materijala, ali da te njihove veze zapravo i ne postoje.¹⁰⁹ Da brojni aktivisti na različite načine pružaju otpor fašizmu čak i ako nisu povezani s partijskim organizacijama ili su izgubili takve veze,

105 *Zbornik dokumenata*, tom XII, knjiga 1, 329–330.

106 U priči o Wilhelmu Tellu tiranski namjesnik Albrecht Gessler na gradski je trg postavio svoj šesir i tražio od stanovnika da se klanjaju šesiru što je Tell odbio učiniti te je zbog toga uhićen. Kasnije izbija opći narodni ustanak protiv Gesslera kojeg Tell ubija. U toj je priči Gesslerov šesir simbol tiranije kojoj se narod suprotstavlja. *Zbornik dokumenata*, tom XII, knjiga 1, 765–767; Glaise Von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 99.

107 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-248, „Ustaška nadzorna služba“ (HDA, UNS), kutija 2, 70.

108 Agent navodi da je provedena racija u stanovima ta dva profesora, ali da ništa nije nađeno te da ih nitko od njihovih učenika nije htio odati. Isto.

109 Da obitelj Basrak doista nije imala nikakvu izravnu vezu s partizanima ili pokretom otpora potvrđuje i činjenica da su ustaškom agentu objašnjavali kako materijal šalju Crvenoj pomoći, što je bio predratni naziv organizacije koja već neko vrijeme funkcionira i omasovljuje se pod nazivom Narodna pomoć. Isto; Treskanica, „Narodna pomoć“, 313–316.

primijetio je i Lutvo Ahmetović. On je krajem 1941. godine ušao u MK SKOJ-a kako bi pomogao u njegovoj reorganizaciji.¹¹⁰ Iako je isprva bio razočaran malobrojnošću komunističke omladine, ubrzo je shvatio da brojni skojevci i grupe nastavljaju raditi iako su izgubili vezu sa svojim komitetima, štoviše, da im se u tome pridružuju omladinci koji uopće nisu ni članovi SKOJ-a.¹¹¹ Govoreći o članstvu komunističkih organizacija, Ahmetović zaključuje da ono „ne daje ni približnu sliku o broju aktivista koji su sami sebe smatrali komunistima i kao takvi djelovali i ginuli.“¹¹² Jedan od primjera su simpatizeri Komunističke partije i antifašisti koji su u svojim stanovima i kućama skrivali pripadnike pokreta otpora te su stoga, bez obzira na to što sami uglavnom nisu sudjelovali u drugim akcijama i diverzijama, bili ključni za njegovo funkcioniranje i opstanak u Zagrebu. Nije moguće ustanoviti koliko je ljudi tako pomagalo pokret otpora, no Ahmetović tvrdi da su tijekom 1941. godine Narodna pomoć i razni partijski komiteti u svakom trenutku na raspolaganju imali od šesto do tisuću prenoćišta što znači da se radilo o više od tisuću obitelji i pojedinaca.¹¹³ Pritom valja istaknuti da je izmjenama od 3. svibnja u *Kazneni zakon* uvrštena odredba prema kojoj se svako svjesno ustupanje zgrada, stanova i prostorija komunistima i svim protivnicima ustaškog režima kažnjava smrću i da su stoga oni koji su na ovaj način pomagali pokret otpora spremno riskirali vlastite živote.¹¹⁴

Pomaganje pokreta otpora i NOP-a, posebno kroz Narodnu pomoć, dobiva masovni karakter. Međutim, još daleko više rasprostranjen je pasivni otpor ustaškom režimu, a on je također ključan za funkcioniranje zagrebačkog pokreta otpora. Život i sigurnost komunista i antifašista, posebno onih koji su i prije okupacije djelovali u Zagrebu, ovisila je o njihovim poznanicima i susjedima koji su bez obzira na nagrade i pritiske režima odbijali prijaviti poznate im ilegalce i druge koje je ustaški režim proganjao. To je primijetio i Ivan Šibl koji je kompromitiran nakon napada njegove udarne grupe na njemačke avijatičare te do odlaska u partizane živi kao ilegalac. Šibl je s nekoliko ilegalaca tjednima živio na istoj adresi i nisu se strogo pridržavali pravila konspiracije pa je on stekao „dojam da cijela kuća i dobra polovica ulice znaju za nas, samo se prave da ne znaju“.¹¹⁵ Prisjećajući se djelovanja u okupiranom Zagrebu 1941. godine, Ivan Božičević zaključio je da razlozi zbog kojih Partija nije imala još veće gubitke i mogla je neprekinuto djelovati svakako jesu sposobnost i pridržavanje pravila konspiracije, međutim da je to:

„još više rezultat stalnog rasta utjecaja Partije i NOP-a u širokim redovima građana, koji još nisu bili organizaciono uključeni u NOP. Zar je moguće da mnogi građani nisu viđali ilegalce kad su ulazili

110 HDA, MG, kutija 73, folija 1, 1, Lutvo Ahmetović.

111 Isto.

112 Isto.

113 Ahmetović, „Herojski Zagreb“, 81.

114 *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d.*, Knjiga 1, 151–152.

115 Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba*, 129.

u nečiji stan, pred policijski sat, da nisu sretili na ulicama poznate im komuniste za kojima policija traga. Vidjeli su oni mnogo toga što bi dobro došlo Nijemcima i ustašama da im se prišapne, ali su se pravili da ne vide, a to je već bila velika pomoć NOP-u, u koji će se već sutra mnogi od njih i aktivno uključiti.“¹¹⁶

Tako je posljednjih mjeseci 1941. godine zagrebački pokret otpora istovremeno bio obilježen malobrojnošću i nefunkcionalnim vodstvom te rastom i širenjem raznih praksi otpora među građanstvom koje nije organizirano u ili povezano s komunističkim organizacijama. Dok će SKOJ ubrzo popuniti svoje redove i početi rasti, zagrebačku partijsku organizaciju još dugo će karakterizirati razmjerna malobrojnost članstva. No, unatoč malobrojnosti, politički učinci djelovanja komunista i dalje su se snažno osjećali.¹¹⁷

Konspiracija i brbljavost

Za djelovanje aktivista pokreta otpora u okupiranom Zagrebu bilo je nužno da se prilagode životu i radu u uvjetima stalne opasnosti. Centralni komiteti KPJ i KPH shvatili su to već u prvim danima okupacije te su donijeli jasne direktive o konspiraciji, odnosno o načinu održavanja sastanaka, korištenju stanova, prenošenju ilegalnog materijala itd.¹¹⁸ U lipnju, prije izbivanja sukoba Njemačke i SSSR-a, u glasilu SKH *Srp i čekić* objavljen je Titov članak „Učvrstimo i ojačajmo naše partijske organizacije“ u kojem se pojašnjava nužnost pridržavanja pravila konspirativnog djelovanja.¹¹⁹ Iako su tada ustaška uhićenja komunista još uvijek bila sporadična, Tito u članku piše:

„Pravilna je podjela rada najbolje jamstvo da provala na jednom sektoru neće povući za sobom provale na drugim sektorima. [...] pod sadašnjim uvjetima rada moraju svi drugovi najstrože poštivati pravila konspiracije. Svaki i najsitniji prekršaj konspiracije dovodi u opasnost ne samo ovog druga, koji krši konspiraciju, nego i ostale drugove s kojima saraduje: potcjenjivanje i kršenje konspiracije predstavlja zločin prema Partiji. [...] Svako lakomisleno poigravanje organizacijom i pojedincima, koje dovodi do provala i žrtava, predstavlja zločin protiv kojeg se moramo boriti svom odlučnošću. Danas nije vrijeme za fraziranje i nadrirevolucionarstvo.“¹²⁰

116 Božičević, „Djelovanje Partije“, 93.

117 Primjerice, von Horstenau, kojeg o djelovanju komunista obavještavaju iskusne njemačke obavještajne službe, početkom 1943. godine u svoj je dnevnik zapisao: „Govori se da u gradu ima 10 000 partizana, ja smatram da ih je i više.“ Međutim, tada broj članova KPJ vjerojatno nije prelazio 150, a broj skojevaca 1500. Glaise Von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 649.

118 Božičević, „Djelovanje Partije“, 80.

119 Broz Tito, „Učvrstimo i ojačajmo naše partijske organizacije“.

120 Isto.

Doista, u uvjetima kakvi su u Zagrebu nastupili nakon 22. lipnja, strogo pridržavanje pravila konspiracije bilo je ključno. Pridržavanje određenih pravila omogućavalo je aktivistima pokreta otpora da što duže ostanu nekompromitirani, da izbjegnu uhićenja, a one koji bi ipak bili uhićeni onemogućavalo da odaju previše informacija o organizaciji s obzirom na to da su znali samo ono što je nužno za povjerene im zadatke. Međutim, brojni zagrebački komunisti, čak i oni na najvišim pozicijama u Partiji, teško su se privikavali na život u strogoj ilegalnosti i nisu poštovali stroge mjere konspiracije. Primjerice, Stjepan Puklek kao anegdota, koja se najvjerojatnije odigrala sredinom svibnja, spominje da je jednom na Trgu bana Jelačića sreo Radu Končara koji je, prije nego su i otpočeli razgovor, najednom otrčao prema Dolcu, a zbunjeni Puklek odlučio je krenuti za njim tek kad je zaključio da se ne radi o nekoj neposrednoj opasnosti.¹²¹ Kada je pronašao Končara ovaj mu je kroz smijeh objasnio „da je Stari bio u tramvaju i vidio ga, a ima zabranu kretanja po gradu. Onda kao da sam sebi kaže za utjehu: ‘Pa i on ima zabranu, a vozi se u tramvaju’.“¹²² Ova anegdota pokazuje da se pravila konspiracije nisu uvijek pridržavali ni oni koji su ih donosili i koji su bili najodgovorniji za njihovu provedbu, a takva se praksa nastavila i nakon 22. lipnja.¹²³ Naime, kako je zabilježio Šibl, iako je Končar za policiju bio najtraženija osoba u gradu, idućih ga se mjeseci moglo sresti na ulici u svako doba dana i u svim dijelovima Zagreba.¹²⁴ Šibl spominje da je jednom prilikom, sredinom kolovoza, Končara sreo i s njime razgovarao u Zvonimirovoj ulici, točno preko puta ceste u kojoj je bila smještena Ustaška nadzorna služba.¹²⁵ Bez obzira na neopreznost, policija je bila neuspješna u hvatanja Končara sve do njegova odlaska iz Zagreba, a takvo je njegovo ponašanje bilo poticaj za stvaranje priča i legendi o predvodniku zagrebačkih komunista koje su doprinosile jačanju podrške Partiji.¹²⁶ Međutim, ono nipošto nije moglo motivirati članove Partije i SKOJ-a kojima je Končar nadređen da se sami pridržavaju pravila konspiracije.

Jedna od najvažnijih praksi konspirativnog rada bila je skrivanje i zaštita identiteta aktivista pokreta otpora. U tu se svrhu nastojalo ograničiti međusobne kontakte aktivista koji nisu radili na istim zadacima i koristila su se kodna imena. Međutim, pokazalo se

121 Puklek, „Zadaci su bili opasni“, 144.

122 Stari je kodno ime koje se tad koristilo za Tita. Isto.

123 Puklek ne spominje kad se dogodio ovaj susret, međutim, s obzirom na ostatak sjećanja, vjerojatno je riječ o sredini svibnja, prije nego što je Tito 22. svibnja otišao iz Zagreba.

124 Šibl spominje da je Končaru jedina krinka bio nešto elegantniji stil odijevanja nego prije, kao i da je bio uvjeren da je njegova fotografija koju ima policija preloša i prestara da bi ga identificirali prema njoj. Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba*, 42.

125 Isto, 43.

126 Pavle Gregorić spominje da je navodno među policijskim agentima kolala priča da se Rade Končar nikada ne kreće sam već da je uvijek okružen grupom naoružanih članova Partije i skojevaca koji će pucati ako se netko sumnjiv približi Končaru. Gregorić nije siguran je li ta priča doista postojala među policijom, ali potvrđuje da je ona neistinita te da se Končar slobodno kretao Zagrebom sve do odlaska iz njega. Gregorić, „U okupiranom Zagrebu“, 59.

da je ograničavanje kontakata i prikrivanje međusobnih identiteta ponekad nemoguće provesti. To je posebno bio problem u SKOJ-u čiji članovi još od kraja 1941. godine ponekad nastoje organizirati masovne sastanke i koji, često suprotno pravilima, održavaju međusobne kontakte iako ne pripadaju istim aktivima ili udarnim grupama.¹²⁷ Značajna prepreka konspirativnosti bila je i puka činjenica da su se zagrebački komunisti i skojevci mahom poznavali još iz prijeratnog perioda. Tako Šibl u listopadu 1941. godine primjećuje da „[u]slijed čestih sastanaka, međusobnih dogovora i uopće zbog povezanosti, mi se već gotovo svi međusobno poznajemo, ili bolje rečeno, saznajemo da se poznajemo još od prije okupacije.“¹²⁸ Zbog ovakvih okolnosti bilo je znatno teže ograničiti i sanirati posljedice ustaških provala u komunističke organizacije pa su informacijama odanim prilikom mučenja mogli biti kompromitirani brojni članovi Partije ili SKOJ-a s kojima uhićeni nije izravno surađivao. Koliko su predratna poznanstva mogla biti problematična za pokret otpora pokazao je slučaj Ivana Majerholda, predratnog člana Partije i sindikalnog funkcionera koji je nakon okupacije postao doušnik ustaškog redarstva.¹²⁹ Prije negoli su udarne grupe 7. rujna uspjele izvršiti atentat na njega, Majerhold je ustaškom redarstvu pomogao otkriti i uhititi čitav niz članova KPJ i SKOJ-a, između ostalih članove Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Jožu Vlahovića, Radu Vlkova i Stjepana Brancekovića te člana MK Zagreb Voju Kovačevića.¹³⁰

Mogućnost da se dokinu neke od nekonspirativnih praksi javila se nekoliko mjeseci nakon početka okupacije, kada se u znatnoj mjeri mijenja kadar zagrebačke partijske organizacije. Nestaju uhićeni, ubijeni i kompromitirani aktivisti i članovi Partije, a zamjenjuju ih novi ljudi koji ponekad u Zagreb dolaze i iz provincije. Takav je primjer Milke Vukelić, članice KPJ koja u srpnju kao učiteljica dolazi u Zagreb iz Like. Iako je ona odmah uspostavila kontakt sa zagrebačkom organizacijom KPJ, u jednu od njenih udarnih grupa uključena je tek najesen, nakon što je potvrđen njen identitet i provjeren dotadašnji rad u Partiji.¹³¹ Međutim, Vukelić je i nakon toga poznavala samo one članove Partije s kojima je neposredno i dugoročno surađivala:

„Ta se je ‘trojka’ proširivala i suzivala sa nekim bezimanim ljudima. Bilo je vrlo nekonspirativno ako se pitalo za imena pojedinih drugova, tako da nisam niti saznala tko je sve bio na redovno vrlo kratkim partijskim sastancima. Često su se sastanci upriličivali na ulici, gdje smo se susretali, kao slučajni prolaznici, a usput primali razne zadatke, primali štampu za rasprčavanje — isporučivali narodnu pomoć, itd.“¹³²

127 HDA, MG, kutija 10, folija 3, 27, Josip Manolić.

128 Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba*, 73.

129 Isto, 52.

130 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 102; Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba*, 52–53.

131 HDA, MG, kutija 9, folija 3, 20, Milka Vukelić.

132 Udarne grupe u pravilu su se sastojale od tri člana te su stoga često nazivane trojkama. Isto.

Slično iskustvo imao je i Ivan Denac koji se u rujnu 1941. godine vratio u Zagreb nakon što je dvije godine izbio zbog služenja vojske.¹³³ Iako je on i prije izbijanja rata bio aktivan kao komunist u Zagrebu, od početka okupacije „mnogo se ljudi izmjenilo u raznim aktivima s kojima je rukovodila partija, tako da sam malo ljudi poznavao, osim po ilegalnim imenima.“¹³⁴ Koliko su važna bila pravila konspirativnog rada dobro pokazuje ranije opisana akcija primanja Španaca u kojoj je bilo važno da nitko osim nekolicine organizatora akcije, poput Popovića, Berus i Floresa, ne zna da se akcija provodi i da su ilegalci koji dolaze u Zagreb zapravo Španci. S obzirom na to da su i u razdoblju kada najveći broj Španaca stiže u Zagreb uhićivani neki visokopozicionirani članovi Partije u Zagrebu, poput članova rajonskih komiteta, za sigurnost čitave akcije upravo je ključno bilo da oni znaju što manje.

Stoga je djelovanje zagrebačkog pokreta otpora tijekom 1941. godine karakterizirala i konspirativnost i nepoštivanje pravila konspirativnosti. Štoviše, ponekad su ove dvije suprotstavljene prakse bile utjelovljene u istoj osobi. Primjer toga je Vladimir Velebit koji je smatrao da se brojni komunisti „nisu držali ni najelementarnijih pravila konspiracije“ i da su previše „govorili neprovjerenim osobama, pokazivali se bez potrebe na javnim mjestima, gdje su ih mogli susretati izdajice i zavrbovani špijuni.“¹³⁵ Međutim, kada je Velebit početkom 1942. godine dobio zadatak da pronade nekoga tko nije član zagrebačke partijske organizacije i pošalje ga u Sarajevo da provjeri je li kanal za odlazak u partizane siguran, on je zadatak povjerio nekom mladom folksdojčeru za kojeg je samo znao da je lijevo orijentiran i da mrzi Hitlera, no kojeg je jedva poznavao, a kasnije mu je i zaboravio ime.¹³⁶

Jednako kako je Partija na vrijeme prepoznala da će pridržavanje pravila konspirativnosti biti ključno za rad u okupiranom Zagrebu, tako je i veoma brzo uvidjela da se brojni njeni članovi i povezani aktivisti ne pridržavaju tih pravila. Iz tog se razloga, kako se prisjeća Ahmetović, već od prvih mjeseci okupacije „[o]štra borba vodila [...] protiv brbljavosti kako kod članova i kandidata KP, tako i kod simpatizera.“¹³⁷ Međutim, kao što je vidljivo i iz navedenih primjera, borba protiv brbljavosti nije uvijek davala dobre rezultate. Tako Ivo (Lola) Ribar početkom siječnja 1942., u svom prvom izvještaju koji šalje CK KPJ nakon dolaska u Zagreb, primjećuje da je „ovde bilo dosta nepotrebnih padanja ljudi i da konspiracija uglavnom nije prilagođena novim uslovima. U tome pravcu moraćemo poduzeti hitne mere.“¹³⁸

133 HDA, MG, kutija 10, folija 2, 12, Ivan Denc.

134 Isto.

135 Velebit, *Moj život*, 256.

136 Prednost Velebitovog poznanika je bila u tome što se kao folksdojčer mogao slobodno kretati po NDH. On je doista i izvršio povjeren mu zadatak, međutim, Velebitova odluka da veoma osjetljiv zadatak povjeri nekome koga jedva poznaje i tko je neprovjeren bila je neodgovorna i izrazito opasna. Švar, *Vladimir Velebit: Svjedok historije*, 74.

137 HDA, MG, kutija 10, folija 1, 2, Lutvo Ahmetović.

138 *Grada*, Knjiga II, 22–24.

No hitne mjere nisu mogle najednom promijeniti uvriježeno ponašanje zagrebačkih aktivista te je još početkom ožujka Tito u pismu poslanom Loli Ribaru i Edvardu Kardelju, koji su trebali sudjelovati u reorganizaciji zagrebačke partijske organizacije, istaknuo: „Budite opreznii!! Preduzmite mjere da se prekine sa malogradanskim, familijarnim posjetama i sastancima kao što je to slučaj kod N. N.“¹³⁹

Posljedice suprotnosti i pokušaji reorganizacije

„U Zgbu. je part. orga. znatno oslabila ne samo po broju članstva, koje je spalo na polovicu ranijeg broja, nego i po gubitku starijeg aktiva, koji je djelomično uništen a djelomično premješten na druga mjesta. Osnovna slabost gotovo svih naših okružnih, kotarskih i mjesnih komiteta je u tome, što su oni sastavljeni iz mladih članova, bez organizacionih navika i političke sposobnosti i samostalnosti, mogu se vrlo lako izbrogati na prste. Zato se djelovanje tih komiteta ne može ni zamisliti bez stalne i neprekidne pomoći i guranja.“¹⁴⁰

Ovako je u izvještaju poslanom CK KPJ, pisanom u veljači 1942. godine, stanje u Zagrebu i Hrvatskoj ocijenio CK KPH čije je formalno sjedište još uvijek u Zagrebu. Zadnjih mjeseci 1941. godine sada već iskusna zagrebačka policija postoje znatno djelotvornija u hvatanju aktivista pokreta otpora te počinje koristiti nove metode djelovanja, „[u]pada u preduzeća, radionice, i stanove i bez ikakvog povoda hapsi u masama, naročito omladince. Podvrgla ih strahovitom mučenju. Kada naiđe na slabije pušta ih pod uslovom da za par dana pronađu nekog komunistu.“¹⁴¹ Zbog uhićenja i kompromitacija članova KPJ, SKOJ-a i drugih aktivista, što se bez prestanka događa od jeseni 1941. do ožujka 1942. godine, zagrebački pokret otpora znatno slabi. Komunistička partija i SKOJ, kao predvodnice tog pokreta, gube velik dio svog članstva u Zagrebu, dio podređenih im aktiva i grupa je uništen, a velik dio ostaje odsječen od nadležnih partijskih komiteta. U takvim se okolnostima neki komiteti pasiviziraju do te mjere da im gotovo jedina aktivnost postaje prikupljanje Narodne pomoći, a aktivisti u strahu od provala i racija uništavaju sav ilegalni ili kompromitirajući materijal u toj mjeri da MK Zagreb takvo ponašanje naziva „manijom paljenja“.¹⁴² Međutim, kao što je ranije rečeno, usprkos nevoljama i teškoćama zagrebački pokret otpora nastavlja djelovati i u svojim najtežim trenucima, a sâm Zagreb kao glavni grad i najveće urbano središte NDH i dalje je područje od iznimne važnosti za KPJ i NOP. Naime, osim njegove političko-simboličke važnosti i važnosti za funkcioniranje same NDH, Zagreb je za NOP tijekom čitave okupacije

139 N. N. se odnosi na Kopiniča koji je od početka okupacije veoma opušteno pristupao pravilima konspiracije, a našao se u opasnosti od uhićenja nakon što su krajem veljače 1942. godine uhićeni Andrija Hebrang i Ivan Srebrnjak. *Grada*, Knjiga II, 106–107.

140 Isto, 69–71.

141 Isto, 429–430.

142 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1822, „Mjesni komiteti Komunističke partije Hrvatske“ (HDA, MK KPH), kutija 66, 1193; Vidi i Vejzagić, „Redefiniranje otpora“, 62 i 83.

predstavljao veliki rezervoar boraca, logistički centar kroz koji su, uvelike zahvaljujući Narodnoj pomoći, ti borci snabdijevani kao i ključan centar obavještajnog djelovanja. Reorganizacija i ponovna aktivacija partijskih organizacija stoga postaju nužnost, a u tu je svrhu bilo potrebno nadomjestiti izgubljene rukovodeće kadrove.

SKOJ, koji je pretrpio velike gubitke, bio je prvi na redu za reorganizaciju. U listopadu, nakon što je MK SKOJ-a uslijed čestih provala i hapšenja razbijen, zagrebačka organizacija SKOJ-a našla se obezglavljenom pa rukovođenje skojevskim aktivima u Zagrebu preuzima Pokrajinski komitet (PK).¹⁴³ Stoga već krajem listopada u Zagreb stižu oba sekretara PK SKOJ-a za Hrvatsku, Joža Manolić, organizacijski sekretar, i Dragutin Sasso, politički sekretar.¹⁴⁴ Sekretari nastoje ponovno međusobno povezati zagrebačke skojevce te početkom prosinca u dogovoru s CK KPH formiraju novi MK SKOJ-a u koji ulaze Ivica Kranželić, Maurice Magašić i Josip Kulušić.¹⁴⁵ Pod vodstvom PK, posebno Josipa Manolića, novoformirani MK u narednim mjesecima reorganizira zagrebački SKOJ i prilagođava oblike njegova rada:

„U taj period konac 1941. i početak 1942. imademo po formama rada ozbiljno prilagodjavanje teškim ilegalnim uslovima rada. Više nema masovnih formi rada: izleti, utakmice, veći sastanci na otvorenom polju i slično, a što se još u početku okupacije koristilo. Sada se prelazi na formiranje što manjih aktiva i cjepanje velikih u grupe od 3–5 omladinca, a održavanje veze sa masama omladine ide više na održavanje pojedinačnih veza. [...] To prilagodjavanje teškim ilegalnim uslovima išlo je dosta teško. Po negdje su nam čitavi aktivni padali baš zbog tendence da se mora sastanak održati većeg broja omladinaca. [...] izvršena je i reorganizacija borbenih grupa, do tada su postojale veće grupe zvane brigade po 4–5 omladinaca. U praktičnom djelovanju to se pokazalo preglomazno za vršenje akcija, uslijed čega smo prišli stvaranju manjih grupa zvani ‘trojke’ po 3 omladinca. [...] Kada je neki omladinac primljen u trojku prestao je sa svakim radom u SKOJ-evskoj organizaciji, to je u stvari bila mjera predostrožnosti kako bi se u slučaju hapšenja bilo po SKOJ-evskoj organizaciji ili u trojkama sprečavalo širenje i nebi prelazilo iz jedne organizacije u drugu.“¹⁴⁶

Bez obzira na brojne prepreke, reorganizacija SKOJ-a uspješno je provedena te je u tri mjeseca nakon formiranja MK uspio ponovno uspostaviti izgubljene veze između različitih komiteta i grupa, kao nekomunističko udruženje antifašističke omladine stvarani su odbori

143 U zagrebačkom MK SKOJ-a ostaje samo Milica Opalo. Martin Mojmir i Milka Kufrin morali su otići iz Zagreba u partizane, a svi ostali članovi dotad su uhićeni ili ubijeni. Opalo, „Trešnjevka omladina“, 172.

144 I prijašnji sekretari PK SKOJ-a za Hrvatsku, Joža Vlahović i Rade Vlkov, djelovali su u Zagrebu u kojem ostaju sve do svojeg uhićenja krajem kolovoza. Također, u tom su trenutku Manolić i Sasso ujedno jedini članovi PK SKOJ-a za Hrvatsku, a u prosincu će im se pridružiti Milica Opalo. Ivanc, „Revolucionarni omladinski pokret“, 182.

145 Isto.

146 HDA, MG, kutija 10, folija 3, 27, Josip Manolić.

Saveza mlade generacije (SMG) a zagrebački se SKOJ do veljače već dovoljno oporavio da ponovno pokrene svoju ilegalnu tiskaru.¹⁴⁷ Pritom je pogodnu okolnost za skojevce predstavljalo među mladima doista široko rasprostranjeno antifašističko raspoloženje koje im je omogućilo da u relativno kratkom roku popune svoje redove novim ljudima. Malo je sačuvanih podataka koji govore o broju članova SKOJ-a, a s obzirom na njegovu dezorganiziranost, procjene članstva u zimskim mjesecima 1941. i 1942. godine čine se nepouzdanim. Međutim, sliku o rezultatima provedene reorganizacije pružaju izvještaji o stanju SKOJ-a u Zagrebu iz travnja i svibnja 1942. godine. Prema travanjском izvještaju zagrebačka organizacija SKOJ-a brojila je 583 člana i 368 povezanih aktivista koji su uglavnom članovi SMG.¹⁴⁸ Već idući mjesec, prema izvještaju koji je sastavio Manolić, SKOJ broji čak 899 članova i oko 600 aktivista, a Manolić pritom u izvještaju ističe nezadovoljstvo jer smatra da bi, s obzirom na raširenost antifasizma, SKOJ i SMG trebale biti znatno masovnije organizacije.¹⁴⁹

Jednako kao i SKOJ-u, reorganizacija je bila prijeko potrebna i zagrebačkoj partijskoj organizaciji. Međutim, CK KPJ je u prosincu 1941. godine, u vremenu kada je Partija u Zagrebu na svom najnižem nivou, donio odluku da će u Zagrebu uspostaviti Organizacioni sekretarijat CK KPJ za neoslobođene krajeve.¹⁵⁰ Naime, s obzirom na to da su CK KPJ i Vrhovni štab zbog borbi često bili odsječeni od ostalih partijskih organizacija na prostoru Jugoslavije, odlučeno je da se uspostavi novo tijelo koje će biti poveznica CK KPJ s organizacijama u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji i Makedoniji kao i s Kominternom, ali i koje će moći i samo preuzeti rukovođenje NOP-a ako se pokaže potreba za tim.¹⁵¹ Naizgled je paradoksalno da je Sekretarijat smješten upravo u Zagreb, glavni grad NDH i centar ustaškog terora u kojem su organizacije Komunističke partije pretrpjele ogromne gubitke. Partijska logika iza te odluke bila je vođena pretpostavkom da se Sekretarijat ne može nalaziti na nekom od oslobođenih teritorija jer su oni uslijed različitih ofenziva previše nestabilni, a kao središte vlasti i najveći urbani centar NDH, Zagreb je bio središte prometa i komunikacija za najveći dio jugoslavenskog teritorija te je pružao mogućnost prikriivanja u masama stanovništva.

Uspostavom Sekretarijata za neoslobođene krajeve Zagreb je zapravo pretvoren u drugi i rezervni centar NOP-a. Kao članovi Sekretarijata određeni su Ivo (Lola) Ribar i Edvard Kardelj te su početkom siječnja upućeni u Zagreb. Ivo (Lola) Ribar, delegat CK

147 Isto; S. A., *Sa zagrebačkog omladinskog fronta*, 16.

148 SKOJ je organizacijski podijeljen na radnički, sveučilišni i srednjoškolski sektor, a svaki od tri sektora imao je vlastiti komitet koji je podređen Mjesnom komitetu SKOJ-a Zagreb. S. A., *Sa zagrebačkog omladinskog fronta*, 19–24.

149 Manolić u izvještaju ne navodi koliko je članova SMG i drugih aktivista bilo vezano uz radnički sektor SKOJ-a, no u izvještaju iz travnja navodi se 107 aktivista, a isti broj pridodan je Manolićevu izvještaju. S obzirom na to da broj skojevaca i vezanih aktivista raste u svim sektorima, radi se o konzervativnoj procjeni. HDA, MG, kutija 10, folija 3, 27, Josip Manolić.

150 Goldstein, *Zagreb*, 203.

151 Goldstein, *Zagreb*, 203; *Grada*, Knjiga II, 76–77; Broz Tito, *Sabrana djela*, 198.

SKJ i Vrhovnog štaba, kada u prvim danima siječnja dolazi u Zagreb povezuje se s Vladimirom Velebitom kojeg poznaje otprije i koji tada nije izravno povezan sa zagrebačkom partijskom organizacijom te će, „s obzirom na rasulo u gradskom komitetu i opću nesigurnost partijskih veza“, od njega traži da mu pronađe stanove u kojima će moći ilegalno boraviti.¹⁵² Naime, kako je nešto kasnije objašnjeno u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, Ribar i Kardelj zaključili su da uspostava Sekretarijata mora ići „linijom izgradnje potpuno odvojenog aparata za veze i sve ostalo, s novim ljudima, adresama itd. — to je put sporiji ali jedini siguran“.¹⁵³ Tako je uspostavljen paralelni partijski aparat koji je imao sjedište u Zagrebu, a koji je bio komunikacijski povezan s gotovo čitavim jugoslavenskim prostorom.¹⁵⁴ Time se pokazuje da je otpor funkcionirao kao svojevrsni dijalektički odnos dobre organizacije temeljene na strogoj konspirativnosti s jedne strane, te nesigurnosti i čestih hapšenja zbog neopreznosti s druge strane. Taj odnos u zagrebačkom pokretu otpora postoji još od okupacije, a jasno do izražaja dolazi već kod napada na Kerestinec i prihvata Španaca.

Kadar koji je rukovodio pokretom otpora u Zagrebu znatno se izmijenio u posljednjim mjesecima 1941. godine. Niz članova MK uhićen je ili je otišao u partizane, a i iz Zagreba je morao otići i sam Rade Končar, neosporni predvodnik pokreta, te njegovu ulogu preuzima Vlado Popović. Osnivanjem Sekretarijata Ribar i Kardelj postaju dvojica najviših partijskih funkcionera u Zagrebu te oni, u dogovoru s CK KPJ s kojim su u stalnom kontaktu, nastoje potaknuti reorganizaciju zagrebačke KPH. Međutim, kao i krajem 1941., sve do ožujka 1942. godine glavno obilježje zagrebačke partijske organizacije bile su provale i hapšenja. Naime, još u prosincu uhićeno je više članova Partije, posebno onih zaduženih za rad u tiskarama, a kako su oni prilikom ispitivanja i mučenja odali brojne informacije o radu KPJ u Zagrebu, ali i izvan njega, policijske provale u Partiju i uhićenja dobivaju masovni karakter i jenjavaju tek nakon nekoliko mjeseci.¹⁵⁵ Kako bi zaustavili hapšenja, Ribar, Kardelj i CK KPH početkom veljače odlučuju da je nužno provesti reorganizaciju zagrebačke partijske organizacije:

„Zajedno s Hrv. ćaćom bili smo prinuđeni na najradikalnije mere radi zaustavljanja provale: tako sada uklanjamo odavde sve ugrožene drugove, a i sam Vl. i Fati moraće za neko vreme preneti svoje sedište u neki hrvatski oslobođeni rejon, jer im je ovdje postalo 'prevruče'“.¹⁵⁶

152 Velebit, *Moj život*, 262.

153 *Grada*, Knjiga II, 76–77.

154 Od kraja 1941. do travnja 1942. godine, u razdoblju kada postoji Organizacioni sekretarijat CK SKJ za neoslobodene krajeve, rukovođenjem kojim u ožujku preuzima Grga Jankes, Zagreb je bio važan komunikacijski centar za Partiju. Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 85.

155 Odjeli i aktivni KPJ koji su se bavili štampom, kao i same štamparije, u izvorima se nazivaju tehnikama. Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945.“, 69.

156 „Hrv. ćaća“ naziv je za CK KPH, „Vl.“ se odnosi na Vladu Popovića, a „Fati“ je konspirativno ime Andrije Hebranga. *Grada*, Knjiga II, 76–77.

Posljedica ove odluke bila je napokon i formalno izmještanje CK KPH iz Zagreba, gdje mu je središte još od osnivanja KPH. Na oslobođeni teritorij u veljači i početkom ožujka prelaze Vlado Popović i oko 35 kompromitiranih članova Partije, a u Zagrebu se osniva Povjerenstvo CK KPH koje isprva vodi Grga Jankes, a nešto kasnije Dragutin Saili.¹⁵⁷ Ova odluka spasila je neke od najboljih zagrebačkih kadrova KPJ, ali zagrebačka je organizacija još jednom izgubila značajan kontingent iskusnih aktivista, a njome se nije ni uspjelo stati na kraj provalama i hapšenjima. Štoviše, krajem veljače, u akciji uhićenja Ivana Srebrnjaka policiji je slučajno u ruke pao i Andrija Hebrang, član CK KPH i uz Končara i Popovića predvodnik pokreta otpora u Zagrebu.¹⁵⁸ Kao glavni razlog zbog kojega nikako ne mogu stati na kraj uhićenjima Ribar ističe da još u ožujku zagrebačka partijska organizacija „nije bila prilagođena novim uslovima i metodama rada, već je rešavala stvari starim putem i bez naročitog sistema i plana“.¹⁵⁹

Potaknuto uhićenjem Hebranga i nemogućnošću izbjegavanja konstantnih provala, u ožujku 1942. godine rukovodstvo CK KPJ konačno donosi odluku da je u trenutnim uvjetima rad u Zagrebu gotovo nemoguć. O tome u jednom od zadnjih izvještaja koje poslao iz Zagreba piše Ivo (Lola) Ribar:

„Već smo vam zadnji put opširno pisali kakav je naš položaj ovdje, naročito u vezi s provalom i uslijed nje. Nažalost, on se nije nimalo poboljšao. Nemam ni čestitog stana, ni čestitih dokumenata i prosto naprosto živi se 'na sreću' iz dana u dan. A međutim, postaje sve nezgodnije uslijed mobilizacije, kontrole vojnih dokumenata itd. Pored toga prema svim obavještenjima sprema se nov talas racija i blokada u Zagr. koji ustaše imaju namjeru 'pročistiti' do kraja. [...] Iskustvo ova već skoro tri mjeseca provedena ovdje pokazalo nam je da u sadanjoj situaciji ne možemo računati sa izgradnjom stalnog rukovodećeg centra tu, isto onako kao što to nije bilo moguće ni u B.[eogradu]. To najbolje dokazuje i to što smo i Hrv. čaću morali iseliti. Izgraditi čvrst tehnički punkt za veze i dolaziti s vremena na vrijeme ovamo — poneko od nas i poneko od Hrv. čaće — to je za današnji period, izgleda, najrealnije rješenje.“¹⁶⁰

Ribar također smatra da je rasterećivanje Zagreba i odlazak visokih partijskih komiteta i članova jedini način na koji će im biti moguće „spasiti kadrove iz ove zagrebačke grobnice naših najboljih drugova“.¹⁶¹ Ubrzo nakon toga Ribar i Kardelj napuštaju Zagreb, a početkom travnja CK KPJ šalje upute CK KPH u kojima se ponovno traži unaprjeđenje konspiracije, posebno u Zagrebu, te se ističe da se „iole kompromitovani drugovi“ ne smiju pojavljivati u javnosti već da ih se mora slati u partizane.¹⁶² Također, navodi se da će se kršenje

157 Isto, 124–128.

158 *Grada*, Knjiga II, 99–101.

159 Isto, 116–117.

160 Isto, 124–128.

161 Isto.

162 Isto, 176–179.

konspiracije „naročito u ponovljenim slučajevima, kažnjavati kao zločin prema Partiji i narodnoj borbi.“¹⁶³ Ovime je završeno prvo razdoblje otpora fašizmu u okupiranom Zagrebu kojim smo se bavili u ovom članku. U narednim mjesecima na čelo zagrebačkog pokreta otpora doći će novi rukovodioci od kojih se posebno ističu Saili i Ivan Krajačić. Također, s promjenjivim će se uspjehom nastaviti i procesi reorganizacije. Međutim, iako će se nakon nekog vremena zagrebačke komunističke organizacije uspjeti konsolidirati, a antifašističko raspoloženje u gradu samo će rasti, pokret otpora u okupiranom Zagrebu više neće doseći razinu aktivnosti koju je imao 1941. godine, a ni sam Zagreb više neće ponovno postati važan centar KPJ kao što je to bio kada su u njemu sjedište imali CK KPJ, koji u drugoj polovici svibnja 1941. godine iz Zagreba prelazi u Beograd, CK KPH, koji od veljače 1942. djeluje na oslobođenom teritoriju, ili Organizacioni sekretarijat za neoslobođene krajeve koji je rasformiran u travnju 1942. Oružana borba sve će se više prenositi u okolno područje gdje jača aktivnost partizanskih jedinica, a Zagreb će za NOP zadržati važnost kao rezervoar ljudstva i opreme i kao centar ustaškog pokreta i NDH.

Zaključak

Inicijalni period otpora fašizmu u okupiranom Zagrebu kompleksno je razdoblje u kojem se ispoljavaju različite i suprotstavljene tendencije razvoja i djelovanja tog otpora. Paralelno sa značajnim uspjesima, spektakularnim diverzijama te omasovljenjem otpora nižu se neuspjesi, kompromitacije, streljanja i uhićenja velikog broja komunista i antifašista. U zagrebačkim organizacijama komunista istovremeno do izražaja dolazi pridržavanje stroge discipline koju je nametala priroda ilegalnog rada i nepažnja koja je omogućila policiji da uhiti brojne aktiviste pokreta otpora. Otpor fašizmu u Zagrebu 1941. i početkom 1942. godine i rezultati tog otpora složena su sinteza tih različitih tendencija i kontradiktornosti. Stoga priroda pokreta otpora proizlazi iz niza kompleksnih uzajamnih odnosa koji su i interni i eksterni pokretu, a primjeri kojih su prikazani u središnjem dijelu ovog rada. To je i posljedica činjenice da zagrebački pokret otpora fašizmu nije činila jasno određena i homogena skupina. Štoviše, ni sami komunisti nisu uvijek činili takvu skupinu što je posebno do izražaja dolazilo krajem 1941. i početkom 1942. godine kada se zbog policijskih provala u organizaciju raspada struktura zapovijedanja. Stoga je pokret otpora u Zagrebu moguće shvatiti kao antifašističku masu koja se transformira u organizirani pokret. Tu masu predvodi Komunistička partija Jugoslavije, ali ona nema potpuno određenu strukturu te njeni pripadnici ponekad djeluju poluorganizirano, ili čak samostalno. Međutim, kako je rat odmicao, pokret otpora postepeno se sve više povezivao i ujedinjavao kao dio Narodnooslobodilačkog pokreta. Dva osnovna kohezivna faktora tog povezivanja bili su zajednički interes oslobađanja od fašističke okupacije i predvodnička uloga KPJ. Odnosno, djelovanje fašista pretvorilo je najprije masu

stanovništva u antifašiste. Fašistička okupacija stvorila je za tu masu zajedničku situaciju, zajedničke interese. Ta je masa stoga već pokret otpora u odnosu na NDH i fašiste, ali još ne i za sebe. U borbi, ta se masa postepeno ujedinjuje i ustanovljava kao pokret otpora za sebe.

Jugoslavenska popularna kultura i historiografija Zagrebu su nadjenule epitet nepokorenog grada. Doista, Zagreb je zaslužio taj naziv. Pokret otpora fašizmu u okupiranom Zagrebu imao je svoje uspone i padove, ali usprkos njima nastavljao je djelovati. Štoviše, otpor u Zagrebu postojao je sve masovniji i sve se više građana na različite i često neorganizirane načine odupiralo fašističkom režimu. Sasvim je nepobitno da je, kako je rat odmicao, tako u Zagrebu sve više jačalo antifašističko raspoloženje te da je ogromna većina građana 8. svibnja 1945. godine doživjela kao konačno oslobođenje nakon četiri godine okupacije i terora. Međutim, Zagreb je bio, kako se izrazio (Lola) Ribar, i grobnica najboljih drugova, odnosno komunista. To posebno vrijedi za razdoblje od jeseni 1941. do sredine 1942. godine, kada se organizacije KPJ i SKOJ-a u Zagrebu gotovo raspadaju uslijed velikih gubitaka i čestih kompromitacija koje su dijelom i posljedica činjenice da je represivni aparat NDH bio koncentriran upravo u Zagrebu i da je Zagreb zbog urbanog konteksta imao značajno veći potencijal za efikasno djelovanje nego na većini drugih teritorija NDH.

Ovu prvu fazu otpora u Zagrebu obilježili su veliki uspjesi u borbi protiv okupacije, ali i velike žrtve. Radilo se o fazi svojevrsnog traženja u kojoj je pokret otpora predvođen komunistima tražio oblike rada koji najbolje funkcioniraju u radikalnim okolnostima ustaške represije i terora. Upravo na temelju iskustva revolucionarnog zanosa, velikih akcija, policijskih provala i brojnih žrtava, vodstvo NOP-a je početkom 1942. godine zaključilo da je potrebno konsolidirati pokret i osposobiti ga za djelovanje u uvjetima u kojima se glavnina oružane borbe protiv okupacije vodi partizanskim načinom ratovanja van grada.

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-248. „Ustaška nadzorna služba“ (HDA, UNS).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1220 „Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske“ (HDA, CK SKH).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1372 „Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta“ (HDA, MG).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723 „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1822 „Mjesni komiteti Komunističke partije Hrvatske“ (HDA, MK KPH).

OBJAVLJENI IZVORI

- Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.*, Knjiga I. Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1984.
- Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.*, Knjiga II. Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1984.
- Vjesnik jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske: 1941.–1945.*, knjiga 1. Zagreb: Vjesnik, 1970.
- Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d.*, knjiga 1. Zagreb: Knjižara St. Kugli, 1941.
- Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d.*, knjiga 2. Zagreb: Knjižara St. Kugli, 1941.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, Borbe u Hrvatskoj 1941 god.*, tom V, knjiga 1. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1954.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda: Dokumenti nemačkog rajha 1941.*, tom XII, knjiga 1. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1973.

- Ahmetović, Lutvo. „Najšira podrška građana“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 104–116. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Berus, Anka. „Narodna pomoć“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 176–205. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Blažeković, Stjepan. „Oružane akcije i diverzije“. U: *Črnomerec u Narodnooslobodilačkoj borbi: zbornik sjećanja*, ur. Emil Ivanc 417–418. Zagreb: Općinska konferencija SSRNH Črnomerec — ITRO August Cesarec — OUR Izdavačka djelatnost, 1985.
- Božičević, Ivan. „Djelovanje Partije u Zagrebu 1941. godine“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 76–103. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Culjak, Franjo. „Partijska organizacija željezničara“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 153–157. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Glaise Von Horstenau, Edmund. *Zapisi iz NDH*. S njemačkog preveo Mirko Gojmerc. Zagreb: Disput. 2013.
- Gregorić, Pavle. „U okupiranom Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 38–59. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK. 1982.
- Kafka-Galjer, Nada. „Izvod iz sjećanja“. U: *Črnomerec u Narodnooslobodilačkoj borbi: zbornik sjećanja*, ur. Emil Ivanc, 419–423. Zagreb: Općinska konferencija SSRNH Črnomerec — ITRO August Cesarec — OUR Izdavačka djelatnost, 1985.
- Komar, Slavko. „Napad na ustašku studentsku četvu kod Botaničkog vrta“. U: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–1945: Zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, sv. 1, ur. Ladislav Grkalić i dr., 320–330. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH Zagreb — Gradski odbor Saveza udruženja boraca NOR-a Zagreb — Sveučilišna naklada liber, 1984.
- Kovačević, Veljko. *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.
- Mimica, Vatroslav. „Divlje jagode na proplanku“. U: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–1945: Zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, sv. 2, ur. Ladislav Grkalić i dr., 7–16. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH Zagreb — Gradski odbor Saveza udruženja boraca NOR-a Zagreb — Sveučilišna naklada liber, 1984.

- Opalo-Milidrag, Milica. „Trešnjevačka omladina“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 168–172. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Popović, Vlado. „Povratak ‘Španaca’ iz Njemačke“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 232–235. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Puklek, Stjepan. „Zadaci su bili opasni“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 140–145. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Šibl, Ivan. *Iz ilegalnog Zagreba 1941*. Zagreb: Kultura, 1957.
- Špiljak, Mika. „Dvije značajne skojevske konferencije“. U: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–1945: Zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, sv. 1, ur. Ladislav Grkalić i dr., 26–28. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH Zagreb — Gradski odbor Saveza udruženja boraca NOR-a Zagreb — Sveučilišna naklada liber, 1984.
- Štok, Izidor. „Povratak iz Španjolske“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 256–258. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Tito, Josip Broz. „Pripremanje narodnooslobodilačke borbe“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 26–32. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Ugarković, Stipe. *Zapisi ilegalaca*. Zagreb: Nakladno poduzeće „Glas rada“, 1953.
- Velebit, Vladimir. *Moj život*. Zagreb: Fraktura, 2016.
- ČLANCI**
- Ahmetović, Lutvo. „Herojski Zagreb“. U: *Ustaničke iskre u Hrvatskoj 1941*. Zagreb: Progres, 1977.
- Dizdar, Zdravko. „Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941.–1942.“ *Časopis za suvremenu povijest*, god. 34., br. 2, (2002.): 47–75.
- Ivanc, Emil. „Revolucionarni omladinski pokret u Črnomercu“. U: Črnomerec u Narodnooslobodilačkoj borbi: zbornik sjećanja, ur. Emil Ivanc, 179–185. Zagreb: Općinska konferencija SSRNH Črnomerec — ITRO August Cesarec — OUR Izdavačka djelatnost, 1985.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Položaj trnjanskog stanovništva za vrijeme drugog svjetskog rata“. U: *Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević, 141–146. Zagreb: IHRPH, 1981.

- Lengel-Krizman, Narcisa. „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945.“. *Časopis za suvremenu povijest*, god. 3, br. 2–3 (1971): 53–72.
- Treskanica, Stefan. „Narodna pomoć kao indeks zagrebačkog pokreta otpora (1941–45)“, *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 294–342. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Trgo, Fabijan. „Peta zemaljska konferencija KPJ i pitanje obrane zemlje“. U: *Peta zemaljska konferencija komunističke partije Jugoslavije: Zbornik radova*, ur. Zlatko Čepo i Ivan Jelić, 19–32. Zagreb: IHRPH, 1972.
- Vežzagić, Saša. „Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942–1943.“, *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 56–91. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Žarić, Slobodan. „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja u toku rata“. U: *Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević, 153–158. Zagreb: IHRPH, 1981.
- LITERATURA**
- Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita: Informbirovski rascjep u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus, 1990.
- Goldstein, Ivo. *Zagreb 1941–1945*. Zagreb: Novi liber, 2011.
- Gužvica, Stefan. *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936–1940*. S engleskog prevela Dora Kosorčić. Zagreb: Srednja Europa, 2020.
- Ivanc, Emil. *Nepokorena mladost: SKOJ u prvim godinama ustanka*. Zagreb: Komisija za historiju SKJ Gradskog komiteta SK Hrvatske, 1961.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.
- Pavlaković, Vjeran. *Yugoslav Volunteers in the Spanish Civil War*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016.
- s. A. *Sa zagrebačkog omladinskog fronta*. Zagreb: Gradski komitet narodne omladine Hrvatske, 1952.
- Sentić, Marija i Narcisa Lengel-Krizman. *Revolucionarni Zagreb 1918–1945: Kronologija*. Zagreb: Gradski odbor SUBNOR-a – IHRPH – Školska knjiga, 1979.
- Šibl, Ivan. *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*. Zagreb: Naprijed, 1967.

Šuvar, Mira. *Vladimir Velebit: Svjedok historije*, drugo izdanje. Zagreb: Razlog, 2015.

Tito, Josip Broz. *Sabrana djela*, tom 8. Beograd: Izdavački centar „Komunist“ — Beogradski izdavačko-grafički zavod — Izdavačko knjižarsko poduzeće „Naprijed“, 1979.

Vukičević, Slavko. *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1985.

PERIODIKA

S. A. „Saopćenje Ministarstva unutrašnjih poslova od 31. svibnja 1941. god. o streljanju Dušana Zelenbabe zbog napada na ustašku patrolu“. *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 134, 31. svibanj 1941.

S. A. „Velika skupština i govor dra Mile Budaka u Varaždinu“. *Hrvatsko jedinstvo* (Zagreb), br. 189, 29. svibanj 1941.

Tito, Josip Broz. „Učvrstimo i ojačajmo naše partijske organizacije“. *Srp i čekić*, br. 3–5, lipanj 1941.

MREŽNE STRANICE

„Ilegalna radiostanica“. *Kartografija otpora*. http://www.kartografija-otpora.org/hr/punktovi/?marker_id=37, (pristupljeno 25. 11. 2021.)

**REDEFINIRANJE
OTPORA U
KONTEKSTU
POLICIJSKOG GRADA
— ZAGREBAČKI
ANTIFASISTICKI
POKRET, 1942—1943.**

Saša Vejzagić

U proljeće 1942. godine Nezavisna Država Hrvatska obilježavala je svoju prvu obljetnicu postojanja, a do tog trenutka Zagreb je već poprimio karakteristike posebne zone u obliku dobro čuvane utvrde. Tamošnji antifašistički pokret (Narodnooslobodilački pokret ili NOP) u prvim je mjesecima okupacije glavni grad pretvorio u jedno od žarišta intenzivnog otpora ustaškom režimu, otpora koji će krajem godine biti potisnut uslijed masovnih uhićenja i likvidacija u režiji ustaškog režima. Odlukom Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (CK KPH) da se najveći dio preostalih aktivistkinja i aktivista prebaci na teritorije pod kontrolom partizanskih jedinica, Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu nije prestao postojati, ali se našao okrnjen, duboko u neprijateljskoj pozadini. S nekoliko desetaka članova i skoro do temelja uništenom organizacijskom infrastrukturom, uz sve jači policijski teror na ulicama grada, perspektiva za ozbiljniju destabilizaciju vlasti subverzivnim radom u Zagrebu činila se iluzornom. No, usprkos teškim uvjetima i kontinuiranoj dinamici ponovnih dizanja i padova organizacije između proljeća 1942. i kraja ljeta 1943., NOP je preživio jedan od neizvjesnijih perioda Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji i zadržao utjecajnu ulogu u cjelokupnom antifašističkom otporu.

U središtu ovog istraživanja stoji pitanje odnosa kontinuirane mobilizacije i individualne motivacije aktivistkinja i aktivista s čestim promjenama političkih, vojnih, društvenih i ekonomskih uvjeta, kako u njihovoj neposrednoj blizini tako i onih na puno širem planu. Također, ovaj rad promatra razvoj institucija NOP-a u gradu i njihov odnos prema fenomenu osvještavanja i mobilizacije. Navedeni period od nešto više od godinu dana još uvijek je nedovoljno historiografski istražen, pogotovo kad su posrijedi teme koje ne spadaju u striktno vojnu ili političku interpretaciju. Izuzev iznimnog historiografskog doprinosa Narcise Lengel-Krizman i recentnije knjige Ive Goldsteina koja se pretežito bavi samim gradom Zagrebom i njegovom širom okolicom u datom povijesnom trenutku, dosad je uglavnom objavljen veliki korpus memoarske i publicističke literature. Taj problem je, naravno, nedjeljiv od činjenice da zagrebački NOP u tom razdoblju nije ostavljao obilje pisanih tragova, a i ono što jest, bilo je poprilično šturo i nerijetko kodirano. U tom se smislu ovo istraživanje dijelom oslanja na objavljenu znanstvenu i memoarističku literaturu, ali njegovo je težište sačuvana arhivska građa NOP-a.

Tako se rad metodološki fokusira na primarne izvore iz fondova Komunističke partije koji se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu, odnosno dokumentaciju objavljenu u seriji *Sjeverozapadna Hrvatska u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941.–1945.*, koja između ostalog sadrži najkoncizniji skup dokumenata iz tog razdoblja. Njezino je veliko ograničenje što kao serija zbirki izvorá već ima određenu kronološku logiku, a i sâm izbor objavljenih dokumenata usmjerava prema određenom narativu. Međutim, i s tim ograničenjem, dovoljno se jasno i analitički može pristupiti povijesti NOP-a. Također, uredništvo serije prevelo je velik dio njemačkih i talijanskih dokumenata, a kodirane Partijske izvještaje i korespondencije dešifriralo. Osim toga, dio istraživanja oslanja se i na sjećanja sudionika i sudionica NOP-a,

također objavljena u više tomova.¹ Najvažnije ograničenje ovog tipa izvora sastoji se u tome što je spomenuta memoarska građa bilježena s poprilično velikim vremenskim odmakom nakon rata, pa je jedan dio tih interpretacija ispisan u formi romantiziranih generalizacija, zbog čega se ovo istraživanje nije toliko oslanjalo na njih. No i ti izvori sadrže korisna svjedočanstva i opise događaja koje dokumentacija često tek šturo spominje.

Prilog je podijeljen u dvije veće cjeline. U prvom dijelu identificiraju se razmjeri štete nastale velikim policijskim racijama koje su krenule u jesen 1941. i trajale sve do proljeća naredne godine. Dio prostora posvećen je nastanku Povjerenstva KPH kao novog tijela koje će nakon evakuacije CK KPH preuzeti ulogu najviše partijske instance u Zagrebu i okolici te samim time potpomagati ponovnu izgradnju NOP-a u gradu. Osim institucionalne izgradnje, prilog nastoji uz pomoć raspoloživih izvora rekonstruirati doprinos Mjesnog komiteta i zagrebačkog stanovništva podizanju ustanka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Drugi dio priloga zalazi u 1943., kada se određeni procesi iz prethodne godine ponavljaju, odnosno kada organizirani antifašistički pokret u Zagrebu naizgled ponovno gubi bitku protiv represivnog aparata NDH. U njemu se više pažnje posvećuje promjeni vojno-političkog konteksta i njegovog utjecaja na mobilizaciju podrške NOP-u u samom gradu, ali i šire. Iako u drugoj polovici ljeta 1943. u Zagrebu dinamika odnosa nije bila ništa bitno drugačija, prilog se zaključuje istovremenim zatvaranjem Povjerenstva KPH u Zagrebu. Taj čin jedan je od opipljivih pokazatelja promjene odnosa snaga na općem jugoslavenskom planu, koji je u širem smislu označio početak kraja fašističke vlasti, a pri čemu je zagrebački NOP imao osobito važnu ulogu, pogotovo u događanjima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Prva rekonstrukcija zagrebačke organizacije NOP-a u 1942. godini

Dolazak ustaškog režima na tlo bivše Banovine Hrvatske označio je početak nove povijesne etape za ove prostore temeljene na strogo kolonijalnim odnosima. Očiti pokazatelj tih odnosa bila je činjenica da je nova vlast uspostavljena uz pratnju okupatorskih fašističkih vojski Italije i Njemačke, a koje su do proljeća 1941. kolonizirale cijeli niz država na manje-više svim stranama Europe. Već u svojim formativnim danima, ustaški režim je demonstrirao kako pri upravljanju novom državom neće bitno odstupati od represivne metodologije vlasti ustaljene u Trećem Reichu. Također, ustaše su jednako brzo razotkrile svoju političku podređenost vlastima u Rimu i Berlinu, s obzirom na to da su još u prvim mjesecima Italiji predali velike dijelove Jadranske obale. Povrh svega, prosječni su građani NDH do 1942., kada su normalizirane rekvizicije svih vrsta resursa, osjetili što znači život u koloniji pod nacističkom ratnom ekonomijom. Naime, s jedne strane, trgovinskim sporazumima dogovoreno je da Njemačka ima pravo crpiti veliki dio hrane, minerala i radne snage

kako bi održavala svoju prenapregnutu ekonomiju. S druge strane, režim je bio primoran pokrivati troškove okupacije vlastite zemlje, o čemu detaljno piše Lengel-Krizman:

„Istim sporazumom vlada NDH se obvezala da će snositi troškove izdržavanja njemačkih oružanih snaga na svom teritoriju, a drugim sporazumom sličnu obavezu preuzela i za talijansku vojsku. Kakvo je to bilo opterećenje za privredu pokazuju i službeni izvještaji Hrvatske državne banke prema kojima je do kraja 1942. za izdržavanje njemačke vojske isplaćeno 2.315.000.000, odnosno do sredine 1942. za talijanski Drugu armiju 1.450.000.000 kuna. Potkraj naredne – 1943 – godine isplaćeno je za potrebe njemačke vojske 43% od 38.464.000.000 koliko je novca bilo ukupno u opticaju.“²

Drugim riječima, iz ekonomske perspektive, ustaše su bili tek namješteni upravitelji njemačko-talijanske kolonije. Na kraju, dok je za Hrvate u NDH pored teških uvjeta života najkobnija bila kontinuirana mobilizacija muškaraca i mladića za ratna osvajanja na drugim frontovima, daleko najpogubnije posljedice dolaska ustaša i nacista osjetili su pripadnici srpskog, romskog i židovskog stanovništva. Sva tri etniciteta pravno su izgubila status ravnopravnih građana te su u konačnici bili podvrgnuti masovnom istrebljenju u koncentracijskim logorima.³ Ukratko, kolonizacijom prostora bivše Kraljevine Jugoslavije egzistencijalna ugroza je postala svakodnevica za većinu stanovnika NDH već do njenog prvog rođendana.

Komunistička partija (KP) započela je s organizacijom otpora fašizmu u trenucima dok su još prve okupacijske jedinice pristizale u Zagreb. Inicijalno, urbana središta zamislili su kao primarna žarišta borbe protiv okupacije, što je bilo razumljivo s obzirom na to da su računali na snagu svojih organizacija i koncentraciju proletarijata u gradovima. Smatrali su da radnice i radnici predvođeni komunistima imaju mogućnost subverzivnim djelovanjem u tvornicama i na ulicama paralizirati režim te na taj način pridobiti ostatak građana na opći revolt. U tom smislu, u prvim mjesecima okupacije upravo je Zagreb bio važno mjesto otpora s obzirom na to da je tu Partija još u predratnom razdoblju razvila slojevitu infrastrukturu ilegalne organizacije s ciljem politizacije i mobilizacije radničkog pokreta. Međutim, već u jesen 1941. NOP je u Zagrebu popustio pred sustavnom represijom režima, što je krajem godine kulminiralo lančanim uhićenjima cijelih grupa aktivista i aktivistkinja. Tako je CK KPH na teži način shvatio da energija, ljudstvo i drugi resursi uloženi u strategiju urbanog otpora postižu minimalne rezultate te da je potrebno mijenjati modalitet ratovanja, odnosno okrenuti se formiranju partizanske vojske. Promjena strategije svakako nije značila potpuno napuštanje velikih središta pa je Zagreb, usprkos sve težim uvjetima ostao jedno od ključnih mjesta organiziranja i pružanja otpora režimu. Doduše, s bitno drugačijim ciljevima i ambicijama nego na početku ustanka.

2 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 54–55.

3 O službenim podacima broja zločina nad navedenim etničkim skupinama vidi: Držaić, „Dijalektika otpora“, 15.

Stvaranje Povjerenstva KPH za Zagreb

Posljednja velika provala zagrebačke policije 1941. uslijedila je nakon što je otkrivena partijska tiskara (u NOP nomenklaturi „tehnika“) u kojoj su radili Milan Hupert i Ankica Sertić.⁴ Njih dvoje pokleknuli su nakon višednevnih mučenja i pritom odali cijele liste partijskog članstva.⁵ Masovna uhićenja koja su uslijedila skoro su u potpunosti uništila NOP u Zagrebu, a lanac racija proširio se i na druge udaljene gradove, sve do Zemuna.⁶ Decembarske provale potrajale su sve do kraja zime 1942. što je natjeralo samo vodstvo KPJ da započne evakuaciju i preostalih članova Centralnog komiteta KPH, napose Andriju Hebranga,⁷ Pavla Gregorića te preko trideset drugih kompromitiranih aktivista i aktivistkinja.⁸ Kada bi se zagrebački NOP kronološki dijelio na sekvence, tada bi preseljenje CK KPH na područje pod kontrolom partizanskih jedinica I operativne zone (Like i Korduna) obilježilo kraj njegovog prvog poglavlja. U tom smislu, početak drugog poglavlja obilježio je dolazak u Zagreb dvojice članova Organizacijskog sekretarijata CK KPJ za neoslobođene krajeve, Ive Lole Ribara i Edvarda Kardelja. Njihova misija bila je oformiti u Zagrebu novo operativno tijelo koje bi udarilo temelje pokretanju narodnog ustanka u tom dijelu Hrvatske, no, zatečeni stanjem u gradu i okolici, prvo su morali izvidjeti stanje na terenu te pomoći sanirati nastalu štetu u zagrebačkoj organizaciji. Kardelj i Ribar izvještavali su Tita i Vrhovni štab NOV-a, a njihova pisma danas su među rijetkim službenim izvorima Komunističke partije koji objašnjavaju uzroke raspada zagrebačke organizacije s kraja 1941.:

„Ovdašnji položaj, nažalost, nije tako sjajan. Provala je znatno oslabila organizaciju u Zagrebu kao i mnoge u pokrajini: čitav niz najboljih kadrova mi smo već do sada izgubili u Hrvatskoj, i to često nepotrebno. Osnovni je uzrok u tome što partijska organizacija nije bila prilagođena novim uslovima i metodama rada, već je rješavala stvari starim putem i bez naročitog sistema i plana. Bili smo prinuđeni preduzeti opsežne mere reorganizacije i organizacione decentralizacije.“⁹

4 *Grada*, Knjiga II, 76–77.

5 Vidi Lovreković, Lovreković, „Ti ne smiješ pasti“, 228–229.

6 Isto.

7 U februaru 1942., Andrija Hebrang je uhićen u tajnom skrovištu u Vrapču prilikom čega je ubio jednog policajca i pokušao si oduzeti život, međutim, preživio je samoozljeđivanje i poslije je zatvoren. Njegovo uhićenje dovelo je u opasnost i Josipa Kopinića, tada važnijeg partijskog obavještajca i jedinog koji je imao radio-kontakt s Kominternom. Međutim, Partija je na vrijeme preselila Kopinića i njegovu stanicu u novokupljenu kuću za koju je platila pola milijuna kuna. Partija je uspjela vratiti Hebranga u svoje redove prilikom jedne od zamjena zarobljenika. Vidi: *Grada*, Knjiga II, 100.; Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1221, „Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku“ (HDA, P CK KPH SH), kutija 2, KP43–27.

8 *Grada*, Knjiga II, 124.

9 *Grada*, Knjiga II, 116.

Drugim riječima, njihov prvi korak na putu za obnovu organiziranog djelovanja bilo je operativno odvajanje cijele gradske organizacije od CK KPH, jer su procijenili da se njegovo vodstvo nije snašlo pred ofanzivom ustaša i policije. Paralelno s tim, kao što su najavili u izvještaju, Kardelj i Ribar decentraliziraju ustrojstvo NOP-a i pomažu uspostaviti novi „istureni“ organ KPH izravno podređen samom vodstvu Partije, pod nazivom Povjerenstvo CK KPH u Zagrebu.¹⁰ Novonastalo partijsko tijelo, pored obavještajne službe, bilo je među konspirativnijim institucijama, s posebnim kanalima komunikacije i donekle distanciranim odnosom prema nižim instancama organizacije zbog sigurnosti svojih članova. Tako je u početku Povjerenstvo bilo odvojeno od redovnog rada zagrebačkog Mjesnog komiteta, ali istovremeno mu je bilo hijerarhijski pretpostavljeno. Drugim riječima izravna komunikacija između članova Povjerenstva i, primjerice, sekretara MK bila je izrazito ograničena, odnosno članovi Povjerenstva trudili su se ne izlagati se opasnosti od uhićenja.

Najvažniji razlog tome bio je taj što se rukovodstvo novog tijela sastojalo od tad već rijetkih iskusnih partijskih aktivista i aktivistkinja u Zagrebu. Među prvima je dužnost rukovodioca Povjerenstva preuzeo Dragutin (Konspirator) Saili, predratni aktivist i član politbiroa CK KPH, a kao pomoć poslana su mu dva veterana Španjolskog građanskog rata, Grga Jankes i Henrik Znidarčić.¹¹ Međutim, prije nego što je samo tijelo uopće započelo s radom, krajem januara 1942. u jednoj od najvećih racija provedenih do tada u Zagrebu uhićen je Znidarčić u svojem stanu u Jurišićevoju.¹² Povjerenstvo je s radom započelo u martu 1942., a u prvim je mjesecima najviše prikupljalo informacije o vojno-političkim događanjima i mapiralo rad partijskih ćelija u okruzima sjeverozapadne Hrvatske.¹³ Također, imalo je mandat da koordinira prebacivanje u partizane i distribuciju partijskih tiskovina, te održava komunikacijsku i logističku vezu između „Hrvatskog Čaće“ (CK KPH) u Lici i štaba Treće operativne zone u Slavoniji pod rukovodstvom Pavla Gregorića.¹⁴ U praksi, bio je to ured koji je preuzeo gotovo cijeli djelokrug rada izbjeglog CK KPH, međutim, na raspolaganju je imao daleko manje ljudi za izvršavanje tako opsežnog zadatka.

Sudeći po korespondenciji iz perioda koji je proveo u Zagrebu, Saili je preuzeo sastavljanje vojno-političkih izvještaja s teritorija sz Hrvatske, vodio lokalnu partijsku blagajnu i povremeno pomagao Ivanu (Stevi) Krajačiću u aktivnostima obavještajne službe.¹⁵ Podatke za izvještaje s terena donosio mu je Jankes koji bi povremeno odlazio na sastanke MK Zagreb ili, uglavnom, obilazio partijske ogranke u

10 Berus, „Bilješke o radu Povjerenstva“, 59.

11 Isto.

12 Biber, „Kako sam postao ilegalac,“, 48.

13 Primjerice, vidi izvještaj Konspiratora Sailija o aktivnostima u okruzima sz Hrvatske u: HDA, P CK KPH SH, kutija 2, KP43-22; HDA, P CK KPH SH, kutija 2, KP43-28.

14 Otkako je CK KPH preselio na zapad prema Lici i Gorskom Kotaru, veze s partizanima u Slavoniji bile su presječene te je Povjerenstvo imalo ulogu posrednika.

15 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1220 „Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske“ (HDA, CK KPH), kutija 4, KP8-132.

okolnim selima i gradovima.¹⁶ Stoga nije iznenađujuće što se već nakon samo par mjeseci rada i Jankesova fotografija našla u rukama „uličnjaka“ (policijske patrole) i agenata.¹⁷ Zato je već u aprilu iste godine morao napustiti grad te je preko Like bio prebačen u Slavoniju gdje je preuzeo mjesto zapovjednika Treće operativne zone.¹⁸ Saili se zadržao u Zagrebu do kraja godine iako je i on bio poznat policiji. Njegov rad je ostao u dubokoj ilegali, vezan za tajne stanove i druga skrovišta NOP-a, zbog čega je dužnosti rukovodstva Povjerenstva morao privremeno preuzeti Krajačić, usprkos tome što je istovremeno već obnašao dužnosti upravitelja vojno-obavještajne službe i zapovjednika Druge operativne zone.¹⁹

Povrh svih problema na terenu, Saili i Krajačić su početkom juna 1942. primili kritiku Vlade Popovića, tadašnjeg sekretara CK KPH:

„Za sve vrijeme što se ovdje nalazim primili smo od vas jedan jedini izvještaj. [...] Uspostavljanju redovnih i stalni veza s nama niste posvećivali dovoljno pažnje, ma da je u nekoliko navrata došlo mnogo drugova iz Zagreba. [...] Javke koje ste od nas dobivali niste dovoljno iskoristili za slanje ljudi i materijala. Preko njih je došlo vrlo malo drugova, a materijala baš ništa. [...] Vi vrlo dobro znate da su nam kao hljeb potrebni liječnici. Prava je sramota da na čitavoj našoj teritoriji koja je oslobođena ili kontrolirana po partizanima – nemamo ni jednog kirurga. Sanitetski materijal leži u Zagrebu i čeka da ga pokupe ustaše, a naši najbolji borci umiru, jer im se često puta nemaju čime vezati rane.“²⁰

Kritika CK može se sagledati iz više perspektiva. S jedne strane, ostavlja dojam da njegovo vodstvo nije bilo u istom tom Zagrebu prije tek nešto više od tri mjeseca i jedva pobjeglo iz grada preplavljenog policijskim racijama. S druge, kao što će se vidjeti i u kasnijim sličnim primjerima obraćanja Mjesnom komitetu Zagreba, čini se da su visoko postavljena očekivanja nadređenih instanci imala ulogu pritiska na niže organe kako bi se spriječilo njihovo „začahrenje“, odnosno izbjegavanje aktivnog i konstruktivnog rada. S treće, Popović je bio u izravnom doticaju s partizanskim jedinicama čiji je položaj bio izložen teškom egzistencijalnom pritisku i stoga je njegova administrativna intervencija u potpunosti razumljiva. Međutim, iz agresivnijeg tona kritike i pritiska na relaciji CK KPH i Povjerenstva, a koji se može iščitati u gotovo cijeloj njihovoj međusobnoj korespondenciji do kraja 1942. godine, također se prepoznaje i određena razina animoziteta čiji razlozi se mogu tek nagađati kroz prizmu individualnih odnosa i lojalnosti odgovornih ljudi u Partiji, budući da postojeći izvori ne nude jasna i konačna objašnjenja.

16 Ahmetović, „Zagreb 1942“, 7.

17 HDA, P CK KPH SH, kutija 2, KP43-28.

18 Isto.

19 HDA, CK KPH, kutija 4, KP8-145-1.

20 HDA, P CK KPH SH, kutija 2, KP43-42.

Po povratku u Vrhovni Štab u aprilu 1942., koji se tada nalazio u Foči, Ivo (Lola) Ribar je zajedno s Josipom Brozom Titom poslao upute za daljnji rad Mjesnog komiteta. Od zagrebačkog ogranka tražili su da se konspiracija aktivistkinja i aktivista „digne na nov i viši stepen“, što je značilo izbjegavanje javnih sastanaka i dobro promišljen terenski rad.²¹ Također, naredili su im da se Tehnika razlomi na više točaka u gradu, te povjeri isključivo „provjerenima“, kako bi se izbjegle lančane provale. Procijenili su i da je sustav individualnih i administrativnih veza organizacije zastario te treba hitnu reformu koja bi ga pojednostavila i svela na interakciju što manjeg broja ljudi.²² Iako su upute bile potpuno opravdane, pretpostavka je bila da ih na terenu izvršavaju iskusni kadrovi s rukovodstvom koje ima dovoljno iskustva i inovativnosti za razvijanje novih metoda subverzivnog djelovanja. Drugim riječima, sve ono u čemu je zagrebačka partijska organizacija u tom trenutku uglavnom oskudijevala.

Rekonstrukcija Mjesnog komiteta i redefiniranje uloge NOP-a u Zagrebu

Nakon zimskih racija i evakuacije velikog dijela organizacije, zagrebački NOP krajem proljeća 1942. brojao je ukupno 87 aktivista i aktivistkinja raspoređenih na šest rajonskih komiteta (RK), čemu se pribrojavalo i dodatnih 22 člana sa željeznice.²³ U usporedbi s 1941. godinom, zagrebački NOP bio je reduciran na tek jednu petinu ljudstva kojim je raspolagao u prvim mjesecima okupacije. Na terenu je mali broj ljudi morao pokrivati velika urbana područja, jer rajonski su komiteti administrativno obuhvaćali veće gradske kvartove. Tako je Maksimir bio dio Prvog rajonskog komiteta, Trnje je spadalo u Drugi, Medveščak u Treći, centar grada je bio dio Četvrtog, radnička Trešnjevka Petog, a Črnomerec pod ingerencijom Šestog, dok je željeznica bila zaseban RK.²⁴ U svakom od tih područja NOP je imao organizirane niže instance, odnosno ćelije, koje su na početku rata uglavnom bile raspoređene po većim tvornicama. Međutim, nakon provala koje su zahvatile i industrijske kapacitete, taj sistem se uvelike raspao i tvorničke ćelije uglavnom su postale ulične.²⁵ U strateškom smislu, organizacija je bila primorana napraviti veliki ustupak i svoje glavne aktivnosti preseliti iz industrijskog ili proleterskog okruženja na vrlo neizvjesno i nesigurno područje otvorenog urbanog prostora.

Bez dovoljnih ljudskih kapaciteta NOP više nije bio kadar organizirati velike akcije nalik onima iz prethodne godine, kao što je bilo miniranje Pošte ili ulične likvidacije većih skupina ustaša i Nijemaca.²⁶

21 *Grada*, Knjiga II, 177.

22 Isto.

23 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Gradska komisija Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG), kutija 1, KP66-1195.

24 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 110–111.

25 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP66-1195.

26 Držaić, „Dijalektika otpora“, 33–35.

Posljednja slična akcija održala se 21. aprila 1942. na željeznici gdje je još uvijek djelovala veća grupa aktivista. Oni su prvo krajem marta ukrali eksploziv na Kolodvoru Sava (današnji Zapadni kolodvor) i tri tjedna kasnije izvršili akciju miniranja transformatora na postaji II u Branimirovoj ulici. Napravili su materijalnu štetu od oko tri milijuna kuna te na cijeli jedan dan isključili struju na Glavnom kolodvoru.²⁷ Međutim, odgovor režima bila je temeljita istraga i uhićenje 58 željezničara od kojih je većina završila u zatvorima i logorima.²⁸ Zbog sprovedene racije partijskoj organizaciji trebalo je punih mjesec i pol dana da ponovno uspostavi vezu s RK na željeznici. Poučena takvim i sličnim iskustvima, glavnina zagrebačkog NOP-a se u 1942., umjesto složenih akcija, ograničila na pojedinačne likvidacije agenata i drugih suradnika režima koji su sudjelovali u teroru, kao i na prikupljanje financijske i materijalne pomoći za oslobođene krajeve i vojsku NOP-a. No, temelj rada operativaca i operativki bilo je osvještavanje stanovništva i mobilizacija²⁹ građana za partizanske jedinice u pozadini.

Najefikasniji vid osvještavanja svodio se na dijeljenje antirežimskih letaka, što je u policijskom gradu bio poprilično opasan posao. Stoga se, primjerice, za Prvi maj organiziralo između 300 i 400 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) i simpatizera te podijelilo šest tisuća letaka u *blitz* akciji.³⁰ Lutvo Ahmetović, tadašnji član MK Zagreb, poslije je u svojim sjećanjima objasnio metodologiju propagandnog djelovanja na ulicama:

„Leci i proglašili su se dijelili po kućnim vežama, ubacivali u stanove, lijepili na zidove, vrata i plotove, a ponekad su se davali i u ruke prolaznicima ili slali poštom. Osim toga, organizirano je ispisivanje parola po zidovima javnih zgrada, plotovima, trotoarima, redovno crvenom bojom. Dijeljenje letaka i pisanje parola se izvodilo u isto vrijeme a trajalo je vrlo kratko (do 15 minuta). Leci su se redovno dijelili uveče prije zatvaranja kućnih ulaza, tako da ih građani dobiju prije nego što ih policija pokupi.“³¹

U kontekstu mobilizacije, znatno teži dio posla za NOP bilo je samo uključivanje režimom ogorčenog stanovništva u aktivnu borbu. Naime, održavanje redovnih kanala za prebacivanje ljudi iz Zagreba u partizane bilo je veliki izazov, jer ustaše su provodile rigorozne kontrole ulazaka i izlazaka iz grada. Službeni punktovi koje je režim odredio za prelazak granice grada nazivali su se „gradske mitnice“, a kroz njih se moglo proći samo s posebnom propusnicom.

27 *Grada*, Knjiga II, 356.

28 Isto.

29 Za razliku od klasične mobilizacije odnosno regrutacije ili vojačenja stanovništva temeljem naredbe državnih ili političkih institucija uz prisilu represivnog aparata, uspjeh partizanske mobilizacije u Zagrebu ovisio je o sposobnosti lokalne organizacije da privuče što veći dio stanovništva na svoju stranu. NOP u Zagrebu nije imao represivni aparat putem kojeg bi prisilio stanovništvo da mu se priključi već se morao pouzdati u svoju sposobnost da kontinuiranim političkim djelovanjem potakne dobrovoljno priključivanje u svoje redove. Vidi: Jagić, „A mi u ovome kavezu“, 122–123.

30 *Grada*, Knjiga II, 129 i 271.

31 Ahmetović, „Najšira podrška građana“, 109–110.

„Svaki drugi prilaz gradu je bio zabranjen i, onaj tko bi to pokušao, postao je odmah sumnjiv i, u pravilu, završio je na saslušanju u policiji. Noćni izlazak iz grada je bio nešto lakši, ali zato opasniji, jer su tamo, na periferiji grada, neprijateljske straže i patrole bez mnogo ustezanja pucale na sve što se kretalo po mraku.“³²

Da bi kandidati i kandidatkinje za partizane, a poglavito oni kompromitirani u provalama, sigurno prošli kroz kontrolne točke policije, često su morali posjedovati falsificirane osobne dokumente i propusnice, a koje su izdavale posebne ilegalne štamparije u Zagrebu.³³

Česti vid prelaska manjih grupa bilo je korištenjem željezničke mreže, jer NOP je imao snažno uporište među željezničarima koji su ilegalno osiguravali te kanale vlastitom logistikom, dokumentima i uniformama službenika na željeznici.³⁴ Cijeli proces korištenja tajnih kanala za prebacivanje podrazumijevao je sustav tajne komunikacije i mreže vodiča kojima se obraćalo putem „javke“ (lozinke). Kako je to izgledalo u praksi otkriva pismo Okružnog komiteta Banije iz jula 1942. u kojem se nalazi uputstvo da svaka osoba koja dolazi iz smjera Zagreba prema Sisku izađe „na stanici Šaš i pita čovjeka koji plavom maramom briše lice kuda je put za Papiće.“³⁵ Od vodiča je trebalo dobiti povratni odgovor „Ja sam iz Papića, odvešću vas.“

Osim na željezničku mrežu, NOP se prilikom prebacivanja stanovništva u partizane najviše oslanjao na sela u okolici Zagreba i prigradska naselja u kojima je postojala podrška antifašističkom pokretu. U praksi, odbor za otpremu ljudi i materijala pomoću svojih vodiča i kurira prvo je dovodio grupe na rubove grada gdje su ih dalje preuzimali vodiči iz sela i smještali na sigurne lokacije pa odvodili na sljedeće punktove i tako nekoliko puta sve dok ne bi došli na teritorij pod kontrolom partizana. Lutvo Ahmetović, sekretar zagrebačkog MK do pred kraj 1942., u svojim sjećanjima naveo je veliki broj sela koja su NOP u gradu pružala ovu bitnu logističku podršku.³⁶ Među njima istaknuo je Horvate i Ivanju Rijeku kao dvije najkonzistentnije i najsigurnije točke za prebacivanje ljudi. Međutim, i stanovništvo iz Vrapča, Podusea, Bukovlja, Donje Kupčine, Ščitarjeva, Lukavaca, Guca, Lučelnice pomagalo je logistiku NOP-a i izlagalo se riziku stradavanja od strane režima za cijelo vrijeme trajanja rata.³⁷ O mučnom iskustvu prebacivanja detaljno piše Ivan Šibl u svojim memoarima. On je temeljito prepričao svoju putešestviju iz Zagreba te na kraju zaključio da se osjećao kao nečija „prtljaga i briga“ budući je nekoliko tjedana provodio u malim i mračnim prostorijama ili u noćnim transferima iz jedne štale u drugu sve dok se nije domogao partizana.³⁸

32 Ahmetović, „Putevi kojima su Zagrepčani“, 334.

33 Kako su ilegalci dobivali propusnice u Zagrebu i prolazili kroz kontrole vidi: Cerjan, „U partizane“, 335.

34 O korištenju željezničke mreže za prebacivanje Zagrepčana i Zagrepčanki iz grada vidi svjedočanstvo: Jaković, „Na željezničkoj stanici Donje Dubrave“, 352–358.

35 *Grada*, Knjiga II, 405.

36 Ahmetović, „Putevi kojima su Zagrepčani“, 337–339.

37 Isto.

38 Vidi: Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba*, 72.

U zimu i rano proljeće 1942. još uvijek nije postojao organiziran sustav otpreme ljudi. Osim što se tako propuštao iskoristiti mobilizacijski potencijal najnaseljenijeg grada u NDH, i ono malo ljudi koji su bili upućeni u partizane znali su stradati na putu zbog loše organizacije. Tako je, primjerice, u aprilu grupa od deset ljudi umjesto u Srpske stigla u Brod Moravice zbog čega nisu pronašli „vezu“ za dalje, pa ih je nakon izvjesnog vremena primijetila žandarmerija, ubila dvojicu i uhitila trojicu, dok su se ostali razbjegli u nepoznato.³⁹ Zato je Mjesni komitet krajem maja formirao Otpremni odbor posebno zadužen za prebacivanje ljudi i materijala.⁴⁰ Odbor je okupljao ljude iz zagrebačkih četvrti i upućivao ih na punktove preko kojih su u manjim grupama napuštali grad.

U junu je CK KPH obavijestio Povjerenstvo da je poslan jedan odred s Korduna kako bi pomogao partizanima iz okolice Brdovca i osigurao prebacivanja dobrovoljaca i dobrovoljki na zapadnoj strani Zagreba.⁴¹ Taj koridor bio je relativno stabilan i održavan jer su jedinice NOV-a do kraja ljeta na Žumberku uspjele preživjeti ustaške i talijanske ofanzive. Tome svjedoči izvještaj iz Kljuke o grupi partizanki i partizana koji su tijekom 1942. bili prebačeni na Žumberak, a među kojima je bilo i 56 osoba s prebivalištem u Zagrebu.⁴² Spomenuti dokument, međutim, otkriva puno više od samog broja ljudi obzirom da sadrži i „karakteristike“ (kratke biografije) svakog od pridošlih partizanki i partizana. (VIDI: TABELA 1)

OSNOVNE INFORMACIJE		DRUŠTVENA POZADINA		STATUS U NOP	
Prosječna dob	24	Činovník-ca	6	Simpatizer-ka	29
Rođeni u Zagrebu	11	Radnik-ca	39	SKOJ	17
Rođeni izvan Zagreba	45	Student-ica	5	Partija	7
Muškaraca	48	Učénik-ca	6	Bivši domobran	3
Žena	8	Ukupno	56	Ukupno	56

Tabela 1: Grupa Zagrepčana i Zagrepčanki u Kljuki – oktobar 1942.⁴³

Uz pomoć analize biografija moguće je rekonstruirati višeslojni presjek pozadine Zagrepčanki i Zagrepčana koji su tijekom 1942. odlazili u partizane i tako iscrtati njihov kolektivni profil. Iz uzorka se vidi da su se na mobilizaciju odazivali pretežito mladi, jer je prosječna dob grupe bila 24 godine starosti. Iz izvještaja, međutim, nije moguće procijeniti koliko njih se izravno pridružilo NOV-u, a koji dio je već otprije surađivao s organizacijom u gradu i morao se prebaciti u šumu zbog provala policije. Čak manje od četvrtine rođeno je u Zagrebu, a oni koji nisu bili rodnom iz glavnog grada, doselili su tamo u prosjeku

39 HDA, P CK KPH SH, kutija 1, KP8-131.

40 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 112.

41 *Grada*, Knjiga II, 398.

42 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP66-1198.

43 Isto.

6.5 godina prije početka rata.⁴⁴ Taj trend bio je u skladu s činjenicom da se grad, a pogotovo njegov industrijski sektor, u međuratnom razdoblju počeo naglo širiti i privlačiti radnike iz drugih dijelova Kraljevine Jugoslavije. Isti argument objašnjava i klasno-profesionalnu strukturu grupe većinu koje je činio proletarijat, od čega je najveći broj industrijskih radnika (22), dok se ostalo odnosilo na šegrte i pripravnike pri različitim obrtima (17).⁴⁵ Očekivano, brojem su dominirali muškarci, međutim, udio žena koje su već 1942. otvoreno tražile mogućnost da postanu borkinje svakako nije bio zanemariv i to se može vidjeti u samom izvještaju gdje se navodi da dio njih izričito zahtjeva pušku i priključenje borbenim jedinicama. Na kraju, iz biografija se vidi da je značajan broj novopridošlih partizana i partizanki, skoro polovica, već bio dio partijske organizacije ili njenog pomlatka (SKOJ), što znači da su već u Zagrebu aktivno radili za NOP. To potvrđuju i njihove karakteristike u kojima se navode i aktivnosti u kojima su sudjelovali, u rasponu od kurirskih poslova i dijeljenja letaka pa sve do rada u udarnim grupama koje su vršile sabotaze i likvidacije ustaških agenata. Među simpatizerima NOP-a pak značajan je dio njih (20) otprije bio uključen ili u rad Ujedinjenog radničkog sindikata ili je pomagao NOP kroz skupljanje priloga za Narodnu pomoć odnosno sudjelovanje u vanpartijskim organizacijama kao što je Antifašistički front žena.⁴⁶

Grupa iz Kljuke zasigurno nije reprezentativan uzorak koji bi dao cjelovit odgovor na pitanje tko su točno bili zagrebačke partizanke i partizani mobilizirani za cijelo vrijeme trajanja rata, ali svakako daje uvid u strukturu stanovništva koje je iz grada dolazilo u NOV u drugoj polovici 1942. godine. Također, čini se da je u tom periodu veliki broj prebacivanih bio povezan sa samim radom organizacije u Zagrebu, ali taj se trend promijenio već naredne godine, kada je broj mobiliziranih uvelike premašio broj aktivista i aktivistkinja u gradu. Naime, zagrebačka je organizacija samo između 1. septembra i sredine decembra službeno iz Zagreba izvela 178 građanki i građana.⁴⁷ No Lengel-Krizman je zbrajajući podatke u izvještajima izračunala da je Odbor u periodu između oktobra 1942. i augusta 1943. prebacio približno 2500 ljudi.⁴⁸ Također, važno je napomenuti da ovi izvještaji nažalost ne mogu dati odgovor na pitanje koliko je točno Zagrepčana i Zagrepčanki sudjelovalo u NOB-u, jer i sam Mjesni komitet često navodi slučajeve ljudi koji su privatnim kanalima napuštali grad i dolazili u štabove NOV-a.⁴⁹

Zbog aprilskih stradanja na željeznici aktivistkinje i aktivisti su se u cijelom gradu pritajili, a strah i panika uvukli su se u redove pojedinih rajonskih rukovodstava. U jednom izvještaju Povjerenstva naglašava se:

44 Isto.

45 Isto.

46 Isto.

47 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP66-1199.

48 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 122.

49 Vidi: HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP66-1228.

„Kod kontrole rada pojedinih RK-a naišli smo na jednu rđavu pojavu, naime pojedine jedinice pa i čitavi komiteti su bili uglavnom (gotovo posve) zabavljeni sakupljanjem ljudi oko narodne pomoći i sredstava za nju. Takav rad datira još od konca prošle godine. Narodno-oslobodilačkim odborima, omladini i ženama nije uopće posvećivana nikakva pažnja. Krivnja za takvo stanje leži po našem mišljenju na nekim odgovornim drugovima koji su na tome sektoru već davno ranije dali direktivu da treba spaliti sav partijski materijal, pa je kako izgleda ta manija paljenja ostala kod mnogih članova sve još do nedavno. [...] Takovo stanje iziskuje sada od nas velike napore da se članstvo uputi u organizacione probleme i liniju Partije.“⁵⁰

No, unatoč strahu i inerciji, NOP se postepeno oporavljao, te se ponovno uspostavila Tehnika i to po novom modelu u kojem distributeri nisu znali na kojoj adresi se nalaze štamparski strojevi, već su preuzimali letke i glasila prema dogovoru drugdje u gradu. Dopunjavale su se okrnjene udarne jedinice, komiteti i rukovodstva i uspostavljale izgubljene veze s odborima Narodne pomoći, Narodnooslobodilačkim odborima (NOO) i APŽ-a. Vanpartijski odbori bili su most preko kojih je NOP dolazio u kontakt sa simpatizerkama i simpatizerima u poduzećima, gdje je još uvijek bilo zaposleno preko 6000 tisuća radnika i radnica.⁵¹ Međutim, iako je proletarijat, a pogotovo ženski kolektivi, povremeno pokazivao revolt prema svojim upravama i vlastima, zagrebačka organizacija u ovom periodu imala je teškoća u konkretnijem motiviranju radništva na organizirani otpor.

Problem je predstavljalo i vrlo nisko ili nepostojeće političko obrazovanje novih kadrova.⁵² Dok su nedostatak iskustva rukovodioci NOP-a planirali riješiti hitnim dovođenjem instruktora s oslobođenog teritorija, nisku razinu političkog obrazovanja pokušali su unaprijediti organizacijom tajnih predavanja. Od aprila 1942. predavanja je vodio Drago Krndija, a njegovi kružoci okupljali su male grupe, uglavnom radnika i radnica, zanatlija, ali i onih sa završenim fakultetima.⁵³ Polaznici i polaznice na njima su prolazili, između ostalog, osnove marksizma i lenjinizma te povijest sovjetske i jugoslavenske komunističke partije. No, zbog uvjeta u kojima su se predavanja održavala, prisjećao se Krndija nakon rata, i njihov efekt bio je ograničen:

„Sudionici kursa bili su zaposleni ljudi (u većini slučajeva), osim toga oni su bili sudionici u raznim akcijama, udarnim grupama, angažirani vrlo često da idu van Zagreba, prenoseći ono što se moglo u gradu nabaviti za potrebe partizanskih odreda i donoseći s oslobođenog teritorija štampu i druge materijale. Zbog toga neće moći redovito sudjelovati u radu kursa, čitati materijale koje treba za njih pripremiti.“⁵⁴

50 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP66-1195. Vidi i Držaić, „Diajektika otpora“, 43.

51 Isto.

52 *Grada*, Knjiga II, 507; *Grada*, Knjiga III, 85.

53 Krndija, „Izgradnja partijskih kadrova,“, 120–125.

54 Isto.

Osim na proletarijat, NOP je najviše računao na svoj omladinski pogon čija je krovna organizacija bio SKOJ. Skojevke i skojevci u svojem su se radu oslanjali na smjernice i pomoć Partije, a Partija je iz njihovih redova crpila najangažiranije i najkvalitetnije kandidate i kandidatkinje za svoje redove. Međutim, tijekom Drugog svjetskog rata, a osobito između 1942. i 1943., omladinska organizacija u Zagrebu djelovala je poprilično autonomno, što zbog toga što je bila službeno vanpartijska organizacija, a velikim dijelom i zato što mjesno rukovodstvo nije imalo kapaciteta konzistentnije je usmjeravati i kontrolirati. Omladinke i omladinci djelovali su po srednjim školama, sveučilištima, poduzećima, domovima, zanatima i ulici. Najčešće su sudjelovali u akcijama kao što su dijeljenje letaka, prenošenje oružja i saniteta, održavanje kružoka, ali i likvidacije. Krndija je u svojim memoarima posebno istaknuo predavanja grupi skojevaca u kojoj su svi polaznici redovito bili naoružani. Dodao je da se, kada bi dolazili u sukob s policijom, nisu ustručavali koristiti pištolje.⁵⁵ Pomladak komunista imao je vlastite štamparije u Zagrebu, a osim redovnih glasila NOP-a izdavali su i *Omladinski borac*.

SKOJ je u junu 1942., raspoređen po kvartovima, fakultetima i školama, brojao članstvo od 279 omladinki i omladinaca, te još 224 kandidata u obrazovnim grupama.⁵⁶ Sredinom istog mjeseca omladinci Vladimir Posavec i Vladimir Radošević izvršili su uspješnu diverziju u Ilici 203, gdje su u Autokomandi zapalili šezdeset tisuća litara goriva.⁵⁷ Dva tjedna nakon akcije obojica su uhvaćeni prilikom prelaska na oslobođeni teritorij, no poslije su spašeni prilikom jedne od razmjene zarobljenika.⁵⁸ U tom smislu SKOJ je, kao i matična organizacija, bio opterećen sličnim problemima:

„Gubljenje starih kadrova osjeća se mnogo, a to baš najviše na radničkim kvartovima (Trešnjevka, Trnje, Kustošija). Baš tamo gdje je SKOJ bio masovna organizacija omladine, više legalne nego ilegalne. U naletu reakcije padali su kadrovi masovno, pa čak i čitava rukovodstva. Preostali dio tih kadrova odlazi u partizane ili pojedinačno pada u zatvor. Tako da nam se ni jedno rukovodstvo nije moglo održati 6 mjeseci, 3 do 4 mjeseca najviše.“⁵⁹

Zbog znakova dezorganizacije i nedostatka iskustva u junu 1942. u Zagrebu je osnovano Povjerenstvo SKOJ-a za Hrvatsku čija je zadaća bila je centralizacija uprave komunističkog pomlatka i koordinacija njegovog razvoja.⁶⁰

Pored spomenutih instanci NOP-a u Zagrebu, tijekom 1942., a onda i do kraja rata, jedan odjel u Zagrebu bio je relativno dobro opremljen resursima i kadrom. Bila je to Obavještajna služba pod

55 Isto.

56 *Grada*, Knjiga III, 308.

57 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 112.

58 Isto, 113.

59 *Grada*, Knjiga III, 309.

60 Isto.

vodstvom Ivana Steve Krajačića koji je organizirao i predvodio špijunski rad NOP-a u gradu:

„[...] preuzeo sam i našu ilegalnu vojnu obavještajnu službu u Zagrebu, koju sam stvarao prije odlaska u Beograd. [...] Partijski zadaci koje smo obavljali u okupiranom Zagrebu Lola [Ivo Lola Ribar], ja i Konspirator [Dragutin Saili] s Lutvom Ahmetovićem, a povremeno i s Markom Belinićem, bili su i teški i opasni, pa smo ih međusobno dijelili kako je bilo moguće. [...] Za relativno kratko vrijeme uspjeli smo pronaći prikladne ličnosti u raznim vojnim formacijama NDH, uglavnom naprednije oficire, i privoliti ih da rade za ciljeve NOP-a. Moji kontakti s višim oficirima u domobranskoj i ustaškoj vojsci sastojali su se u tome da ih privolim da pružaju pomoć NOB-u. A takvih je iz dana u dan bilo sve više. Nisu to bili neki prijeratni simpatizeri na koje se čovjek mogao odmah i sigurno osloniti, ali su bili uglavnom pošten i čestiti ljudi koji su na ovaj ili onaj način dospjeli u domobranske, a rjeđe ustaške redove i tamo obavljali razne dužnosti.“⁶¹

Zagreb je kao glavni administrativno-logistički centar režima i okupacijske vojske bio najvažniji izvor vojnih i političkih informacija za NOP posredstvom kojih je vodstvo moglo navigirati svoje strateške odluke. Obavještajci su učestalo doprinosili izvještajima o brojnosti domobranske, ustaške, njemačke, talijanske i drugih vojski koje su prolazile kroz Zagreb. Tako je, na primjer, jedan od agenata NOP-a 11. februara obavijestio MK KPH o rasporedu vlakova s gorivom na liniji Beograd-Zagreb, kao i da će domobranski-piloti, simpatizeri NOP-a, nastaviti javljati avionskom radio-vezom detalje svojih akcija kako bi se partizanske jedinice na terenu mogle pravovremeno zaštititi.⁶² Osim vojnih informacija, važna domena Službe bilo je praćenje aktivnosti prvaka HSS-a u „hibernaciji“ koji su se spremali za pad režima i stvaranje uvjeta za preuzimanje vlasti, ali i pregovaranje s lijevim krilom te stranke kako bi otvoreno podržali NOB i potakli šire hrvatske slojeve na aktivnu borbu protiv ustaša i okupacije.

Međutim, sudeći prema pismu koje je Andrija Hebrang uputio Povjerenstvu početkom januara 1943., čini se da je Obavještajni odjel bio u izravnom kontaktu isključivo s vrhom CK KPJ odnosno Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Iz Hebrangove se kritike može iščitati da se u izvještajima koji su stizali u Glavni štab NOP Hrvatske vidi „da je u Zagrebu bila uspostavljena organizacija obavještajne službe“, no, mnoga od tih „izvještenja su propala neiskorištena“ jer su prekasno dostavljena.⁶³ Iluzorno bi bilo pretpostaviti da se obavještajna služba izlagala ozbiljnom riziku prikupljanja informacija, a da njihovi izvještaji onda ne bi imali nikakvu funkciju u djelovanju partizanskih vojski. Ono što je vjerojatnije slučaj, jeste da se Služba koristila jednim provjerenim kanalom uspostavljenim izravno s Vrhovnim štabom, te da se zbog osjetljivosti i vrijednosti informacija koje su se prenosile, sigurnosti

61 Krajačić Stevo, „Ilegalni rad u Zagrebu,“, 29.

62 *Grada*, knjiga IV, 277–278.

63 *Grada*, knjiga IV, 59–60.

izvora i doušnika, one se nisu duplirale, niti slale ostalim štabovima, odnosno Centralnim komitetima.

Osim Krajačićeve grupe koja se bavila visokim vojno-političkim kontra-obavještajnim radom, MK također je imao svoju mrežu špijuna i povjerenika u Zagrebu. Mreža je pokrivala vojsku, policiju, promet, prehranu, ministarstva i civilnu upravu, te političke stranke i druge organizacije.⁶⁴ Međutim, probijanje u institucije nosilo je sa sobom veliki rizik. Primjerice, tijekom ljeta 1943. organizaciji se preko jednog partijskog člana javila grupa „nezadovoljnih“ agenata UNS-a koja je zapravo djelovala u suradnji s njemačkim Gestapom.⁶⁵ Povjerenje od strane rukovodstva MK lako su stekli dijeljenjem unutarnjih informacija, kao što je pravovremena dojava jedne od planiranih racija i još nekoliko za UNS benignih podataka.⁶⁶ Infiltrirani agenti ubrzo su inscenerali vlastitu ugroženost od policije i samoinicijativno pobjegli iz Zagreba, dio prema moslavačkom partizanskom štabu, a jedan od njih među žumberačke partizane. Međutim, partizani su slučajno presreli njihovu korespondenciju s UNS-ovom centralom i sve ih uhitili prije nego su uspostavili Gestapovu mrežu doušnika među jedinicama NOV-a. U drugom slučaju, jedan UNS-ov agent, Zulfo, uvjerio je MK u svoju naklonost NOP-u tako što je odao nekoliko imena ustaških i policijskih agenata.⁶⁷ Čak je otišao toliko daleko da je u augustu uz priloženu sliku odao agenticu UNS-a infiltriranu u Zagrebačkom partizanskom odredu.⁶⁸ Zbog Zulfe, u oktobru 1943. izvršena je velika racija u željezničarskom rajonu, koja je ujedno bila među zadnjim većim provalama za zagrebačku organizaciju NOP-a u 1943. godini.

U periodu od ljeta prema kraju 1942. izvještaji MK bili su šturi na temu uspješno izvršenih zadataka, repetitivni u pisanju o novim padovima, ali i neredoviti zbog problema u komunikacijskim vezama.⁶⁹ Naime, zbog kontinuiteta padova, i ono malo preostalih iskusnih aktivista i aktivistkinja, koji su u prethodnom periodu nastojali revitalizirati otpor u gradu, bili su uhićeni ili kompromitirani i morali su što prije napustiti grad. Ispred MK bile su još jedna teška jesen i zima i trebala im je hitna pomoć Partije koja će do kraja godine poslati nove instruktore i rukovodioce, o čemu će biti više riječi kasnije. No, za razliku od antifašističke organizacije u gradu, partizanski pokret u okolnim gorama se počinje razvijati i predstavljati sve veći vojno-strateški problem za režimske vlasti.

Simbioza grada i šume

Podrška Zagrepčana i Zagrepčanki antifašističkom pokretu u gradu, ali i NOP-u kao politici otpora fašističkoj okupaciji, bila je u zavisnom

64 *Grada*, Knjiga V, 684.

65 Perović, „Ilegalni partijski rad u Zagrebu“, 13–14.

66 Isto.

67 Isto, 684.

68 *Grada*, Knjiga V, 926.

69 Usp: HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP66-1195. i KP66-1199.

odnosu s uspjehom partizanske borbe u široj zagrebačkoj okolici. Nekoliko je razloga tome. Ponajprije, otvaranjem partizanskog fronta na Žumberku, Kalniku, Bilogori te Moslavini sustavno je destabiliziran aparat vlasti, kako logistički tako i administrativno. Kontinuitet nemogućnosti kontrole nad tim teritorijem signalizirao je slabost režima čime je potonji gubio podršku i onih koji su do tada bili neodlučni. Također, taj proces išao je i u suprotnom smjeru, naime, prisutnost sve većih partizanskih jedinica, a kasnije brigada, divizija i korpusa, stvarao je dojam opsadnog stanja i demonstrirao rastuću snagu otpora, što je također stvaralo mobilizacijski momentum, kako u gradu tako i u njegovoj okolici.

Cijeli teritorij sjeverozapadne Hrvatske do Karlovca Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda nazvao je Drugom operativnom zonom, a u proljeće 1942. na tom teritoriju započelo je okupljanje prvih partizanskih jedinica.⁷⁰ Jedan od prvih odreda organizirao je u martu 1942. na Kalničkom gorju bivši domobranski potporučnik Božo Lajner, međutim, nakon nekoliko uspješnih akcija, već početkom maja odred je bio uništen u okruženju režimske vojske.⁷¹ Na zapadnoj strani Zagreba, kao što je već bilo rečeno, uvjeti su bili nešto povoljniji, te su se za razliku od kalničkog odreda ovdje partizani uspjeli oduprijeti naletima vojske i pridobiti simpatije lokalnog stanovništva. No, čim je režim prepoznao izostanak potpore i saznao da su u nekim selima između Kupe i Save partizani dočekivani uz dobrodošlicu, pokrenuli su nove modele terora. Iseljavanja stanovništva, uhićenja cijelih grupa ljudi, masovna ubojstva i spaljivanja sela postali su vid represije koji će, pored rastuće ekonomske krize, doprinijeti političko-institucionalnom rastu NOP-a u nadolazećem periodu. Naime, kroz cijelu 1942. osnivat će se NOO-i, kao primjerice u Zaprešiću, Brdovcu, Pušći, Vrapču, a s istočne strane grada u Markuševcu i Sesvetama.⁷² U ovim mjestima odbori će imati posebnu zadaću promoviranja antifašizma među stanovništvom, vršiti logističku vezu i mobilizirati ljude za partizansku vojsku, ali i pripremati stanovništvo za uspostavu narodne vlasti jednom kada se teritoriji oslobodi.⁷³

Tijekom 1943. godine Zagreb je već bio skoro potpuno okružen partizanskom vojskom nakon uspješnih akcija opet uspostavljenog kalničkog odreda te kasnijeg prodora slavonskih divizija koje će na neko vrijeme osloboditi Koprivnicu, Ludbreg i druga mjesta sjeverno od Zagreba. Vojna i politička mobilizacija koja je u gradu s razlogom bila inertnija cvala je zato na periferiji i dublje u provinciji. Usprkos svim naporima ustaškog režima da savlada Narodnooslobodilačku vojsku u zoni oko glavnog grada, pa čak i uz veliku vojno-materijalnu pomoć njemačko-talijanskih okupacijskih jedinica, partizani su iz tjedna u tjedan prkosili ofanzivama, povlačili se i vraćali, nerijetko brojniji nego što su bili prije izvršenih napada. Kao što je već izloženo, Zagreb je pritom pomagao partizanske odrede, a poslije i brigade

70 *Grada*, Knjiga II, 151.

71 Miličević, *Kalnički partizanski odred*, 21.

72 Goldstein, *Zagreb*, 208.

73 *Grada*, Knjiga II, 438–439.

i divizije, kontinuiranim slanjem novih partizanki i partizana, i logistički ih opremao sanitetom i lijekovima.

Utvrđeni i neoslobođeni Zagreb, nadomak partizanskih štabova, borcima je i borkinjama zasigurno predstavljao težak, ali u perspektivi ostvariv vojni cilj kojim su se održavali moral i motivaciju usprkos brojčanoj i tehnološkoj podređenosti NOV-a. Istovremeno, partizanski obruč oko utvrđenog grada imao je snažan mobilizacijski karakter i predstavljao je inspiraciju za rast antifašističkog sentimenta u Zagrebu. Građani i građanke nisu bili osuđeni isključivo na čekanje „da veliki“ riješe pitanje fašizma u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Već naprotiv, na samoj periferiji grada imali su prilike uključiti se u aktivni otpor. Iz tog razloga, vijesti i o najmanjim uspjesima partizana bile su redovni sadržaj svake ilegalne tiskovine NOP-a kojom se nastojalo stanovništvo grada upoznati s ratnim zbivanjima i rastom antifašističke vojske. Tako je dinamika kontroliranog glavnog grada u neprekidnoj komunikaciji s nestabilnom periferijom bila instrumentalno važna za održavanje antifašističkog raspoloženja za obje strane.

Naučena neizvjesnost – zagrebački NOP u 1943. godini

Zagrebačka organizacija, uključujući njenu partijsku i vanpartijsku infrastrukturu, kroz gotovo cijelu 1942. ispisala je poprilično volatilno poglavlje u svojoj biografiji. Problemi nedostatka konspiracije, potkapacitiranosti kadrova, gubitka inicijative među aktivistima i aktivistkinjama i tzv. šablonski rad, o kojima se raspravljalo u prvom dijelu članka, provlačili su se sve do kraja 1942. godine, a u manjoj ili većoj mjeri nastavili su se i u trećoj godini rata. NOP u Zagrebu nije nalazio učinkovitog lijeka za neiskustvo i nesnalazjenje kako partijskog članstva tako i rukovodstva. Život u policijskom gradu od aktivistkinja i aktivista NOP-a iziskivao je visoku razinu budnosti i snalazljivosti, no to se uglavnom doimalo kao nedokučiv standard. Tome u prilog govori i prvi opsežniji izvještaj Mjesnog komiteta iz decembra 1942. koji otkriva cijeli niz strukturnih nepravilnosti rada u velikom broju aktivnih ćelija.

Tako je u drugom rajonu (područje Trnja) policija uhapsila sekretara jedne od ćelija nakon što je u poduzeću Jurković pokušao podijeliti *Vjesnik*. Tom prilikom šegrt ga je prijavio poslovođi, a ovaj policiji koja je provela raciju i uhapsila još dva člana partije.⁷⁴ U istom rajonu, ali drugoj ćeliji, uhapšen je sekretar koji je, iako je bio prekaljeni partijac i sindikalac, svedjedno na policiji popustio pred mučenjima i odao još tri imena članova organizacije.⁷⁵ U trećoj pak ćeliji, tajnica je stupila u ljubavne odnose s osobom koja se predstavljala kao jedan od komunista, te mu je povjerila partijski rad i veliki broj imena ljudi s kojima surađuje. Na kraju se ispostavilo da je u pitanju policijski agent koji je odmah pokrenuo represivni aparat nakon čega su uhapšene tri partijke i cijeli odbor za Narodnu

74 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP 66-1199.

75 Isto.

pomoć.⁷⁶ Infiltracije agenata i konfidenti predstavljali su poseban urbani front zbog kojeg je NOP u Zagrebu morao držati visoku razinu konspiracije jer doticaj s njima često je značio razmjernu štetu za cijelu organizacijsku infrastrukturu.

Tako se, primjerice, konfident Franjo Kurelac, u trećem rajonu (područje Medveščaka) javio Zvonku Bakranu s navodnom partizanskom „propusnicom“ koja je indicirala da zadužen za primitak saniteta i odjeće namijenjene partizanskim jedinicama izvan Zagreba. Bakran ga je, ne provjerivši ispravnost dokumenta, upoznao sa sekretarom ćelije, zatim sekretarom rajona koji ga onda povezuje s pokrajinskim sekretarom za Narodnu pomoć, a ovaj opet s odborom za sanitet. Kurelac je, osim toga, prilikom boravka u Zagrebu od rajonskih sekretara svakoga dana pod krinkom konspiracije tražio novi stan, što je onda uredno prijavljivao policiji. Kada ga je Mjesni komitet otkrio, već je bilo kasno jer je veliki dio organizacije rajona, uključujući partije, članice i članove raznih odbora kao i simpatizere i simpatizerke koji su pomagali NOP ustupajući smještaj i druge logističke usluge, postao predmetom velike policijske ofanzive. Izvjestitelj je na kraju zaključio: „Što smo stigli obavijestiti, to se spasilo, sve ostalo je poapšeno.“⁷⁷ Ni SKOJ nije imao ništa bolju situaciju. Istu jesen na Marulićevom trgu policija je uhitila sedmoricu članova jedne udarne grupe, koji „provaljuju 40 omladinaca od kojih je 20 uhapšeno, a 20 je otišlo u partizane“.⁷⁸ Val padova povukao je i sekretaricu MK SKOJ-a, Mariju Radović, a uhićenja su toliko snažno udarila na partijski pomladak da Mjesni komitet nije uspio ni u potpunosti evidentirati njihove razmjere te na neko vrijeme izgubio gotovo sve veze s omladinskom organizacijom.

Ipak, kada se pogledaju statistike po rajonima grada s kraja 1942. (VIDI: TABELA 2), može se konstatirati da je antifašistička mreža u gradu i dalje imala poprilično vitalnu strukturu:

RAJON	ČLANSTVO PARTIJE	ĆELIJE	KRUŽOCI I KANDIDATI	ODBORA NP	ANTIFAŠISTA I ANTIFAŠISTKINJA
II (Trnje)	12	7	3–9	7	781
III (Medveščak)	8	5	3–9	6	926
IV (Centar grada)	16	5	6–24	5	860
V (Trešnjevka)	8	2	3–10	8	749
Željeznica	27	4	3–9	0	310
Ukupno	71	23	18–61	26	3626

Tabela 2: Organizacijsko stanje u Zagrebu u novembru 1942.⁷⁹

Kada se ukupnoj vrijednosti iz tablice pribroje članovi rukovodstva mjesnog komiteta i oni koji nisu djelovali po rajonima (kao Tehnika

76 Isto.

77 Isto.

78 Isto.

79 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP 66-1199.

NOP-a), broj partijaca i partijki penje se na tek nešto preko osamdeset.⁸⁰ Međutim, kada se u obzir uzmu ostale vrijednosti u tabeli, vidi se da je po broju čelija i odbora Narodne pomoći mreža NOP-a na terenu i dalje bila poprilično razgranata. Također, s njima je i dalje aktivno surađivalo preko tri i pol tisuće građana i građanki. Oni su doprinosili davanjem novčanih priloga, omogućavanjem smještaja za ilegalce ili stanova za sastanke, kao pomoć u logistici ili davanjem pristupa različitim ustanovama i institucijama. Na oko dvjesto tisuća stanovnika, koliko je tada imao Zagreb,⁸¹ to svakako nije bila zanemariva mreža ljudi. No, statistička vrijednost koja možda najbolje opisuje dinamiku života NOP-a u ovom periodu, odnos je broja postojećih i potencijalnih članova i članica. Kružoci su okupljali kandidate i kandidatkinje za učlanjenje u partiju pa je usprkos valovima represalija i terora NOP još uvijek mogao računati s dovoljnim brojem novih ljudi koji bi popunjavali njene redove, čime se održavao na životu i imao otvorene mogućnosti daljnjeg razvoja.

S Ivom Marinkovićem⁸² koji u septembru 1942. dolazi na čelo Povjerenstva kao zamjena kompromitiranom Sailiju, NOP u Zagrebu dobio je iskusnog i angažiranog rukovodioca.⁸³ Tako je, na primjer, akutnoj podkapacitiranosti iskusnih kadrova u Zagrebu doskočio traženjem iskusnih suradnika i suradnica iz oslobođenih krajeva, koji su onda pristigli u novembru iste godine.⁸⁴ Tada je iz Bosne u Povjerenstvo raspoređena dugogodišnja aktivistkinja Lepa Perović, Petar Dozet preuzeo je funkciju sekretara MK, Vjekoslav Janić dobio je zaduženja za komunikacije, a Milutin Baltić preuzeo ulogu savjetnika pri Povjerenstvu SKOJ-a.⁸⁵ Perović će nakon Marinkovićevog uhićenja u februaru 1943. preuzeti zahtjevnu ulogu rukovoditeljice Povjerenstva, a zbog svojih izraženih organizacijskih sposobnosti do kraja rata bit će organizacijska sekretarka u sjevernoj Hrvatskoj i istočnoj Bosni.⁸⁶ Osim što je spomenuta grupa popunila redove u raznim organima NOP-a, njihov zadatak bio je instruirati nove kadrove na poljima političkog i terenskog rada.

Dolazak novih njemačkih vojnih i policijskih snaga u Zagreb početkom 1943. značio je novi udarac na autonomiju ustaške uprave, ali istovremeno i novu prijetnju opstojnosti NOP-a. Povjerenstvo izvještava da su iz svojih izvora saznali kako njemački okupatori preuzimaju inicijativu u Zagrebu i podižu razinu represije, zbog čega su bili primorani preventivno skloniti cijelo rukovodstvo i ugrožene aktiviste:

80 Isto.

81 *Statistički ljetopis grada Zagreba*, vol 6, 63.

82 Ivo Marinković bio je predratni komunist i sekretar OK KPH Karlovca. Bio je jedan od istaknutijih pokretača niza partijskih organizacija na području Karlovca, Korduna, Pokuplja, Like i Banije, te je odigrao značajnu ulogu u pokretanju ustanka u cijeloj toj regiji. Mjesec dana nakon završetka rata u Jugoslaviji proglašen je za narodnog heroja. Vidi: Kačavenda i Živković, 493–494.

83 *Grada*, Knjiga IV, 19–22.

84 HDA, CK SKH, kutija 5, KP-13-365.

85 *Grada*, Knjiga III, 738.

86 *Jugoslavenski savremenici*, 784.

„U posljednje vrijeme pojačao se policijski teror. Racije su temeljitije, a spremaju i blokadu čitavog grada po uzoru na sofijsku, tj. namjeravaju obustaviti svaki promet i zabraniti svako kretanje za nekoliko dana i vršiti pretres po stanovima. Za taj posao doveli su iz Sofije nekoliko stotine agenata Gestapoa. Mi smo bili obavješteni da će ta blokada početi početkom februara, ali se zbog nečega, izgleda zbog trvenja između Gestapoa i UNS-a odgodila.“⁸⁷

No, ni povlačenje u dublju ilegalu nije uspjelo spriječiti nove gubitke u organizaciji jer je 14. januara krenula serija novih uhićenja prilikom kojih je poginuo i „perspektivni rukovodilac“, Marko Linarić iz Petog rajona (područje Trešnjevke).⁸⁸ Povjerenstvo je zaključilo da je do toga došlo uslijed njegove „neozbiljnosti i manjka konspirativnosti“, s obzirom na to da je odlučio održati sastanak rukovodstva rajona u stanu koji je istovremeno služio i kao skladište sanitetskog materijala.⁸⁹ Naime, jedno od strogih pravila konspirativnosti bilo je izbjegavanje sastajanja u stanovima kojima je već bila namijenjena neka druga uloga, a pogotovo u trenucima kada je ustaška policija provodila kampanju racija. S jedne strane, u ovakvim se pogubnim situacijama ocrtavala kritika „šablonskog rada“, odnosno inzistiranje na naučenim modelima djelovanja, bez obzira na promjenu konteksta. S druge, razumljivo je bilo što su se neiskusni aktivisti i aktivistkinje u spomenutim uvjetima držali provjerenih modela rada, s obzirom na to da nije postojalo previše prostora za eksperimentiranje s novim i neprovjerenim načinima rada.

Kao što je već ranije rečeno, među članstvom su se nalazili i konfidenti, odnosno uhapšeni partiji koji su pristajali surađivati s Ustaškom nadzornom službom i odavati čitave ćelije i odbore. Tako je u februaru 1943. Povjerenstvo KPH izgubilo Ivu Marinkovića koji je strijeljan nakon uhićenja na ulici prilikom preuzimanja paketa od Mate Rendulića, kurira Glavnog štaba NOV Hrvatske. Naime, Rendulića su prije dolaska u Zagreb ustaše uhitili u Kutini i prisilili da radi za njih, a Povjerenstvo je službena obavijest o tome primilo samo dan prekasno.⁹⁰ Kao odgovor na Marinkovićev pad Povjerenstvo je organiziralo noćnu „zasjedu“ kako bi likvidirali kompromitiranog kurira te spriječili da dovede i druge članove u opasnost. No, umjesto Rendulića, aktivisti su na terenu zbog nesmotrenosti propucali i ranili nedavno pridošlog organizacijskog sekretara MK, Peru Dozeta.⁹¹ Tada i sami CK KPH upućuje oštru kritiku zbog činjenice da je Marinković kao rukovodilac Povjerenstva stradao obavljajući kurirske poslove:

„Upravo je nedozvoljena lakomislenost, da ne kažemo zločin prema Partiji i prema njemu samom, kako je on pao. Za to snosite odgovornost i vi drugovi. Zar on nije imao pametnijeg posla kao naš rukovodilac

87 *Grada*, Knjiga IV, 229.

88 Isto.

89 Isto.

90 *Grada*, Knjiga IV, 418.

91 Isto, 420.

tamo, nego da trčkara okolo radi nekih sitnica? Vi niste poslušali naše savjete da se čuvate, i to ozbiljno i strogo čuvate u interesu Partije i današnje narodne borbe.“⁹²

No, ispostavilo se da je Rendulić zaista bio velika opasnost za NOP jer je, osim što je policiju doveo do Marinkovića, odveo vojsku i ustaše do logora Moslavačkog odreda koji je u tom trenutku čuvao oboljelog Vladu Popovića, člana Vrhovnog štaba NOVJ i sekretara Biroa KPH. Odred se ipak, uz gubitke od 7 mrtvih i 14 ranjenih, uspio probiti kroz obruč i preseliti Popovića u Slavoniju.⁹³ Također, kao bivši zaposlenik na željeznici, Rendulić je poznao tamošnje aktiviste i aktivistkinje te je policiju doveo i na željeznicu gdje je uhapšeno oko 50 ljudi.⁹⁴ Okolnosti u gradu u vrijeme pada Marinkovića bile su poprilično loše. U jednom izvještaju Mjesni komitet ukratko je opisao stanje na ulicama:

„Teror iz dana u dan postaje gori. Hapšenja su svakodnevna i masovna. Racije također. Čitavi blokovi ulica bivaju posjednuti od policije, legitimise se i hapsi i to po danu, a vrše se često i noćne blokade. [...] Nekidan su u 11h do podne upali u tramvaj na Ilici i pretresli svima tašne i pakete. Ukoliko više gube u toliko će biti gori teror. Toga smo svjesni. Najgore nam je za stanove. Nema se gdje raditi ni stanovati, jer su mnogi stanovi provaljeni ili ugroženi. Do sada hapšeni drugovi se dosta dobro drže.“⁹⁵

Na kraju marta 1943. MK više nije mogao sa sigurnošću utvrditi koliko mu je partijskih članova pohapšeno ili likvidirano. Opće stanje organizacije bilo je demoralizirajuće i činilo se da je, svaki puta kada naprave korak naprijed u postavljanju organizacije na noge, UNS i Gestapo povuku dva unazad. Prilikom racije na željezničkoj radionici uhapšena je cijela jedna ćelija od četiri člana, a bili su sigurni da je, osim njih, još barem petnaest zatvoreno ili nestalo.⁹⁶ U zasjedi ustaške policije na Medveščaku i uličnoj pucnjava koja je uslijedila ubijen je Ivan Mečar⁹⁷, iz samog vrha Mjesnog komiteta, a s njim je stradao i Stjepan Bubanić iz Vojnog rukovodstva. U proljeće 1943. činilo se da represija ustaškog aparata uspijeva izaći na kraj s komunistima i antifašistima u Zagrebu. Međutim, veliki dio simpatizera i dalje je radio u Narodnooslobodilačkim odborima koji su već tada bili integrirani s odborima Narodne pomoći.⁹⁸

92 HDA, CK KPH, kutija 7, KP20-935.

93 *Grada*, Knjiga IV, 422.

94 Isto.

95 *Grada*, Knjiga IV, 309.

96 *Grada*, Knjiga IV, 538.

97 Mečar je bio predratni član partije i sindikalist, a u vrijeme rata u Zagrebu je obavljao veliki broj važnih dužnosti. Bio je organizacijski sekretar Mjesnog komiteta (od januara 1942.) i politički sekretar MK (od decembra 1942.). Bio je vrstan koordinator udarnih grupa koje su vršile likvidacije ustaških agenata i obavljao je razne osjetljive logističke poslove uspostavljanja veza za komunikaciju i prebacivanje ljudi i materijala između Zagreba i ostalih krajeva. Također, u Zagrebu je sudjelovao u uspostavljanju ilegalne Tehnike, a zbog ukupnosti svojeg doprinosa NOP-u nakon rata proglašen je narodnim herojem. Vidi: „Narodni heroji“, *Maz.hr*

98 Treskanica, „Narodna pomoć“, 300.

Zagreb je u to vrijeme brojao oko 150 viših i nižih odbora u kojima je radilo oko 500 aktivista i aktivistkinja u suradnji s 3500 do 4000 simpatizera i simpatizerki.⁹⁹ Međutim, budući da je većina tih NOO-a proizašla iz odbora NP-a koji su baštinili praksu predratnih sindikalnih odbora za novčanu pomoć, njihova politička potentnost u ovom periodu uglavnom se zadržavala na neizravnom obliku solidarizacije. Iako ova poprilična mreža ljudi nije izravno napadala ustaški poredak, za NOP je predstavljala kritičnu masu protivnika režima koji su ga s jedne strane materijalno opskrbljivali, a s druge davali svoje stanove za skrivanje ilegalaca, održavanje sastanaka ili skladištenje saniteta, propagandnog i raznog drugog materijala. Istovremeno, te građanke i građani bili su politički kapital zbog kojeg NOP nije odustajao od neprestane revitalizacije organizacije, usprkos svim padovima i strukturalnim preprekama.

Drugi razlog zbog kojeg je NOP inzistirao na opstanku infrastrukture bila je njegova trajna anticipacija izbijanja revolucionarnog momentuma među ogorčenim proletarijatom u tvornicama. Iščekivanje radničkog bunta u Zagrebu bilo je temeljeno na jasnim signalima nezadovoljstva, jer preko leđa radnika i radnica lomila se glavovina tereta ratne ekonomije. Egzistencija u Zagrebu tijekom 1943., za sve one koji nisu pripadali ustaškom pokretu ili okupatorskim vojskama, postajala je sve teža. Stezanjem partizanskog obruča oko grada i pojačavanjem vojnog prisustva okupatorskih vojski intenzivirala se ekonomska kriza što je provociralo nemir i nezadovoljstvo među proletarijatom. O tome je dramatično progovorio i Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH u pismu gradonačelniku Zagreba Ivanu Werneru:

„Zadnjih nekoliko tjedana, a osobito zadnjih dana osjeća se sve to jače nezadovoljstvo radništva po poduzećima u kojima rade. Došlo je tako daleko, da dužnostnici Hrvatskog radničkog saveza i Hrvatske radničke komore ne mogu uobće doći među radništvo, a da se ne izlože najvećim prigovorima pa čak i fizičkim napadajima. [...] Što se pak tiče raspoloženja zagrebačkog radništva, ono ima i drugih svojih briga, koje su teže nego i u jednom kraju ove zemlje osim Bosne. [...] Gradska aprovizacija opskrbljuje sa priličnim količinama živežnih namirnica restoracije i gostionice u kojima se često hrane bezposleni ljudi, a ovih je dana odbila radničkoj kuhinji dati bilo što živežnih namirnica za siromašno radništvo [...] Tako su na primjer državni činovnici pred Božić primili po osobi koliko smo obaviješteni po 1 kg masti, nešto tjestenine, a valjda i drugih živežnih namirnica, dok zagrebačkom radništvu nije od nikuda dato ništa.“¹⁰⁰

Situaciju s prehranom pogoršala je i mjera zabrane putovanja iz grada, što je radnicama i radnicima ograničavalo mogućnost da u okolici Zagreba nabavljaju osnovne namirnice kojih u gradu, za većinu puka, nije bilo. Također, kao što se vidi iz kritike ministarstva, to su bili uvjeti koji se nisu odnosili na ustaše, već su oni zadržali privilegirani status nove elite, a stanovništvu grada prepustili su opskrbu posredstvom švercera na skupom crnom tržištu. Stoga je MK Zagreb iskoristio

99 *Grada*, Knjiga IV, 549.

100 *Grada*, Knjiga IV, 144.

priliku da još jednom mobilizira radnike i radnice prigodom Praznika rada 1943. godine:

„Pozivamo vas da u duhu pojačane narodno-oslobodilačke borbe proslavite 1. maj. Sabotirajte krvavu fašističku pozadinu. Svim sredstvima potkapajte snagu neprijatelja. Vršite sabotaže u tvornicama, radionicama i uredima. Ne odlazite na ropski rad u Njemačku. Ne odazivajte se u Pavelićevu vojsku, koja je pod zapovjedništvom njemačkih generala. Time ćete oslabiti fašističku ratnu mašinu.“¹⁰¹

Međutim, kako još u martu 1943. izvještava Povjerenstvo, Partija u tvornicama nije stajala najbolje, osobito ne u većim postrojenjima koja su bila državna ili gradska.¹⁰² Razlog tome bio je što su ustaše bili „vlasnici“ tvornica i u njima su sustavno zapošljavali svoj kadar i simpatizere iz raznih krajeva NDH. Istovremeno, državni upravitelji poduzećima raskidali su ugovore s radnicima i radnicama koji su imali sindikalnu prošlost ili su iz nekog drugog razloga bili označeni kao nepoćudni. Također, budući da su razne državne institucije u pogonima imale svoje povjerenike, radnici i radnice koji bi i simpatizirali NOP, bili su previše preplašeni za svrsishodniji angažman i subverzivno djelovanje, što zbog potencijalnog gubitka posla, vjerojatno još više zbog perspektive lišavanja slobode ili života.

Početkom aprila 1943., na sastanku njemačkih vojno-teritorijalnih rukovodilaca, Alexandra Lohra, komandanta njemačkih trupa Jugoistok i Glaisena von Horstenaua, njemačkog opunomoćenog generala u NDH, raspravljalo se o nužnosti stavljanja cijelog teritorija NDH, uključujući i područje sjeverno od Save, pod njemačku izvršnu vlast.¹⁰³ To je ujedno značilo i uvrštavanje svih vojnih snaga pod komandnu palicu Wehrmachta. Pred sam kraj maja zapovjednik njemačke vojske u Hrvatskoj, Rudolf Luthers, objavio je Proglas kojim je to i učinjeno na „području zaposjednuto[m] od njemačke vojske“.¹⁰⁴ Drugim riječima, kolonijalna vlast smatrala je da ustaše nisu sposobni obnašati ni civilnu vlast, a još manje držati strateški bitan teritorij pod kontrolom. Tome u prilog išao je izvještaj Hrvatskih državnih željeznica koji je između januara i maja 1943. za područje okolice Zagreba popisao čak 37 akcija partizanskih jedinica na željezničku infrastrukturu i vlakove.¹⁰⁵ Također, samo u martu 1943. kalnički su partizani, iako bitno slabiji u usporedbi s njemačkim i domobranskim jedinicama dopremljenim u Hrvatsku, izvršili napade na Ludbreg (1.III.), Budinšćinu i Veliko Trojstvo (7.III.), Pitomaču (9.III.) Konjščinu (10.III.), Slanje (14.III.), pruga Križevci-Koprivnica (24.III.), rudnik ugljena Trešnjevica (25.III.), Suha Katalena (27.III.), Carevdar (30.III.).¹⁰⁶

101 HDA, CK KPH, kutija 7, KP22-1024.

102 *Grada*, Knjiga IV, 543.

103 *Grada*, Knjiga IV, 577.

104 *Grada*, Knjiga IV, 961.

105 *Grada*, Knjiga IV, 923.

106 *Grada*, Knjiga IV, 602-608; 648.

Budući da su ustaške vlasti znale da se sprema njemačka upravna intervencija, podigle su na noge veliki dio raspoloživih snaga i nastojale reagirati na partizanske prepade pojačanim slanjem pješakačkih i oklopnih ophodnji. Međutim, „dodira s partizanima“ uglavnom nije bilo, osim povremenog „mjestimičnog puškanja, koje nije imalo nikakvog rezultata ni na jednoj strani“, i to uglavnom kad bi partizani odabrali napasti ophodnje.¹⁰⁷ Drugim riječima, nije dolazilo do otvorenih frontalnih sukoba jer su partizani i dalje nasumično odabirali svoje ciljeve i bez većih problema uspijevali krstariti područjem uz podršku lokalnog stanovništva.¹⁰⁸ Zapovjedništvo grada Zagreba na kraju je zaključilo:

„Osjeća se velika suzdržljivost stanovništva u pogledu davanja podataka o kretanju partizana. Izvještajna služba posredstvom pouzdanika-konfidenata ne može se dobro organizovati, jer se stanovništvo od toga suzdržuje iz straha pred osvetom ili djelomčno i iz simpatije prema partizanima.“¹⁰⁹

Također, Nijemci su mogli dodatno biti nezadovoljni izvršnim aparatom ustaške vlasti, jer su upravitelji NDH usred sveprisutnog ratnog stanja i teške ekonomske krize koristili i ono malo sirovina, kao na primjer olovo, i prodavali ga u Švicarsku za zlato koje su onda nastojali iznijeti iz zemlje, vrlo vjerojatno u korist svojih privatnih interesa.¹¹⁰ Osim korupcije, Nijemcima je problem predstavljalo i to što Ante Pavelić nije htio provesti opću mobilizaciju u zemlji jer se, procijenivši da će prisila intenzivirati dezertiranja i moguće prelaske u partizanski tabor, pribojavao reakcije.

Sredinom maja 1943., uoči Pete neprijateljske ofanzive (Operacija Crno), Krajačićeva Obavještajna služba izvijestila je o intenzitetu kretanja okupacijske vojske kroz grad:

„U zadnje su vrijeme ovdje nastale promjene u vezi sa vojničkom situacijom, i kojoj se nalazi ‘Osovina’. Vojni se transporti svakim danom povećavaju. Tako je u ožujku otišlo 183, u travnju 246, a sada dnevno ide po 10 i više vlakova. Prugom Bo. Brod – Sarajevo šalje se od 1. svibnja 6–8 njemačkih transportnih vlakova. U Zagreb stižu Stu-Ka avioni tako, da ih je do sada stiglo 75, a iz njemačkog izvora saznajemo, da će ovdje biti baza za 150 Stu-Ka. Došli je pojačanje od 2.500 Feldžandarma“, koji trebaju da pojačaju hrvatsku žandarmeriju. Pred dolazak Himmlera došlo je ovamo oko 300 gestapovaca, a poslije još jedna grupa.“¹¹¹

107 *Grada*, Knjiga iv, 608.

108 Isto.

109 Isto.

110 Za taj slučaj smaknuti su Ivan Havranek, rizničar i tajnik Nabavlačke zadruge u Zagrebu, i Ivan Kolak, nadstojnik ureda Ministra vanjskih poslova. Havranek je zamijenio 40 tona olova za 700 napoleondora (francuskih zlatnika iz vremena Napoleona I i Napoleona III).

111 HDA, CK KPH, kutija 7, KP21-988.

Osim brojčanih podataka, u svojim opširnim izvještajima Krajačić je prenosio i nagađanja koja su se pričavala u višim oficirskim krugovima domobrana. Oni su očekivali da će se u Zagrebu pojaviti Wilhelm List, njemački feldmaršal penzioniran na početku bitke kod Staljingrada, te Erwin Romel, jedan od poznatijih stratega Wehrmachta, vjerojatno u sklopu očekivanog napada Trećeg Reicha na Tursku. Pored lokalnih vijesti, u Zagrebu se iz vojnih kuloara već u maju moglo saznati da Njemačka nema plan poslati nove jedinice u Italiju u slučaju invazije s juga, što se na kraju i obistinilo.¹¹² Međutim, pored vojno-političkih promjena među fašističkim saveznicima, ono što je bilo puno važnije za budućnost institucija proizašlih iz NOP-a, a o čemu su komunisti razmišljali još od osnivanja AVNOJ-a 1942., jesu planovi ušutkane oporbe. Prvaci bivšeg HSS-a uglavnom su slušali direktive Vladka Mačeka i čekali da „veliki“ (Savezničke sile) riješe pitanje fašizma u Europi. No čini se da su, za neke članove te stranke, uporno prisustvo sve jačeg NOP-a i NOV-a mrsili planove i očekivanja da će upravo HSS biti istaknuti posrednik za hrvatsko područje jednom kada utihnu topovi i krene se krojiti novi svjetski poredak. Zbog toga je Obavještajna grupa pratila aktivnosti nekih prvaka HSS-a i izvještavala o njihovim diplomatsko-političkim aktivnostima:

„Od naših ljudi u redovima novoorganiziranih HSS organizacija u Zagrebu dobili smo ove podatke: Vodstvo HSS drži veze sa inozemstvom preko Kaptola na više linija. [...] Tim putem drži se stalna veza sa Jurajem Krnjevićem, kojeg ovdje smatraju svojim najsposobnijim diplomatom i prvim predstavnikom. Vode se stalni pregovori sa jednim dijelom ustaša. Suština pregovora je slijedeća: Ovo će stanje pasti i 'vođeci' se mogu spasiti, ako uredno predadu vlast u zadnjem času, a HSS će im omogućiti dijelom bijeg, a dijelom će ih zaštititi. Od HSS vode pregovore dr. Smoljan i dr. Ivančić sigurno, a izgleda i dr. Pernar i dr. Andres. [...] HSS u pregovorima naročito naglašava, da se čuva dr. Maček, jer bi on u momentu prevrata svojim proglasom imao najjače djelovati.“¹¹³

Osim pripreme organizacije nove vlasti u sjeni, HSS je prirodno u NOP-u vidio opasnog političkog konkurenta, te su spomenuti prvaci na sastancima raspravljali o načinima na koje bi se neutralizirao veliki politički kapital koji su kod stanovništva komunisti stvorili organizacijom NOB-a. Komunisti su programom socijalističke revolucije i zahtijevanjem strukturne društveno-političke promjene predstavljali egzistencijalnu prijetnju HSS-u koji je bio tradicionalni zagovornik građanskog parlamentarnog uređenja. Međutim, uzevši istovremeno u obzir energiju i žrtvu koju su komunisti uložili u aktivan otpor fašističkom teroru, još je razumljivije zašto vođe NOP-a nisu bili pretjerano voljni tako olako prepustiti formiranje vlasti organizaciji koja je vrijeme rata provela hibernirajući i čekajući da se pitanje okupacije riješi samo od sebe.

112 Isto.

113 *Grada*, Knjiga IV, 813.

U međuvremenu, desetkovani Mjesni komitet bio je primoran u rukovodstvo primati članove partije koji nisu imali organizacijskog iskustva i razumijevanja za upravljanje strukturama. Tako su, na primjer, u aprilu primili Slavka Blažina:

„Član partije postao je u Zagrebu 1941. [...] Bio je član URS-ovog sindikata, nije bio nikad kažnjavan od strane partije. Bio je apšen u decembru 1941., na policiji mučen (palili su ga vatrom po nogama) i nije ništa priznao. Učestvovao je nakon izlaska iz zatvor u oružanim akcijama na ulici. Teoretski dosta slab, poznaje tek osnovne stvari. Hrabar je, hladnokrvan, u partijskom radu discipliniran, strog prema sebi i drugima, nedostaje mu dovoljno prosuđivanja važnosti pojedinih zadataka, te se zadržava na sitnicama. Inače ima volju i neumoran je u radu.“¹¹⁴

Zbog nemogućnosti stabilizacije partijske organizacije u Zagrebu, koja je u aprilu ponovno imala pet uhićenih a još četiri morala poslati u partizane, pretpostavka rukovodećih na svim razinama bila je da se režimske policijske institucije toliko duboko infiltrirale da je prioritet „očistiti organizaciju od provokatora“ i osloniti se na isključivo provjerene aktiviste i aktivistkinje.¹¹⁵ Međutim, tako je organizacija dvojako trpjela. Blažina je, na primjer, bio tipičan operativac i idealan profil osobe za rad na zadacima koje su postavljali MK ili RK na terenu, a sada je u rukovodstvu popunio političko-administrativnu ulogu. Istovremeno, nakon pada Marinkovića na „običnom“ zadatku namijenjenom terenskom radniku ili radnici, СК КРП и Povjerenstvo inzistirali su da rukovodioci pod svaku cijenu moraju izbjegavati obavljanje zadataka takvoga tipa.

Rajonski komiteti imali su još većih problema jer su racije najviše zahvaćale terenski rad. Pred sam kraj aprila u Drugom zagrebačkom rajonu uhapšeno je cijelo rukovodstvo što je nanijelo osobitu štetu, budući je time MK izgubio kontakt i sa svim vanpartijskim organizacijama na području Trnja, a to je uključivalo AFŽ, NOO, SKOJ, vojni sektor i generalno rad sa simpatizerima.¹¹⁶ Naime, zbog konspirativnosti, veze između ćelija i partijske organizacije s kuririma i kurirkama, članovima i članicama NOO-a ili aktivnijim simpatizerkama i simpatizerima nastojalo se svesti na što manji broj kako bi se u slučaju uhićenja i mučenja spriječilo nekontrolirano širenje daljnjih provala. Nakon nekoliko valova višestrukih uhićenja, aktivistkinje i aktivisti nastojali su preći u što dublju ilegalnost pa je tijekom proljetnih racija Mjesni komitet bio primoran ocijeniti aprilski rad Petog rajona „uspješnim“, iako njegovo rukovodstvo nije napravilo nikakav značajan napredak.¹¹⁷ Drugim riječima, bili su zadovoljni samom činjenicom da nitko od članova trešnjevačkog rajona nije završio u rukama policije.

114 *Grada*, Knjiga V, 16.

115 HDA, СК КРП, kutija 7, KP21-988.

116 *Grada*, Knjiga V, 17.

117 Isto, 18–19.

Zaćahurenost MK i podređenih instanci najavljujvala je daljnju stagnaciju razvoja partijske strukture u Zagrebu, što je Lepa Perović ispred Povjerenstva oštro kritizirala:

„Najslabijom vašom stranom smatramo, što ne vladate poznavanjem političke situacije. Iz vaših izvještaja imamo samo sliku naše partijske organizacije, a kako živi, što misli i što radi narod svih slojeva, ne može se vidjeti. [...] To znači, da partija mora imati svoje oči i svoje uši u svim slojevima, u svim političkim grupama i u svim ustanovama. Te oči i uši jesu naši ljudi, koje treba pronaći na svim tim mjestima, ili ako ih nema, poslati ih tamo. [...] Sa vama povezane ljude morate već sada imati u najvažnijim ustanovama: vojarnama, ministarstvima, glavnoj pošti, željeznici / ne samo radio, nego i direkciji i prometu/, radio stanici, glavnim bankama, električnoj centrali, vodovodu i plinari. [...] Svi vam ti zadaci neće biti teški, ako uzmete u obzir, da se do svih tih veza može doći preko rodbinskih i prijateljskih poznanstava naših ljudi [...], samo ako im se to pravilno postavi.“¹¹⁸

Imajući u vidu posljednja dva dokumenta iz proljeća 1943., na prvi je pogled očita diskrepancija između objektivnih mogućnosti Mjesnog komiteta i očekivanja viših partijskih instanci (CK KPH i Povjerenstva). Mjesni komitet bio je nadasve kvantitativno i kvalitativno podkapacitiran za pokrivanje širokog polja zadataka. Osim što su okupljali poprilično malo aktivnih članica i članova partije (64 u maju 1943.),¹¹⁹ u tom je trenutku većina njih imala zanemarivo političko i mobilizacijsko iskustvo. Čak polovica tadašnjeg članstva bila je primljena u Partiju tek početkom te godine.¹²⁰ Neki od njih u hodu su prolazili ubrzani ideološko-politički tečaj jer im prilike nisu dozvoljavale sistematičnije obrazovanje, što je prema MK davalo loše rezultate i reproduciralo daljnje strukturalne kadrovske probleme.¹²¹ S druge strane, čini se da Povjerenstvo opet nije bilo nerealno u svojim kritikama, jer njihova namjera svakako nije bila isključivo korektivne prirode. Kao u slučaju kada se CK KPH obraćao Povjerenstvu na početku njegova rada, za pretpostaviti je da je i ovdje inzistiranje na visokim standardima moglo biti u službi održavanja političkog i organizacijskog programa rasta lokalne organizacije. Više Partijske instance često su se u korespondenciji žalile na opasnosti od „zaćahurenosti“, odnosno na situacije kada se zbog straha pred represijom cijela organizacija u Zagrebu povlači u potpunu ilegalu i time do kraja marginalizira vlastitu ulogu,¹²² pa je kritike moguće interpretirati kao metodu za suzbijanje tog stanja.

Teško proljeće za NOP u Zagrebu bio je još jedan od presudnih perioda destabilizacije antifašističke organizacije, no početkom ljeta, a

118 *Grada*, Knjiga V, 198.

119 *Grada*, Knjiga V, 16.

120 Isto.

121 Isto, 20.

122 *Grada*, Knjiga II, 439.

osobito od sredine jula, NOP pokazuje znakove izlaska iz začahurenosti u koju je zapao. Ljetna revitalizacija velikim je dijelom bila uvjetovana i serijom značajnih promjena na lokalnom i širem vojno-političkom planu. Iz lokalne perspektive, Prvo zasjedanje ZAVNOH-a 14. juna, odnosno glas o institucionaliziranju NOP-a s ambicijom predstavljanja svih naroda na području Hrvatske dalo je NOP-u administrativni i državnopravni okvir oko kojeg se mogla dalje graditi konkretnija proturežimska mobilizacija.¹²³ Osim toga, ZAVNOH je, s jedne strane, bio zvučan odgovor na pokušaje homogenizacije HSS-ove oporbe za koju je Obavještajna služba primijetila da uzima maha u Zagrebu, a osobito u ruralnim zonama koje gravitiraju glavnom gradu.¹²⁴ S druge, ZAVNOH je istovremeno mobilizirao lijevo krilo HSS-a, kako u tu predstavničku instituciju tako i u partizansku vojsku. Tome je svakako pomogla i Poslanica Božidara Magovca, urednika političkih novina HSS-a *Slobodni dom*, napisana s oslobođenog teritorija. U njoj je pozvao hrvatsko seljaštvo na aktivnu podršku: „Kucnu je čas, kada svaki poštenu Hrvat mora da se nalazi u redovima istinskog domobranstva u redovima Narodno-Oslobodilačke Vojske.“¹²⁵ Također, serija vojnih neuspjeha Reicha svakako je pridonijela buđenju snažnijeg antifašističkog raspoloženja među stanovništvom. No najopipljivija promjena svakako je bila kapitulacija Mussolinija nakon savezničke invazije na Apeninima. Povlačenjem talijanske uprave iz NDH, u procesu razoružavanja njezine vojske NOV je preuzeo glavnu ulogu saveznice zadužene za ispraćaj fašista s tog dijela zapadnog Balkana. Povrh svega, zapadni su Saveznici otvoreno i službeno prepoznali NOV kao dio svoje vojne alijanse okupljene s ciljem uništenja Hitlerove okupacije Europe.

U zagrebačkom kotaru, položaj NOP-a i njegove organizacije bio je značajno bolji nego u samom gradu. Iako seljaci nisu objeručke prihvatili politiku NOP-a, višekratno su pokazali otpor ustaškim rekvizicijama živežnih namirnica, pa su ustaše morali slati domobrane da obavljaju taj posao umjesto njih, kao na primjer u svibnju 1943. u Dugom Selu.¹²⁶ Također, zbog neposredne blizine partizanskih jedinica koje su u svakom trenutku mogle izvršiti akciju na općinu, ni civilne vlasti nisu se više osjećale dovoljno sigurno, a tabornici su na lokalnim sastancima, kao na primjer onaj iz Šestina, izražavali kolebljivost i strah zbog anonimnih prijetnji koje su počeli primati.¹²⁷ Takvo raspoloženje potpirivale su i pojačane represalije režima jer ustaše su u uvjetima očitog gubitka narodne podrške prihvatili njemački recept i na svaku akciju odgovarali širokopojasnim terorom. U dugoselskom su kotaru, na primjer, nakon likvidacije ustaše Fišerince pohapsili 40 seljaka, a na one koji su bježali otvorili su vatru.¹²⁸

No, usprkos ofanzivama, NOP u okolici Zagreba počeo se stabilizirati jer je i političko djelovanje partizana počelo uzimati sve

123 *Grada*, Knjiga V, 174–184.

124 *Grada*, Knjiga V, 338–339; 370–377.

125 *Grada*, Knjiga V, 684.

126 *Grada*, Knjiga V, 947.

127 Isto.

128 Isto.

većeg maha. Održavani su manji narodni zborovi po cijelom kotaru, a 25. jula u Oborovu okupilo se čak sedam stotina ljudi iz okolnih mjesta. Na tim zborovima, uz prisustvo partizanskih četa, komesari i članovi NOO-a upoznavali bi zainteresirane s idejom NOB-e, tumačili im značenje novonastalog predstavničkog tijela ZAVNOH, osuđivali i prokazivali kako teror ustaškog režima tako i „politiku čekanja“ i oportunističko rukovodstvo HSS-a.¹²⁹ Na poziv kutinskog kotarskog NOO-a održan je petodnevni štrajk u naftnom poduzeću Goilo u kojem je tada bilo zaposleno oko 600 radnika, a rad je ponovno uspostavljen tek nakon što je njemačka vojska koja je čuvala poduzeće prisilila radnike na povratak poslu.¹³⁰ Vidljivi gubici sila Osovine od ljeta 1943. dodatno su pomogli daljnjem širenju antifašističkog raspoloženja među stanovništvom u okolici Zagreba.

Drugim riječima, otpor kolonijalnom i totalitarnom režimu Nijemaca i ustaša u Zagrebu i okolici stvaran je tvrdoglavom ustrajnošću NOP-a još od samog početka rata, a vojno-strateške promjene na svjetskoj sceni tijekom 1943. doprinijele su njegovu punom zamahu. Jedan od pokazatelja toga bila je i sve snažnija stabilizacija NOP-a na cijelom tom području. Naime, u drugoj polovici godine CK KPH je zbog naglog širenja oslobođenog teritorija kao nakon kapitulacije Italije procijenio da su aktivistkinje i aktivisti nužni za podizanje i jačanje strukture NOP-a na području koje gravitira Zagrebu.¹³¹ Zbog toga su već u augustu 1943. obavijestili Perović da će se Povjerenstvo CK KPH u Zagrebu rasformirati i od oktobra iste godine djelovati na cijelom području između Drave i Save pod nazivom Povjerenstvo za Sjevernu Hrvatsku, sa sjedištem u okolici Zagreba, odnosno u blizini Čazme.¹³² Tom promjenom je rukovođenje NOP-om između Save i Drave bilo dodatno integrirano te je dodatno pomoglo širenje na okupirana područja Slavonije i Sjeverne Hrvatske gdje je bilo „još mnogo uvjeta za novu mobilizaciju ljudstva, mnogo rezervi hrane i uopće povoljnijih uvjeta za vođenje rata.“¹³³

Ono što se nakon ljeta 1943. promijenilo svakako je bila izvjesnost uspjeha antifašističke borbe. Iako Povjerenstvo više nije imalo svoje sjedište u gradu, njegovi instruktori nastavili su raditi s MK KPH Zagreb u kontinuitetu do njegovog konačnog oslobođenja. Zagreb će i dalje ostati važna točka otpora za NOP u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, ali više neće biti jedina. Širenje mandatnog područja na kojem je Povjerenstvo sada trebalo djelovati to zorno pokazuje i posljedica je odluke CK KPH da još dodatno potakne jačanje NOP-a oko glavnog grada. Stoga, seljenje i formiranje Povjerenstva CK KPH za Sjevernu Hrvatsku svakako predstavlja novu etapu NOP-a za područje koje gravitira Zagrebu i šire. Na taj rast popularnosti NOP-a u gradu i njegovoj okolici ustaški režim će odgovoriti s još većom brutalnošću te će se, sve

129 *Grada*, Knjiga V, 721.

130 *Grada*, Knjiga V, 723.

131 Berus, „Bilješke o radu“, 61–65.

132 Vidi: Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 218; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 131; *Grada*, Knjiga V, 802–803.

133 Berus „Bilješke o radu“, 64.

do kraja rata, gotovo u potpunosti oslanjati na bešćutnu represiju ne bi li se održao na vlasti pa se tako „teror koji je bio uobičajen za područja Banije, Korduna i Like sada seli na cijeli prostor NDH pa tako i u njezin glavni grad.“¹³⁴

Zaključak

Glavnina ovog priloga promatra ustrajnost zagrebačke lokalne organizacije otpora u iznalaženju novih modela subverzivnog rada i savladavanja strukturalnih problema s kojima se suočavala tijekom druge godine Narodnooslobodilačke borbe. Naime, iako se u proljeće 1942. perspektiva održavanja organizacije u Zagrebu činila upitnom, CK KPJ je opstojanje NOP-a u najvećem hrvatskom gradu postavio kao jedan od prioriteta. Zadatak koji je dobio Mjesni komitet bio je u najmanju ruku ambiciozan, s obzirom na to da je organizacija bila desetkovana uslijed policijskih racija prethodne zime te je značajan dio njenog iskusnog kadra morao hitno napustiti Zagreb. No, usprkos svim otegotnim okolnostima i opetovanim udarima ustaškog represivnog aparata, zagrebački antifašisti i antifašistkinje, uz supstancijalnu pomoć simpatizera iz redova gradskog stanovništva, uspjeli su ne samo sačuvati organizaciju već i pritom izgraditi mehanizam koji je nastavio aktivno doprinositi Narodnooslobodilačkoj borbi u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i šire.

U svom prvom dijelu, rad se dotiče formiranja Povjerenstva KPH koje zamjenjuje izbjegli Centralni komitet i preuzima ulogu najviše operative instance NOP-a u Zagrebu i okolici. No, iako su se u novom formiranom organu nalazili neki od posljednjih iskusnih predstavnika partijskog aparata u gradu, ono je imalo značajnih problema ovladati svim odgovornostima koje iza sebe ostavio CK. Razlozi tome bili su višestruki, a uglavnom su se svodili na činjenicu da su njegovi članovi već imali druge važne odgovornosti ili su bili bitno ograničeni u radu jednom kad su se njihova imena i slike našli u rukama policije. U međuvremenu, Mjesni komitet dobio je listu uputa za rekuperaciju, ali bio je uglavnom prepušten vlastitoj inicijativi. Prestao je izvršavati velike subverzivne akcije i usredotočio se na osvježavanje stanovništva o nužnosti uključenja u aktivnu borbu, kao i na otpremu materijala i mobiliziranih ljudi u najbliže partizanske jedinice. Ukupni doprinos koji je imao Otpremni odbor u popunjavanju redova Narodnooslobodilačke vojske bio je značajan, s obzirom na to da je do sredine 1943. broj službeno prebačenih Zagrepčana i Zagrepčanki dosegao oko dvije i pol tisuće. No, ovaj rad nastojao je dublje zaći u fenomen mobilizacije i kroz uzorak partizanki i partizana koji su tijekom 1942. bili prebačeni na žumberačko gorje raščlaniti društvenu pozadinu tih ljudi. Tako se saznaje da je većina njih bila u svojim ranim dvadesetima i pripadala radničkoj klasi, no među njima je bilo đačke i studentske populacije, kao i onih koji su radili činovničke poslove. Očekivano, u tom periodu značajan dio njih već otprije je bio u vezi s radom NOP-a, što kroz Partiju, SKOJ što kroz asistiranje organizaciji u gradu u ulozu simpatizera.

U radu je promatran i odnos između NOP-a u Zagrebu i partizanskih jedinica na Kalniku, Žumberku, Moslavačkoj gori i Bilogori. Iako su ovi prostori bili fizički odvojeni, u kontekstu NOP-a njihov odnos bio je na određeni način simbiotski. S jedne strane, MK otpremao je ljude i važan sanitetski i drugi materijal u vojne štabove, a s druge, prisutnost i sve veća brojnost partizanskih jedinica u okolici Zagreba generirale su antifašističko raspoloženje u gradu među svim slojevima stanovništva, a koji su onda pristajali sve aktivnije pružati otpor režimu. Zima na prelazu s 1942. na 1943. godinu za zagrebačku se organizaciju pokazala jednako izazovnom kao i ona prethodna. Uglavnom svi rajonski ogranci ponovno su se našli na udaru policijskih provala i masovnih uhićenja u kojima su veliku ulogu odigrali ustaški konfidenti, kao primjerice Mato Rendulić i nešto poslije Franjo Kurelac. Napredak koji je Povjerenstvo napravilo dolaskom Ive Marinkovića i njegovim dovođenjem kadrovske pomoći, Lepe Perović, Pere Dozeta i drugih instruktora, do februara 1943. skoro je potpuno izbljedio. Ustaše su dodatno upregnule represivni aparat jer njemačke su kolonijalne vlasti gubile strpljenje s nesposobnošću Pavelićevog ustaškog pokreta da ovlada otporom u Hrvatskoj. No, osim Nijemaca, i stanovništvo grada sve je manje toleriralo kritično tešku ekonomsku situaciju, čime je istovremeno rasla podrška NOP-u. Iako ju je teško znanstveno procijeniti ili kvantificirati, podrška se mogla iščitati u porastu broja kako onih koji su pomagali NOP (simpatizera) tako i onih koji su postali kandidati za članstvo u Partiji. Ti ljudi predstavljali su temelj opstanaka same organizacije u Zagrebu. Na nešto širem planu, ta se podrška dodatno utvrdila kada su Obavještajna služba i Povjerenstvo u Zagrebu uspjeli pridobiti dio predstavnika HSS-a da javno podrže NOB i time ga dodatno legitimiraju među lokalnim stanovništvom. Ljeto 1943. tako je na nekoliko razina predstavljalo prekretnicu rata u Jugoslaviji, odnosno trenutak koji je nepovratno promijenilo odnos snaga i obilježio početak kraja za ustaški režim.

Na kraju, ovaj prilog zalazi u razdoblje zagrebačkog NOP-a koje još uvijek ima popriličan broj historiografskih rupa, ponajviše zbog nedostatka pouzdanih primarnih izvora. Njihovu oskudicu velikim dijelom možemo pripisati izrazito opasnom i nepovoljnom kontekstu u kojem je NOP nastojao djelovati jer, kao što se moglo vidjeti, u jednom trenutku rukovodstva rajonskih komiteta i ćelija u straha od kompromitacije spaljuju velike količine svojih pisanih tragova. Zato ovaj rad nije težio ponuditi potpuno novi narativ, već uz pomoć postojeće literature i kroz ponovnu evaluaciju ono malo postojećih izvora popuniti neke rupe iz života i rada Povjerenstva između 1942. i 1943. godine, dinamike njegova odnosa s CK KPH i lokalnom organizacijom, a poseban fokus stavlja na pitanje mobilizacije zagrebačkog stanovništva i utjecaja spomenutih institucija NOP-a na taj fenomen.

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1220, „Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske“ (HDA, CK KPH).

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1221, „Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku“ (HDA, P CK KPH SH).

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Gradska komisija Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (GK SKH ZG).

OBJAVLJENI IZVORI

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945, Knjiga 2, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1984.

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945, Knjiga 3, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1984.

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945, Knjiga 4, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1985.

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945, Knjiga 5, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1986.

Statistički ljetopis grada Zagreba, vol 6. Zagreb, 2017.

MEMOARSKA GRADA

Ahmetović, Lutvo. „Najšira podrška građana.“ U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 104–116. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1982.

Ahmetović, Lutvo. „Putevi kojima su Zagrepčani iz grada odlazili u narodnooslobodilačku vojsku.“ U: *Veze u NOB – ratna sjećanja – 1941–1945*, sv. 2, ur. Radomir Petković, 334–338. Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1983.

Ahmetović, Lutvo. „Zagreb 1942.“ U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 3–26. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Berus, Anka. „Bilješke o radu Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu od 1942. do 1943. i Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku od 1943. do 1944.“, U: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, ur. Ljubo Boban i dr., 56–74. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1976.

Biber, Antun. „Kako sam postao ilegalac.“ U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 44–48. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Cerjan, Stjepan. „U partizane.“ U: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–45*, sv. 2, ur. Ladislav Grakalić i dr., 290–292. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.

Jaković, Milan. „Na željezničkoj stanici Donje Dubrave prihvatili smo ilegalce iz Zagreba i upućivali ih u partizanske jedinice.“ U: *Veze u NOB – ratna sjećanja – 1941–1945*, sv. 2, ur. Radomir Petković, 352–358. Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1983.

Krajačić, Ivan, Stevo. „Ilegalni rad u Zagrebu.“ U: *Zbornik Sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 27–37. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Krndija, Drago. „Izgradnja partijskih kadrova.“ U: *Zbornik Sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 120–129. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Perović, Lepa. „Ilegalni partijski rad u Zagrebu.“ U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 8–17. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.

Šibl, Ivan. *Iz ilegalnog Zagreba 1941*. Zagreb: Kultura, 1951.

ČLANCI

Držaić, Karlo. „Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunista“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 14–54. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Jagić, Josip. „‘A mi u ovome kavezu muku mučimo...’ Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine““, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 92–137. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Lovreković, Ana. „Ti ne smiješ pasti” — Žene i zagrebačka partijska organizacija od 1941. do 1945.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 218–254. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Treskanica, Stefan. „Narodna pomoć kao indeks otpora zagrebačkog pokreta otpora“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 294–342. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

LITERATURA

Goldstein, Ivo. *Zagreb 1941–1945*. Zagreb: Novi Liber, 2005.

Kačavenda, Petar i Dušan Živković, ur. *Narodni heroji Jugoslavije*. Beograd: Partizanska knjiga, 1982.

Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.

Miličević, Žarko. *Kalnički partizanski odred*. Varaždin: Tiva, 2010.

Rajović, Radošin. *Jugoslovenski savremenici: Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd: Hronometar, 1970.

Sentić, Marija i Narcisa Lengel-Krizman. *Revolucionarni Zagreb 1918–1945. Kronologija*. Zagreb: Gradski odbor SUBNOR-a — IHRPH — Školska knjiga, 1979.

MREŽNE STRANICE

„Narodni heroji: Ivan Mečar-Dugi i Stjepan Bubnić-Elektrika“, *Mreža antifašistkinja Zagreba*, <http://www.maz.hr/2015/03/18/narodni-heroji-ivan-mecar-dugi-i-stjepan-bubanic-elektrika/> (pristupljeno 20. lipnja 2020.).

**„A MI U OVOME KAVEZU
MUKU MUCIMO...“**

Josip Jagić

**NARODNO-
-OSLOBODILACKI
POKRET U ZAGREBU
OD KRAJA 1943. DO
OŽUJKA 1945. GODINE**

Ustaše su 20. prosinca 1943. godine na cesti koja je povezivala Maksimir s Dubravom objesili šesnaest talaca.¹ Iako je ranije, početkom prosinca, izvršeno javno vješanje troje talaca na cesti koja je povezivala Stupnik i Stenjevac,² ovo je smaknuće predstavljalo svojevrsnu radikalizaciju dotadašnje, ionako brutalne, politike represalija koje je provodio ustaški režim po uzoru na svoje nacističke saveznike. Režim je s politikom represalija u obliku strijeljanja talaca počeo još u prvim mjesecima svog postojanja, no tek se krajem 1943. godine odlučio na javna vješanja kao jednu od politika odmazde sa specifičnom morbidno-simboličkom dimenzijom.³ Ova odmazda bila je specifična po tome što su u javnom prostoru ustaše odlučile objesiti ljude koji su ipak imali izvjesnu javnu vidljivost u sredini u kojoj su živjeli. Najjasnije je to iz primjera Bogdana Ogrizovića, predsjednika Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora, koji je bio profesor na I. muškoj realnoj gimnaziji i asistent na katedri za fiziku na Sveučilištu.⁴ Kao sin Milana Ogrizovića, autora drame „Hasanaginica“ iz 1909. i poznatog frankovca, potjecao je iz ugledne obitelji. U svojim sjećanjima Mahmud Konjhodžić ističe da se u Zagrebu:

„pričalo tada o sahrani Bogdana Ogrizovića i pošto je njegov otac, pisac ‘Hasanaginice’, Milan Ogrizović u mladosti bio poznanik Ante Pavelića, Ogrizovićeve majka je, nad grobom svog obješenog sina, poručila svom mužu u grobnici: ‘Evo, Milane, ovo ti šalje Ante Pavelić’. U oglasu o vješanju ustaše se nisu tada usudili da kod imena Bogdana Ogrizovića stave očevo ime Milan, već su kao očevo ime stavili lažno — Ivan. Ali je čitav grad pričao o pogubljenju sina pisca ‘Hasanaginice’, Milana Ogrizovića.“⁵

- 1 Na stratište je dovedeno osamnaest talaca u namjeri da ih se objesi, ali su dvojica, Milovan Kovačević i Pio Jurišić, uspjeli pobjeći.
- 2 HR-HDA-1561, „Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske“ (HDA, RSUP), 013.1.15., 48.
- 3 Egzekucije su ozakonjene 2. listopada 1941. godine predviđenim protumjerama koje su uključivale strijeljanje deset partizana odnosno članova NOP-a kao i njegovih simpatizera, za nasilnu smrt jednog dužnosnika NDH ako se nakon deset dana od počinjenja atentata ne pronade krivac. Prijašnji rok od deset dana za provođenje istrage smanjio se na tri dana čime se zapravo istragu lišilo svake šanse da se pronade počinitelj. Zatim je izmjenama te odredbe u 1943. godini ukinuto ovo ograničenje od deset aktivista NOP-a i/ili njegovih simpatizera pa je procjena o primjerenoj količini ljudi za strijeljanje dana Glavnom ravnatelju za javni red i sigurnost (GLAVSIGUR) kao diskrecijsko pravo. Zadnjom izmjenom u 1943. godini, kojom je ukinuta prethodna odredba o izvršenju odmazde najmanje tri dana od počinjenog atentata, odredba je dobila sve svoje monstruozne konture. Time je doslovno ozakonjena bezumna i nesmiljena represija nad gotovo cijelim stanovništvom. Sada se moglo isti dan izvršiti odmazdu čime se potvrdilo da istraga, odnosno pokušaj utvrđivanja individualne krivnje, za režim uopće nije bitna. Protumjere odmazde sada su se proširile i na činove sabotaže za koje su kolektivnu krivnju mogle snositi cijele zajednice i cijela mjesta ako se sabotaža dogodila u neposrednoj blizini mjesta. Odmazde su se podigle na veći stupanj jeze jer sada su, osim strijeljanja, omogućavale i vješanje talaca u javnim prostorima te se diskrecijsko pravo na odluku tko će biti strijeljan ili obješen kao talac te koliko će to ljudi biti, prenijelo sa GLAVSIGUR-a na glavnog zapovjednika vojnih jedinica na njegovom području djelovanja. Vidi: Jagić, „Biti vitez u NDH“.
- 4 Goldstein, *Zagreb*, 272–273.
- 5 Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 140.

Likvidacija Ogrizovića i još petnaest osoba od kojih je većina bila povezana s Narodnooslobodilačkim pokretom (NOP) izazvala je duboko negativne reakcije u Zagrebu i van njega. Radilo se o prvom javnom ubojstvu renomiranih građana unutar gradskih granica, a koji su bili pritvoreni zbog sumnji na protudržavno djelovanje u smislu povezanosti s NOP-om te je sukladno tome konsternacija građana bila velika. „Ubojstvo šesnaestorice boraca, kako su tada pripovijedali borci koji su stigli iz Zagreba u Posavinu na oslobođeno područje, zaista je bolno odjeknulo u Zagrebu i svim selima okolice. Čule su se svuda riječi osude i užasnih prijetnji zločincima.“⁶ Takvo stanje potvrđuju i izvještaji iz Zagreba od kojih jedan ističe kako „vješanje talaca u Dubravi nije dobro sjelo građanima te je do određene mjere diskvalificiralo režim. Sa svih strana čuje se jako ogorčenje i javna kritika/ čak i tamo pred vješanima su mase – pojedinci – glasno kritikovali/ i možemo reći da nije imalo onaj cilj, koji su ustaše i okupatori željeli postići – osjeća se ogorčenje.“⁷

Iako odmazde nad taocima nisu predstavljale neku novu praksu u svakodnevici Zagreba i njegove okolice,⁸ kraj te 1943. godine predstavlja onu točku u radikalizaciji ustaškog režima gdje se teror koji je bio uobičajen za područja Banije, Korduna i Like sada seli na cijeli prostor NDH pa tako i u njezin glavni grad. Posljedica je to kontinuiranog procesa delegitamacije režima što putem njegovih potpuno neprihvatljivih politika što putem promijenjene ratne dinamike u korist saveznika s obzirom na kapitulaciju Kraljevine Italije te posljedičnog jačanja NOP-a diljem zemlje pa tako i u neposrednom okruženju Zagreba. Rat koji se do tada u punom opsegu vodio na bosanskom dijelu NDH sada je došao i u neposrednu okolicu njenog glavnog grada. Da se ta situacija osjećala i među stanovništvom Zagreba govore brojni primjeri pa se tako Krleža sjeća „Titovih topova kako gundaju čitave noći oko Zagreba“ u 1943. i 1944. godini.⁹ Grad se nalazio u gotovo potpunom okruženju partizanskih straža, a možda najslikovitiji primjer koji nam govori o gotovo kobnoj situaciji u kojoj se NDH nalazila u jesen 1943. godine jesu svinje koje su kao bombe tada ispadale nad Zagrebom jer je jedini način da se ta vrsta robe preveze iz Koprivnice u Zagreb bio avionom. Jednom je prilikom, navodno, pošiljka ispala iz aviona u letu nad Zagrebom.¹⁰

6 Isto.

7 HR-HDA-1723, „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG), kutija 1, KP-66/1265.

8 Wehrmacht je 27. studenog 1943. godine za odmazdu zbog partizanskog napada na njihovu postrojbu, pri čemu su imali osam mrtvih, strijeljali dvadeset vrbovačkih mještana među kojima i jednog domobrana koji je u to vrijeme bio na dopustu. Vidi: *Grada*, Knjiga VII, dok. br. 107; 409–410. U razgovoru koji Milovan Kovačević vodi u zatočeništvu na Rebru sa svojom ženom, a koji je prenesen u biografskom romanu napisanom na temelju njegovih sjećanja, sva njegova ravnodušnost ogleda se u situaciji kada ženi objašnjava da je on zapravo talac. Očito je da se radilo o gotovo normaliziranoj situaciji kojoj je dio građana grada Zagreba bio izložen tijekom ustaške vlasti u gradu. Vidi: Kovačević, Bujan-Kovačević i Supek, *Bijeg s vješala*, 98.

9 „Titovi topovi gundaju čitave noći oko Zagreba“, *Slike partizana*.

10 *Grada*, Knjiga VI, dok. br. 135, 389.

Ubojstvo šesnaest osoba vješanjem na rasvjetne i telefonske stupove Maksimirske ulice uslijedilo je kao ustaški odgovor na partizansku akciju koja je izvedena nedaleko u Sopnici kraj Sesveta u noći s 18. na 19. prosinca. Naime, pod okriljem noći, pripadnici prvog voda Turopoljske diverzantske čete zajedno s Turopoljsko-posavskim partizanskim odredom razoružali su domobransku posadu koja je čuvala najveće skladište vojne municije u NDH. Nakon razoružavanja posade stanovnici okolice obližnjih sela Rugvice, Ježeva i Oborova, obučeni u domobranske uniforme, organizirali su prebacivanje zatečenog materijala na oslobođeni teritorij koji su transportirali s 37 zaprežnih kola. Nakon toga je izvršena evakuacija stanovništva sela Sopnice pa se pristupilo miniranju sva tri skladišta municije na toj lokaciji. Tri eksplozije koje su uslijedile nanijele su prije svega gubitke njemačkim i domobranskim jedinicama koje su upravo pristizale u pomoć već razoružanoj domobranskoj straži skladišta. Eksplozije su bile toliko jake da su probudile i protresle cijeli Zagreb u sitnim noćnim satima. Drugi dan mjesto eksplozije obišli su i ministar oružništva i njemački povjerenik u NDH, Glaise von Horstenau, te potonji zaključuje kako je „od samog skladišta (streljiva hrvatskog zrakoplovstva) ostao samo divovski krater, na čijem je dnu upravo veselo izbijao novonastali izvor vode.“¹¹ Akcija u Sopnici indikativna je za stanje u kojem se NDH nalazila krajem 1943. godine. Više se nije radilo o standardnoj diverzantskoj akciji već o pravom vojno-logističkom poduhvatu koji je podrazumijevao prethodne obavještajne radnje, uključivao prepad na domobransku stražu koja se predala bez ispaljenog metka, kako navodi Glaise von Horstenau, te koji je podrazumijevao tijesnu suradnju partizanskog odreda sa stanovništvom Sopnice (koje je bilo evakuirano) odnosno s lokalnim ruralnim stanovništvom neposredne okolice Zagreba. Uspješna evakuacija zaplijenjenog materijala s 37 zaprežnih kola bila je moguća pod uvjetom da snage NDH nisu bile u stanju na zadovoljavajući način kontrolirati okolicu, a posljedično tome partizanske snage jesu, te da postoji ozbiljna potpora lokalnog stanovništva NOP-u.

Po NOP pozitivna politička dinamika u okolici Zagreba prenosila se i na stanje u samom gradu. Ne uzimajući u obzir, za sada, realne i u trenucima kobne partijske organizacijske probleme, raspoloženje u gradu krajem 1943. godine bilo je i više nego pozitivno po pitanju NOP-a. U izvještaju koji je na kraju svog mandata koncem 1943. godine kao instruktor povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Sjevernu Hrvatsku sastavila Lepa Perović (Zina) ističe se da su simpatije koje NOP uživa u gradu „ogromne“ te da je s obzirom na to mobilizacija koja se provodi u „strašnom nesrazmjeru“.¹²

Dva međusobno povezana događaja koja su se zbila u razmaku od 36 sati pokazuju nam do koje je mjere ustaški režim bio izazvan od strane NOP-a i na koji je način odlučio odgovoriti. Nesmiljena

11 Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 327–328; Hariš-Gromovnik, *Dnevnik diverzantskih akcija*, 233–234; *Grada*, Knjiga VII, dok. br. 170, 682; Isto, Knjiga VII, dok. br. 165, 670.

12 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-66/1253.

represija prema sve širim skupinama stanovništva bit će centralni mehanizam održanja ustaškog režima na vlasti. Bio je to potez kojim je ustaški režim odlučio odgovoriti na sve veći izazov koji je predstavljao NOP sa svojim premreženim aktivistima u gradu, na njegovoj periferiji, a onda i vani, u šumi. Do radikalizacije nasilja dolazi nakon ozbiljne krize režima koja je ponajprije bila vidljiva u konstantnom padu potpore režimu. Taj pad potpore je bio posljedica njegova narušenog legitimiteta što je opet posljedica cijelog niza faktora. Dominantno gledište u dosadašnjoj historiografiji narušeni legitimitet NDH povezuje s kapitulacijom fašističke Kraljevine Italije početkom rujna 1943. godine, koja je definitivno naznačila promjenu ratne sreće u širem ratnom sukobu u korist savezničkih snaga. Iako je navedeni razlog sasvim sigurno bitna kockica u mozaiku kojim pokušavamo objasniti nastalo stanje, stava smo da dio objašnjenja leži i u aktivnostima NOP-a čiji je cilj bilo političko i vojno uništenje NDH i ustaškog pokreta. Svojim bespoštednim i kontinuiranim vojnim i političkim radom, što kroz oružani sukob što kroz razvoj i raspačavanje propagande u smislu afirmacije kontrahegemonijskog narativa, partizanski je pokret uspio nanijeti ozbiljnu političku štetu NDH i njezinim vlastodržcima te na taj način privući brojne simpatije građana prema svojem političkom cilju. U cilju održanja na vlasti i pokušaju suprotstavljanja organizacijama NOP-a u gradu, ustaški režim ulazi u proces radikalizacije represije. To se događa u uvjetima kada ustaškom režimu ne preostaje puno prostora u korištenju ideološkog aparata kojim bi na bilo koji suvisao način osigurao potporu stanovništva svojem političkom cilju jer svaki tip propagande biva demantiran realnim materijalnim uvjetima svakodnevice u obliku partizanskih straža na periferiji grada, poremećaja u prometu grada, neadekvatnog pristupa osnovnim dobrima modernog života (voda, struja, ogrjev), nefunkcioniranja distribucije i općeg nedostatka osnovnih prehrambenih namirnica te sve većeg i masovnijeg neodobravanja i otpora ustaškom režimu. U tim se uvjetima ustaški režim odlučuje na radikalizaciju represije kao centralnog mehanizma putem kojeg se nastoji održati na vlasti pri čemu, vidjet ćemo, ne zanemaruje ni ideološke napore koje provodi u smjeru ostvarenja tog cilja. To jačanje represije bit će trajno i ključno obilježje uvjetâ rada aktivista NOP-a u gradu Zagrebu i njegovoj okolini tijekom 1944. godine pa sve do kraja rata.

Ovaj rad polazi od premise da period od kraja 1943. godine pa sve do veljače 1945., kada pada zadnji Mjesni komitet Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu (МК КРП Zagreb), predstavlja kompaktan i specifičan period u periodizaciji povijesti NOP-a u gradu Zagrebu. Iako su se studije koje su se bavile fenomenom NOP-a u gradu Zagrebu uglavnom koncentrirale na događaje iz prvih godina rata, gotovo sva istraživanja primjećuju stanovite promjene u uvjetima funkcioniranja NDH. Te se promjene manje-više manifestiraju u povećanju represije kojoj su NOP-ovi aktivisti i šire stanovništvo bili izloženi. Tijekom perioda kojim se bavimo u Zagrebu se izmijenilo čak četvero instruktora Povjerenstva CK KPH za Sjevernu Hrvatsku, koji su slani u Zagreb da rukovode gradskom organizacijom jer se ova nekoliko puta prije i za vrijeme perioda kojim se bavimo našla potpuno „pometenom“

od strane ustaškog represivnog aparata. Ovaj rad je historiografski pokušaj rekonstrukcije rada organizacija NOP-a u gradu Zagrebu tijekom 1944. godine i društveno političkog konteksta u kojem se taj rad odvijao.

Materijalni uvjeti u gradu

Uz svu prednost naknadnog mišljenja koju nam pruža vremenska distanca, možemo vrlo jasno uočiti kako je politička dinamika koja će Zagreb dovesti do situacije u kojoj se nalazio tijekom 1944. godine te zadnjih mjeseci rata bila jasno vidljiva već od samog osnivanja NDH. NDH je naslijedila sve ključne ekonomske probleme u kojima je Kraljevina Jugoslavija grcala još od velike ekonomske krize s kraja dvadesetih i za koje nije mogla pronaći rješenje sve do kraja svoga postojanja. I nije da ustaškom režimu ti problemi nisu bili bitni, dapače, ustaški režim ih je namjeravao riješiti genocidnim politikama prema svim „stranim elementima“ u nacionalnom biću, a koje je držao odgovornima za takvo ekonomsko stanje.¹³ Uz katastrofu na svim razinama koju su sijale genocidne politike masovnih ubojstava, takvu lošu i naslijedenu ekonomsku situaciju u NDH još je dodatno pogoršavao kolonijalni odnos na koji je NDH pristala u vezi sa svojim političkim saveznicima nacističkim Trećim Reichom i fašističkom Kraljevinom Italijom.¹⁴

Problemi prehrane i opskrbe gradskog stanovništva, iako prisutni u cijelom periodu postojanja NDH,¹⁵ postali su akutni od ljeta 1943. godine kada se grad praktički nalazio u partizanskom okruženju.¹⁶ Prema Narcisi Lengel Krizman, „tereni koji su kontrolirale partizanske jedinice približili su se do desetak i manje kilometara od gradskog centra pa je tako onemogućena doprema hrane iz okolice i udaljenih područja“.¹⁷ Koliko je takva vojno-politička situacija dodatno zaoštrila već postojeće ekonomske probleme u NDH i Zagrebu najilustrativnije govori izvještaj Juliusa Schmidlina, poslanika međunarodnog Crvenog križa u NDH, u kojem on zadnjih dana 1943. godine bilježi kako je „Zagreb danas grad koji je u okruženju i pod opsadom partizana. Kako nisu moguće dostave zbog toga nastaju veliki nedostaci živežnih namirnica. Naravno, takvo stanje strašno povećava cijene živežnih namirnica.“¹⁸ Dva mjeseca poslije, u veljači 1944. godine, Schmidlin javlja u Genevu da su uslijed inflacije novčana sredstva

13 Yeomans, „Eradicating “Undesired Elements““, 201.

14 Vidi: Tomasevich, *Rat i revolucija*, 683–780.

15 Tijekom demonstracija na tržnici u Branimirovoj ulici koje su zbog nedostatka krumpira izbile 23. ožujka 1942. godine ubijena je jedna osoba, a više njih je ranjeno. Nekoliko stotina ljudi došlo je u sukob s policijom u siječnju 1943. godine prilikom dijeljenja doznaka za obuću na prostoru tadašnjeg Zagrebačkog zbora. Vidi: „Demonstracije žena“, *Kartografija otpora*; Lengel-Krizman, „Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu“, 45.

16 Goldstein, *Zagreb*, 171.

17 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 63.

18 Kevo i Melnik, ur., *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa*, dok. br. 29, 161.

koja su slana prema njegovom uredu postala nedostatna te moli za povećanje sredstava.¹⁹ Iako će vojno-politička situacija u okolici Zagreba varirati u intenzitetu,²⁰ partizanska će prijetnja kontinuirano ostati, a manevarski prostor koji je NDH mogla koristiti oko Zagreba, zahvaljujući prostoru koji je mogla kontrolirati, do kraja će se rata reducirati. Takva će situacija samo akutnije utjecati na divljanje cijena najosnovnije robe koju je bilo teško dopremiti u Zagreb, a koja je opet bila nužna za život građana. Nestašicom robe svake vrste bile su pogođene sve skupine stanovništva pa tako Glaise von Horstenau, njemački opunomoćeni general u NDH, početkom 1944. godine tvrdi kako već tjednima nije vidio komadić maslaca ni u svom domaćinstvu ni u njemačkom poslanstvu.²¹

Koliko je život bio težak u Zagrebu razvidno je i iz činjenice da je početkom 1944. godine najveća moguća plaća kvalificiranog radnika iznosila 10 800 kuna dok je za nekvalificiranog radnika najmanja iznosila 4800 kuna. S tim budžetom radnik je trebao preživjeti u Zagrebu u kojem su se cijene na legalnom tržištu, za robu čija je distribucija bila dozvoljena, izjednačile s cijenama na crnom tržištu pa je tako jedan kilogram brašna iznosio 500 do 600 kuna dok su kila šećera i litra ulja stajale od 2000 do 2400 odnosno oko 3500 kuna.²² Ustaše su za takvu situaciju optuživale partizanski pokret koji sije kaos i probleme u zemlji te drži grad Zagreb i njegove građane u okruženju. Također su nastojali uvjeriti stanovništvo kako partizani pljačkaju građane koji odlaze u provinciju s namjerom da nabave prehrambene proizvode nestašica kojih je vladala u gradu. Propaganda je u tom periodu ipak imala vrlo ograničen ili gotovo nikakav uspjeh. Cjelokupan ideološki aparat države koji je imao sve potrebne uvjete da se reproducira u Zagrebu nije uspio kontrirati brutalnoj životnoj stvarnosti građana koja se zaoštavala, sada i na polju osnovnih uvjeta života.

Kao da nedostatak robe široke potrošnje nije sam po sebi bio dovoljan uteg za ustaški režim u Zagrebu, postojao je i akutni problem energenata zbog čega su građanima povremeno bile onemogućene moderne komunalne usluge. Publicist Josip Horvat u rujnu 1944. godine sreo je znanca „koji veli da po Sofijinu putu sve u šesnaest ruše stare hrastove“ te cinično zaključuje „kriza goriva, što ćemo“.²³ Takva situacija ne treba čuditi s obzirom na to da je za zimu 1944/1945. u grad ušlo samo dvjesto vagona ogrjevnog drva koje je onda bilo distribuirano među državnim poduzećima.²⁴ Zbog pomanjkanja energenata zagrebački tramvaj već 1943. godine prestaje voziti nedjeljom, a broj linija se konstantno smanjuje tako da su u jesen 1944. godine postojale samo dvije tramvajske linije i to ona od

19 Isto, dok. br. 34, 185.

20 Goldstein navodi odlazak 13. brigade „Rade Končar“ sa Žumberka u sastav 6. ličke divizije kao primjer slabljenja neposrednog pritiska na grad. Vidi: Goldstein, *Zagreb*, 308.

21 Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 354.

22 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 62.

23 Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 146.

24 Zdunić i Žarić, ur., *Crvena Trešnjevka*, 232.

Črnomerca do Maksimira i ona od Trešnjevke do Gupčeve zvijezde koje su vozile samo do 16:30 sati.²⁵ Tijekom 1944. godine distribucija struje smanjena je za tri četvrtine u odnosu na normalnu potrošnju. Redukcija struje utječe i na slabiju dostupnost vode, a gradska plinara isporučuje plin samo četiri sata dnevno.²⁶ Da je redukcija struje utjecala i na proizvodnju općenito, поближе nam govori partijski izvještaj iz Zagreba krajem listopada 1944. godine koji tvrdi da „se je sav privredni život u Zagrebu ukočio. Te da industrija uopšte ne radi radi ograničenja struje koje po danu nema osim u bolnicama te par poduzeća koja rade za prehranu grada.“²⁷ Za historičara Ivu Goldsteina „dobar pokazatelj normalnosti (ili ‘normalnosti’) života bilo je održavanje osnovnoškolske ili srednjoškolske nastave“. On iznosi podatke kako je zbog nedostatka ogrjevnog drva nastava u zimu s 1943. na 1944. godinu otkazana do početka ožujka te da se u velikoj mjeri dislocirala s obzirom na to da su škole postale vojne kasarne za Nijemce i jedinice NDH.²⁸

Čitamo li dnevnik koji je Josip Horvat vodio tijekom 1944. godine u Zagrebu vidjet ćemo da je možda jedan od najzastupljenijih fenomena kojima je Horvat bio izložen, uz kartaške partije, bio fenomen zračnih uzbuna. Zagreb je od 1944. godine pa onda sve do kraja rata bio češće izložen zračnim napadima savezničkih snaga. Prvi zračni napad dogodio se u veljači 1944. godine i cilj mu je bio aerodrom na Borongaju, ali gađano je i područje glavnog željezničkog kolodvora. Tijekom rata gađani su razni drugi vojni, proizvodni i komunalni ciljevi po gradu s manje ili više uspjeha te s manje ili više civilnih žrtava. Tijekom rata grad je bombardiran 21 put te su kao posljedica tih bombardiranja poginule 554 osobe od kojih su 38 bili vojnici.²⁹ Stalne uzbune, iako većinom lažne, remetile su normalni ritam grada te su građanima dodatno narušavale normalnost života za čiju je organizaciju bila odgovorna država. Da su uzbune stvarale stvarnu paniku među građanima svjedoče brojni primjeri, a za izdvojiti je jedan partizanski izvještaj iz veljače koji spominje gužve koje se stvaraju u Šestinama prilikom zračnih uzbuna jer „ustaška gospoda i Nijemci lete iz Zagreba automobilima“.³⁰

U uvjetima općeg raspada gradskog, ekonomskog i komunalnog sustava situaciju dodatno otežava činjenica da se stanovništvo grada u najmanju ruku udvostručilo. Kako je NOP diljem NDH jačao i oslobađao određene dijelove zemlje tako su dijelovi stanovništva koji su na razne načine bili povezani s ustaškim pokretom ili NDH bježali prema Zagrebu. S približavanjem kraja rata, Zagreb je ostajao jedino uporište koje su ustaše mogle donekle kontrolirati, a to potvrđuje i izvještaj Ernsta Ficka, general bojnika Waffen SS-a iz ožujka 1944. u kojem tvrdi sljedeće: „Kad je riječ o vlasti i moći, dr. Ante Pavelić tek

25 Isto, 229.

26 Isto, 232.

27 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-68/1419.

28 Goldstein, *Zagreb*, 269.

29 Isto, 255–256, 263.

30 HDA, GK SKH ZG, kutija 362, 209–1944.

je gradonačelnik Zagreba, bez predgrađa. “³¹ U tim uvjetima populacija grada je narasla s predratnih 220 000 stanovnika na brojku od 417 000 početkom 1944. godine. Ta se brojka dodatno povećavala prema kraju rata s pritjecanjem rijeka vojnika i izbjeglica povezanih sa silama osovine.³² Po završetku rata broj stanovnika u gradu je iznosio oko 450 000.³³ Takav enorman rast populacije sasvim sigurno nije pridonosio normalizaciji života u gradu pa se vrlo brzo ionako akutno stambeno pitanje još više pogoršalo.³⁴ Indikativnu sliku raspada nudi jedan od obavještajaca Odjeljenja za zaštitu naroda Hrvatske (OZN-a) u prosincu 1944. godine kada ističe da je „Zagreb [...] pun bjegunaca, a naročito su pridošli dalmatinske ustaške obitelji, tako da su sve veće kavane i gostionice zauzete po tim izbjeglicama iz Dalmacije i to tako da građanstvo može da ih posmatra, njih i njihove krevete kroz izloge tih gostionica. Mnoga djeca su bosa, a žene pune ušiju.“³⁵

Ako uzmemo u obzir sve navedene probleme u funkcioniranju grada, vidjet ćemo kako je ustaški režim iz godine u godinu od svog osnivanja imao sve teži izazov u održavanju garantiranog reda. Organizacija komunalnog života tijekom 1944. godine gotovo se raspadala pred očima građana, a grad je tonuo u spirali prema sve većem rasulu. Za tu sliku grada, a onda i njegove svakidašnjice, većina je građana nužno držala ustašku vlast odgovornom pa je stoga potpora ustaškom režimu bila u konstantnom opadanju. U tim uvjetima ustaška propaganda je sve više gubila na kredibilitetu te je sve manje bila u mogućnosti da ispunjava svoju funkciju osiguravanja podrške i pristanka na ustašku vlast. S obzirom na rapidno opadanje efikasnosti propagande i medija kao mehanizma održavanja na vlasti, ustaški je režim pristupio radikalizaciji represije. Ta radikalizacija nije bila izolirana samo na Zagreb nego se ona odnosila na cijelo područje sjeverozapadne Hrvatske u kojem od 1943. godine NOP postaje sve veća prijetnja ustaškom režimu. Razlika pak između Zagreba i sjeverozapadne Hrvatske bila je u tome što ustaški režim u urbanom prostoru mogao puno efikasnije provoditi represivne mjere jer ga je lakše kontrolirao s obzirom na gradsku infrastrukturu te razgranatu mrežu obavještajaca, policajaca, vojnika i civilnih konfidenata sklonih NDH kojih je, kako se NDH smanjivala, u Zagrebu bilo sve više.

Struktura NOP-a Zagreba 1944. godine

Ubrzo nakon katastrofe koju je partijska organizacija u gradu Zagrebu doživjela u zimu 1941/1942. godine, zaključeno je da je Zagreb neadekvatno okruženje za djelovanje Centralnog komiteta Komunističke

31 Citirano u: Goldstein, *Zagreb*, 309.

32 Jedan od obavještajnih izvještaja OZN-e iz Zagreba krajem studenoga 1944. godine ističe kako se u Zagrebu tada nalazilo oko 100 000 izbjeglica iz Srijema i skoro toliko vojske. Vidi: HR-HDA-1491, „Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku“ (HDA, OZNA), 2.228., 62.

33 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 53; Goldstein, *Zagreb*, 310.

34 HDA, OZNA, 2.228., 36.

35 Isto, 5.2.14., 117.

partije Hrvatske (CK KPH) i višeg partijskog rukovodstva koji su trebali voditi ustanak. Tijekom proljeća 1942. godine iz grada su izvučeni svi važni partijski kadrovi nakon čega su se pridružili partizanskim jedinicama u provinciji. Kako bi se održala veza između Zagreba i sjeverozapadne Hrvatske, odnosno cijelom terenom sjeverno od Save, s CK KPH osnovano je Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku i Zagreb koje je kasnije u kolovozu 1943. godine preimenovano u Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku. Tom prilikom je i sjedište Povjerenstva premješteno van Zagreba budući da je političko-sigurnosna situacija u njegovoj okolici bila povoljnija.³⁶ Povjerenstvo je imalo zadaću rukovoditi i organizirati partijske organizacije i organizacije NOP-a na tom terenu koji je u to vrijeme gotovo u potpunosti bio pod kontrolom i suverenitetom NDH. Povjerenstvo je bilo sastavljeno od nekoliko članova od kojih su pojedini bili zaduženi za grad Zagreb. Potreba za takvim tipom aktivnosti bila je bjelodana naprosto zato što su aktivisti i organizacije u gradu bili pod konstantnim udarom ustaškog represivnog aparata te je bilo nužno konsolidirati organizaciju s vremena na vrijeme, pogotovo uzmu li se u obzir neprestani „padovi“ unutar gradske organizacije NOP-a, karakteristični za cijelo razdoblje rata.

Na dužnosti povjerenika CK KPH izmjenjivali su se Grga Jankez (veljača do svibanj 1942. godine), Ivica Krajačić (mijenjao je Ivu Marinkovića u vrijeme kad je ovome bio onemogućen pristup Zagrebu, od svibnja do rujna 1942. godine) te Ivo Marinković (od rujna 1942. do veljače 1943. godine) koji je bio sekretar Povjerenstva. Nakon uhićenja i pogibije Ive Marinkovića u gradu je od povjerenstva ostala jedino Lepa Perović (Zina) koja je nastavila voditi organizaciju do kraja 1943. godine.³⁷ Zadatak instruktora CK KPH u gradu Zagrebu bio je nadgledanje i pomaganje rada partijskih i vanpartijskih organizacija NOP-a.³⁸ Ta uloga se činila neobično bitnom jer je, kako se gotovo svi autori slažu, jedan od ključnih problema partijske organizacije, a onda i organizacije NOP-a, proizlazio iz mladosti i neiskustva partijskog kadra. Naime, s obzirom na to da su aktivisti bili izloženi stalnoj represiji pa su ili uhićivani od strane policije ili bili prisiljeni bježati iz grada nakon što bi bili kompromitirani, jednostavno nije bilo prilike za političko i organizacijsko sazrijevanje kadrova. Lepu Perović na mjestu instruktora Povjerenstva naslijedio je Milan Mišković u studenom 1943. godine. Mišković je ostao do početka lipnja 1944. godine. Njega je pak naslijedio Norbert Veber (Šaban) koji je kao instruktor ostao do kraja 1944. godine nakon čega ga je zamijenila zadnja instruktorica u Zagrebu, Živka Bibanović-Nemčić, koja je na toj poziciji sudjelovala u oslobođenju grada 8. svibnja 1945. godine. Instruktori su održavali vezu s Povjerenstvom kao i Okružnim i

36 *Grada*, Knjiga V, dok. br. 232, 803; Isto, Knjiga V, dok. br. 256, 887; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 131; Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 218–219.

37 Lepa Perović došla je u Zagreb kao politički radnik s oslobođenog teritorija po nalogu CK KPH u studenom 1942. godine. S njom su došli i Perica Dozet i Milutin Baltić koji su u međuvremenu otišli iz grada. Vidi: Perović, „Ilegalni partijski rad u Zagrebu“, 8–17.

38 Berus, „Bilješke o radu Povjerenstva“, 56–75; Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945.“, 69; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 119–120, 124.

Oblasnim komitetom Komunističke partije Hrvatske Zagreb. To su bile prve više partijske instance koje su rukovodile organizacijom izvana i prosljeđivale izvještaje na CK KPH kao najvišu instancu republičke razine.

U samom gradu, kao i diljem Jugoslavije, organizacije NOP-a dijelile su se na partijske i vanpartijske organizacije. Partija je okupljala oko sebe narodnu frontu, sastavljenu i od različitih vanpartijskih organizacija koje su omogućavale efikasniji rad na ispunjenju političkih ciljeva koji su postavljeni pred organizaciju NOP-a u Zagrebu, od kojih je na prvom mjestu bila mobilizacija za potrebe partizanskih jedinica, zatim obavještajna djelatnost i, s vremenom sve manje važna, logistička opskrba partizanskih jedinica.

PARTIJSKE ORGANIZACIJE TIJEKOM 1944. GODINE

Partijskom organizacijom u gradu rukovodio je Mjesni komitet Komunističke partije Zagreb (MK KPH). On je u prosjeku bio sačinjen od tri do šest članova. Tijekom 1944. godine nastojat će se da uvijek ima šest članova. Članovi MK su bili osobno zaduženi za održavanje veza s pojedinim dijelovima organizacija NOP-a u Zagrebu.³⁹ Glavne partijske organizacijske jedinice u gradu putem kojih se držala cijela organizacijska struktura bili su Rajonski komiteti (RK) koji su obuhvaćali rukovođenje partijskim ćelijama. Oni su uglavnom slijedili geografsku/kvartovsku organizacijsku logiku. Rajonski komiteti također su obuhvaćali rukovođenje partijskim ćelijama u raznim velikim poslovnim subjektima pa je, na primjer, partijska organizacija na željeznici imala svoj zaseban rajonski komitet. Postojali su i rajonski komiteti koji su obuhvaćali organizacije u nekoliko tvornica pa je tako krajem 1943. godine osnovan rajonski komitet koji je obuhvaćao tvornice Siemens, Rašica, Mullerovu ciglanu i razne druge ulične odbore.⁴⁰ Rajonski komiteti odudarali su od geografske/kvartovske logike i u slučajevima kad su obuhvaćali partijski rad unutar manjinskih zajednica kao što su bile zajednice Istrijana i Slovenaca u Zagrebu. Partijske organizacije su tijekom 1944. unutar tih zajednica imale svoje posebne rajonske komitete.⁴¹ Krajem 1943. reorganizirani su rajonski komiteti na način da više nisu sjekli glavne gradske prometne arterije već su iste koristili kao razgraničenja. Tako se nastojalo izbjeći kretanje aktivista i rukovodilaca tim gradskim prostorom i dodatno izlaganje opasnosti od uhićenja. Takva se prostorna reorganizacija manje-više zadržala do početka veljače 1945. godine. U njoj su rajonski komiteti bili poredani tako da je I. rajonski komitet obuhvaćao područje Kustošije, II. rajonski komitet područje Trešnjevke, III. rajonski komitet je bio zadužen za centar, IV. rajonski komitet za bolnice na Rebru, Zvijezdi

39 Npr. politički sekretar MK KPH Zagreb je održavao vezu sa organizacijskim sekretarom MK KPH Zagreb, sekretarom Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora u Zagrebu te rukovoditeljima ručne tehnike i obavještajne službe. Vidi: Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942–1945.“, 75.

40 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 130.

41 Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942–1945.“, 79; Lengel-Krizman, „Istarski antifašisti“, 177–78.

i sve druge klinike, V. rajonski komitet se odnosio na Maksimir, VI. rajonski komitet na dijelove centra i dio Trnja, a VII. rajonski komitet je pod sobom imao željeznicu. Rajonski komiteti radili su na svojim zaduženim područjima osim u slučaju kad su kao posljedica provala i evakuacije iz grada pojedini rajonski komiteti prestajali s radom; u tom tranzicijskom periodu znalo se dogoditi da susjedni RK-i preuzimaju organizaciju i tih područja.⁴²

U analizi socijalnog sastava partijskog članstva tijekom 1943. godine Narcisa Lengel-Krizman ističe kako je karakteristično „da i dalje ima najmanje radnika iz većih industrijskih poduzeća, odnosno da su partija i NOP u cjelini imali više utjecaja u onim tvornicama i poduzećima koji su upošljavali manji broj radnika“. Uzroke takve dinamike vidi u činjenici da su velika poduzeća vrlo brzo po osnutku NDH podržavljena što je omogućilo ustaškom režimu veću kontrolu nad radništvom s obzirom na to da je režim imao utjecaja na kadrovanja, organizaciju posla i društvenog života u tim postrojenjima putem svojih povjerenika i zaposlenika. Krizman ističe da je i jedan dio tih velikih poduzeća bio povojničen, odnosno da je proizvodnja potpala pod domenu vojske te da se rad u takvim poduzećima smatrao vojnom obvezom.⁴³ Ali, s obzirom na nimalo pozitivnu situaciju u kojoj su se našli radnici sa svojim malim primanjima i rastućom inflacijom, ipak možemo primijetiti kako je ustaški režim ulagao zamjetan napor da tu populaciju održi pod kontrolom. Izuzev već navedenih aktivnosti koje su omogućavale ustaškom režimu da utječe na raspoloženje radnika, ustaški je režim tijekom 1944. godine dizao radničke nadnice te im se trudio osigurati razne materijalne olakšice. Tako je tijekom 1944. godine radnicima u Zagrebu u dva navrata isplaćena pomoć u iznosu od 8000 do 25 000 kuna. No, kao što je to često bio slučaj s ustaškim režimom, nisu izostale ni represivne mjere: u veljači 1944. godine donesena je odluka „o zabrani samovoljnog napuštanja službe pod prijetnjom tromjesečnog zatvora i prisilnog rada u trajanju od jedne godine“.⁴⁴ Imajući sve ovo na umu, možemo zaključiti da je ustaški režim ipak ulagao određeni napor kako bi zagrebačke radnike držao dalje od utjecaja NOP-a pa je tako pribjegavao i sofisticiranijim tehnikama osiguranja potpore koje se nisu samo koncentrirale na propagandu.

VANPARTIJSKE ORGANIZACIJE

Uz striktno partijsku organizaciju, u gradu su postojale i vanpartijske organizacije čiji je cilj bio okupljanje i povezivanje svih antifašista u gradu. Zamišljene su kao mehanizmi širokog okupljanja putem kojih bi se prenosile vijesti i ideje vezane uz NOP, a koje se, s obzirom na kontrolu javnog prostora od strane ustaškog režima, nisu mogle širiti na drugi način. Sve te vanpartijske organizacije, kao što su Narodnooslobodilački odbori (NOO, kasnije Odbori Jedinstvene

42 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 130; Takvu organizaciju potvrđuje i partijski izvještaj iz travnja 1944. godine. Vidi: HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1289.

43 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 129.

44 Zdunić i Žarić, ur., *Crvena Trešnjevka*, 227.

narodnooslobodilačke fronte — JNOF), Antifašistički front žena (AFŽ), Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) i Vojni odbori, bile su zamišljene kao politička tijela putem kojih će NOP proširiti svoju aktivističku bazu van partijske jezgre. Nabrojene organizacije trebale su predstavljati paralelne institucije putem kojih je NOP Zagreba nastojao osigurati potporu svojoj političkoj borbi i njenim ciljevima.

Sve vanpartijske organizacije slijedile su partijsku strukturu organiziranja za potrebe konspiracije. Postojao je sekretar glavnog mjesnog odbora koji je komunicirao sa zaduženim članom u MK KPH Zagreb. U tom smislu možemo reći da su vanpartijske organizacije bile podređene lokalnoj partijskoj organizaciji koja je postavljala njihova rukovodstva. U idealnoj hijerarhijskoj shemi glavni su mjesni odbori onda pokrivali rajonske, rajonski kotarske, a kotarski osnovne odbore koji su bili osnovne organizacijske jedinice.⁴⁵

Narodnooslobodilački odbori (NOO) koji su predstavljali politička predstavnička tijela izvršne vlasti NOP-a u Zagrebu nisu mogli preuzeti vlast jer su djelovali ilegalno, stoga oni u kontekstu Zagreba poprimaju funkciju Narodne pomoći, u smislu da osiguravaju nabavu raznoraznih roba i materijala za potrebe partizanskih jedinica van grada, što se pak često kritizira od strane viših instanci.⁴⁶ Izuzev te vrlo pragmatične funkcije, NOO-i su u Zagrebu imali i političku funkciju, u smislu da su nastojali okupiti što širi spektar građana u svoj sastav na taj način jačajući svoju poziciju i poziciju NOP-a. Između ostalog, jedna od najpoznatijih prosinačkih žrtava, već spomenuti Bogdan Ogrizović, obješten je jer je obnašao funkciju predsjednika Mjesnog NOO-a. NOO-i su bili zamišljeni kao paralelne institucije koje su u isto vrijeme osnaživale političku poziciju NOP-a i slabili podršku vlasti u sredini gdje su djelovali ilegalno. Gradska organizacija NOO-a slijedila je prethodno skiciran model gdje je svim NOO-ima rukovodio Mjesni NOO, a ispod njih u hijerarhiji slijedili su rajonski pa kotarski komiteti i na kraju osnovne organizacijske jedinice — NOO-i.⁴⁷ U Zagrebu od kolovoza 1944. godine NOO-i prelaze u Odbore Jedinственe narodnooslobodilačke fronte (JNOF) koji su postali politička tijela koja su zastupala i plasirala političku poziciju NOP-a što su u Zagrebu, uz logističku funkciju, NOO-i cijelo vrijeme svog postojanja i bili.⁴⁸ Prema uputama koje je slalo političko rukovodstvo u Zagreb „odbori JNOF-a morali su se osnivati u svim poduzećima, ustanovama, radionicama, bolnicama, školama, ulicama, jednom riječju svuda. Ti su odbori trebali oko sebe okupljati na vrlo elastičan način sve pristaše NOP-a na jednom mjestu [...]“.⁴⁹ Prema izvještaju MNOO-a za prosinac 1943. godine u Zagrebu su funkcionirala 104 NOO-a koji su okupljali 173 aktivista i vezali 2400 antifašista.⁵⁰ Tijekom rujna 1944. odbori JNOF-a

45 *Grada*, Knjiga IX, dok. br. 17, 100.

46 Lengel-Krizman, „O nekim pitanjima organizacije“, 200.

47 Isto, 204; Barbarić, „Pregled djelatnosti organizacija NOP-a.“, 134.

48 Lengel-Krizman, „O nekim pitanjima organizacije“, 210–211.

49 Isto, 212.

50 *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 34, 164.

su preko svog Mjesnog, 25 kotarskih i 117 osnovnih odbora okupljali sličan broj ljudi koji je iznosio 497 članova i 2307 aktivista.⁵¹ Iako nakon tog perioda gotovo da i nema sačuvanih podataka o brojčanom kretanju odbora i njihovih članova, povjesničarka Narcisa Lengel-Krizman navodi kako se „prema nekim dokumentima čini da krajem 1944. u gradu djeluje oko 600 odbora JNOF-a.“⁵²

Vanpartijske organizacije uključivale su još AFŽ, SKOJ, USAOH te Vojne odbore. Prve dvije organizacije imale su zadaću da na široj osnovi okupljaju antifašiste u organizacijama koje su bile prilagođene skupinama koje se nastojalo privući u NOP, dok je treća organizacija imala za cilj i logističku i obavještajnu djelatnost unutar vojnih snaga NDH.

AFŽ Zagreb je okupljao žene u Zagrebu. Njegova najviša instanca bio je Mjesni odbor u koji su ulazile članice Kotarskih odbora AFŽ-a koji su odgovarali rajonskim podjelama. Kotarski odbori su onda držali vezu s odborima na svom definiranom području. MK KPH smatrao je da je rad Mjesnog odbora, a onda i njegovih nižih instanci nezadovoljavajući. Falilo je dosta materijala pa je ocjena da se premalo politički radilo sa ženama koje stoga nisu pravilno shvaćale liniju NOB-a, posljedica čega je bila nedovoljna obuhvaćenost žena u Zagrebu.⁵³ Bio je to standardni prigovor koji se lako mogao prebaciti svakoj partijskoj i vanpartijskoj organizaciji u gradu početkom 1944. godine. U ožujku je AFŽ obuhvaćao 174 članice i 503 simpatizerke, a održano je ukupno 57 kućnih konferencija. Od svibnja do kolovoza poseban rad sa ženama prekinut je zbog pogrešno tumačenih uputa CK KPJ pa je rasformiran AFŽ⁵⁴, a zaključak savjetovanja u Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku je išao u smjeru da se dotadašnje aktivističke priključe NOO-ima te da se sve žene koje rade u konspirativnim uvjetima primi u partiju. AFŽ je ponovo osnovan u kolovozu 1944. kada se partijska i vanpartijska organizacija praktički diže od nule. U tim okolnostima se odbori AFŽ-a priključuju radu odbora JNOF-a.⁵⁵

Razni partijski izvještaji iz Zagreba tijekom 1944. godine tretiraju i definiraju SKOJ kao vanpartijsku organizaciju. Važno je istaknuti da je organizacija SKOJ-a, u odnosu na druge već spomenute vanpartijske organizacije, imala vrlo jasno istaknutu ideološku strukturu a članovi SKOJ-a bili su oni aktivisti koji su na određeni način aspirirali članstvu u partiji slažući se i identificirajući s partijskim političkim programom. Iako su u kontekstu Zagreba te linije bile nešto poroznije zbog specifičnih uvjeta funkcioniranja, SKOJ je isprva bio važan dio organizacije NOP-a, a onda i same partijske organizacije jer je iz njega regrutirano partijsko članstvo. Reorganizacijom u proljeće 1943. godine SKOJ je podijeljen, s obzirom na područje rada, na tri rukovodstva tako da je nadalje postojao

51 Lengel-Krizman, „O nekim pitanjima organizacije“, 212.

52 Isto, 213.

53 *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 66, 346.

54 Za puno detaljniju analizu ukidanja AFŽ-a u Zagrebu vidi Blasin, „Majke, žene, sestre!“, 208–211..

55 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 179; *Grada*, Knjiga IX, dok. br. 17, 102; Isto, Knjiga IX, dok. br. 170, 944.

radnički, studentski i srednjoškolski SKOJ.⁵⁶ U izvješčaju MK KPH za Zagreb nalazimo šturu informaciju da je Mjesni komitet SKOJ-a, koji je rukovodio organizacijom uključivao troje članova od kojih je svaki predstavljao jedno rukovodstvo. Zadaci koji su se tada postavljali pred SKOJ bili su „formiranje skojevskih grupa i odbora USAOH-a, organiziranje USAOH-a, organiziranje radničke omladine po rajonima/partijskim“ te bitan zadatak koji je trebao definirati karakter aktivista i njegovog rada na način da je podrazumijevao „točno fiksiranje tko je skojevac, a tko član USAOH-a“.⁵⁷ Za provale koje su pogodile partiju u travnju, svibnju i lipnju 1944. godine gradska organizacija najveću je odgovornost pripisivala SKOJ-u zbog njegove konstantne izloženosti padovima. Nakon travanjskog pada Božene Hršak, sekretara MK SKOJ-a, do jeseni 1944. godine nije se ni pokušavalo pristupiti organiziranju SKOJ-a. Od toga se odustaje zbog ponovnih provala krajem 1944. i početkom 1945. godine. Od travnja 1944. godine s mladima se radilo tako da ih se vezalo uz partijske odbore, NOO-e odnosno kasnije odbore JNOF-a.⁵⁸

Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) trebali su biti odbori koji bi okupljali antifašiste u jednoj organizacijskoj jedinici kao što je ulica, školski razred, klub ili nešto slično. Odbori USAOH-a zamišljeni su kao „elastične“ organizacije putem kojih bi se mladi ljudi politički povezivali bez rigoroznih organizacijskih i hijerarhijskih formi. Na taj bi način ti odbori bili otporniji na provale. Od članova odbora koji bi se pokazali kao najsposobniji stvarale bi se skojevske grupe što bi značilo onda i ozbiljniji tip angažmana i organiziranja. SKOJ Zagreba kritiziran je od nadređenih instanci da je u USAOH kopirao organizacijski obrazac SKOJ-a te nametnuo krutu organizacijsku formu što je trebalo popraviti. U travnju su djelovali odbori USAOH-a na sveučilištu i u raznim srednjim školama, koji su okupljali 102 člana na sveučilištu i 267 po srednjim školama. Odbori USAOH-a se ukidaju s raspuštanjem SKOJ-a u proljeće 1944., no od kolovoza ponovo pokušavaju revitalizirati.⁵⁹

Vojni odbori bile su organizacije unutar oružanih snaga NDH koje su radile

„na prikupljanju novca, oružja, sanitetskog materijala, lijekova, obuće i odjeće, vojničkih odora, uredskog materijala, tiskarskih strojeva, telefona, radiostanica i drugih aparata, a nabavljali su i razne obrasce, iskaznice i propusnice koje su se umnožavale i falsificirale. Usput su prikupljali informacije vojno-obavještajnog i političkog karaktera, ali samo su neki bili uključeni u obavještajnu mrežu MK KPH Zagreb.“⁶⁰

56 Bakrač, „Ne smijemo ih zaboraviti“, 28.

57 Grada, Knjiga VIII, dok. br. 66, 349.

58 Baltić, „Ponovo u Zagrebu“, 132–133; Lengel-Krizman, „Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu“, 160–161; Grada, Knjiga IX, dok. br. 170, 944–945.

59 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 172–173; HDA, GK SKH ZG, kutija 364, 234–1944; Lengel-Krizman, „Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu“, 159–160.

60 Iako obavještajna aktivnost nije u centralnom fokusu rada, bitno je istaknuti kako je to bio jedan od ključnih zadataka koji se stavljao pred zagrebačku organizaciju NOP-a tijekom cijelog ratnog perioda. Način i organizacija obavještajnog rada

Neki su organizirali i sabotaže (namještanje oštećenja na vozilima, oružju i zrakoplovima, eksplozije skladišta, itd.)⁶¹

Početkom 1944. godine dvadesetak vojnih odbora je bilo povezano u mrežu kojom je rukovodio Mjesni vojni odbor i tri glavna vojna odbora.⁶² Putem vojnih odbora radilo se na povezivanju simpatizera NOP-a unutar vojske NDH, najčešće unutar domobranstva, koje je znalo rezultirati prelaskom cijelih jedinica domobrana u redove Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije tijekom 1944. godine.⁶³

Osnovna razvojna dinamika NOP-a tijekom 1944. godine

Čini se da se u drugoj polovici 1943. godine partijska organizacija uspjela konsolidirati nakon napada kojima je gotovo u kontinuitetu bila izložena od kraja 1941. godine. Već spomenuta Lepa Perović (Zina) primjećuje kako se u drugoj polovici 1943. godine, osim provale gotovo cijele organizacije na željeznici, nije dogodila nijedna veća provala unutar organizacije.⁶⁴ Partijska organizacija na željeznici bila je izuzetno važan dio šire organizacije u gradu pa je taj udarac bio sasvim sigurno velik, ali indikativno je da se druge organizacije nisu našle pod udarcima sličnih razmjera. U jednom od partijskih izvještaja iz prosinca 1943. godine ističe se kako se partijsko članstvo povećalo sa 72 člana u studenom na 93 člana u prosincu⁶⁵ što govori u prilog tezi o kratkotrajnoj konsolidaciji partijske organizacije pa onda i organizacija NOP-a nakon što su se od siječnja do kolovoza 1943. godine „zaredala skoro neprekidno hapšenja i provale.“⁶⁶ U međuvremenu je Lepu Perović na poziciji instruktora naslijedio Milan Mišković koji je iz Slavonskog Broda u Zagreb prebačen u studenom 1943. godine. Nakon inicijalnog upoznavanja organizacije i njezinog rada, Mišković je rukovođenje gradskom organizacijom preuzeo nešto prije nove 1944. godine.⁶⁷ Što se pak brojnosti partijske organizacije tiče, nije se previše mijenjala u narednom periodu.

mijenjali su se kroz ratne godine. Važno je naglasiti kako su u obavještajnom sustavu veliku i gotovo ključnu ulogu odigrali Vojni odbori i nezavisni obavještajci koji su djelovali preko svojih veza. Od rujna 1944. godine i osnutka Povjereništva OZN-e za Zagreb, pred organizaciju se nameću zadaci skupljanja obavještajnih podataka vezanih uz gospodarske subjekte i njihove proizvodne kapacitete kao i zadatak stvaranja popis suradnika NDH, a sve u cilju efikasnije normalizacije nakon preuzimanja vlasti i kažnjavanja ratnih zločina. Vidi: Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 258–267; HDA, OZNA, 4.3.2., 2.

61 Boban, „Vojno-obavještajni rad“, 349.

62 Isto.

63 Domobranski bojnik Antun Božičković u noći sa 12. na 13. rujna 1944. godine uspio je prebaciti iz Maksimira u partizane cijelu svoju grupu od nešto više od 200 ljudi koja je uključivala 20 časnika i 43 dočasnika. Vidi: Colić, „Simpatizeri NOP-a u domobranstvu“, 276; Petričević, „Osudeni na smrt“, Petričević, „Uzbuna u ponoć“.

64 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-66/1253.

65 Isto, kutija 1, KP-67/1265.

66 Isto, kutija 1, KP-66/1253.

67 Petričević, „Milan Mišković zamjenjuje Lepu Perović“.

U siječnju se organizacija brojčano podigla na 100 članova.⁶⁸ U veljači je partijska organizacija brojila 96 članova⁶⁹, isti taj broj zadržan je i krajem ožujka.⁷⁰ Takva situacija drastično se izmijenila uslijed provala koje su se odvijale od travnja do lipnja 1944. godine.

U zadnjem izvještaju koji će Franjo Krčmarek (Tošo), politički sekretar MK KPH Zagreb, napisati prije uhićenja krajem svibnja 1944. godine može se vidjeti da se partijska organizacija nalazi pod udarom, prije svega njezin MK KPH čiji se sastav morao mijenjati zbog uhićenja njegovih članova tijekom travnja. No tadašnji padovi nisu se toliko vidjeli u promjenama u članstvu koje je krajem svibnja 1944. godine još uvijek iznosilo 88 članova partije.⁷¹ Povjerenstvo je krajem ožujka procjenjivalo da je u gradu preko raznih odbora organizirano oko 728 ljudi dok su oni svi skupa na razne načine zahvaćali ukupno 3036 antifašista.⁷² Drastična razlika vidljiva je iz izvještaja za kolovoz, koji je ujedno i zadnji sačuvani partijski izvještaj koji je pratio dotadašnji standardni obrazac partijskog obavještavanja MK KPH Zagreb prema Povjerenstvu CK KPH. Prema navedenom izvještaju, partija je imala 58 članova od kojih je većina bila bez ikakvog partijskog staža. Važno je primijetiti kako su u svojstvu kandidata za članstvo bila ukupno 53 aktivista.⁷³ Takva situacija bila je posljedica jednog od najvećih uhićenja u zagrebačkoj organizaciji dotad. Ujedno je to i zadnji dokument toga tipa koji nam može pomoći u rekonstrukciji brojčanog kretanja partijske organizacije u gradu Zagrebu. Za pretpostaviti je da se brojka članova partije kretala u prosjeku od oko osamdeset članova do kraja rata. To je ujedno i najskromnija procjena članstva s obzirom na to da se po oslobođenju početkom svibnja 1945. godine javilo 118 članova partije koji su u to vrijeme bili u Zagrebu, od kojih trinaestorici nije priznato članstvo, a devetorica su bila isključena.⁷⁴

Anatomija pada kao anatomija funkcioniranja

Iako s pravom možemo konstatirati kako period partijskog organiziranja od jeseni 1943. do travnja 1944. godine nisu karakterizirali veliki organizacijski potresi nastali kao posljedica padova i provale organizacije, to nipošto ne znači da padova nije bilo. Zapravo, pojedinačni padovi su se događali na dnevnoj razini. Uhićenja od strane ustaškog represivnog aparata bila su normalizirana svakodnevica svakog zagrebačkog ilegalca, što najbolje potvrđuje osvrt Milana Miškovića po povratku s konzultacija na oslobođenom teritoriju u kojem neuzbuđenim tonom primjećuje kako „za vrijeme našeg

68 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1289.

69 Isto, kutija 362, 194-1944.

70 *Grada*, Knjiga IX, dok. br. 17, 99.

71 Isto, Knjiga IX, dok. br. 17, 934-935; Veber, „Dogadaji iz 1944. godine“, 235.

72 HR-HDA-1220, „Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske“ (HDA, CK SKH), kutija 12, KP-33/2204.

73 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-67/1375.

74 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 136.

odsustva nije ovdje osim manjih uobičajenih padova bilo nikakvih važnih promjena“.⁷⁵ Svakodnevnica aktiviste NOP-a u Zagrebu, a koju je dijelio i Milan Mišković, bila je sve samo ne bez potresa pa su tako tijekom veljače 1944. godine grad morali napustiti Dragan Carić (Ozren) i Vinko Nederal, politički i organizacijski sekretari MK KPH, zato što je procjena bila da su ugroženi i kompromitirani u gradu.⁷⁶ Mišković primjećuje kako će odlazak njih dvojice uvelike oslabiti gradsku organizaciju, što potvrđuje i izvještaj MK KPH koji tvrdi da se njihov odlazak najviše osjetio u radu zato što „nije bilo sposobnih drugova koji bi te dužnosti mogli vršiti kao što su to činili Carić i Nederal“.⁷⁷

Kako je vrijeme odmicalo ustaški represivni aparat postajao je sve efikasniji u obračunu s ilegalnim mrežama u Zagrebu. Budući da je NDH gubila bitku u provinciji, represivni aparat se koncentrirao na gradska središta u kojima je nastojao suzbiti partizanski pokret tako što je preko gradskih organizacija nastojao plasirati svoje agente u partizanske jedinice. Također, početkom 1944. godine dolazi do tješnje suradnje između obavještajne službe NDH i dijela redarstva NDH zaduženog za suzbijanje komunističke djelatnosti, a čiji je cilj bila bolja i efikasnija infiltracija u samu ilegalnu mrežu i preko nje u partizanske jedinice ili nadređene organizacije NOP-a.⁷⁸ Efikasnost ustaške represije u Zagrebu možda najbolje ilustrira jedan od izvještaja iz Zagreba tijekom 1944. godine u kojem se ističe kako se ilegalac u gradu ne može održati, dok se rad ustaške policije ocjenjuje boljim od Gestapa.⁷⁹

Iz svjedočanstva preživjelih zagrebačkih aktivista i sačuvane krizne korespondencije usred i poslije provala možemo vidjeti da je uobičajeni postupak partijske organizacije, ili onoga što je ostalo od nje, nakon ili tijekom svake provale bio odakle je provala došla i koga je sve zahvatila kako bi se pravovremeno reagiralo tako da bi se ugrožene članove, a za koje se pretpostavljalo da su ugroženi jer su imali vezu s uhićenima, odmah slalo van grada. Na taj se način provala nastojala zaustaviti. Obično bi ti ugroženi članovi, ako su bili svjesni da im prijeti opasnost, otišli u duboku ilegalnost što je podrazumijevalo da bi se sakrili negdje u gradu gdje ih policija ne bi tražila te bi se po uspostavljanju veze izvukli nekim kanalom van grada. Na taj način je gradska organizacija NOP-a osiguravala da se provala ne proširi na cijelu organizaciju.⁸⁰ Također, kako bi se provale smanjile, unutar NOP-a Zagreba se razvijala kultura „dobrog držanja“ na policiji koja je imala svoje korijene u Komunističkoj partiji još iz predratnih dana. Da li se netko dobro drži na policiji se provjeravalo preko obavještajne mreže ako je za to bilo mogućnosti ili se vidjelo po tome padaju li ljudi koji su bili s uhićenikom na vezi. Tijekom perioda kojim se bavimo svjedočimo velikom broju slučajeva u kojima

75 Petričević, „Prijedlozi o zamjeni“.

76 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1268; Isto, kutija 1, KP-67/1277; *Grada*, Knjiga IX, dok. br. 17, 103.

77 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1278; *Grada*, Knjiga IX, dok. br. 125, 674.

78 Kovačić, „Djelovanje obavještajne službe“, 385–87.

79 HDA, OZNA, 2.212., 96.

80 Duda, „Rad u mjesnom komitetu“, 276; Krunic, „Moj rad u Zagrebu“, 286.

je određeni dio uhićenika nakon mučenja priznao svoju djelatnost i otkrio svoje suradnike. Razloge takve dinamike možemo pronaći u izvještaju Lepe Perović, koji je sastavila po završetku svog mandata kao instruktorka CK u Zagrebu, a u kojem primjećuje kako je krajem 1943. godine porasla učestalost mučenja prilikom policijskih obrada osumnjičenika za komunističku djelatnost.⁸¹

Čini se da su se velike provale s kraja svibnja i početka lipnja počele spremati već u travnju. Tijekom travnja je uhićena posljednja sekretarica Mjesnog komiteta SKOJ-a, Božena Hršak (Katarina) koja je umrla nakon dva dana mučenja na policiji. Nakon smrti Božene Hršak MK SKOJ-a nije postojao sve do jeseni 1944. godine kada je sa zadatkom ponovnog osnivanja komiteta u Zagreb upućena Vera Cvetković koja je grad morala napustiti tijekom siječnja 1945. uslijed provala koje su zadesile gradsku organizaciju, prije svega MK KPH.⁸² Iako je organizacija SKOJ-a i prije velikih provala proživljavala stanovito nepovjerenje partijskih aktivista u Zagrebu, a onda i viših partijskih razina van grada, čini se da je nakon spomenutih provala povjerenje u rad s organizacijama mladih sada palo na jednu posebno nisku razinu te je završilo kao posljednje na listi prioriteta koji su se nakon svibanjskih i lipanjskih provala svodili na podizanje organizacije praktički ispočetka. U već citiranom izvještaju iz rujna tvrdi se da „nakon zadnjih provala koje su zapravo došle od SKOJ-a, vrlo je teško prodrijeti među omladinu. Glavna poteškoća je u tome, što se ljudi koji rade u organizaciji boje raditi sa omladinom iz gore navedenih razloga.“⁸³ Provala se proširila na dijelove MK KPH Zagreb pa je tako član MK Marko Miličić (Ernest) ubijen na ulici dok je dvoje članova Ivan Darević (Andrija) i Božena Žakman (Maca) uhićeno, a Vlado Hus (Krešo) morao je pobjeći iz grada zbog prijetnje uhićenja. Od cijelog MK ostalo je samo dvoje članova, Franjo Krčmarek (Tošo) i Ruža Crnković (Erna), koji su onda preuzeli uloge političkog i organizacijskog sekretara. MK je popunjen s još četvero članova za koje tadašnji politički sekretar Franjo Krčmarek (Tošo) donosi ocjenu „da su mladi partijci, tako da ni jedan nije više od 8 mjeseci partijac“.⁸⁴ Ubrzo su krajem svibnja uhićeni i Krčmarek i Ruža Crnković pa zatim i još troje članova mladoga MK, Jasna Ilijanić (Sitna), Ivan Gađo (Zdenko) te Emica Cekurić (Cila).⁸⁵

Sve se to odvija neposredno kada traje primopredaja terena između dvaju instruktora Povjerenstva, Miškovića i Vebera.⁸⁶ Mišković je prisiljen izaći iz Zagreba odmah po padu članova MK koje je poznavao i koji su poznavali njega. I kao da sam pad cijelog MK nije bio dovoljna katastrofa, nekoliko dana poslije na jednom su sastanku MNOO-a na Trešnjevci uhićeni svi sudionici, a nakon policijske obrade gotovo

81 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-66/1253.

82 Baltić, „Ponovo u Zagrebu“, 244; Hrženjak, „Posljednji sekretar MK SKOJ-a“, 277; Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942–1945.“, 78.

83 HDA, GK SKH ZG kutija 2, KP-67/1375.

84 *Grada*, Knjiga IX, dok. br. 170, 935.

85 Veber, „Dogadaji iz 1944. godine“, 236; Duda, „Rad u mjesnom komitetu“, 273.

86 *Grada*, Knjiga X, dok. br. 32, 163.

polovica organizacije NOP-a u partijskim i vanpartijskim organizacijama.⁸⁷ Sveukupno su uhićene 53 osobe koje su sve bile važan dio partijske i vanpartijske strukture NOP-a. Neposredno po tom uhićenju, Veber počinje jedan od izvještaja konstatacijom da je „odrezan od svijeta“.⁸⁸ Gotovo nije bilo osnovne gradske ćelije koja nije izgubila člana. Od šest članova MK KPH Zagreb samo Josip Duda (Petar) nije bio uhićen te je uslijed opasnosti morao izaći iz Zagreba. On u svojim sjećanjima pretpostavlja da je razlog iz kojeg tada nije uhićen taj što ga nitko od članova MK KPH s kojima je radio nije osobno poznao niti je znao njegovo pravo ime.⁸⁹ Sada se partijska organizacija doslovno našla u poziciji da nije imala odakle popuniti upražnjena mjesta jer je cijela organizacija uništena do razine osnovnih partijskih ćelija. U jednom izvještaju iz rujna Veber tvrdi da su „otišli radi ugroženosti skoro svi članovi rajonskih komiteta van, tako da niti jedan rajonski komitet i niti jedna ćelija nije ostala čitava“.⁹⁰ Duda kaže da se nakon desetak dana od uhićenja njegovih drugova i drugarica iz MK KPH sastao s Veberom kojeg je jedva uspio pronaći u gradu. Na tom sastanku pričali su o sastavu novog MK KPH, pa Duda primjećuje kako „velikog izbora nismo imali, jer su, uglavnom, svi stariji članovi partije koji su imalo bili kompromitirani ili je postojala opasnost od provale, morali napustiti Zagreb“.⁹¹ Koliko je situacija bila akutna najbolje se vidi iz stava koji je Veber zauzeo po pitanju Vikice Tučkorić (Majde). Naime, Vikica Tučkorić bila je jedan od rijetkih preostalih iskusnih partijskih aktivista u gradu. Kad je Veber prvi puta ulazio u Zagreb sastao se s Miškovićem u njezinoj kući gdje je živjela s mužem Brankom Tučkorićem, također partijskim aktivistom i njihovom kćerkom Vesnom.⁹² Kad su postale jasne sve dimenzije pada koji se dogodio početkom lipnja, iz povjerenstva su tražili da se Vikica, zajedno sa svim drugim ugroženim partijskim kadrovima, izvuče van grada. Veber je tvrdio da ona nije ugrožena te da mu je bez nje u gradu „potpuno onemogućen rad“.⁹³

Iako su žene tijekom cijelog ratnog perioda bile važan dio NOP-a u Zagrebu i van njega, od kraja ljeta 1944. godine vrijednost ženskih kadrova postaje još veća. Posljedica je to promjena na široj vojnostrateškoj konstelaciji s obzirom na to da je snažnim napredovanjem Crvene armije prema zapadu njemačka grupa armija E na jugoistoku postala izložena okruženju i posljedičnom uništenju u slučaju da ostane na području Grčke i Albanije. Kako bi se taj scenarij spriječio, jedinice je trebalo izvući iz potencijalnog okruženja preko Jugoslavije, pa je stoga Zagrebom prolazila velika količina njemačke vojske u povlačenju što je dodatno smanjivalo manevarski

87 HDA, GK SKH ZG, kutija 362, 193-1944.

88 Veber, „Događaji iz 1944. godine“, 237.

89 Duda, „Rad u mjesnom komitetu“, 273.

90 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-67/1375.

91 Duda, „Rad u mjesnom komitetu“, 276.

92 Vikica Tučkorić (Majda) bila je izgleda jedan od svijetlih primjera održavanja konspiracije u zagrebačkim okolnostima. Tako njezin muž u svojim sjećanjima ističe da su oboje bili članovi partije, ali to si međusobno nisu rekli niti su znali. Vidi: Tučkorić, „Moj rad u oslobodilačkom pokretu“, 170.

93 *Grada*, Knjiga x, dok. br. 38, 185.

prostor aktivistima NOP-a.⁹⁴ Uvidjevši tu situaciju, Tito je odustao od ideje napada na Zagreb s partizanskim snagama u njegovoj okolini, o čemu je razmišljao nakon potresa koji je u NDH izazvao puč Lorković–Vokić. Odustajanje od te akcije argumentirao je ocjenom da su „njemačke snage kod nas još jake. Odstupajući, one će naše sjeverozapadne dijelove duže držati“.⁹⁵ Postoji i sjećanje Dragutina Kosovca u kojem, osvrćući se na svoj ilegalni rad 1944. godine, ističe da je „nama — ilegalnim radnicima — 1944. bilo vrlo teško raditi i održati se u gradu jer je u nj stizalo sve više neprijateljskih vojnika i agenata koji su se povlačili pred jedinicama NOV-a“.⁹⁶ S druge strane, ohrabren uspjemom svoje ofenzive u okolici Zagreba u proljeće, ali i zabrinut zbog uzmaka jedinica svojih saveznika, Pavelić je pokrenuo opću mobilizaciju tijekom ljeta 1944. godine što je u Zagrebu, prema Veberu, izgledalo doslovno kao „lov na ljude“ u kojem „kupe ljude koji im se čine sposobni za vojsku“.⁹⁷ Čak ni posebna oslobođenja od vojne službe nisu vrijedila.⁹⁸ Predviđajući da će „racije biti sve češće s obzirom na njihov položaj na frontovima“, bili su u partijskoj organizaciji prisiljeni mijenjati uobičajene načine rada. S obzirom na izloženost muškaraca Veber je preko Vojnih odbora u domobranstvu nabavio domobranksku uniformu, čija im je nabavka predstavljala „najmanje teškoća“, te se na taj način kretao po gradu sve do napuštanja Zagreba u prosincu 1944. godine. Lažne legitimacije izrađene su mu u partijskoj tehnici za krivotvorenje koju je vodio Josip Lukatela (Feliks).⁹⁹ Kako bi se prije svega izbjeglo da muški aktivisti NOP-a budu izloženi prisilnoj mobilizaciji ili uhićenju, zagrebačka organizacija stavila je još veći naglasak na uključivanje žena u ilegalni rad. U periodu konsolidiranja nakon provale vrlo brzo su se posvetili organiziranju žena pa su tako „uočili nedostatke i sektaštvo u organizaciji, po primanju članova, a naročito žena. Tu će biti najveća poteškoća na koju nailazimo, jer drugovi zbog stalnih racija ne mogu da rade, a žena skoro i nemamo.“¹⁰⁰ Bila je to katastrofalna posljedica prestanka posebnog rada sa ženama i ukidanja AFŽ-a koje se dogodilo neposredno prije velikih provala.

Mjesni komitet koji je osnovan nakon pada u lipnju obuhvaćao je šest članova, a na čelu su mu bili Marko Anić (Tomo) kao politički sekretar i Vikica Tučkorić (Majda) kao organizacijska sekretarka. Ostali članovi bili su Ivan Krunić (Duje), Štefica Mutak (Lela), Đuro Čutić (Žarko) i Josip Duda (Petar) koji je ubrzo morao napustiti tu poziciju zbog ugroženosti.¹⁰¹ Iz odgovora kojim se Veber branio pred optužbama Povjerenstva da se upustio u pojedinosti umjesto da taj

94 Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj*, 110–13; HDA, GK SKH ZG, kutija 362, 186-1944.

95 Citirano u: Goldstein, *Zagreb*, 308.

96 Citirano u: Isto, 271.

97 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1307.

98 Isto, kutija 1, KP-67/1306.

99 Petričević, „Specifični oblici života ilegalca“; Petričević, „Srećom nije bio agent“.

100 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-67/1326.

101 Duda, „Rad u mjesnom komitetu“, 276; HR-HDA-1372, „Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta“ (HDA, MG), bez dat., 12/VI-51.

posao delegira niže u organizaciji primjećujemo koliko je, zapravo, novo rukovodstvo mlado. On ističe kako u novom MK postoje dva člana „koji do sada uopće nisu radili u organizaciji“ te poentira da „je lako to bilo dok [je] bilo na raspoloženju ljudi, a vi sami najbolje znadete što je preostalo“.¹⁰² Sredinom rujna Veber konstatira da „mobilizacija sada već poprilično klapa samo ima na nekim mjestima uskogrudnosti. Najveća poteškoća je još uvijek skretanje sa NOB linije i sektašenje.“¹⁰³ Takva situacija se direktno vezala uz greške koje su učinjene u kasno proljeće kada je „organizaciono pitanje AFŽ-a bilo krivo shvaćeno i tumačeno, tj. radilo se na raspuštanju AFŽ-a i uklapanju žena u NOO-e. To je dovelo dotle, da sada ne postoji niti jedan odbor AFŽ-a.“¹⁰⁴ U svakom slučaju, postalo je jasno da se zbog svih novih ljudi koji su prilazili organizaciji NOP-a u Zagrebu mora poraditi na njihovom obučavanju kako bi se organizacija ojačala. Stoga se pristupilo organiziranju kurseva koji su održavani u gradu ili u Povjerenstvu pa su tako slane drugarice koje su „tek primljene u partiju ali su do sada radile u organizaciji u Zagrebu“.¹⁰⁵ Ne iznenađuje da se zagrebačka organizacija našla pred takvim problemima. Oni su proizlazili iz činjenice da je organizacija pred nekoliko mjeseci doslovno bila pometena. Kako bi se dodatno ojačalo organizaciju prvo je s oslobođenog teritorija poslana Ankica Kežman (Vesela)¹⁰⁶ pa onda Paula Martinčić (Seka). Obje su radile s rajonskim komitetima kako bi pomogle u njihovoj organizaciji. U grad je još poslana Vera Cvetković-Majer (Ruža)¹⁰⁷ koja je imala sličan zadatak u radu s rajonskim komitetima i u pokušaju organizacije SKOJ-a.¹⁰⁸ Javljali su se i problemi u shvaćanju funkcije odbora JNOF-a pa tako nalazimo ocjenu „da se politička linija i program JNOF-e u rajonskim komiteta ispravno shvaća, dok se po kotarevima i odborima još uvijek ne mogu otresti prijašnjih naziva NOO-a, te moramo konstatirati da uloga JNOF-e u Narodnooslobodilačkoj borbi najširim masama nije još posve jasna“.¹⁰⁹ Povjerenstvo je nalagalo da se pristupi osnivanju plenuma JNOF-a koji bi uključivao četrdesetak ljudi, a koji bi bili ugledni članovi zajednice ujedinjeni zajedničkim antifašističkim nazivnikom. Sada se u isto vrijeme trebalo koncentrirati na posao konsolidacije veza u organizaciji, izgradnju kadrova i ono što se od viših foruma u partiji predstavljalo kao primarni zadatak — mobilizaciju.

Kombinacija ustaške beskrupulozne represije i aktivističkog neiskustva aktivista NOP-a je situacija koja se često događala u Zagrebu i koja je u pravilu imala negativan ishod po aktiviste NOP-a. Jedna takva situacija dogodila se u rujnu kada su članovi NOO-a koji

102 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-67/1367.

103 Isto, kutija 2, KP-67/1371.

104 Isto kutija 2, KP-67/1375; vidi Blasin, „Žene, majke, sestre!“

105 Isto, kutija 2, KP-67/1371.

106 Vesela je u kolovozu napustila grad zbog opasnosti od hapšenja. Vidi: Kežman, „Upućena sam na partijski rad“, 257.

107 Cvetković-Majer, „Instruktor rajonskog komiteta“, 258–60.

108 Veber, „Dogadaji iz 1944. godine“, 248.

109 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-67/1375.

su nazvali „Šumska jagoda s križem“ dobili naredbu da se povuku sa svojih dužnosti te da se pridruže partizanima. Tri mlada člana tog odbora koji su do tada radili na nabavci medicinskog materijala i prebacivanju drugih u partizane odlučili su to proslaviti u jednoj gostionici na Sv. Duhu. Po povratku iz gostionice u noći su se slučajno susreli s domobranskim oficijom kojeg su napali. Domobranski je oficir hicem u glavu ubio jednog od mladića dok je drugog uspio raniti, a treći je uspio pobjeći neozlijeđen. Ranjeni mladić se uspio prebaciti u partizane dok su neozlijeđenog uhitili domobrani u potrazi za napadačima. U kasnijoj istrazi OZN-e taj mladić doveden je u vezu s padom Vikice Tučkorić s obzirom na to da je na policiji pod pritiskom prokazao svoje suradnike. Vikica Tučkorić u to je vrijeme bila organizacijski sekretar MK KPH Zagreb. Ona je uhićena ispred Hrvatskog narodnog kazališta 7. listopada u trenutku kada je išla na vezu sa sekretarom nekog od rajonskih komiteta. Bila je mučena tijekom ispitivanja, ali nije izdala nikoga. Na kraju je obješena 28. listopada s još deset talaca kod Sv. Helene. Ustaško redarstvo uopće nije bilo svjesno da su uhitili organizacijskog sekretara MK KPH.¹¹⁰ U izvještaju kojim je Veber javio vijest da je Vikica Tučkorić obješena stajala je i njegova iskrena ocjena njezine važnosti, naime, on smatra da je „svakako potrebno da joj se posveti članak u Naprijed jer je jedna između onih drugarica koje mi danas ovdje ne možemo nadoknaditi. Vršila je dužnost org. sekretara i dala sve od sebe da se sredi stanje nakon letošnjih događaja. Posvetila se je bila potpuno tom radu.“¹¹¹ Potvrđuje to i sačuvano pismo koje je slala svom mužu krajem kolovoza, a koji se tada već nalazio na slobodnom teritoriju. U pismu ga oslovljava sa „dragi moj momče“ te mu javlja kako je „naša pionirka (kćer Vesna, op. a.) zapisana u školu i upravo danas ide prvi puta [...] Ja sam dobro. Imam vrlo mnogo posla pa mi dani brzo prolaze. Na večer, od silnog laufanja i briga, zaspem ko veliki [...]“¹¹²

U trenutku kad se saznalo da je Vikica Tučkorić uhićena pokrenula se velika inicijativa Povjerenstva da se izvuku svi kadrovi iz Zagreba, uključujući i Vebera s kojim je surađivala od njegova dolaska u Zagreb. S obzirom na neuspjeh ustaških vlasti, usprkos mučenju, da saznaju pojedinosti o organizaciji NOP-a u Zagrebu, provale su na Vikici i zaustavljene. No one su otkrile jedan obrazac i način funkcioniranja koje će Povjerenstvo u budućim situacijama zauzimati. Imajući u vidu katastrofu koja je pogodila partijsku organizaciju u provalama iz travnja, svibnja i lipnja 1944. godine, Povjerenstvo je odlučilo svim silama spriječiti ponavljanje sličnog scenarija pa je tako opetovano poslana poruka da „svi koji su ugroženi, trebaju također izaći i to odmah, bez obzira na posao. Ne smijemo dozvoliti da nam se opet desi ista stvar kao prošli puta.“¹¹³

Uz Vikicu Tučkorić obješen je i Jakob Urankar (Ćiro) koji je razmatran za poziciju predsjednika plenuma JNOF-a. S obzirom na taj

110 Paver, „Majdu ne možemo nadoknaditi“; HDA, OZNA, 4.3.10.

111 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-68/1438.

112 Isto, kutija 364, 167-1944.

113 HDA, GK SKH ZG kutija 2, KP-68/1421.

pad i s obzirom na to da se trebalo pristupiti ponovnom formiranju novog sastava MK KPH Zagreb, nikada nije došlo do realizacije ideje plenuma JNOF-a.¹¹⁴ Marko Anić (Tomo), politički sekretar, napustio je Zagreb, a na toj poziciji naslijedio ga je Mato Folnović (Mirkec), dok je nakon pogibije Vikice Tučkorić na poziciju organizacijskog sekretara došla Danica Kleme (Smilja). U sastavu MK KPH ostao je Ivan Krunić (Duje) koji je radio na organizaciji Vojnih odbora, a u sastav MK je ušao Božo Zalković (Jurica) koji će krajem prosinca 1944. biti uhićen te nakon mučenja na policiji i ubijen.¹¹⁵

Veber i njegova nasljednica Živka Bibanović-Nemčić su se prvi put sastali u banci kraj Šloserovih stuba u direktorovom uredu.¹¹⁶ Zbog stalnih prijetnji i racija radi kojih je često trebalo mijenjati stanove, Veber je najviše volio spavati u banci za koju kaže: „[O]bično sam volio spavati u kabinetu direktora. Jedino tu nisam mislio o policiji i opasnostima.“¹¹⁷ Nakon uvođenja Živke Bibanović-Nemčić u posao instruktora Veber je tijekom prosinca 1944. godine napustio Zagreb i preuzeo funkciju u Povjerenstvu. Nakon uhićenja i ubojstva Zalkovića uhićen je i Krunić nakon što ga je otkucala veza s kojom je surađivao na prebacivanju ljudi u partizane.¹¹⁸ U međuvremenu, Folnoviću je naređeno da napusti Zagreb, a ulogu političkog sekretara je preuzela Danica Kleme (Smilja).¹¹⁹ Zbog velikog broja padova, Živka Bibanović-Nemčić pozvana je početkom veljače na konzultacije u Povjerenstvo kako bi se dogovorili oko novonastale situacije i novog postupanja. Tijekom njenog boravka na konzultacijama, u Zagrebu su uhićene i Danica Kleme i Paola Martinčić (Seka) koja je već nekoliko mjeseci radila kao instruktora pri rajonskim komitetima.¹²⁰ Iz zapisnika konzultacija na kojima su sudjelovali Živka Bibanović-Nemčić, članovi Povjerenstva i upravo iz grada izašli članovi partijskih organizacija, vidljivo je da se pristupilo izmjeni rajonskih oznaka jer se vjerojatno sumnjalo da su provale koje su se odvijale od kraja prosinca 1944. pa onda tijekom cijelog siječnja 1945. i početkom veljače povezane s činjenicom da su ustaške vlasti saznale raspored rajona. Također je iz zapisnika vidljivo da je uhićen veliki broj ljudi: od onih u MK KPH do članova rajonskih komiteta, a da su ostali izašli iz grada. Kao zadaci pred Živku Bibanović-Nemčić u tom trenutku su se postavili „rad i konspirativnost Mate (Mjesni komitet, op. a.), naći nove stanove za ilegalce, sve ugrožene poslati van, srediti partijsku organizaciju, formirati svugdje odbore JNOF, naći punktove u gradu“.¹²¹ Iako postoji općeniti zadatak „sređivanja partijske organizacije“, izgleda da se nakon pada Danice Kleme više nije pristupalo osnivanju MK KPH

114 Isto, kutija 2, KP-68/1430.

115 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor Povjerenstva“, 351.

116 Petričević, „Mara preuzima posao“, *Vjesnik*, 24. kolovoz 1971.

117 Petričević, „Sve pogibelniji uvjeti rada“, *Vjesnik*, 13. kolovoz 1971., 6.

118 Krunić, „Moj rad u Zagrebu“, 290.

119 Folnović, „Sekretar mjesnog komiteta“, 284; Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor Povjerenstva“, 355.

120 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor Povjerenstva“, 355–56.

121 HDA, GK SKH ZG, kutija 364, 10-1945.

u Zagrebu. Na sastanku CK KPH krajem ožujka 1945. spomenuto je da je potrebno očistiti cijelu zagrebačku organizaciju,¹²² da bi samo dva dana kasnije na idućem sastanku CK KPH bilo istaknuto kako je gradska organizacija protkana provokatorima, uz konstataciju o nedavnom uhićenju tri provokatora u jednom od zagrebačkih rajona.¹²³ Kao posljedica takvog viđenja situacije u Zagrebu naređeno je da se novi MK KPH osnuje van Zagreba te spremi za rukovođenje po oslobođenju grada koje se dogodilo 8. svibnja 1945. godine, a u kojemu je aktivno sudjelovala i gradska organizacija NOP-a.¹²⁴ U uvjetima kada Jugoslavenske armije jure prema Zagrebu CK KPH je vjerojatno odlučio ne riskirati sa novim gubicima ljudstva u Zagrebu. S druge pak strane, ton rasprave koja se vodila na sastanku CK KPH pokazuje i određeni stupanj nerazumijevanja zagrebačkih uvjeta ilegalnog rada sličan onome koji je u proljeće 1944. godine rezultirao ukidanjem AFŽ-a.

Agitacijske tehnike i problem veza

Ustaški režim NDH u Zagrebu je imao sve mehanizme reprodukcije vlasti na raspolaganju, od suverene kontrole zagrebačkih ulica putem represivnog aparata pa do kontrole javno-medijskog prostora čime je mogao utjecati na mišljenja i stavove svojih građana. Uspješnost zagrebačkog NOP-a u ostvarenju svojih ciljeva je uvelike ovisila o njegovoj mogućnosti da izgradi dovoljno efikasan ideološki aparat putem kojeg će, prije svega među svojim aktivistima, a onda i među širim građanstvom, maksimalno eksploatirati situaciju u kojoj su se tada nalazili NDH i njen ustaški pokret. U retrospektivi, Milan Mišković ističe kako je „situacija naime bila takva da je naš osnovni i najznačajniji zadatak bio i postao — mobilizacija“. Zadatak mobilizacije u partizane postavlja prije svih drugih pa i u odnosu na diverzije¹²⁵,

122 HDA, CK SKH, KP-42-II/3196.

123 Isto, KP-42-II/3205.

124 Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 136; HDA, CK SKH, KP-42-II/3244; Jagić, „8. maj. Oslobođenje!“.

125 Tijekom 1944. godine u Zagrebu su diverzije prešle u drugi plan što se tiče partijske aktivnosti. Bila je to posljedica teške situacije u kojoj se nalazila gradska organizacija tijekom cijelog perioda kojim se bavimo. Većinu diverzija koje su se dogodile u Zagrebu izvodili su razni diverzantski odredi koji su operirali u okolici Zagreba. Neke od diverzija u Zagrebu su: diverzija u Sopnici (prosinac, 1943.), likvidacija gestapovca i špijunke (veljača, 1944.), diverzija na Glavnom kolodvoru (svibanj, 1944.), postavljanje mine u lokomotivu u zagrebačkoj ložionici (srpanj, 1944.), na aerodromu Borongaj onesposobljena tri aviona (kolovoz, 1944.), miniranje vojnog transporta na Glavnom kolodvoru (kolovoz, 1944.), na aerodromu Pleso onesposobljena dva aviona (kolovoz, 1944.), miniranje vojnog transporta na Glavnom kolodvoru (kolovoz, 1944.), eksplozijom uništeno šest kovinotokarskih strojeva u željezničkoj radionici (rujan, 1944.), eksplozija na željezničkom nasipu u Branimirovoj ulici (listopad, 1944.), zapaljeno skladište i pet vagona ogrjevnog drva na Istočnom kolodvoru (listopad, 1944.), eksplozijom uništena zgrada za popravak vagona na Borongaju (listopad, 1944.), eksplozija bombe u Kazališnoj kavani (studenj, 1944.), eksplozija u kinematografu „Tuškanac“ (prosinac, 1944.), diverzija u bunkerima na Trnjanskoj cesti (prosinac, 1944.), likvidacija dva njemačka vojnika (prosinac, 1944.), na aerodromu Plesu uništeno 22 000 kg bombi (prosinac, 1944.), na aerodromu Borongaj onesposobljeno pet aviona (prosinac, 1944.), diverzija na

ali mu je također jasno da uspjeh mobilizacije ovisi o cijelom nizu faktora, jedan od kojih je i propagandni rad, pa stoga odmah nakon mobilizacije ističe zadatak „stvaranja određenog javnog mišljenja“.¹²⁶

U jednom od svojih prvih izvještaja početkom siječnja 1944. godine, Mišković kao instruktor CK KPH primjećuje da „jedan krupni razlog političke zaostalosti kako pojedinih organizacija tako i masa jeste nedostatak ili bolje reći neredovito dolaženje materijala, tako da zbog toga stalno zaostajemo za događajima“.¹²⁷ U izvještaju poslije savjetovanja u Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku krajem ožujka 1944. godine, a u kojem su sudjelovali članovi povjerenstva, Mišković i članovi MK KPH Zagreb zaključuju da „naša partijska organizacija nije usvojila, bolje reći nije upoznata sa našom linijom. Partijska organizacija bila je odvojena od nas (Povjerenstva CK KPH, op. a.). Materijal nije stizao. O.K. [Okružni komitet, op. a.] Zagreb nagomilao je jedna kola materijala određenog za Zagreb, a da uopće nije izvještavao da materijal ne šalje u grad.“ Na kraju zaključuju da je „razumljivo da drugovi u Zagrebu nisu upoznali liniju Partije i da je u njihovom radu i u njihovoj štampi bilo niz krupnih političkih pogrešaka“.¹²⁸ Problemi veza u, prije svega, donošenju i odnošenju materijala, postojat će i nakon što Miškovića zamijeni Norbert Veber (Šaban).¹²⁹ U jednom od prvih izvještaja Veber ističe da je zatekao preko milijun kuna u partijskoj organizaciji koje je trebalo prebaciti na oslobođeni teritorij, ali zbog loših veza taj se novac tamo skupljao i sada predstavlja organizacijski problem jer se tolika količina novca ne da lako prebaciti izvan Zagreba.¹³⁰ Početkom rujna, nakon što je „proglas druga Tita izazvao pravu revoluciju u svim redovima“, novi politički sekretar MK KPH Zagreb nalazi se u sličnim problemima te tvrdi kako nema problema s distribucijom propagandnog materijala u gradu već kao ključni problem ističe njegov nedostatak. Ne samo da je problem nedostatka štampe mobilizacijski problem nego on sada predstavlja i organizacijski problem jer, kako tvrdi, „baš zbog

Glavnom kolodvoru (prosinac, 1944.), miniran vatrogasni dom na Žitnjaku (siječanj, 1945.), diverzija u tvornici akumulatora „Munja“ (siječanj, 1945.), diverzija u tvornici ulja u Branimirovoj (siječanj, 1945.), u Vodnikovoj uništen njemački kamion (veljača, 1945.), eksplozija u Supilovoj ulici (siječanj, 1945.) eksplozija u Deželićevoj ulici (veljača, 1945.), eksplozija na Istočnom kolodvoru (veljača, 1945.), diverzija u tvornici „Kontakt“ (veljača, 1945.), uništena jedna lokomotiva na zapadnom kolodvoru (veljača, 1945.), uništena jedna lokomotiva na nasipu kod Savske ceste (veljača, 1945.), uništena jedna lokomotiva u Kustošiji (veljača, 1944.), uništeno 24 000 kg bombi na aerodromu Pleso (veljača, 1945.), uništen njemački transportni vlak kraj Maksimira (veljača, 1945.), likvidirano šest vojnika u Kustošiji (veljača, 1945.), uništena lokomotiva na Zapadnom kolodvoru (veljača, 1945.), uništena lokomotiva na Glavnom kolodvoru (veljača, 1945.), diverzija u tvornici „Sila“ (veljača, 1945.), diverzija u Kazališnoj kavani (veljača, 1945.), eksplozija u kavani „Medulic“ na Ilici (veljača, 1945.), diverzija u stražarskoj baraci na sv. Duhu (veljača, 1945.), napad na vojnike u Jelenovcu (veljača, 1945.). Vidi: Hariš-Gromovnik, *Dnevnik diverzantskih akcija*, 233, 249, 300, 326, 368, 397, 399, 400, 421; Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 124–130.

126 Petričević, „Milan Mišković zamjenjuje Lepu Perović“.

127 *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 11, 58.

128 Isto, Knjiga IX, dok. br. 17, 98.

129 Lengel-Krizman, „O nekim pitanjima organizacije“, 217.

130 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1297.

nestašice štampe nije nam moguće uspješno prenijeti liniju NOB-e na niže organizacije pa se ista u najširim masama nepravilno tumači“. Kao najveći problem u političkom djelovanju ističe sektašenje koje je bilo razvidno i iz odnosa partijskih aktivista prema zapadnim saveznicima kao i po „lijevim skretanjima“.¹³¹

Za prebacivanje raznih materijala i pošte korištene su najrazličitije metode. Čini se da se radilo o prilično opasnom poslu koji je uključivao dobro poznavanje terena kako bi se izbjeglo standardne mitnice koje su stajale na prilazima gradu, a i sam posao primopredaje materijala sasvim sigurno nije bio jednostavan jer je morao podrazumijevati stanovitu konspiraciju. Dosta konfuzije i neuređenosti oko funkcioniranja veza proizlazilo je iz činjenice da su partizanske jedinice u okolici Zagreba od jeseni 1943. godine eksponencijalno rasle u ljudstvu te su onda i njihove potrebe za materijalom jačale. S druge pak strane, veliki broj Zagrepčana završavao je upravo u tim jedinicama koje su se borile u njegovoj neposrednoj okolici pa su oni na razne načine pokušavali komunicirati sa svojim obiteljima koje su ostale u gradu što je dodatno opterećivalo i ovako prenapregnute komunikacijske kanale. Upravo zbog toga Veber ljutito izvještava „da svaki koji se šta sjeti piskara i šalje svakojake stvari u Zagreb i s time dabome ugrožava ljude s jedne strane, a sa druge opterećuje naše kanale koji nisu u stanju zbog ogromne kontrole da ubacuju tako nužno potrebni materijal/štampu“.¹³²

Uz problem veza jedan od ključnih izazova prebacivanja materijala bila je njegova primopredaja i skladištenje u gradu. Tako Antun Biber (Tehek), sekretar oblasnog komiteta КРН, tvrdi da je „za sada ubačena vrlo mala količina tog materijala, zbog toga, što su velike poteškoće u pronalaženju punktova u samom gradu gdje bi se dostavljao taj materijal“.¹³³ Dosta se materijala vjerojatno i gubilo prilikom prebacivanja jer su instrukcije kuririma nalagale uništavanje kompromitirajućeg materijala u slučaju opasnosti.¹³⁴ Postojali su i slučajevi kad su se veze primarno bavile švercom što im je kurirsku dužnost postavljalo u drugi plan zbog čega su brojne primopredaje kasnile ili se uopće nisu realizirale.¹³⁵

Uz navedene subjektivne slabosti postojale su i ozbiljne objektivne prepreke, kao što su pucanja veza uslijed uhićenja ili odlasci zaduženih ljudi na druge pozicije. Veze su bile fokusirane direktno na pojedine ljude koji su onda u mreži dalje prenosili informacije ili materijal. U slučaju kad bi neka od veza „propala“, što je bio eufemizam za uhićenje ili izlazak iz grada, nerijetko bi trebalo proći dosta vremena dok se ne bi uspostavila neka nova. Bio je to posao koji se u uvjetima zagrebačke organizacije zbog brojnih padova morao obavljati dosta često u 1944. godini. Najeklatantniji primjer jest period neposredno poslije katastrofe koja je zadesila zagrebačku organizaciju u

131 Isto, kutija 2, KP-67/1371; Isto, kutija 2, KP-67/1375.

132 *Grada*, Knjiga X, dok. br. 162, 820; Duda, „Rad u mjesnom komitetu“, 277.

133 *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 8, 47.

134 Draganić-Skorupan, „Bila sam kurir“, 203.

135 HDA, GK SKH ZG, kutija 362, 167-11944; Isto, kutija 1, KP-67/1272.

svibanjskim i lipanjskim padovima nakon čega se Veber nalazi „odre-
 zan od svijeta“.¹³⁶ U takvim okolnostima, ponovno uspostavljanje veza
 unutar same organizacije, a onda i s terenom van grada, bilo je nužan
 preduvjet oživljavanja partijskog rada. Koliko je to bio kompleksan
 posao svjedoči i činjenica da je Veber većinu svojih napora do kraja
 rujna 1944. godine ulagao u uspostavu novih veza i kanala koji bi
 služili za prebacivanje ljudi i materijala u grad i iz njega. Zbog takvog
 načina rada i „gubljenja u sitnicama“, a zanemarivanja širih strateških
 pitanja razvoja zagrebačke organizacije, Veber je bio vrlo otvoreno
 kritiziran pa i ukoren od strane Povjerenstva. Razvila se prava mala i
 vrlo otvorena prepiska u kojoj je Veber branio svoju poziciju ističući
 kako zbog neiskustva kadrova nema nikoga drugoga koji bi se bavio
 tim poslom, a koji je nužni preduvjet za uspjeh mobilizacije koja se
 tada provodila potaknuta Titovim pozivom pripadnicima kvislinš-
 kih vojnih snaga, s izuzetkom onih pod sumnjom za ratne zločine,
 da se priključe partizanima.¹³⁷ Budući da nakon rujna u partijskoj
 korespondenciji ne nailazimo na pritužbe za nefunkcioniranje veza,
 možemo pretpostaviti da je taj problem nakon rujna 1944. godine
 trajno otklonjen. Tome u prilog govori i izvještaj sa sastanka krajem
 rujna u OK KPZ Zagreb u kojem se konstatira da je uspostavljeno
 osam releja kroz koje će se vršiti prebacivanje ljudi u partizane. Pet
 ih je u vrijeme pisanja izvještaja bilo aktivno, a pokretanje naredna
 tri očekivalo se u najskorije vrijeme.¹³⁸ Uostalom, početkom studenog
 1944. godine počela je funkcionirati radio stanica u kući sestara Benel
 na Trešnjevci kojom je do oslobođenja operirala Ljerka Kirac-Dulčić.
 Iako se stanica mogla koristiti samo tri minute dnevno, kako je ustaške
 vlasti ne bi otkrile, uvelike je olakšala prenošenje informacija iz grada
 i u grad.¹³⁹ Što se tiče materijala i pošte, izgleda da su u drugoj polovici
 1944. godine formirana dva punkta na kojima se ostavljao i kupio
 materijal i oni su predstavljali trajno rješenje za vezu između grada
 i nadređenih foruma van grada. Jedan od njih je bila trafika Ljubice
 Bakrač (Leblovce), sestre Borisa Bakrača, kod samoborskog podvo-
 žnjaka prema Samoborskom kolodvoru, a drugi je bila remenarska
 radnja u Heinzelovoj ulici.¹⁴⁰

Kako bi se određeni set političkih pozicija proklamirao prema
 van, bilo je nužno da iste te pozicije usvoje i oni koji će ih zastupati u
 javnosti. Dakle, agitacijski mehanizmi su se prije svega koncentrirali
 na aktivistički kadar, a onda i na ciljani dio građana. Kategoriju akti-
 vista unutar zagrebačkog NOP-a treba shvatiti vrlo široko s obzirom
 na to da su se ljudi uključivali u rad organizacija NOP-a u različitim
 intenzitetima i različitim vremenskim intervalima. Veliki broj aktivista
 koji su bili obuhvaćeni na sastancima NOP-a ili kasnije odbora JNOF-e
 sudjelovao je u radu tih odbora pukim dolascima na sastanke putem

136 Veber, „Dogadaji iz 1944. godine“, 237.

137 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-67/1360; KP-67/1367; KP-67/1378; KP-68/1383.

138 Isto, kutija 362, 167-1944.

139 Petričević, „Endehaški ministri traže kontakt“; Kirac-Dulčić, „Tajna radio-stanica
 na Trešnjevci“, 407; Veber, „Dogadaji iz 1944. godine“, 251; HDA, GK SKH ZG, kutija 2,
 KP-68/1433.

140 Veber, „Dogadaji iz 1944. godine“, 252; Urbančić, „Stan u Radićevoj 74“, 321.

kajih se informirao o različitim aspektima NOP-a i njegove politike. Za članove partije u gradu su organizirani kursevi na kojima ih se upoznavalo s politikom NOP-a i pitanjima komunističke ideologije. No čini se da je i taj tip aktivnosti bio vrlo ograničen jer je gradska organizacija početkom 1944. godine imala samo jednog predavača za njeno provođenje.¹⁴¹ Mišković je u jednom trenutku izrazio svoju duboku skepsu oko funkcionalnosti takovih kurseva s obzirom na to da ih provodi „drug“ koji je u „aktivnom radu vrlo malo učestvovao, pa naravno ne može dati kursistima ono što im je najviše potrebno, a to je kako konkretno treba da se radi u organizaciji“. Uz ključnu organizacijsku naobrazbu po Miškoviću problem je i politička s obzirom na to da su nakon završetka kursa „zapazili da su svi kursisti počeli tumačiti kako je NOB isto što i februarska revolucija iz 1917. godine“.¹⁴² U drugoj polovici 1944. godine događalo se da se pojedine članove partije, za koje se smatralo da bi mogli zadovoljiti na važnim pozicijama unutar organizacije, šalje na oslobođeni teritorij kako bi tamo u puno prikladnijim uvjetima polazili razne „kurseve“ čija je funkcija bila politička i organizacijska izgradnja kadrova.¹⁴³ U prvoj polovici 1944. godine bile su jako popularne kućne konferencije putem kojih su se obrađivale razne teme kao što su „ciljevi narodnooslobodilačke borbe, odluke AVNOJ-a i raskrinkavanje vodstva HSS-a“.¹⁴⁴ Tijekom siječnja 1944. godine na području I. rajona su organizirane konferencije od strane NOO-a i AFŽ-a koje su okupile 120 odnosno 40 antifašista.¹⁴⁵ Kućnim konferencijama, usmenim novinama i putem štampe nastojalo se suprotstaviti fašističkoj štampi koja je imala utjecaj na javno mišljenje.¹⁴⁶

Ipak, te aktivnosti imale su vrlo limitirani utjecaj kad je posrijedi javno suprotstavljanje ustaškom ideološkom aparatu. One su bile puno utjecajnije kao interni mehanizmi ideološke reprodukcije unutar samog članstva i kao platforme na kojima se usvajala politika NOP-a za čije pojedine minucioznosti ponekad i nije bilo sluha što je vidljivo iz nemogućnosti diferenciranja NOO-a i odbora JNOF-e koliko god se na tome trudili inzistirati u Povjerenstvu. Indikativno je da se kao problemi u postupanju članova gotovo stalno ističu sektašenje i nepoznavanje linije NOP-a koja se temeljila na okupljanju svih antifašističkih snaga na što široj osnovi. Kao pokušaj rješavanja te situacije Veber predlaže da se napravi jedan letak u nekoliko tisuća primjeraka koji bi

„[...] u kratkim crtama označio ciljeve NOB-a naročito u vezi sa odlukama trećeg zasjedanja to jest o federalnoj jedinici Hrvatskoj i o tome da se u privatno vlasništvo neće dirati [...]. Na taj način bi mogli u šire

141 *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 66, 350.

142 *Isto* Knjiga VIII, dok. br. 68, 357.

143 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-67/1371.

144 *Grada*, Knjiga IX, dok. br. 125, 681; Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942–1945.“, 77.

145 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1273.

146 *Isto*, kutija 1, KP-67/1283.

mase prodrijeti jer imamo mogućnost za rasturivanje, dok sa onim količinama štampe sa kojima raspoložemo ne možemo to učiniti, a usmenom propagandom ljudi previše skreću u lijevo, a naročito u nižim organizacijama što onda izaziva strah kod građanstva.“¹⁴⁷

No izgleda da su partijske i organizacije NOP-a na razne načine okupljale zaista veliki broj ljudi pa stoga Veber u jednom od svojih izvještaja iz listopada ističe tešku situaciju u Zagrebu s obzirom na represiju, hapšenja i općenite uvjete funkcioniranja, ali ističe i da je „malo ljudi koji nisu nekako vezani uz nas“.¹⁴⁸ Sličnu situaciju potvrđuje i izvještaj OZN-e koji tvrdi da su zagrebačke ulice 90 posto partizanske.¹⁴⁹

U formiranju mreža otpora i njihovom održavanju postojao je i važan materijalni aspekt. Naime, prilozi koji su se skupljali u gradu za NOP dobrim su se dijelom i trošili u gradu za potrebe političkog rada i bazične pomoći raznim aktivistima partijske organizacije kao i za potrebe njihovih obitelji.¹⁵⁰ To je vidljivo iz izvještaja s kraja ožujka 1944. godine po kojem je partijska organizacija skupila oko 1 500 000 kuna za koje se navodi da se „velikim dijelom troše za pomoć ljudima u Zagrebu“.¹⁵¹ Takav tip trošenja sredstava vidljiv je i iz izvještaja iz kolovoza prema kojem je partijsko članstvo preko članarina i dobrovoljnih priloga skupilo oko 500 000, a odbori JNOF-a skoro 3 000 000 kuna. Dvije trećine tih sredstava potrošilo se u gradu, a trećina je poslana van grada.¹⁵² Iako su se troškovi primarno odnosili na potrebe političkog rada i logistike u vidu nabave lijekova ili benzina, jedan dio sredstava korišten je za pomoć obiteljima aktivista.¹⁵³ Ta sredstva su se skupljala solidarno i na najrazličitije načine pa tako nalazimo i slučaj krajem 1943. godine kada su članice botaničkog odbora Antifašističkog fronta žena predale svoje božićnice za pomoć NOP-u.¹⁵⁴ Možemo pretpostaviti da su ovakve aktivnosti jačale bazičnu solidarnost među članovima organizacija NOP-a, a onda i same organizacije. U uvjetima konspiracije, kada pojedincu nije bilo sasvim jasno tko su mu suradnici niti koliko ih ima, bio je to jedan od načina na koji su mogli dobiti dojam o širini i rasprostranjenosti organizacije.

„Sprovesti najpuniju mobilizaciju u samom gradu“¹⁵⁵

Oko ključnih zadataka koji su stajali pred gradskom partijskom organizacijom sredinom rujna 1944., Povjerenstvo nije ostavljalo

147 Isto, kutija 2, KP-68/1394.

148 Isto, kutija 2, KP-68/1408.

149 HDA, OZNA, 2.212., 91.

150 Veber, „Događaji iz 1944. godine“, 251; Lengel-Krizman, „O nekim pitanjima organizacije“, 215–216.

151 Grada, Knjiga IX, dok. br. 17, 100.

152 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-67/1375.

153 Isto, kutija 2, KP-68/1420.

154 Isto, kutija 1, KP-66/1256a.

155 Isto, kutija 2, KP-67/1379.

previše dilema. Prvi i osnovni zadatak je bila mobilizacija odnosno upravljanje u partizane te je u tu svrhu bilo potrebno u „svakom preduzeću, uredu, ustanovi, itd. mi moramo naći ljude koji će oko sebe vezati sve antifašiste i postupati po uputama Mjesnog odbora NOF-a u Zagrebu“.¹⁵⁶ U mobilizacijskoj strategiji koja se predstavljala mjesnim organizacijama NOP-a u gradu presudnu su ulogu morali imati odbori JNOF-a. Zamisao je bila da se na najnižim razinama u odborima okupljaju ljudi koji će raditi direktno ili indirektno na promicanju NOP-a u svojoj sredini, bio to kvart, ulica ili radno mjesto. Problem je, kako s prethodnim NOO-ima tako i s aktualnim odborima JNOF-e, ležao u tome što se radilo prije svega o političkim tijelima koja su formirana upravo u svrhu plasiranja i zastupanja određene političke platforme, u ovom slučaju političke platforme NOP-a. Kao takvi, odbori su nužno morali funkcionirati u javnom prostoru u cilju zastupanja NOP-a u odnosu na ustaški pokret i NDH ili pak reprezentacije svoje organizacijske snage u svrhu privlačenja dodatnih ljudi. Oba pristupa su nužno uključivala izlazak tih aktivista u javni prostor: tvorničke hale, radničke prostorije za odmor ili pak ulice. Što je naravno predstavljalo problem, jer su se na taj način aktivisti izlagali represiji ustaškog represivnog aparata koji je, ako je i svakodnevno gubio kontrolu nad ruralnom okolicom, i dalje itekako držao u rukama kontrolu nad glavnim gradom koji mu je 1944. godine predstavljao jedan od rijetkih prostora koncentracije vlastite vojne sile.¹⁵⁷ Stoga nije ni čudo da su se aktivnosti NOO-a i odbora JNOF-a svele na ilegalan rad obavještajnog i logističkog tipa, a puno manje rad agitacijskog tipa. Političko polje u Zagrebu bilo je vrlo usko, a politički protivnik nije birao sredstva u svom političkom djelovanju dok god su ga ona održavala na vlasti.

Efikasnost mobilizacije u suštini je ipak ovisila o vanjskim političkim faktorima koji su se definirali van Zagreba, a oni su pak ovisili o široj i lokalnoj ratnoj dinamici. Nakon sastanaka u Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku krajem ožujka 1944. godine u kojem su sudjelovali i predstavnici gradske organizacije zaključeno je da je mobilizacija dala „upravno mizerne rezultate“ s obzirom na to da se putem partijskih kanala uspjelo prebaciti tek 30 ljudi mjesečno. Za te uistinu poražavajuće brojke razlozi su se tražili u krivom pristupu aktivista NOP-a u gradu te u njihovoj isključivosti u smislu da su prilazili s ili-ili stavom: dakle, ako bi netko odbio poći u partizane onda bi to značilo da taj isti pomaže ustaški režim.¹⁵⁸ Pogledamo li šira politička kretanja u zagrebačkoj okolici, primijetiti ćemo da se u prvoj polovici 1944. godine NOP nalazi u defanzivi na cijelom području sjeverozapadne Hrvatske s obzirom na to da je NDH početkom veljače lansirala veliku ofenzivu na okolni teritorij pod kontrolom NOP-a, u Moslavini, Bilogori, Kalniku i Podravini.¹⁵⁹ Zajedno s ofenzivom NDH na okolne partizanske snage i teritorij koji su one kontrolirale, oživjela je i represivna i ideološka

156 Isto, kutija 2, KP-67/1379.

157 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 283.

158 *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 17, 99.

159 *Despot, Vrijeme zločina*, 145–50.

aktivnost ustaških vlasti u Zagrebu. Koristeći tu, za sebe povoljnu, vojno-političku dinamiku, ustaški se ideološki aparat upro iz sve snage ne bi li je eksploatirao pa stoga u izvještaju MK KPH za travanj i svibanj ističu da „velika galama, koju je tokom ovog mjeseca provela Pavelićeva štampa, o vraćanju partizana, imala (je) izvjesnog uspjeha, ko i reklama o tome kako svaki dan pogiba veliki broj partizana“. ¹⁶⁰ Uzmemo li u obzir i činjenicu da su se gradske organizacije u periodu konsolidacije prije svega bavile svojim unutarnjim uređenjem i uspostavljanjem veza s nadređenim forumima van grada, takvi, po ustaše uspješni rezultati ne bi smjeli djelovati iznenađujuće.

S druge strane, tijekom kolovoza putem raznih organizacija prebačeno je više od 150 ljudi u partizane, a 50 ih je otišlo privatnim kanalima, ali s popratnicama gradskih organizacija. Bitno je naglasiti da je to minimalna brojka ljudi koji su taj mjesec otišli u partizane iz Zagreba, koja ne uključuje prelazak domobrana u partizane kao ni razne druge pojedince koji su se odlučili na taj potez. ¹⁶¹ Komparativno gledano, institucije NOP-a su se u Zagrebu nalazile organizacijski i kadrovski u puno gorem položaju nego što su to bile tijekom proljeća 1944. godine, ali ipak su uspjele mobilizirati minimalno pet puta više ljudi nego što je to bio slučaj tijekom proljetnog perioda. Razlog tome je sasvim sigurno puno bolje pripremljena propagandna politika koja je pratila Titov poziv svim pripadnicima kvislinških vojnih postrojbi ¹⁶², a koji nisu sudjelovali u ratnim zločinima, da prijeđu u redove Narodnooslobodilačke vojske. Za uspjeh poziva ključna je i činjenica da je poslan u periodu kada se prebacivanjem 28. slavonske i, nešto kasnije, 7. banijske divizije ponovo dinamizirala partizanska aktivnost u okolici, što će rezultirati oslobođenjem Grubišnjog Polja, Daruvara i Pakraca a kasnije i cijele Podravine do Koprivnice u jesen 1944. godine. ¹⁶³ Upravo takva lokalna ratna dinamika koja je išla na ruku NOP-u bila je značajna za uspjeh mobilizacije jer je jasno prokazivala sve slabosti režima NDH u Zagrebu i njegovoj neposrednoj okolici te ga na taj način dodatno delegitimirala dokidajući mu suverenost na prostoru koji je nominalno morao kontrolirati. Raspad NDH tih je dana i u tim okolnostima ponovo poprimao svoju konkretnu formu i nije ni čudo da je veliki broj domobrana prelazio u partizanske redove.

U prilog ovoj tezi govori i izvještaj Vebera koji u ljeto 1944. godine primjećuje da je blokada Zagreba popustila i da se situacija po pitanju dostupnosti raznih roba popravila te predlaže nadređenim partijskim forumima da se po tom pitanju nešto poduzme jer to otežava rad s masama. ¹⁶⁴ Uspješno vojno djelovanje partizanskog

160 HDA, GK SKH ZG, kutija 362, 197–1944.

161 Isto, kutija 2, KP-67/1375.

162 Goldstein, *Zagreb*, 307.

163 Vidi: Matetić, „Značajnija dejstva jedinica“, 80–98.

164 „Šverc je jedan naročiti problem sa kojim ćemo se morati pozabaviti, a naročito ga sprečavati sa blokadom grada i mjerama protiv švercera. To iz razloga, jer se ovdje pribjegava novom sistemu pridobivanja radnika, tj. na taj način da im tvornice u kojima rade, daju mjesto novaca svoje artikle s kojima onda oni švercaju i zaradivaju prilične sume, pa svakako seljaštvo danas radije daje za robu živežne namirnice nego za pare.“ Vidi: *Grada*, Knjiga x, dok. br. 41, 198.

pokreta ne samo da je imalo pozitivno djelovanje u smislu njegove popularnosti među širim slojevima stanovništva nauštrb popularnosti NDH, već je imalo i indirektni učinak dostupnosti određenih roba, a o kojoj je ovisila normalizacija gradskog života.

Idealna procedura kojom se odlazilo u partizane odvijala se preko otpremnih odbora koje je organizirao i nadgledao MK. S osobom koju su tako slali u partizane išla je i popratnica odnosno karakteristika u kojoj je stajala ocjena osobe od strane njegove matične organizacije. Pisanje karakteristika bio je stari partijski mehanizam još iz predratnog perioda, a postojala je i ozbiljna potreba za takvim tipom informiranja jer je partijska organizacija sada strelovito rasla zajedno s ljudima koji su činili redove NOP-a, a nisu bili članovi KPH. Iskorištavajući takvu situaciju ustaške su obavještajne službe slale razne obavještajce u partizanske redove pa su karakteristike bile efikasne mehanizam kojim se osiguravalo od infiltracija obavještajaca.¹⁶⁵ Da se ozbiljno pristupalo njihovoj izradi svjedoči i karakteristika koju s pozicije političkog sekretara MK KPH Dragan Carić (Ozren) šalje za već spomenutog Pia Jurišića. Naime, Jurišić je bio jedan od dvojice koji su se uspjeli spasiti od smrti vješanjem u Dubravi tijekom prosinca 1943. godine te se kasnije pridružio 13. proleterskoj brigadi koja se u to vrijeme nalazila na području Žumberka. Carić se osjetio dužnim za njim poslati karakteristiku u jedinicu u koju je primljen.¹⁶⁶

Da su stvari bile daleko od idealnih scenarija potvrđuju nam problemi koje je gradska organizacija imala u vezama s partijskim instancama van grada, a potvrđuju i izvještaji OZN-e koji tijekom rujna javljaju da veliki broj ljudi koji u tom periodu odlazi u partizane, odlazi bez pratećih karakteristika.¹⁶⁷ U tom smislu ilustrativan je podatak Povjereništva OZN-e za zagrebačku oblast i grad Zagreb koji navodi da je tijekom rujna preko njih u partizane prešlo 625 osoba od kojih je samo 151 imala popratnu karakteristiku što je po njima predstavljalo veliki sigurnosni problem.¹⁶⁸ Već smo spomenuli kako je Veber, zajedno s Vikicom Tučkorić, tada organizacijskim sekretarom MK KPH Zagreb, izašao iz grada početkom rujna kako bi uredio veze za što bolju i efikasniju mobilizaciju.¹⁶⁹ Uz sve organizacijske probleme lokalnog NOP-a, koji su proizlazili prije svega iz jedne teško održive situacije s obzirom na količinu represije od proljeća do jeseni 1944. godine, procjena je da je u tom periodu u partizane otišlo oko 8500 ljudi.¹⁷⁰

165 Brezović Prebeg, „Teritorijalna obavještajna služba“, 80z.

166 „Dragi Miško, čuo si sigurno za vješanja one 16-orice u Dubravi od kojih su dvojica pobjegla ispod vješala. Jedan od tih je Pio Jurišić za kojeg smo čuli da se sretno probio do XIII. brigade. Prilažem ti karakteristiku koju daju njegovi drugovi sa terena i dodajem da je drug Pio bio član našeg Mjesnog otpremnog odbora i na tom radu je pao pred 4 mjeseca. Priznao je rad, kako čujemo, i bio je uzet za taoca. On je Istranin, na radu se pokazao savjestan, osjeća se komunistom, nije član partije, ali je potpuno pouzdan, pa mu se može povjeriti ozbiljan posao...“ Vidi: HDA, GK SKH ZG, kutija 362, 194-1944.

167 HDA, OZNA, 4.3.2./1.

168 Isto, 4.3.2./2.

169 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-67/1359.

170 Goldstein, *Zagreb*, 238.

U kalkulaciji o odlasku najveći problem bila je eventualna represija koju su ustaše vršile nad članovima obitelji osobe za koju se sumnjalo ili znalo da je u partizanima.¹⁷¹ U izvještaju MK KPH za kolovoz upravo to ističu kao jedan od ključnih problema jer „jedino briga za one koji ostaju kod kuće, koči ljude da gotovo listom ne pređu u NOV-u“.¹⁷² Ustaški represivni aparat ponovo se našao u situaciji u kojoj je morao pojačati represiju pa su se, uz kontinuirane odmazde strijeljanjem i vješanjem, sada na meti našli i članovi obitelji osoba za koje se sumnjalo da su otišle u partizane. Tako jedan od izvještaja ističe kako „banda vrši represije na familije ljudi koji su otišli u NOB i to na najbrutalniji način [...] Ustaše su hapsili u noći njihove žene koje imaju dijete ispod godine te ostavili dijete u zatvorenom stanu [...]“ Izvještaj ujedno i potvrđuje da takav tip represije „izaziva strah pred odlaženjem u NOV“.¹⁷³ Koliko se ustaški režim gubio u toj spirali nasilja najbolje pokazuje uhićenje Mire Košutić, kćeri Stjepana Radića, istog Stjepana Radića kojeg je ustaški pokret kooptirao u nacionalni panteon najvažnijih državotvornih figura i čija je biografija imala veliku važnost unutar ustaškog ideološkog narativa. Uhićena je kao žena Augusta Košutića, HSS-ovca koji je surađivao s partizanima.¹⁷⁴

Represiju je pratila i propaganda koja je isticala da partizani skidaju činove s domobranskih oficira onog trenutka kada oni prijeđu na slobodni teritorij te da ih čak i ubijaju.¹⁷⁵ Ustaški represivni aparat cijelo ovo vrijeme vrši i konstantne racije po gradu pri čemu se blokiraju pojedini dijelovi grada ne bi li se u njima pronašli ilegalci ili eventualno muškarci sposobni za vojsku.¹⁷⁶ U siječnju je organizirana velika racija koja je trajala nekoliko dana i u kojoj je bio blokiran cijeli grad. Ustaše su tada obilazile svaki stan i svaku kuću ne bi li u njoj pronašli NOP-ove ilegalce.¹⁷⁷ U toj za ustaški režim šizofrenoj situaciji, kada se ponovo činilo da raspad prijeti, pogotovo ako uzmemo u obzir i potres koji je u ustaškom taboru izazvao pokušaj puča Lorković-Vokić, ne preostaje više ništa osim gole represije. Ideološki aparat do te je mjere bankrotirao zbog realne materijalne situacije i prakse serijskih ubojstava da su se ustaše u očaju služile svakojakim propagandnim tehnikama. Pokazuje nam to i izvještaj Norberta Vebera od 3. studenog 1944. godine, koji počinje s možda pomalo pretjeranom, ali očito empatičnom tvrdnjom da je u gradu „luda kuća. Banda se pakuje, ceo Zagreb je pun Švaba među kojima vlada konfuzija.

“Od prilično slikovitog opisa situacije u gradu nama je bitniji dio izvještaja u kojem tvrdi da su „ustaše prilično obezglavljeni te su

171 HDA, OZNA, 2.228., 47; Jelić-Butić, „Zagreb i ustaška ‘Nezavisna država Hrvatska’“, 221.

172 HDA, GK SKH ZG kutija 362, 195-1944.

173 Isto, kutija 2, KP-67/1389.

174 HDA, OZNA, 5.2.14., 33.

175 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-68/1403.

176 HDA, OZNA, 2.212., 90; HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-68/1383; Isto, kutija 2, KP-68/1432.

177 HDA, GK SKH ZG, kutija 364, 206-1944; Jelić-Butić, „Zagreb i ustaška ‘Nezavisna država Hrvatska’“, 220.

koncentrirali sav svoj rad u širenju paničnih vijesti naročito došaptavanjem najfantastičnijih budalaština. Naročito aktivni su u širenju štampanih 'vijesti koje nisu za novine' i to je jako rašireno naročito u državnim ustanovama. Tome nasjeda jedan dio purgerije dok široke mase jedva čekaju oslobođenje."¹⁷⁸

Iz izvještaja je vidljivo da su u određenom momentu i same vlasti odustale od konvencionalnih mehanizama propagande koji su im stajali na raspolaganju. Pad kredibiliteta uvriježene ustaške propagande posljedica je političkog bankrota režima odnosno masovnog slabljenja podrške uslijed radikalizacije represivnih metoda obnašanja vlasti. Kako bi tome doskočili, ustaše su bili prisiljeni tražiti alternativne načine propagande koji ne bi nosili teret nedostatka kredibiliteta režima. Kako spomenuti izvještaj ne bi ostao u pozitivnom tonu, Veber u prilogu šalje i izvadak iz novina koji donosi imena i prezimena obješenih u okolici Zagreba pa tvrdi da „u tom spisku nisu svi jer je ukupno obješeno oko 60 osoba na raznim mjestima u okolini Zagreba“.¹⁷⁹

Represija prema svima samo je dodatno narušavala svakako bankrotirani kredibilitet ustaškog režima. Takav tip političke strategije se pokazao dugoročno neodrživim jer iako su ustaše uspijevali nanositi prilično devastirajuće udarce gradskim organizacijama NOP-a, a prije svega rukovodećoj komunističkoj partiji, organizacije su se ipak konstantno dizale nakon provala, uhićenja, mučenja i ubojstava kojima su bili izloženi. Sama širina represije proizvodila je veliku količinu prezira prema režimu i svakodnevno gurala sve veći broj građana u redove partizana. Popularnost partizana rasla je kako je rasla i percepcija njihove političke ozbiljnosti. Iako su događaji u BiH i Dalmaciji bili bitni te su sasvim sigurno ulazili u kalkulaciju pojedinaca prilikom donošenja odluke hoće li se pridružiti partizanima, ključnu ulogu ipak su imali događaji u neposrednoj okolici Zagreba. Kada bi partizanske snage uspjele zadati neki veći udarac NDH, njihova je popularnost rasla. No ujedno je rasla i količina represije kojoj su građani bili izloženi. Radilo se o uzajamno uvjetovanim procesima koji su onda rezultirali „odlaskom u šumu“ kao prihvatljivom političkom odlukom za sve veći broj građana. Odlukom koju bi teško donijeli nekoliko godina prije. Zagrebačka je pak organizacija, uza sve svoje slabosti, imala centralnu ulogu u tom procesu s obzirom na to da je bila fizičko utjelovljenje pokreta koji je redao uspjehe van grada, ali i jer je sa svojim svakodnevnim aktivnostima svjedočila o postojanju alternativnog političkog subjekta.

Zaključak

Neposredno po uhićenju članova Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora početkom lipnja 1944. godine, dok su se gradom redala uhićenja ljudi koji su na razne načine bili povezani s Narodnooslobodilačkim pokretom, a ustaški pokret je likovao hvaleći se po gradu kako su

178 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-68/1434.

179 Isto, kutija 2, KP-68/1434.

uhitili cijeli Centralni komitet, Norbert Veber, instruktor Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, šalje pismo Draganu Cariću (Ozrenu), bivšem sekretaru MK KPH Zagreb, a sada glavnoj vezi Vebera u gradu sa organizacijama NOP-a izvan njega. U tom je trenutku Carić valjda jedna od dvije osobe s kojima Veber uopće može doći u kontakt. U pismu, vidno iznerviran i pod stresom, ističe kako se nada da će ovaj poduzeti sve što je u njegovoj moći da spriječi ljude sa slobodne teritorije da pišu pisma svojim najmilijima u gradu i na taj način riskiraju padove cijele gradske organizacije. Uvidjevši valjda da je pretjerao u tonu obraćanja, Veber se opravdava pa mu kaže „tebi je sigurno jasno, da ti to ne pišem radi svoje lične sigurnosti, nego radi same naše stvari, jer ovakav pad bi bio zbilja u nebo vapijući grijeh“. Ali se jednostavno nakon te rečenice ne može suzdržati i piše sljedeće riječi, koje zrcale svu tragediju njegove situacije: „izgleda da vam je sloboda svima udarila u glavu, a mi u ovome kavezu muku mučimo za vaše hirove“.¹⁸⁰

Iako je još početkom 1942. godine Ivo (Lola) Ribar, kojega je partija poslala da izvidi stanje i situaciju u svojem rodnom gradu, konstatirao da je bilo kakav kontinuiran i dugoročan rad u gradu Zagrebu gotovo nemoguć, izgleda da je većini suvremenika bilo izuzetno teško shvatiti svu pogibeljnost ilegalnog rada u Zagrebu. Postojalo je bezbroj načina na koje je aktivist NOP-a mogao biti uhićen, mučen i naposljetku ubijen. Svnu težinu situacije vjerojatno nije shvaćala ni većina ljudi koji su prilazili pokretu ne bi li pružili otpor sve omraženijem režimu. Rijetki su, izgleda, bili slučajevi već spomenute Vikice Tučkorić ili Zvonimira Kavurića, kojeg su ustaše objesile, a koji im je prije strašnog mučenja hladno odgovorio: „Molim iztražitelja, da me ne pita ništa o mojem protudržavnom radu, pošto bit će svaka istraga uzalud, jer od mene priznanja neće nitko dobiti.“¹⁸¹ Sva pogibelj kaveza u kojem su se nalazile njihove drugarice i drugovi u gradu nisu shvaćali ni u nadređenim partijskim instancama van grada. Politički rad u takvim represivnim uvjetima podrazumijevao je veliku količinu političkog i organizacijskog iskustva, a stjecanje takvog tipa iskustva podrazumijevalo je i vrijeme i prostor. No pripadnici NOP-a u gradu zbog efikasnosti ustaškog represivnog aparata nisu imali ni vremena ni prostora te su svakodnevno plaćali danak svom neiskustvu ili neiskustvu svojih drugarica i drugova. Vjerojatno je to pozadina katastrofalnih odluka partijskog vodstva da u svibnju 1944. raspusti AFŽ i SKOJ. S obzirom na konstantnu izloženost represiji, dojam je vjerojatno bio da je organizacijska mreža jednostavno prevelika kao i da previše ljudi dolazi u međusobni kontakt izlažući se na taj način pogibelji. Takva pretpostavka vjerojatno je bila točna, no istovremeno i kontradiktorna s obzirom na to da se politički rad na zagrebačkim ulicama nije mogao odvijati bez međusobnog kontakta. Mreže NOP-a u Zagrebu plele su jedan paralelni sustav koji je inicijalno imao namjeru direktno se suprotstaviti ustaškom režimu.

180 Prilikom pripremanja ove knjige otkrili smo da Veber ipak nije autor ovih rečenica. Veber je potpisnik cijelog izvještaja u koji su umetnuti dijelovi koji su ovdje citirani. Ti dijelovi su potpisani od Vikice Tučkorić (Galje).

181 HDA, CK SKH, kutija 14, KP-39/2635.

Nakon što su uvidjele da je to sraz u kojem gotovo sigurno gube, organizacije NOP-a povukle su se u sjenu u namjeri da nastave plesti mrežu organizacija i ljudi koji bi pomagali partizanskim jedinicama koje su vodile taj direktan sraz s ustaškim pokretom, njihovom državom i njihovim saveznicima.

Od 1944. godine sve jedinice NDH koje su bile matične na prostoru sjeverozapadne Hrvatske, a koje su prethodnih godina rata slane na druga krizna područja unutar NDH, do kraja rata više ne napuštaju taj prostor te se krajnjim naporima koncentriraju na suprotstavljanje partizanskim vojnim i političkim djelovanjima. Tijekom 1944. godine prostor sjeverozapadne Hrvatske dobiva sve veću stratešku važnost za njemački Wehrmacht pa se stoga i njihove jedinice tu sve više počinju koncentrirati. Od kraja 1943. godine represivni aparat NDH u Zagrebu povećao je i brutalizirao napore za što efikasnije kontriranje utjecaju NOP-a prije svega u Zagrebu, a onda i u njegovoj okolini. Toga vjerojatno u pozadinskim organizacijama nisu bili u potpunosti svjesni pa su zato nerijetko reagirali s nerazumijevanjem na razne događaje u Zagrebu. Uvjeti u kojima su aktivisti NOP-a trebali raditi bili su gotovo nemogući. Prema obavijestima koje su ustaške vlasti objavljivale u svojoj štampi samo u periodu od listopada 1944. do veljače 1945. godine ustaše su u Zagrebu i okolini objesile 331 taoca.¹⁸² Od prosinca 1943. do početka veljače 1945. godine rukovodeća instanca cijelog Narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu, Mjesni komitet, šest je puta mijenjao svoje političke sekretare. Takva dinamika uklapa se u cijeli ratni period u kojem se sastav MK KPH Zagreb mijenjao čak 22 puta. Unutar tog komiteta radio je sveukupno 51 član od kojih je samo 26 dočekalo kraj rata.¹⁸³

Zagreb je za Vebera, osobu znatnog konspiracijskog i političkog iskustva, predstavljao kavez. Kao glavni grad NDH, Zagreb je bio jedan od rijetkih dijelova te države na kojem se institucije koje su održavale vlast na tom prostoru nisu bile u potpunosti raspale. Ustaški je režim tijekom ratnog perioda barem dva puta gledao svojoj propasti u oči dok je definitivno nije ugledao po završetku rata. Oba puta, u kasno ljeto i jesen 1943. i godinu dana kasnije, u kasno ljeto i jesen 1944. godine, situacija je bila alarmantna, ali institucije koliko god da su bile erodirale nastavljale su djelovati. I dok to nije bilo moguće u ruralnim prostorima, bilo je itekako moguće u urbanom prostoru Zagreba. Grad je tada predstavljao zadnju točku koncentracije cijelog režima NDH i njegovih saveznika. Ubilački mehanizmi koji su korišteni kako bi se vlast održala gotovo su na svakodnevnoj razini proizvodili otpor koji, nevjerojatno, ni nakon svih čišćenja i ubojstava nije posustao te je neumorno radio na uništenju sve omraženijeg ustaškog režima s kojim se našao u sukobu. Tijekom cjelokupnog ratnog perioda iz Zagreba je u svojstvu boraca ili žrtava fašističkog terora poginulo više od 19 000 ljudi. U ratnim redovima partizana poginulo ih je 8362.¹⁸⁴ Na temelju te brojke možemo samo nagađati koliko ih se borilo u partizanskim jedinicama.

182 Lengel-Krizman, „O nekim pitanjima organizacije“, 218.

183 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 290.

184 Goldstein, *Zagreb*, 390–391.

Kako su se materijalni i sigurnosni aspekti zagrebačke svakodnevice urušavali tako se produbljivalo i razočaranje koje je kod sve većeg broja građana prelazilo u prezir prema institucijama koje su imale zadatak da te iste elemente svakodnevice pruže svojim građanima. Taj proces delegitimacije državnih institucija, a onda posredstvom njih i NDH, države koju su one predstavljale, nije tekao linearno ni ujednačeno. On je bio najvidljiviji u trenucima značajnih partizanskih uspjeha koji su također imali krivudavu liniju kretanja 1944. godine. No sve češće su se događale situacije koje su pojedince, suočene sa svojim društvenim okolišem, dovodile pred prisilan izbor. Kako bi objasnio fenomen talijanskog antifašističkog otpora, povjesničar Claudio Pavone ističe da

„veliki, iznimni, katastrofalni događaji suočavaju ljude i pojedince s radikalnim idejama i, s malo ili bez imalo upozorenja, prisiljavaju ih da se suoče s istinama koje su im do tada bile potpuno nepoznate ili čije je znanje do tada bilo rezervirano samo za mali broj ljudi“.¹⁸⁵

Doduše, on ishodište talijanskog otpora smješta u komparativno drugačije uvjete od onih zagrebačkih, s obzirom na to da smatra da je kapitulacija fašističke Italije 8. rujna 1943. naznačila potpuni raspad svih njenih dotadašnjih državnih institucija. Zbog partizanskog pritiska koji se dominantno gomilao van Zagreba, a u gradu se osjećao posredstvom aktivista NOP-a, institucije NDH u Zagrebu su bile klimave, no ipak se nisu slomile.¹⁸⁶ Pa iako institucije u Zagrebu nisu stale ili prestale s radom, one su se sa svakim podrhtavanjem i usporavanjem nalazile u poziciji da kod sve većeg broja građana budu potpuno otpisane kao nelegitimne i irelevantne. Pavone navodi da

„u normalnom funkcioniranju stvari nije potrebno da se kontinuirano zauzima pozicija postojećeg poretka. Ali potreba da se eksplicitno podrži ili ne podrži postaje obvezatna kad poredak počinje drhtati, kad se državni monopol na nasilje raspada i onda obveze pojedinca prema državi prestaju predstavljati referentno polje koje omeđuje postupke pojedinca...“.¹⁸⁷

Država u tim trenucima postaje gola, a odnosi koji su do tada funkcionirali kao zdravorazumski više nužno ne vrijede, što se najprije manifestira u nepriznavanju državnog monopola na nasilje od strane dijela njenih građana.

Događaji opisani u ovome radu otvaraju mnoga pitanja koja su za ove stranice preobuhvatna. Ključno pitanje koje se samo od sebe nameće jest pitanje kako je uopće moguće da su se u uvjetima jedne nesmiljene represije organizacije NOP-a u gradu konstantno podizale iznova i prkosile uništenju. Odluka da se odmetne od države i njezinog

185 Pavone, *A Civil War*, 29–30. (prijevod: JJ.)

186 Dragutin Kamber, koji je u Zagreb stigao prije propasti NDH, primjećuje da je većina radila do zadnjeg časa. Članice ženske loze 3. svibnja 1945. pred Pavelićem polažu ustašku prisegu. Vidi: Goldstein, *Zagreb*, 334.

187 Pavone, *A Civil War*, 30.

zakonodavnog poretka te da se pridruži oružanoj pobuni bila je autonomna odluka koju su pojedinci donosili unutar raznih parametara koji su definirali njihov društveni okoliš. Pitanje je još kompleksnije kad se ima na umu da NOP u Zagrebu nije imao nikakve mehanizme vlasti putem kojih bi mogao prisiliti određeni dio ljudi da mu se pridruže. Enzo Traverso u pokušaju razumijevanja motivacije talijanskih partizana iz njegova mjesta iznosi dojam da je podrška partizanima bila dijelom uzrokovana potrebom za međusobnom pomoći i bazičnom komunalnom solidarnosti. Naime, radi se o strukturama međusobne podrške koje ne moraju nužno imati svoj izvor u ideologiji i koje se često mogu kombinirati sa zajedničkim osjećajem rezerviranosti ili čak odbacivanja određenih formi nasilja.¹⁸⁸ S obzirom na ustašku represiju čija je forma probijala granice, a posljedično tome i skromne mogućnosti ideološke reprodukcije unutar NOP-a, mišljenja smo da je ovakav tip objašnjenja primjenjiv prilikom razmatranja motivacija ljudi koji su činili NOP Zagreba.

No motivacije su rijetko kada bile krute i statične te su gotovo u pravilu bile višeznačne i slojevite. Za pretpostaviti je kako se veliki broj ljudi priključivao NOP-u iz pozicije neodobravanja režima i njegovih tehnika vladanja od kojih su osjećali prijetnju za sebe i svoju zajednicu. Žestina s kojom se ulazilo u sukob i s kojom se naposljetku obračunavalo s poraženim neprijateljem jednim nam dijelom govori kako je to bio jedan od raširenih razloga za priključivanje pokretu. Pri tome ne treba ni zanemariti motivaciju određenog broja Zagrepčana da se bore za nacionalno oslobođenje protiv nacističkog gospodara i njegovih domaćih slugu. Agitacijski prijedlog Vebera iz rujna 1944. godine da se fokusira na federativno uređenje Jugoslavije i poziciju Hrvatske unutar te državne zajednice sasvim je sigurno nastojao eksploatirati taj sentiment unutar dijela građana. Na kraju je isto tako bitno istaknuti kako je vidljivo da se veliki broj ljudi priključivao NOP-u upravo iz klasnih i političkih motiva, identificirajući se s međunarodnim komunističkim pokretom i setom uvriježenih političkih pozicija koje je on tada predstavljao. U prilog toj tezi govore brojni primjeri sektašenja i lijevog skretanja koji su bili prisutni u zagrebačkoj organizaciji tijekom cijelog perioda kojim se bavimo, a što se nastojalo na određeni način spriječiti jer je ograničavalo što šire pozicioniranje NOP-a koje je bilo potrebno da bi se dobio rat, a onda i politička bitka za buduće društveno uređenje.

Uvid u motivaciju aktivista NOP-a mora nužno oslanjati na brojne biografske crtice razbacane po arhivskim fondovima, zbornicima i dnevnim tiskovinama. Na temelju u ovom radu obilno korištenog i vrijednog historijskog izvora, *Zbornika sjećanja Zagreb 1941–1945.*, primjetno je kako dominantno veliki broj autora ulaže puno energije ne bi li se locirao što prije u nekoj od organizacija NOP-a kao da je taj izbor bio sasvim samorazumljiv. I zasigurno se značajnom dijelu pripadnika NOP-a odluka da se priključe otporu i činila samorazumljivom dok se s druge strane jednom dijelu pripadnika NOP-a činilo sasvim razumljivo da prilagode svoje biografije što vjernije spram Narodnooslobodilačke borbe koja je bila izvor

političke legitimacije unutar jugoslavenskog društva. Iz suvremenih odnosa prema ratnim sukobima u Jugoslaviji vidimo kako se taj tip fenomena perpetuira.

Brojna su pitanja koja se nameću i vape za objašnjenjem dok se naše historiografije gube u pokušajima opravdanja umjesto objašnjenja. U pokušaju da izađemo iz voda historiografske advokature koja dominira temama suvremene povijesti čini se da je nužno izaći iz okvira rudimentarne 'rankijanske' historiografske analize koja, sa svojim ekskluzivnim fokusom na važne političke ličnosti i događaje, nažalost, još uvijek dominira velikim dijelom suvremene historiografije. Samo jednim, ipak složenijim, pristupom koji kombinira razne perspektive, a koje onda uključuju i kritičku distancu spram konceptata na temelju kojih radimo analizu, bit će moguće objasniti složene događaje koji čine suvremenu povijest. Zacrtni domet ovog rada je ipak nešto skromniji, ali izražava nadu da predstavlja barem mali korak u smjeru vraćanja historiografije prema osnovnom motivu historiografskog istraživača, a to je potreba za objašnjenjem.

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1220, „Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske“ (HDA, CK KPH).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1372, „Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta“ (HDA, MG).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1491, „Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku“ (HDA, OZNA).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1561. „Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske“ (HDA, RSUP).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723. „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (GK SKH ZG).

OBJAVLJENI IZVORI

- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945*, Knjiga V, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1986.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945*, Knjiga VI, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1987.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945*, Knjiga VII, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1987.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945*, Knjiga VIII, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1988.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945*, Knjiga IX, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1988.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945*, Knjiga X, Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945“, 1989.

- Bakrač, Boris. „Ne smijemo ih zaboraviti“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 27–31. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Baltić, Milutin. „Ponovo u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 127–33. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Berus, Anka. „Bilješke o radu Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu od 1942. do 1943. i Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku od 1943. do 1944.“ U: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, ur. Ljubo Boban i dr., 56–75. Varaždin – Zagreb: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik – IHRPH, 1976.
- Bibanović-Nemčić, Živka. „Kao instruktor Povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 349–62. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Cvetković-Majer, Vera. „Instruktor rajonskog komiteta“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 258–60. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Dragnić-Skorupan, Anka. „Bila sam kurir“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 202–13. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Duda, Josip. „Rad u mjesnom komitetu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 270–77. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Folnović, Matija. „Sekretar mjesnog komiteta“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 278–84. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Horvat, Josip. *Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943–1945*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Hrženjak, Đuka. „Posljednji sekretar MK SKOJ-a“. U: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–1945*, sv. I, ur. Ladislav Grkalić i dr., 275–78. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – Gradski odbor saveza udruženja boraca NOR-a – Sveučilišna naklada Liber, 1984.
- Kežman, Ankica. „Upućena sam na partijski rad u Zagreb“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 254–57. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Kirac-Dulčić, Ljerka. „Tajna radio-stanica na Trešnjevci“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 403–12. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Konjhodžić, Mahmud. „Mala redakcija u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 130–141. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Krunić, Ivan. „Moj rad u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 285–91. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Perović, Lepa. „Ilegalni partijski rad u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 8–17. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Tučkorić, Branko. „Moj rad u oslobodilačkom pokretu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 158–170. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Urbančić, Slava. „Stan u Radićevoj 74“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 319–22. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Veber, Norbert. „Događaji iz 1944. godine“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 231–253. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

ČLANCI

Barbarić, Juraj. „Pregled djelatnosti organizacija NOP-a u Zagrebu 1941–1945.“ U: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, II, 111–36. Zagreb: IHRPH, 1971,

Blasin, Barbara. „Majke, žene, sestre! Dvanaesti čas već kuca — Djelovanje AFŽ-a u Zagrebu 1941.–1945.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 196–217. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Boban, Branka. „Vojno-obavještajni rad dr. Karla Radoničića i grupe domobranskih mornaričkih časnika za NOP i veza s I. S. (1943.–1944.)“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 44, izd. 1, 347–81.

Brezović Prebeg, Nikola. „Teritorijalna obavještajna služba i Odjeljenje zaštite naroda (OZN) Zagrebačke oblasti u NOR-u od jeseni 1943. do proljeća 1945. godine s osvrtom na grad Zagreb (fragmenti)“. U: *Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, ur. Ljubo Boban i dr., 795–823. Varaždin: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik — IHRPH, 1976.

- Colić, Mladen. „Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu“. U: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, II, 269–84. Zagreb: IHRPH, 1971.
- Jelić-Butić, Fikreta. „Zagreb i ustaška ‘Nezavisna država Hrvatska’“. U: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, II, 197–222. Zagreb: IHRPH, 1971.
- Kovačić, Davor. „Djelovanje obavještajne službe Nezavisne države Hrvatske i odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA) krajem Drugog svjetskog rata“. U: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti: [zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, 5. i 6. svibnja 2006.]*, uredio Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb, Katarina Spehnjak, i Marijan Maticka, 383–395. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Istarski antifašisti i njihova organizacija u Zagrebu tijekom rata“. *Istarski mozaik* IX, izd. 4–5. (1971), 175–178.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-a“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 4, izd. 1 (18. listopada 1973.), 197–222.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945.“ *Časopis za suvremenu povijest* II–III (1971), 53–72.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942–1945.“ *Časopis za suvremenu povijest* III (1972), 63–83.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata“. U: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, II, 137–63. Zagreb: IHRPH, 1971.
- Matetić, Vlado. „Značajnija dejstva jedinica NOV i POH u sjeverozapadnoj Hrvatskoj od sredine 1943. do oslobođenja“. U: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, ur. Ljubo Boban i dr., 80–98. Varaždin — Zagreb: Zajednica općina memorijskog područja Kalnik — IHRPH, 1976.
- Yeomans, Rory. „Eradicating ‘Undesired Elements’“. U: *Racial Science in Hitler’s New Europe, 1938–1945*, uredio Anton Weiss-Wendt i Rory Yeomans, 200–236. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2013.

LITERATURA

- Anić, Nikola. *Njemačka vojska u Hrvatskoj: 1941.–1945.* Biblioteka Hrvatska povjesnica. 3. Monografije i studije 19. Zagreb: Hrvatski institut za povijest — Dom i svijet, 2002.

- Despot, Zvonimir. *Vrijeme zločina: novi prilozi za povijest koprivničke Podravine 1941.–1948.* 2. izd. Zagreb: Despot infinitus, 2013.
- Glaise von Horstenau, Edmund. *Zapisi iz NDH.* Biblioteka Srednji put, knj. 21. Zagreb: Disput, 2013.
- Glaise von Horstenau, Edmund. *Zapisi iz NDH.* Zagreb: Disput, 2013.
- Goldstein, Ivo. *Zagreb: 1941–1945.* Zagreb: Novi Liber, 2011.
- Hariš Gromovnik, Ivan. *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj.* Zagreb: Spektar, 1977.
- Jelić, Ivan. *Komunistička partija Hrvatske: 1937–1945.*, sv. 2. Zagreb: Globus, 1981.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941–1945.* Monografije — biografije 5. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber — Školska knjiga, 1977.
- Kevo, Mario, i Tatjana Melnik, ur. *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne države Hrvatske: dokumenti*, knjiga 1. Slavonski Brod — Zagreb — Jasenovac: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje — Hrvatski državni arhiv — Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2009.
- Kovačević, Andrija, Zlata Bujan-Kovačević, i Ivan Supek. *Bijeg s vješala: povijest jedne borbe.* Zagreb: Disput, 2002.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u.* Zagreb: Globus, 1980.
- Pavone, Claudio. *A civil war: a history of the Italian resistance.* London — New York: Verso, 2013.
- Sentić, Marija, i Narcisa Lengel-Krizman. *Revolucionarni Zagreb: 1918–1945.: kronologija.* Zagreb: Gradski odbor SUBNOR-a — IHRPH — Školska knjiga, 1979.
- Tomašević, Jozo. *Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija: 1941–1945.* Zagreb: EPH — Novi liber, 2010.
- Traverso, Enzo. *Fire and Blood: The European Civil War 1914–1945 /* Enzo Traverso ; Translated by David Fernbach. English-Language edition. Brooklyn, NY: Verso, 2016.
- Zdunić, Drago i Slobodan Žarić, ur. *Crvena Trešnjevka.* Zagreb: IHRPH — Spektar — Skupština općine Trešnjevka, 1982.

MREŽNE STRANICE

- „Demonstracije žena“. *Kartografija otpora*, http://www.kartografija-otpora.org/hr/punktovi/?marker_id=65, (pristupljeno 19. studenog 2021.)
- „Titovi topovi gundaju čitave noći oko Zagreba — Slike partizana“. *Slike partizana*, <https://slikepartizana.wordpress.com/2016/12/03/titovi-topovi-gundaju-citave-noci-oko-zagreba/>, (pristupljeno 19. studenog 2017.)
- Jagić, Josip. „8. maj. Oslobođenje!“ *Mreža antifašistkinja Zagreba*, <http://www.maz.hr/2020/05/09/8-maj-oslobodenje/>, (pristupljeno 19. studenog 2021.)
- Jagić, Josip. „Biti vitez u NDH — elementi biografije Rafaela Bobana“. *Slobodni Filozofski*, 15. ožujak 2016. <http://slobodnifilozofski.com/2016/03/josip-jagic-bit-vitez-u-ndh-elementi.html>. (pristupljeno 19. studenog 2021.)

PERIODIKA

- Paver, Mladen. „Majdu ne možemo nadoknaditi“. *Vjesnik*. 27. srpnja 1977.
- Petričević, Jozo. „Endehaški ministri traže kontakt“. *Vjesnik*, 23. kolovoza 1971.
- Petričević, Jozo. „Mara preuzima posao“. *Vjesnik*. 24. kolovoza 1971.
- Petričević, Jozo. „Milan Mišković zamjenjuje Lepu Perović“. *Vjesnik*, 04. kolovoza 1971.
- Petričević, Jozo. „Osuđeni na smrt“. *Večernji list*, 22. ožujka 1970.
- Petričević, Jozo. „Prijedlozi o zamjeni“. *Vjesnik*. 11. kolovoza 1971.
- Petričević, Jozo. „Specifični oblici života ilegalca“. *Vjesnik*. 21. kolovoza 1971.
- Petričević, Jozo. „Srećom nije bio agent“. *Vjesnik*. 20. kolovoza 1971.
- Petričević, Jozo. „Sve pogibeljniji uvjeti rada“. *Vjesnik*, 13. kolovoza 1971.
- Petričević, Jozo. „Uzbuna u ponoć“. *Večernji list*, 19. ožujka 1970.

NARODNA PRAVDA

Krešimir Zovak

Na početku filma „Kad čuješ zvona“ Antuna Vrdoljaka iz 1969. godine, zagrebački intelektualac Vjeko dolazi u banijsko selo kako bi preuzeo poziciju političkog komesara tamošnje partizanske čete. Odmah po dolasku prisustvuje suđenju saboteru optuženom za krađu dvadeset kila soli. Stvar je brzo „riješena“, okupljeni narod aklamacijom osuđuje dotičnoga na smrt, a kazna streljanjem izvršava se praktički iste sekunde. Pomalo zatečen brzinom kojom se odigrala ova scena i nezadovoljan „proceduralnim manjkavostima“ rada narodnog suda, komesar traži pojašnjenje od lokalnog partizana Kubure:

- A tko donosi odluku o streljanju? — Pa narodni sud, vidio si.
- A tko vrši istragu?
- Kakvu istragu? — zbunjeno odvrća Kubura.
- Pa kako se zna da je čovjek kriv?
- Vidi — nasmije se Kubura. — Pa zna se to, čuje se. Javi komšija, uvijek neko javi. Ranije se batinalo, al' sad smo eto zabranili. Al' da se mene pita, ja bi opet uveo batinanje. Paz' 'vamo: sve koji izdaju treba ubiti i to odmah, bez razlike. A svi oni koji odlaze u grad i mešetare sa Švabama ili ustašama, treba batinati.

Ovaj prilično realističan prikaz etike kojom su vođeni tada još nepolitizirani seljaci prilikom provođenja „narodne pravde“, kao i daljnje teškoće koje će dotični politički komesar imati u pokušajima zavođenja kakve takve discipline unutar kaotične čete kojoj se priključio, oslikavaju tek djelić kompleksne dinamike koja je određivala etiku partizanskih boraca. Sudar ideologije politički obrazovanog komunista Vjeka s okvirima razmišljanja seljaka primarno zainteresiranih za očuvanje svoje zajednice te zarobljenih unutar starih lokalnih konflikata, za ishod nije mogao imati automatsku pobjedu onoga što je dolazilo „odozgo“. Realno ponašanje seljačkih masa koje su preko noći pretvorene u vojnike, uvijek je bilo posljedica određenog tipa kompromisa između političke linije partije i lokalnog, autarkičnog konteksta s duboko ukorijenjenim i teško promjenjivim obrascima mišljenja i ponašanja.

Dakako, impulsi za rješavanje problema „po kratkom postupku“ bez formalističkih inhibicija, nisu dolazili isključivo odozdo, odnosno kao posljedica nedostatka discipline u ratnom kaosu. Primjerice, to je vidljivo u „Uputama Odjela za sudstvo i upravu ZAVNOH-a o postupku sudova NOO-a“ od 22. prosinca 1943., gdje se kaže sljedeće:

„Dosadanje sudstvo bilo je samo sredstvo nasilja, ugnjetavanja, oti-
mačine narodne muke, dakle protiv narodnih interesa, te je išlo za
iskorišćavanjem naroda u korist reakcionarne klike vlastodržaca
[...] Grubi formalizam prikrivao je otimačinu, i jedno je govorila
'papirnata pravda', a drugo narodno pravno shvaćanje. Učenom
formom sakrivala se je gola pljačka, a dugotrajan, skup, nerazumljiv
i zamršen postupak dovodio je samo do nasilja nad narodom [...] U
toku Narodno-oslobodilačke borbe narod je morao srušiti staru vlast

i sve njegove ustanove, razvivši svoje naročito sudstvo, koje proizlazi iz narodnog shvaćanja i odgovara njegovoj volji i potrebama“.¹

Novе, partizanske institucije u nastajanju tako su podrazumjevale i novu konceptualizaciju pravde. „U partizanskoj pravdi, [...] naglasak nužno pada na suštinu, a ne na formu“, piše Claudio Pavone u svojoj klasičnoj studiji o talijanskom pokretu otpora.²

No za oslikavanje odnosa prema nasilju onih koji su određivali političko-ideološku liniju pokreta u kojem će se iz ovog ili onog razloga zateći brojni „Kubure“ diljem zemlje, treba se vratiti par koraka unazad te čitavu europsku ratnu katastrofu najprije promotriti iz ptičje perspektive. Bez situiranja jugoslavenskog rata i revolucije ne samo unutar dužih procesa koji su određivali povijest naših prostora, već i čitavog kontinenta, nemoguće je pojmiti svu kompleksnost i proturječnost njihove dinamike i njezinih ishoda.

Svako istraživanje nasilja u epohi „europskog građanskog rata“³ ili „tridesetogodišnjeg rata 20. stoljeća“,⁴ mora u obzir uzeti brutalizaciju europskih društava i politike bez presedana koja je obilježila period od 1914. do 1945. godine. Politička kultura i političke ideologije koje se oblikuju u tom periodu obilježene su znatno većom spremnošću na upotrebu radikalnijih oblika nasilja nego li prije 1914. godine. Preciznije rečeno, barbarske metode koje su Europljani koristili isključivo u koloniziranim dijelovima svijeta za obračun s „neciviliziranim“ populacijama, s 1914. godinom provalit će svom silinom i na europski kontinent.⁵

Enormne proporcije žrtava koje je donio ovaj period oduvijek su bile golema prepreka razvijanju adekvatnih eksplanatornih matrica kroz koje bi se to nasilje moglo barem djelomično objasniti. Pavone ovom problemu pristupa tako što ga ga promatra očima samih protagonista: „U svjedočanstvima preživjelih naći ćemo da je velika većina boraca dijelila osjećaj da je bačena u pothvat čiji razmjeri, intenzitet i značaj ne nadilaze samo njihovu neposrednu moć kontrole, nego i puko shvaćanje“.⁶ No čini se da ove nevolje, ili barem njihova epistemološka dimenzija, nisu nestale sa završetkom najkrvavije epohe europske povijesti. Upravo suprotno, može se tvrditi da one uvelike opterećuju i nas koji s privilegijom sada već povelike vremenske distance gledamo na te događaje i teško ih uspijevamo posložiti u narativ koji bi išao dalje od moralnog zgražanja nad tragedijom u koju se Europa sunovratila, a s njome i naši prostori. Nisu li onda jednostavne formule kojima se rat pokušavalo objasniti — a koje su kod nas ostale dominantne još dugo vremena nakon njegova završetka — barem djelomično odraz kapitulacije pred veličinom užasa koji se dogodio?

1 *Zemaljsko antifašističko vijeće*, Knjiga 1, 610–611.

2 Svi prijevodi citata s engleskog na hrvatski su napravljeni od strane autora. Osim kad to nije drugačije naznačeno. Pavone, *A Civil War*, 747–748.

3 Traverso, *Fire and Blood*.

4 Mayer, *Why Did the Heavens*; Hobsbawm, *Doba ekstrema*.

5 Traverso, *The Origins of Nazi Violence*, vidi osobito peto poglavlje.

6 Pavone, *A Civil War*, 148.

U sjajnoj studiji o ustaničkom pokolju muslimanskih civila u Kulen Vakufu 1941. godine — jednoj od brojnih epizoda masovnog ubijanja za vrijeme Drugog svjetskog rata na našim prostorima oko kojih se i dalje lome koplja — povjesničar Max Bergholz kritički se osvrće na pisanje ovdašnjih historiografija o ratnom nasilju: „Za prilično veliki broj radova napisanih tokom posljednjih decenija na južnoslavenskim jezicima možda je najupečatljivija karakteristika to da opis zločina u velikoj mjeri zamjenjuje njihovo objašnjenje“.⁷ Bergholz to naziva metodom „krvavih prostranstava“, referirajući se na istoimenu rad Timothyja Snydera,⁸ koju karakterizira izazivanje šoka kod čitatelja detaljnim opisivanjem nasilja, što predstavlja alternativu elaboraciji uzroka, geneze i konteksta nasilja, kao i davanju šire shvaćenog objašnjenja tog fenomena.

Kao logična posljedica izostanka okvira za razumijevanje nasilja koje je proizveo Drugi svjetski rat, proizlaze i teškoće s diferenciranjem među protagonistima ovog tragičnog perioda. Svi oni na kraju izgledaju kao manifestacije istog („totalitarnog“) bezdana u koji se društvo sunovratilo: dokazi o nečovječnom postupanju prema drugim ljudskim bićima svih zaraćenih strana u „jugoslavenskom građanskom ratu“ toliko su obilni da se čini da je teško izvući neki drugi zaključak. No tendencija da se građanske ratove promatra kao veliku i neobjašnjivu nacionalnu tragediju u kojoj nema mjesta simpatiziranju bilo koje strane nije tek odraz političko-ideološkog konteksta u kojem je takav stav formiran, već i fundamentalnih karakteristika građanskog rata koje ga čine posebno okrutnim, o čemu će više riječi biti nešto kasnije.

Drugim riječima, duboka istraumatiziranost postjugoslavenskih društava događanjima između 1941. i 1945. te nemogućnost da se stvori koherentan narativ oko kojeg bi se moglo graditi ono što se naziva „nacionalnim konsenzusom“, nije posljedica samo disfunkcionalnosti tih društava danas, već kolosalnih razmjera rata i iznimne kompleksnosti i višestrukosti sukoba koji su se na našim prostorima odvijali. Ispod enormne količine leševa koji su proizvod beskrajnog niza različitih uzroka i motivacija — nacionalističkih, imperijalnih, rasističkih, klasnih, osvetničkih — teško je rekonstruirati čak i osnovne konture procesa koji su doveli do takvog epiloga, a kamoli dati uravnoteženu ocjenu relativne odgovornosti pojedinih aktera.

No, kako smo već naznačili, ove probleme može se smjestiti i u širi, europski kontekst koji protekla tri desetljeća obilježava tzv. „popularizacija sjećanja“ (*revival of memory*)⁹ koja je uslijedila nakon postratnih desetljeća u kojima je prevladavao stav da bi sve užase rata najbolje bilo zaboraviti. Nju karakterizira svojevrsna hipersenzibiliziranost za žrtve koja onemogućava uviđanje duha vremena (među)ratne Europe koji je mnoge ljude učinio spremnim da ubijaju ili budu ubijeni, a koji su u tome vidjeli junaštvo kojim doprinose mijenjanju svijeta. Traverso piše o promjeni historijske

7 Bergholz, *Nasilje kao generativna sila*, 25.

8 Za kritički prikaz Snyderove knjige koja je 2018. objavljena u hrvatskom prijevodu vidi: Zovak, „Timothy Snyder“, 215–224.

9 Judt, „Preface“, viii.

svijesti koju je donijelo naše vrijeme, u kojem se fokus s povijesnih heroja prebacio na žrtve. „Nevine žrtve eksplozije beščutnog nasilja“ jedino su što vrijedi pamtili iz krvavog 20. stoljeća, dok borci mogu služiti isključivo kao simbol puta kojim nije valjalo poći:

„Fašisti i antifašisti su jednako odbačeni kao predstavnici davnog vremena, kada je Europa potonula u totalitarizam (bilo komunistički ili nacistički). Jedini veliki cilj koji zaslužuje posvećenost, kako sugerira post-totalitarna mudrost, nije onaj politički, već humanitarni. Tako je Oskar Schindler detronizirao Missaka Manouchiana.“¹⁰

Analogne primjere koji svjedoče o istim procesima transformacije kolektivnog sjećanja lako ćemo pronaći i u Zagrebu. Najveća heroína Drugog svjetskog rata u velikom dijelu javnosti već neko vrijeme je humanitarka Diana Budisavljević, koja se istaknula angažmanom u spašavanju srpske djece iz ustaških logora.¹¹ Nasuprot njoj, rijetki su uopće čuli za Živku Bibanović-Nemčić, ženu koja je rukovodila ilegalnim štabom za oslobođenje Zagreba u posljednjim, kritičnim danima pred oslobođenje grada i koja je posljednje mjesece rata provela u Zagrebu kao instruktorica Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, svakodnevno noseći glavu u torbi.¹² Rizici kojima se time izložila bili su nemjerljivo veći od — nipošto zanemarivih — rizika kojima se svojim radom izložila Budisavljević. Ipak, herojska uloga danas je namijenjena humanitarcima, a ne borcima.

No ovdje nam nije namjera igrati ulogu arbitra u natjecanju u moralnoj superiornosti ove ili one osobe iz ratnog Zagreba, već ukazati na analitički hendikep koji donosi projiciranje današnjih etičkih normi u neka sasvim drugačija vremena. Kako zaključuje Traverso, ne radi se o osporavanju humanitarizma kao takvog, već „potrebi da se odbaci tvrdnja da bi nas naš posttotalitarni senzibilitet trebao voditi ka transformiranju etičkih i političkih kategorija u historijske, u vjerovanje da moralna osuda nasilja može zamijeniti njegovu interpretaciju“.¹³ Što god mislili o postupcima onih koji suprotno današnjim senzibilitetima jesu uzeli oružje u ruke, kao povjesničari dužni smo objasniti potoke prolivene krvi u prošlom stoljeću na način koji ide dalje od moralne indignacije, uz punu svijest o tome da su razmjeri užasa s kojim se suočavamo toliki da to neće biti nimalo lak zadatak.

Laboratorij u kojemu ćemo to učiniti jest Zagreb u neposrednom poslijeratnom periodu, koji nudi sliku u malom svih onih tenzija koje će postratno uspostavljanje vlasti donijeti sa sobom, a koje, ako je

10 Traverso, *Fire and Blood*, 13–14. Missak Manouchian bio je francuski komunist armenskog porijekla i legendarni vođa francuskog pokreta otpora.

11 Popularizaciji priče o Diani Budisavljević najviše je doprinijela ekranizacija njezina dnevnika koju potpisuje redateljica Dana Budisavljević. Za dva kritička osvrtva na film „Dnevnik Diane Budisavljević“, pisana iz sasvim različitih uglova, vidi: Kostanić, „Što krije priča o ‘najboljim ljudima’ u okupiranom Zagrebu?“; Barić, „Dnevnik Diane Budisavljević, recenzija“, 1046–1064.

12 Bibanović-Nemčić, „Kao intruktor Povjerenstva, 349–362; Jagić, „A mi u ovome kavezu“, 101–115.

13 Traverso, *Fire and Blood* 16–17.

suditi po prijeporima kojima i dalje svjedočimo, neće nestati sve do danas: tu su logori za pripadnike poraženih vojski, divlja stratišta po gradskoj periferiji, smrtne presude vojnih sudova, a po mišljenju hrvatskih nacionalista, tu se može zapaziti i navodnu obnovu srpske dominacije nad Hrvatskom. Složenost zagrebačke situacije izravno je vezana za njegovu kontradiktornu poziciju tijekom rata. S jedne strane, Zagreb i sjeverozapadna Hrvatska najuža su jezgra ustaške države, najjače političko i vojno uporište.¹⁴ Zagreb je bio „centar njemačkih i ustaških obavještajnih službi u NDH“¹⁵ zbog čega su uvjeti za borbu bili izuzetno nepovoljni. S druge strane, Lepa Perović je zapisala u svojim sjećanjima: „Uskoro po dolasku, pošto sam se uključila u organizovani rad, meni je postalo jasno da se ne nalazim samo u srcu jedne fašističke tvorevine, već da se nalazim u najautentičnijoj sredini same revolucionarne Hrvatske.“¹⁶ Veco Holjevac je u svome govoru odmah po oslobođenju grada ustvrdio: „Lažu, drugovi, da je Zagreb bio ustaški, laže onaj koji to kaže. Zagreb je od uvijek bio slobodarski, napredan i takav će i ostati.“¹⁷

Dubina i razgranatost pokreta otpora u Zagrebu, nasuprot sveprisutnoj represiji i neprekidnim hapšenjima i smaknućima,¹⁸ razlog je zašto se za Zagreb može tvrditi da je istovremeno bio „nepokoreni grad“ i glavni stup ustaškog režima. Upravo ta činjenica tijekom čitavog rata, pa i nakon njegovog kraja, dolijevala je ulje na vatru krvavog sukoba.

Budući da će ovaj rad u velikoj mjeri biti kritika onoga što se u domaćoj historiografiji i publicistici pisalo o postratnoj represiji novih vlasti, treba odmah jasno istaknuti da namjera nije dovoditi u pitanje relativnu masovnost omdazde koja se događala u Zagrebu u tjednima i mjesecima nakon oslobođenja grada. Osim što će se opovrgavati pojedina očigledna pretjerivanja vezana za razmjere omdazde, ovdje se primarno nećemo upuštati u licitiranje brojem stradalih osoba. Cilj rada bit će ukazivanje na dva, čini mi se, fundamentalna problema. Prvi je činjenica da i dalje ne baratamo ni približno pouzdanim podacima o stradalim osobama u Zagrebu nakon Drugog svjetskog rata, zbog čega sve procjene o broju stradalih i okolnostima koje se s vremena na vrijeme pojavljuju u javnom prostoru, kao i na stranicama pojedinih historiografskih radova, stoje na klimavim temeljima i teško provjerljivim izvorima. Drugi problem više je načelne prirode, a tiče se slabe teorijsko-konceptualne podloge radova o postratnoj omdazdi, koja uvjetuje uspostavljanje niza ahistoričnih zaključaka, površnih analogija i neadekvatnih objašnjenja fenomena omdazde na našim prostorima.

14 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 287.

15 Brezović Prebeg, „Teritorijalna obavještajna služba“, 796.

16 Perović, „Zagreb 1943. godine“, 3.

17 „Govor komandanta grada Zagreba“, *Vjesnik*, 12. svibnja 1945.

18 Dobar uvid u to do koje mjere je pokret otpora prožimao sve pore zagrebačkog društva može se dobiti iz rada Treskanice, „Narodna pomoć kao indeks zagrebačkog pokreta otpora (1941–45)“

Istok i zapad: totalitarna i demokratska odmazda?

Analize ovdašnje historiografije o postratnoj odmazdi¹⁹ nad poraženom stranom u Drugom svjetskom ratu, često polaze od pretpostavke o suštinskoj razlici između načina na koji je taj proces tekao na istoku i na zapadu Europe. Ukratko, postratna odmazda u zapadnoeuropskim zemljama bila je zakonski utemeljena i ograničena na kažnjavanje stvarnih ratnih zločinaca, dok je na Istoku, gdje su komunisti presudno određivali njezinu dinamiku, primarno imala funkciju obračuna s političkim protivnicima. U predgovoru zbirke dokumenata „Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946., dokumenti, knjiga 3., Zagreb i središnja Hrvatska“ donosi se koncizan sažetak ovih argumenata:

„Pojave ‘čišćenja’ bilo je i u zapadnoj Europi, ali su ona uglavnom provedena sudskim i upravnim mjerama. Dio izvansudskih likvidacija u zapadnoj Europi bila su i osvećivanja, do kojih je sporadično dolazilo u prvim danima oslobađanja pojedinih zemalja. No, osnova denacifikacije u demokratskoj Europi bila je da se postupci moraju utemeljiti na pravu i regularnim sudskim postupcima, te da je potrebno na sve načine izbjegavati i sprečavati osvetu. U Sovjetskom Savezu i u Jugoslaviji taj je proces bio bitno drukčiji, jer je masovna ubojstva neposredno poslije rata organizirala i izvela država, a ne osvetoljubivi pojedinci ili skupine. Osveta je u Jugoslaviji u neposrednom poraću bila na sve načine poticana od najviših struktura vlasti.“²⁰

Nešto kasnije navodi se i to da „pri provođenju masovnih zločina i represalija nad poraženim neprijateljima, zapovjednu partizansku hijerarhiju ne vodi toliko iracionalni osjećaj osvete, koliko racionalna težnja uklanjanja političkih protivnika u osvajanju vlasti.“²¹ Drugim riječima, događanja u Zagrebu u proljeće i ljeto 1945. kojima ćemo se ovdje baviti, trebalo bi staviti u kontekst političkih kalkulacija komunističkih rukovodioca, a ne dominacije snažnog osvetničkog poriva u vrijeme neposrednog poratnog kaosa.

Suzana Leček i Vladimir Geiger u svome članku o politikama retribucije u različitim dijelovima Europe nude nešto nijansiraniju analizu. Prvo, primjećuju da su postojali određeni objektivni problemi pri kažnjavanju zločina u čitavoj Europi koja je iskusila okupaciju. Trebalo je „stvoriti nove pravne temelje za kažnjavanje budući da pravna tradicija nije imala odgovarajuće kazne za počinjene zločine“, a pri definiranju počinitelja kao glavni problem pokazala se „masovnost kolaboracije“.²² Značilo je to da će provedba odmazde

19 Pojam odmazde ili retribucije odnosi se na „sv[e] obli[ke] poratnoga kažnjavanja, od spontanoga ubijanja ili ‘divljih čistki’, sudskoga kažnjavanja, ostrakizma ili društvenoga izopćenja, ‘čišćenja’ raznih organizacija i institucija, sankcija državnim službenicima, pa do jednostavnoga sramoćenja kao što je, primjerice, objavljivanje imena u javnosti.“ Geiger i Leček, „Politika retribucije“, 9.

20 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, knjiga 3, 50.

21 Isto, 58.

22 Geiger i Leček, „Politika retribucije“, 10.

nužno uključivati i „sporno načelo kažnjavanja zločina prema zakonu donesenom nakon počinjenja kaznenoga djela“.²³ Pored ovih okolnosti koje su podrazumijevale ozbiljna odstupanja od uvriježenih pravnih normi neovisno o kojem dijelu Europe se radi, autori ne predviđaju ni fundamentalne geopolitičke okolnosti koje su vodile ka ublažavanju odmazde na Zapadu, konkretno u Njemačkoj: „Kako se govorilo, hladni rat donio je ‘hladnu amnestiju’“.²⁴

Ipak, Leček i Geiger ustvrđuju da su razlike između procesa retribucije na Istoku i Zapadu bile velike te su ovisile o karakteru režima koji su se uspostavljali, pri čemu je na Istoku „prednost dana kažnjavanju počinitelja“. Zato je „obračun s kolaboracijom poprimio znatno veće razmjere. No, kažnjavanje je dobilo prioritet samo zato što se iskoristilo za obračun s ‘klasnim’ neprijateljem i uspostavu novoga poretka“.²⁵ Što se tiče Jugoslavije i Hrvatske, one se mogu „nedvojbeno usporediti s državama u kojima je obračun s kolaboracijom, ali i široko shvaćenim ‘narodnim neprijateljima’, bio najoštrije, bilo da se radilo o broju ubijenih u čistkama, broju sudski osuđenih ili kažnjavanju državnoga vrha poraženih kolaboracijskih režima“.²⁶

U uvodnom eseju zbornika posvećenog politikama odmazde u Europi Istvan Deak piše da su sudovi za suđenje kolaboracionistima u svim postratnim režimima stavljeni pod kontrolu ljudi koje su odabrale partije iz pokreta otpora: „U svemu tome, jedva da je bilo razlike između zemalja oslobođenih od strane zapadnih saveznika i zemalja koje su oslobodili Sovjeti. Razlike su se pojavile kasnije, s postepenim dokidanjem moći revolucionarnih sudova na Zapadu i prelaskom sudskih procesa u ruke redovnih sudova...“²⁷ Dakle, prema Deaku razlike su nastajale postepeno, a korištenje sudova kao oruđa socijalne revolucije tek je u kasnijoj fazi postalo specifičnost Istoka.

No analiza sudske prakse teško može biti dovoljna za razumijevanje šireg konteksta u kojem su osmišljavane i provedene politike odmazde. U tom je smislu zanimljivo promotriti huškačke i krvoločne izjave koje su za vrijeme rata dolazile od strane savezničkih lidera s obje strane buduće „željezne zavjese“, a koje daju određeni uvid u brutaliziranu mentalnu klimu ovoga vremena. Neki domaći autori skretali su pozornost na to da su jugoslavenski komunisti „požurili“ 1945. godine prevesti pojedine ratnohuškačke i osvetničke spise sovjetskih autora kao što su Ilya Ehrenburg ili Mihail Šolohov, što je bio samo još jedan dokaz njihova sustavno promicanja mržnje „prema staljinističkom uzoru“.²⁸ U Ehrenburgovim pamfletima iz tog vremena doista se mogu naći nečovječni pozivi na kolektivnu osvetu nad Nijemcima, u momentima u kojima je Crvena armija postupno zauzimala područja nastanjena Nijemcima. Pitanje koje se postavlja

23 Isto, 11.

24 Isto, 14.

25 Isto, 16.

26 Isto, 26.

27 Deák, „Introduction“, 10.

28 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 49.

jest u kojoj je mjeri ovakva osvetnička krvoločnost bila specifična za Sovjetski Savez i one koji su se ravnali „prema staljinističkom uzoru“.

Usprkos neusporedivo nižem stupnju brutalnosti rata na zapadnom frontu, nacistička agresija na njegovu zemlju bila je dovoljna Winstonu Churchillu da s osvetničkim patosom u govoru 27. travnja 1941. ustvrdi: „Postoji manje od 70 milijuna zlih Hunu. Neki (*some*) su vrijedni liječenja, drugi (*others*) likvidiranja: među tim posljednjima mnogo ih je koji su angažirani na ugnjetavanju, tiraniziranju i pljačkanju Austrijanaca, Čeha, Poljaka, Francuza i brojnih drugih starih rasa“.²⁹ Legendarni američki general George S. Patton ograničio se na njemačke vojnike, ali je prilikom iskrcavanja na Siciliji jasno dao do znanja da su pravila ratovanja privremeno suspendirana: „Kada susretnemo neprijatelja, ubit ćemo ga. Nećemo mu pokazati milost. On je ubio tisuće vaših drugova i mora umrijeti. Nevažno je, rekao je Patton, ako se on pokuša predati: ‘O, ne! Taj gad će umrijeti! Morate ga ubiti’“.³⁰ Kako onda čitati Titov poznati „Posljednji poziv svim zavedenim slugama okupatora“ da promijene stranu na kojoj se bore, u kojemu stoji da će oni koji se oglušiti biti „izvedeni pred ratni sud, suđeni kao izdajnici naroda i kažnjeni najstrožijom kaznom“, te da „nitko ne će sprječavati da kaznimo izdajnike naroda i sluge okupatora“?³¹ Radi li se ovdje doista o djelovanju „prema staljinističkom uzoru“ ili imamo posla sa zastrašujućom brutalnošću totalnog rata koji generira nemilosrdni osvetnički gnjev i dokida bilo kakvu mogućnost diferenciranog pristupa neprijatelju?³²

Dakako, analogije u onome što se govorilo na Istoku i Zapadu ne dokazuju da su ishodi na kraju doista bili isti, no za razumijevanje razloga iz kojih su razmjeri i oštrina odmazde bili snažniji na Istoku, bitno je uzeti u obzir ne samo razlike u karakteru režima kakvi se uspostavljaju nakon 1945., već i razlike u karakteru rata koji se odvijao u različitim dijelovima Europe. Operacija Barbarossa označila je početak rata uništenja kakav dotad još nije viđen u europskoj povijesti:

„U usporedbi s invazijom, najprije Poljske, a onda Francuske i Beneluksa, napad nacističke Njemačke na sovjetsku Rusiju bio je *sui generis*. Istočna kampanja eksplodirala je kao apsolutni ili totalni

29 Losurdo, *Historijski materijalizam*, 135.

30 Traverso, *Fire and Blood*, 113.

31 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 50.

32 Uzgred možemo spomenuti i to da strahote nacističke agresije, barem na razini javne retorike, nisu u potpunosti izbrisale principe socijalističkog internacionalizma i antirasizma, načelno nespojive s praksom kolektivnog okrivljavanja Nijemaca. Tako je Staljin u kolovozu 1942. izjavio: „Bilo bi smiješno identificirati hitlerovsku kliku s njemačkim narodom i njemačkom državom. Povijesna iskustva pokazuju da hitleri dolaze i prolaze, ali da njemački narod, njemačka država ostaje. Snaga Crvene armije leži u činjenici što ona nema i ne može imati nikakve rasističke mržnje prema drugim narodima, pa ni prema njemačkom narodu“. Kada je Ehrenburg potkraj rata napisao da su Nijemci „svi jedna banda“, *Pravda* je „žestoko reagirala, osudila te stereotipe“ i podsjetila ga na ovdje citiranu Staljinovu izjavu. Dakako, osvetnička praksa će u sljedećim mjesecima poći nekim drugim putem. No činjenica da Nijemci pod sovjetskom dominacijom uza svu brutalnost nisu bili izloženi politikama eksterminacije i svođenja na robovski status — suprotno planovima koje je Hitler imao za Slavene na Istoku — svjedoče o fundamentalnim razlikama između dvaju „totalitarnih diktatora“, Losurdo, *Historijski materijalizam*, 140.

rat, koji se vodi bez ograničenja[...] Otpočetak je bio zamišljen i planiran ne samo kao *blitzkrieg* za uništenje Crvene armije i osvajanje istočnog *Lebensrauma*, već također i križarski pohod za istrebljenje ‘judeoboljševizma’. [...] Za Hitlera, rat na Istoku postao je borba [...] na život i smrt.“³³

Gledana očima jednog njemačkog vojnika, situacija na istočnom frontu izgledala je ovako: „Ovdje se rat vodi u svojoj ‘najčišćoj formi’, čini se da je bilo kakav znak humanosti nestao iz djela, srca i umova. Scene koje se mogu vidjeti graniče s ludačkim halucinacijama i noćnim morama“.³⁴ Brutalnost okupacije³⁵ i razmjeri zločina za koje su odgovorne snage kolaboracije drastično se razlikuju na Istoku i Zapadu. Dvadeset i tri milijuna sovjetskih ratnih žrtava ne mogu se usporediti sa 600 000 francuskih žrtava. Relativno konvencionalno vođenje rata nacističke Njemačke na zapadnom frontu ne može se usporediti s ratom potpunog uništenja vođenim bez ikakvih inhibicija na Istoku. Izgradnja kolonijalnog Carstva u Istočnoj Europi uz fizičku eliminaciju desetaka milijuna Slavena i pretvaranja onih preživjelih u robove — po modelu kakav je uspostavljen u Auschwitzu prije nego li je potonji postao poprište industrijskog ubijanja Židova³⁶ — teško da se mogu stavljati na istu ravan s nesumnjivo stvarnim patnjama stanovništva u okupiranoj Francuskoj ili Belgiji. Ovo su faktori koji se ne mogu tek tako zaobići pri analizi relativno brutalnijeg postupka prema kolaboracionistima u onim dijelovima Europe koje je oslobodila Crvena armija.³⁷

Čak i ako okupacija na našim prostorima nije nosila sa sobom sve elemente brutalnosti kakvi su obilježavali onu na istoku Europe, nesumnjivo je bila bliža i sličnija onome što se događalo u okupiranim dijelovima SSSR-a, nego li u zapadnoj Europi. Primjerice, brutalnost s kojom su Nijemci pristupili gušenju ustanka u Srbiji u kasno ljeto i ranu jesen 1941. rezultirala je užasnim masakrima u Kraljevu i Kragujevcu. Sukladno Hitlerovoj zapovjedi prema kojoj će „njemačke vlasti smaknuti po 100 osoba za svakog ubijenog njemačkog vojnika ili dužnosnika, te po 50 osoba za svakog ranjenog Nijemca“, u odmazdi za partizanske akcije u Kraljevu je smaknuto oko 2000 talaca, a u Kragujevcu blizu 3000.³⁸ Ne treba zaboraviti ni drugoga, navodno benevolentnijeg okupatora, koji je prema Mazoweru svoju strategiju borbe protiv ustanika razvio u imperijalnim kampanjama

33 Mayer, *Why Did the Heavens*, 200.

34 Traverso, *Fire and Blood*, 111.

35 Odličan komparativni uvid u politike okupacije u različitim dijelovima Europe donosi Mazower, *Hitlerovo carstvo*.

36 Mayer, *Why Did the Heavens*, 357.

37 Drugo, podjednako bitno pitanje, tiče se toga u kojoj mjeri je u pojedinim zemljama došlo do razbuktavanja građanskog rata, no to je tema sljedećeg poglavlja.

38 Tomasevich, *Rat i revolucija*, 75. Tomasevich navodi da je formalni temelj za ove akcije bila Hitlerova naredba „Oružani komunistički pokreti otpora u okupiranim područjima“ koja je propisivala mjere za gušenje pokreta otpora pod vodstvom komunista u svim dijelovima Europe, „ali se strogo provodila jedino u Srbiji“. O brutalnosti njemačke okupacije Srbije vidi i Mazower, *Hitlerovo carstvo*, 258–259.

u Libiji i Etiopiji u dvama desetljećima koja su prethodila Drugom svjetskom ratu:

„Sa izuzetkom upotrebe gasa, koji su Italijani odlučili da ne koriste u Evropi, Druga armija u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Sloveniji ponašala se prema ‘starosediocima’ Jugoslavije otprilike na isti način. Grad Ljubljana bio je opasan bodljikavom žicom, a cela naselja bivala su odsečena kordonima i pretraživana. Musolini je izneo mogućnost ‘masovnog premeštanja’ civilnog stanovništva i inzistirao kod Roate da ‘uzme brojne taoce i ubija ih kad god to bude neophodno’. Ogromna mreža logora širila se čak do Grčke, u kojoj je zarobljeno na desetine hiljada ljudi; loše snabdevani, oni su ubrzo postali mesta bolesti i vrtoglavo visoke stope smrtnosti koja je dostizala one u logorima pod nemačkom kontrolom.“³⁹

Iako će u konačnici jugoslavenske žrtve biti „više posljedica etnički i ideološki motiviranog ubijanja među jugoslavenskim narodima, nego li ubijanja okupatorskih vojska“,⁴⁰ nesumnjiv je golemi doprinos koji je brutalizaciji života i ratovanja donijela ovakva politika okupatora. Imajući to na umu, sada se možemo posvetiti ispitivanju višestrukih unutarjugoslavenskih konflikata.

Nasilje građanskog rata

Implicitno ukazujući na konceptualnu potkapacitiranost hrvatske historiografije 20. stoljeća, povjesničar Branimir Janković u nedavnom je tekstu skrenuo pozornost na značaj koncepta građanskog rata za analizu velikih prijemnih točaka iz naše povijesti tog razdoblja: „Polazeći upravo od važnosti osmišljenih konceptualnih polazišta i s ciljem da se uz njihovu pomoć otvore neke nove perspektive, želio bih staviti u prvi plan fenomen građanskog rata kao takvog. Smatram naime da je koncept građanskog rata i njegova nasljeđa ključ tumačenja prijevora o Drugom svjetskom ratu u Hrvatskoj“.⁴¹ Uprkos tome, u radovima domaćih povjesničara teško je pronaći teorijske refleksije o građanskom ratu, koji se tek usputno spominje kao jedan od katalizatora vala nasilja koji je naše prostore pogodio od 1941. do 1945. godine. Smatram da ovaj propust ima posebno veliko značenje za temu kojom se ovdje bavimo.

Na ljevici se dugo vremena zaziralo od upotrebe ovoga koncepta. Nije to slučaj samo kod nas, gdje je termin narodnooslobodilačka borba duboko ukorijenjen, već primjerice i u Italiji u kojoj je karakterizacija ratnih sukoba 1943.–1945. kao građanskog rata dugo vremena bila korištena samo na (post)fašističkoj desnici.⁴² Ovaj tabu razbijen je tek početkom 1990-ih objavljivanjem ovdje više

39 Mazower, *Hitlerovo carstvo*, 374–375.

40 Tomasevich, *Rat i revolucija*, 835.

41 Janković, „Kolumna ‘javna povijest’“.

42 Pavone, *A Civil War*, 9.

puta citiranog remek-djela Claudia Pavonea koje talijanski pokret otpora rekonceptualizira kao tri isprepletene rata — patriotski/oslobodilački, građanski i klasni. Razlog toliko dugog zaziranja od korištenja termina građanski rat vjerojatno leži u implicitnoj nivelaciji zaraćenih strana koju on donosi, nasuprot terminima kao što je pokret otpora koji eksplicitno stavlja jednu od zaraćenih strana u moralno superioran položaj.

Suprotno ovakvoj suzdržanosti, pojedini autori poput Traversa, doduše, također u recentnije vrijeme, čitavih tridesetak godina od izbijanja Prvog do kraja Drugog svjetskog rata obuhvaćaju terminom „europskog građanskog rata“.⁴³ Razlažući dugu povijest analiza građanskog rata koji se još od antičkih vremena percipirao kao najdestruktivniji oblik nasilja, Traverso ukazuje na neke od uzroka njegove iznimne brutalnosti:

„Neprijateljske strane nisu dvije regularne vojske već dvije frakcije unutar jedne te iste države, od kojih samo jedna posjeduje legalni status, tako da distinkcija između civila i borca postaje iznimno problematična. Zakoni ratovanja se više ne primjenjuju ako neprijatelji nisu države nego oni koji pripadaju istoj zajednici, čije zakone više ne priznaju. Kao posljedica, figura 'legitimnog neprijatelja' nestaje. Unutrašnji pobunjenik građanskog rata [...] je odmetnik s kojim nikakav kompromis nije moguć“.⁴⁴

Očigledno ovdje imamo posla s fenomenom potpuno drugačijim od rata među državama, u moderno doba reguliranog različitim međunarodnim konvencijama. Nepisana pravila građanskog rata — koja se nemilosrdno nameću svim zaraćenim stranama — teško se mogu razumjeti kroz prizmu legalnosti. Dapače, njihovo preuzimanje kontrole nad situacijom i jest posljedica „vakuuma stvorenog slomom normi“, odnosno činjenicom da „borba više nije legitimirana, a kamoli regulirana, zakonom, već višim moralnim i političkim uvjerenjima koja moraju biti branjena do kraja na najbeskompromisniji način po cijenu života neprijatelja [...] a ako je potrebno i po cijenu vlastitog žrtvovanja“.⁴⁵ Posljedice se manifestiraju kao znatno „slobodnija“ upotreba torture, uzimanja talaca i prakticiranja nemilosrdnih odmazdi.⁴⁶

Čini se da su sami protagonisti često bili svjesni ovih implikacija građanskog rata u pogledu odnosa prema pripadnicima poražene strane. Pavone navodi primjer Umberta Scaramellija, pripadnika fašističkih crnih brigada iz Rijeke i veterana marša na Rim: „Ako nekim nesretnim slučajem naši protivnici završe kao pobjednici, oni zasigurno neće imati nimalo milosti za nas; zbog toga moramo

43 Doduše, Ernst Nolte taj je termin upotrijebio još ranije, 1987. u svojoj knjizi *Der europäische Bürgerkrieg*, ali njegov je početak smjestio u 1917. godinu, s neskrivenim apologetskim motivima. Europska nesreća, drugim riječima, nije krenula 1914. izbijanjem Prvog svjetskog rata, već dolaskom boljševika na vlast, a nacistički zločini „tek“ su kopija ranijih komunističkih zločina. Traverso, *Fire and Blood*, 28.

44 Traverso, *Fire and Blood*, 75–76.

45 Isto, 77–78.

46 Bobbio, „Pokret otpora: građanski rat?“, 33.

zadržati junački karakter, nastaviti se boriti za Ideju i ako je potrebno umrijeti za nju“.⁴⁷ Drugi fašist kojeg citira Pavone rezignirano prihvaća konzekvence poraza u građanskom ratu i neminovnu logiku osvete: „Partizani koji su me zarobili osudili su me na smrt. Oni su pobijedili i stoga se imaju pravo osvetiti nad onima koji su se borili protiv njih... Ja sam bio u krivu. Ja sam se kladio na gubitničkog konja i sada plaćam za to. Dozvolite mi da kažem da svejedno ni na trenutak nisam zažalio zbog svoje greške“. Traverso navodi i riječi Victora Sergea, koji je na iznimno koncizan način sažeo atmosferu Petrograda 1919. duboko uronjenog u kaos građanskog rata: „Jedan je zakon: ubij ili budi ubijen...“⁴⁸

Pavone ukazuje na to da su i različiti stavovi prema čistkama i osveti nakon rata bili usko vezani za ovu dinamiku. Znatno drastičniji odnos prema poraženim fašistima na sjeveru zemlje bio je nesumnjivo povezan s radikalizirajućim iskustvom građanskog rata koji se upravo tamo razbuktao svom silinom.⁴⁹ No primjere koji svjedoče o nemilosrdnoj logici osvete koja se nadvija nad aktere svih zaraćenih strana u građanskom ratu itekako možemo pronaći i na našim prostorima. Milovan Đilas u tekstu pod naslovom „Mrtvo selo“ objavljenom u *Vjesniku* krajem svibnja 1945. opisivao je užase koje je vidio po kupreškim selima 1942. godine. Zaključak je znakovit: „Čovjek bi se hladno osvetio. [...] ne vrijedi živjeti na ovom svijetu, dok ima ljudi koji rade takva nečovještva. Nema druge: ili mi — ili oni...“⁵⁰ No do sličnog zaključka dolazi i ustaški bojnič Josip Hübl koji je, barem prema vlastitom svjedočanstvu, bio među posljednjim ustašama koji su u popodnevnim satima 8. svibnja 1945. napustili Zagreb. Objašnjavajući zašto se njegova vojska pod svaku cijenu htjela predati Britancima, a ne Jugoslavenskoj armiji na kraju rata, Hübl kaže: „Mi se nismo mogli predati partizanima koji su bili smrtni neprijatelji. Između partizana i nas je samo govorio puška, bomba i nož. Drugog razgovora između nas nije bilo. On mene ili ja njega.“⁵¹ Sve u svemu, čini se da su sami protagonisti tadašnjih zbivanja bili svjesni implikacija građanskog rata o kojima je ovdje riječ, kao i specifične etike osvete koju je takav rat podrazumijevao.

Nadalje, jugoslavenski građanski rat bio je isprepleten s nizom drugih sukoba koje je donijelo europsko doba katastrofe, što je čitavu situaciju činilo dodatno eksplozivnom. „Tijekom prve polovice 20. stoljeća, Europa je doživjela nesvakidašnje ispreplitanje konflikata; ‘klasične’ ratove među državama; građanske ratove; ratove nacionalnog oslobođenja; genocide; nasilne sukobe proizašle iz klasnih, nacionalnih, religijskih, političkih i ideoloških rascjepa.“⁵² Ono što je karakteristično za rat u Jugoslaviji jest to da su se na relativno malom geografskom prostoru iznimnom silinom manifestirali *svi* navedeni

47 Pavone, *A Civil War*, 420–421.

48 Traverso, *Fire and Blood*, 77.

49 Pavone, *A Civil War*, 445.

50 Goldstein, *Zagreb*, 363.

51 „Josip Hübl preživio Bleiburg“, *Youtube*.

52 Traverso, *Fire and Blood*, 31.

sukobi. Svu kompleksnost situacije na nešto drugačiji način sažeo je Drago Roksandić:

„U mnogim je europskim zemljama Drugi svjetski rat imao i obilježja inherentno konfesionalnoga konflikta, sa silnim opterećenjima iz predratnog razdoblja. Ali nema mnogo europskih zemalja u kojima su takvi konflikti bili visokog intenziteta te izravno povezani s konfliktima koji su same pojedine etnokonfesionalne zajednice dijelile po mnogostrukim razdjelnicama s fašističko/antifašističkim konotacijama. Među takvim europskim zemljama jest i hrvatsko područje, ali i cijelo područje Kraljevine Jugoslavije...“⁵³

S ovakvom dijagnozom slaže se i Jozo Tomasevich, objašnjavajući uzroke ogromnih ratnih žrtava u Jugoslaviji:

„Tolike su se mnoge snage borile za vlast — Nijemci, Talijani, četnici, ustaše, domobrani i partizani, i protiv stranih sila i među sobom — da nijedan dio zemlje, nijedna politička skupina, ni civilno stanovništvo, nisu ostali izvan toga. Žrtve borbi bile su velike zbog toga što se prema ustanicima nije postupalo prema međunarodnim pravilima ratovanja, već kao prema pripadnicima neregularnih postrojbi, koji su načelno strijeljani nakon što su bili uhvaćeni.“⁵⁴

To je pokrenulo uzlaznu spiralu nasilja koja je za posljedicu imala to da su sve „strane likvidirale civile optužene za pomaganje neprijatelju ili koje su smatrali mogućim budućim neprijateljima. To je obično bez ikakva formalnog suđenja provodila vojska, politička ili policijska vlast koja je donosila i izvršavala takve presude...“ Doduše, Tomasevich ističe da nije moguće uspostaviti baš potpunu jednakost među zaraćenima u ovom smislu: „Partizani su prakticirali selektivni teror za vrijeme cijeloga rata iako on nikad nije bio sveprisutan niti se razvio u teror zbog samog terora“.⁵⁵

Uza sve dosad nabrojano, brutalnost postratne odmazde nesumnjivo je pojačana još nekim faktorima. Prije svega, tu je činjenica da su „jugoslovenski partizani [...] u posljednjih mesec dana Drugog svetskog rata, od početka aprila do okončanja rata, imali najveće gubitke tokom čitavog rata. U završnim operacijama za oslobodjenje Jugoslavije, vođenim pretežno na teritoriji Hrvatske i Slovenije, poginulo je, prema službenim jugoslovenskim podacima, 18.938 vojnika Jugoslovenske armije (JA). Istovremeno, ranjena su 61.672 jugoslovenska vojnika“. Osim toga, to se događa „pretežno u borbama protiv OS NDH (uključujući i domobrane) i OS Trećeg rajha (uključujući jugoslovenske državljane u redovima nemačke okupacione vojske). Gubici JA nisu nimalo zanemarljiva činjenica u sagledavanju postupaka partizana prema zarobljenim protivničkim vojnicima“.⁵⁶

53 Roksandić, „Pamćenje i kultura povijesnog mišljenja“, 40.

54 Tomasevich, *Rat i revolucija*, 831.

55 Isto, 833.

56 Radanović, „Kabinet čudesa dr Cvetkovića, II. deo“.

Ulje na vatru je dodavala i spremnost na pružanje poslijeratnog otpora od strane dijela ustaša.⁵⁷ Ovaj faktor je bio osobito važan u kontekstu zaoštavanja odnosa s Britancima oko pitanja Koruške i Trsta, do kojega dolazi upravo u vrijeme najmasovnijih likvidacija poraženih snaga sredinom svibnja.⁵⁸

Završne borbe

U samom Zagrebu zasigurno nije nedostajalo motiva za osvetu na kraju rata. Ustaška represija u gradu postupno se zaoštavala tijekom četiri godine postojanja NDH, a određena ograničenja u provođenju mjera odmazde za partizanske akcije koja su inicijalno postojala, ukinuta su tijekom 1943. godine.⁵⁹ Radikalizacija represije osobito je primjetna od kraja te godine pa sve do završetka rata. Zanimljivo je i to da su se smrtne kazne i odmazde do 1. prosinca 1943. izvršavale strijeljanjem, a otad nadalje i vješanjem s ciljem zastrašivanja.⁶⁰ Živka Bibanović-Nemčić, instruktorka povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku od kraja 1944. do oslobođenja grada, ovako se sjećala događanja u zadnjim mjesecima rata: „Što se rat više bližio kraju, Nijemci i ustaše postajali su sve brutalniji. Teror nad stanovništvom je kulminirao. Očito je bilo da sa svojom propašću žele ubaciti što više žrtava u grob“.⁶¹ Pred sam kraj rata, 22. travnja 1945., agent Ozne izvijestio je iz Zagreba: „Na kriminalnom odsjeku zagrebačke policije bilo je jednom mom znancu rečeno, da kriminalna policija pronadje svaki dan po Zagrebu 10–15 ljudi, za koje nitko ne zna, tko ih je ubio. Većinom se radi o žrtvama koje Luburićevi ljudi likvidiraju i bace na cestu“.⁶² Prema podacima koje su vlasti objavljivale u svojoj štampi „samo u periodu od listopada 1944. do veljače 1945. godine ustaše su u Zagrebu i okolici objesile 331 taoca“.⁶³ Sumarne brojke djeluju prilično zastrašujuće: Lengel-Krizman procjenjuje da je „više od desetak tisuća zagrebačkih stanovnika“ ubijeno u ustaškom teroru, dok je među aktivnim borcima na bojištima diljem Jugoslavije poginulo preko osam tisuća Zagrepčana.⁶⁴ Goldstein navodi rezultate istraživanja „Dotrščina“ iz 1985. i 1986. godine u kojem je popisano 18 627 imena poginulih Zagrepčana, bilo da se radilo o borcima NOB-a ili žrtvama „ustaškog i okupatorskog terora“.⁶⁵ Goldstein dodaje i to da je glavna

57 Klasić, *Mika Špiljak*, 89.

58 Različiti autori su ukazivali na opasnost od izbijanja rata sa zapadnim saveznicima kao jedan od katalizatora masovnih likvidacija u svibnju 1945. Postojao je strah da bi pripadnici različitih vojski koje su ratovale protiv partizana mogli biti iskorišteni od strane zapadnih saveznika. Vidi: Vodušek Starić, *Kako su komunisti osvojili vlast*, 266–268; Radelić, „Rat, država, nacija i revolucija“, 46.

59 Jagić, „A mi u ovome kavezu muku mučimo“, 3.

60 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 79.

61 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktorka povjerenstva“, 355.

62 HR-HDA-1491, „Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku“ (HDA, OZNA), 5.13.9.10., 606.

63 Jagić, „A mi u ovome kavezu muku mučimo“, 60.

64 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 288–289.

65 Goldstein, *Zagreb*, 390.

autorica istraživanja Josipa Paver tvrdila da bi taj broj mogao biti i znatno veći.⁶⁶

U procesu eskalacije nasilja prakticiranog s obje strane, nije bilo nevažno ni ujedinjavanje Ustaške vojnice i Hrvatskog domobranstva do kojega dolazi u prosincu 1944. Ova odluka bila je motivirana relativno masovnim dezertiranjem domobrana koje je vlasti potaknulo na „poustašivanje vojske“. Vodeći ustaše bivaju promaknuti iz pukovnika u generale, a neki od najozloglašnijih dolaze na čelo pojedinih divizija — primjerice Rafael Boban na čelo Pete divizije. Iako je ovo u vojnom smislu bilo prilično beznačajno, Pavelić si je time osigurao osobnu lojalnost vojske.⁶⁷ Za našu priču bitno je primijetiti to da su upravo ljudi kao što su Boban i Luburić imali važnu ulogu u raspletanju situacije u Zagrebu i okolici na samom kraju rata, odnosno da su upravo njihove jedinice vodile posljednje borbe u tom kraju prije konačnog povlačenja prema Sloveniji.

Ovdje nećemo ulaziti u detaljnije opisivanje stanja u gradu neposredno pred oslobođenje niti posljednjih borbi koje su se vodile u okolici grada i u samom gradu, već ćemo se samo osvrnuti na nekoliko događaja važnih za objašnjenje prijepora vezanih za odmazdu do koje dolazi po oslobođenju.⁶⁸ Zagreb je *de facto* ostao bez vlasti 7. svibnja, a ustaše su prije napuštanja grada „sustavno posijali paniku među stanovništvom o opasnostima pred napredovanjem partizana kako bi potaknuli velik broj civila da im se pridruže kao izbjeglice“.⁶⁹ Duško Doder, član štaba za oslobođenje Zagreba koji je osnovala Živka Bibanović-Nemčić, svjedočio je da im je 6. svibnja javljeno da „na Žitnjaku, Kraljevcu, na Donjem Prekrižju ustaše kupe po kućama sve muškarce od 16 do 60 godina i da ih odvođe sa sobom“.⁷⁰ Prema svjedočanstvu novinara Nike Smolčića, u noći sa 7. na 8. svibnja ustaše su činile sporadična ubojstva onih koji nisu htjeli poći s njima, a njegova je procjena da je na taj je način stradalo „40 do 50 mladih ljudi“.⁷¹ Neovisno o tome koliko je ova procjena precizna, drugi izvori potvrđuju određen broj likvidacija koji se događa neposredno pred bijeg ustaša iz grada. Pripadnici Narodne zaštite⁷² koji su pokušavali održavati red u gradu do dolaska partizana, u više su navrata stradali prije nego li su ustaše konačno napustile grad. Dane Kolaković stradao je u Maksimirskoj ulici 81 od ruke Luburićevih jedinica u dopodnevnim satima 8. svibnja, a u otprilike isto vrijeme je stradao

66 Isto.

67 Tomasevich, *Rat i revolucija*, 507–515.

68 Vidi: Jagić, „8. maj. Oslobođenje!“; Dimitrijević i Cukić, *Zagreb: svibanj 1945.*

69 Tomasevich, *Rat i revolucija*, 846–847

70 Doder, „Posljednji dani u okupiranom Zagrebu“, 367.

71 Goldstein, *Zagreb*, 339–340.

72 Prema Živki Bibanović-Nemčić, Narodna zaštita osnovana je još prije rata (kao Civilna zaštita) s ciljem zaštite civilnog stanovništva od avionskog bombardiranja, pružanja prve pomoći i sl. U njoj je bio samo manji broj ustaša, a velik dio antifašista u je nju ušao preko veze kako bi izbjegli služenje u domobranima. Zato se tu organizaciju nastojalo iskoristiti „u očuvanju javnih objekata i održavanju kakvog-takvog reda u gradu u vrijeme moralnog i vojnog rasula neprijatelja, da ne dođe do neželjenih pljački i ubojstava do dolaska jedinica naše Armije“. Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva“, 360–361.

Cvite Bulan obavljajući istu dužnost. U Kustošiji su njemačke jedinice ubile Dragutina Čaleca, dok je Mirka Gašpara, prema svjedočenju njegove supruge, skupina ustaša izvukla iz njegovog doma na Prekrižju u sjevernom dijelu grada te ga likvidirala.⁷³ Zanimljivo je i to da se ovo zbilo 8. svibnja „oko 8 sati navečer“, kada su partizanske snage već satima kontrolirale veći dio grada, ali očigledno ne i njegove sjeverne i istočne rubove. Izvještaj Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (u daljnjem tekstu: ZKRZ) o Gašparovom slučaju spominje još nekoliko leševa koji su pronađeni u blizini (domobran, partizan i neidentificirana osoba), ali se pretpostavlja da su te osobe pale u borbi.⁷⁴

No za nas su ovdje još važnija događanja u okolici grada gdje su ustaše po svemu sudeći počinile još veći broj zločina u ovim danima i gdje su žestoke borbe nastavljene čak i nakon što je 8. svibnja oslobođen sam grad. Prema podacima ZKRZ-a, u Poljanama u općini Novo Čiče jugoistočno od Velike Gorice, „bobanovci“ su 7. svibnja oko četiri sata poslijepodne zaklali Stjepana Jankovića, a tijelo ostavili na mjestu zločina.⁷⁵ No većina svjedočanstava o ustaškim zločinima tih dana vezuje se uz područja uz sjeverne rubove grada, što je bio pravac kojim su se povlačile posljednje ustaške jedinice. ZKRZ je ustvrdio da je Rafael Boban, „povlačeći se sa svojim jedinicama kroz Markuševac, počinio mnoge zločine, poglavito pljačke i ubojstva“, a osim njega se kao vođa jedinica u bijegu spominje i general pukovnik Ante Moškov.⁷⁶ Pored niza pljački i zlostavljanja u Trnavi, Dubravi i Markuševcu, ZKRZ ustvrđuje i ubojstva petero osoba u Bačunu.⁷⁷ Prema podacima Komisije, sva su ova djela počinjena 9. svibnja, dan nakon oslobođenja Zagreba, ali u vrijeme kada su se uzduž istočne i sjeverne periferije grada i dalje vodile sporadične borbe.⁷⁸ Interesantno je to da je jugoslavenski delegat pri Ujedinjenim narodima Aleš Bebler, govoreći o problemu neizručivanja ratnih zločinaca na zasjedanju Skupštine Ujedinjenih naroda u veljači 1946. godine, imao potrebu svoju argumentaciju potkrijepiti baš referiranjem na „masovno ubijanje u Zagrebu prije povlačenja Nijemaca“.⁷⁹

Ove podatke potvrđuju i pojedini memoarski zapisi poput onih generala Milana Baste koji o ustaškim zločinima u okolici Zagreba navodi sljedeće: „U selu Markuševcu ubijaju 19 seljaka i jednu ženu...U selu Daščevcu spalili su cijelo naselje Jordanići. Tu su ubili Franju Kobasića, jedinca u roditelja...Ubili su i dva brata Ivana i Franju Lide, koje su na očigled porodice, bez ikakvog razloga, strijeljali iza kuće...U Bačunu su strijeljali Ivana, Petra i Marka Benšaka...U selu Bliznecu izgorjela je u svojoj kući 75-godišnja Kata Bašić, a njenog su jedinca

73 Grahek Ravančić, *Djelovanje Zemaljske komisije*, 160.

74 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-306, „Zemaljska komisija za utvrđivanje zločinaca okupatora i njihovih pomagača Hrvatske“ (HDA, ZKRZ), kut. 242, br. 11248.

75 HDA, ZKRZ, kut. 308, br. 18901.

76 Grahek Ravančić, *Djelovanje Zemaljske komisije*, 159.

77 HDA, ZKRZ, kut. 472, br. 37380.

78 HDA, ZKRZ, kut. 472, br. 37380-37385.

79 Grahek Ravančić, *Djelovanje Zemaljske komisije*, 112.

strijeljali iza štaglja.“⁸⁰ Bastine navode nemoguće je u potpunosti verificirati, iako se može primijetiti njihova barem djelomična podudarnost s ranije navedenim izvorima. Čak i Milan Marušić, pišući s neskrivenim simpatijama prema ustašama i Luburiću, navodi da su Luburićeve jedinice 8. svibnja išle „kroz Markuševac-Baćun-Remete prema Gračanima“ pri čemu se kod mještana Gračana pojavio strah: u tim se momentima ispoljava „vojnička samovolja“, dok je „prst na okidaču puške brži od razuma“. Ipak, na kraju zaključuje da nije bilo „nasilja i pljačke“.⁸¹

Pored svega ovoga, ono što je neizostavan dio priče o događanjima na zagrebačkoj (sjevernoj) periferiji jest činjenica da su se tu teške borbe vodile i nakon oslobođenja samoga grada i to, kako smo već napomenuli, protiv jedinica koje su bile predvođene nekim od najpoznatijih ustaških zločinaca.⁸² Izvještaj štaba Druge armije „Okružnoj Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina...za okrug Zagreb“ daje određene podatke o tome. Iako se navodi da nema „točnih podataka o ustaškim i njemačkim jedinicama na sektoru Markuševac-Baćun-Trnava-Dubrava tokom 9. V. 1945.“, navodi se sljedeće:

„6 do 8. maja 1945. godine jedinice Poglavnikovog tjelesnog zbora pod komandom generala Moškova i jedinice IV. ustaškog zbora, koje su bile koncentrisane u široj prostoriji Zagreba, povlačile su se pravcem Zagreb-Podsused i Zagreb-Sljeme. U isto vrijeme i u istim pravcima povlačile su se slijedeće njemačke divizije: 369. 'Vražja divizija' pod komandom general-majora Reinicke-a, 7. ss divizija 'Princ Eugen' pod komandom ss Obergruppenführera Carl Reishriter-a von Oberkampf, 41. Pješačka divizija pod komandom generallajtnanta Hausera, 58. Motorizovani protuavionski puk 19. Flack divizije pod komandom pukovnika Mossinga i više djelova raznih razbijenih jedinica“.⁸³

Dakle, osim jedinica predvođenih ljudima kao što su Moškov i Boban, okolicom Zagreba su na kraju rata operirale i divizije nadaleko poznate po brojnim zločinima počinjenim za vrijeme rata.⁸⁴

Nadalje, različiti izvori svjedoče o težini borbi vođenih u okolici Zagreba. Duško Doder je svjedočio o izvanredno snažnom otporu na istočnim dijelovima grada u danima pred oslobođenje, te o tome da su žestoke borbe na Zagrebačkoj gori trajale u noći s 8. na 9. svibnja.⁸⁵ Procjene o žestini sukoba u zagrebačkoj okolici potvrđuju

80 Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, 279.

81 Marušić, *Žrtve*, 128.

82 Sam Luburić je kasnije svjedočio o borbama u zagrebačkom predgrađu: „...ja sam pokrivaio povlačenje njegovih [Löhrovih] kolona, boreći se grčevito u predgrađima Zagreba, pa su njegove trupe mogle napustiti hrvatski teritorij a da nisu iskusile ozbiljnih zapreka od partizana“. Prcela ur., *Hrvatski holokaust*, 53.

83 HDA, ZKRZ, kut. 472, br. 37380-37385.

84 Primjerice, o zločinima 7. ss divizije Prinz Eugen u selima u Poljicima i u okolici Sinja u travnju 1944., izvršenim u značajnoj mjeri nad ženama i djecom, vidi Kvesić, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 689. ili Tomasevich, *Rat i revolucija*, 358 i 832-833.

85 Doder, „Posljednji dani“, 374.

i pojedini (filo)ustaški izvori, pa tako Marušić⁸⁶ piše da su između Novog Oporovca i Branovca (sjeverno od Dubrave) teške borbe vođene sa 7. na 8. svibnja. U borbama su prema Marušiću sudjelovale 7., 8. i 9. divizija HOS-a pod Luburićevim vodstvom te ostaci 181. njemačke divizije, kojima je nasuprot stajala 6. lička divizija. „Na objema stranama bilo je velikih gubitaka... [...] Postoji veliko stratište ‘Branovec-Oporovec’, i na njemu su potučeni hrvatski vojnici koji su nakon bitke s partizanima pali u zarobljeništvo. Granešinska bitka bila je žestoka i strašna za obje strane. Na tom je stratištu zakopano do 400 hrvatskih vojnika. Ukapanje je trajalo nekoliko dana.“⁸⁷ Izvor s druge strane barikada otprilike potvrđuje ove navode:

„Drugi bataljon [druge brigade Šeste ličke proleterske divizije] je u nastupanju pravcem Gajci-Durđekovec-Goranec stupio u borbu s neprijateljskim delovima koji su se povlačili od Granešine i Dubrave pred 1. i 3. bataljonom. Usledio je jedan od poslednjih žestokih okršaja s neprijateljom. Za oko dva sata oštre borbe neprijatelj je potpuno razbijen i poražen, ostavivši na bojištu mnoštvo leševa i ratnog materijala. Noću se borba malo primirila pa su i premorene jedinice malo predahnule.“⁸⁸

Razlog zašto uopće pridajemo pozornost Marušiću čije je navode teško provjeriti jer najčešće ne navodi svoje izvore jest taj što je on jedan od onih koji su uporno tvrdili da su partizani vršili masovne likvidacije u zagrebačkoj okolici iz čiste etničke mržnje.⁸⁹ Nasuprot tome, njegovi opisi potvrđuju ranije navedene izvore jer sugeriraju da su na mnogim mjestima gdje se nalaze (ili se pretpostavlja da se nalaze) masovne grobnice nastale prilikom i neposredno nakon oslobođenja grada, vođene manje ili više žestoke borbe, što vrijedi i za događanja u Gračanima o kojima će više riječi biti nešto kasnije. To iznimno komplicira traženje odgovora na pitanje na koji su način stradali oni koji su završili u tim grobnicama, da i ne govorimo o tezi o osvetničkom ubijanju po etničkoj liniji.

Sve navedeno ne znači da se likvidacije zarobljenih neprijatelja nisu događale te da bi postupanje s njima u zagrebačkoj okolici bilo potpuno drugačije da se nisu dogodile žestoke borbe i da se u njima na drugoj strani nisu našle baš one njemačke i ustaške jedinice koje su bile odgovorne za brojne zločine. Međutim, donošenje odluka da se izvrše momentalne likvidacije nad zarobljenim vojnicima zasigurno je „olakšano“ ovim činjenicama. Nadalje, ove okolnosti ukazuju na barem još dva problema: prvo, iznimno je teško utvrditi omjer poginulih u

86 Marušić, *Žrtve*, 133–134.

87 Isto, 65–66.

88 Orlović, *Šesta lička proleterska divizija*, 527.

89 Evo jednog primjera, sa svim pravopisnim i gramatičkim greškama: „Na tim stratištima u Ponikvama brutalno su ubijani civili s djecom, hrvatski vojnici i i Nijemci, svi iz zagrebačkih logora, koje su pristizali iz kolona križnih putova [...] Bilo je tu bezbroj jaruga koje su napunjene leševima nedužnih žrtava. Ova su zlodjela počinila komunistička diktatura, posebice usmjerena prema kršćanima Hrvatima“, Marušić, *Žrtve*, 53.

borbama i likvidiranih po zarobljavanju. Drugo, značajan dio onih koji su završili u grobnicama u podsljemenskoj zoni ne može se tek tako proglasiti nevinim žrtvama. Što se tiče ukupnih brojki, Goldstein kaže da je nemoguće utvrditi koliko se leševa nalazi u grobnicama u okolici Zagreba.⁹⁰ No treba naglasiti da to nije jedini problem i da baratamo s prilično oskudnim informacijama o načinu na koji su stradali ti ljudi. Ipak, određene informacije o likvidacijama postoje, pa pokušajmo sada vidjeti do kojih su rezultata došla dosadašnja istraživanja „divlje odmazde“ u Zagrebu i njegovoj okolici.

30 godina od „Vjesnikova senzacionalnog otkrića“

U lipnju 1990. godine, istraživački tim *Vjesnika* po prvi puta je upoznao širu javnost sa slučajem jame Jazovke nedaleko Sošica na Žumberku. Ekipa speleologa istraživala je jamu, javljali su se svjedoci koji su govorili o masovnim likvidacijama na tom mjestu, a baratano se ogromnim brojkama o broju likvidiranih. U *Vjesniku* se špekuliralo o nekoliko tisuća pa sve do 40 000 kostura koji se nalaze u Jazovki, iako se potonja procjena iz australskih iseljeničkih novina karakterizira kao „dosta nepouzdana brojka“.⁹¹ *Večernji list* početkom srpnja izvještava o povijesti Živka Kustića na proštenju u Sošicama: „Kustić je naglasio kako su svi znali za krvave kamione, za poniženje koje je čovjek tu doživio kada su *deseci tisuća* [istaknuo k.z.], bolesni i vezani, besramno ubijani“.⁹² Večernjak je u sljedećim tjednima i mjesecima donosio svjedočanstva o drugim lokacijama masovnih odmazdi nakon rata. U tekstu „Strava šestinskog šipražja“ svjedoci su govorili o likvidacijama u Šestinama na livadi Kunišćak koje su se po njihovim navodima događale 19. i 20. svibnja 1945.: „Svjedočenja naših sugovornika, koja će trebati temeljito provjeriti, upućuju da je među njima bilo dosta žena i male djece, da su u grupama od oko 50 poubijani i da su po tim grupama i zakopani“. Lokalac Stjepan Pavlič tvrdio je da na „Grobišću“ postoje tri masovne rake, pri čemu je u dvije pokopano po pedesetak leševa, a u treću u kojoj su samo muškarci i znatno više, dok su Mirko Gregorin, Slavko Ivančević i Stjepan Ivančević tvrdili da je na livadi Kunišćak pokopano 45 strijeljanih muškaraca: od 48 dovedenih na strijeljanje jedan je pobjegao, dok su dvojica dječaka od 13–14 godina puštena na intervenciju nekakvog oficira iz Vrapča.⁹³ U rujnu se izvještavalo o Večernjakovoj akciji „Tražimo sisačke ‘Jazovke’“, pa se može reći da se Jazovka brzo prometnula u simbol postratne odmazde.⁹⁴

Tako je uz veliku medijsku pozornost i pokroviteljstvo brojnih političara u usponu⁹⁵ započela era istraživanja zločina partizana i

90 Goldstein, *Zagreb*, 366.

91 Žanko i Šolić, *Jazovka*, 23.

92 Ambruš Kiš. „Samo još jedan veliki grob“.

93 Tašler, „Strava šestinskog šipražja“.

94 ž.g., „Brojne tužne sudbine“. Kampanja je tražila odgovor na pitanje: „Tko je naredio da se likvidira 300 mladih ljudi – polaznika domobranske oficirske škole, te brojni Sišćani za koje se ne može tvrditi da su ratni zločinci niti da su uopće sudjelovali u borbama?“

95 Prvoj velikoj komemoraciji održanoj kraj jame Jazovke 4. srpnja 1990. prisustvovalo

komunističkih vlasti, za koje interes javnosti nije splasnio ni do dan danas. Bilo bi za očekivati da je proteklih trideset godina bio dovoljno dugačak period za obavljanje fundamentalnih istraživanja koja bi riješila barem ključna pitanja koja je izazvalo otkriće Jazovke o razmjerima, karakteru, žrtvama i protagonistima postratne represije 1945. Ipak, barem ako je suditi po onome što znamo o događanjima u Zagrebu i njegovoj okolini, rezultati su prilično razočaravajući. Ne samo da brojna pitanja koja je otvorilo „senzacionalno otkriće“ Vjesnika⁹⁶ i dalje vise u zraku, već su informacije kojima se barata u medijskom prostoru često više bazirane na manipulativnim pretjerivanjima ili čak otvorenim izmišljotinama,⁹⁷ nego li na znanstveno utemeljenim istraživanjima. Drugim riječima, polemike koje danas vodimo i dalje se ne tiču samo razlika u interpretaciji, već postoje ostri sporovi oko najosnovnijih činjenica.

Što se tiče divlje ili vansudske odmazde koja je uslijedila po završetku rata, mjesto koje se najčešće spominje su Gračani ili šira podsljemenska zona.⁹⁸ Prema jednom od istraživača tih događaja koji je 1990-ih surađivao s Komisijom za utvrđivanje žrtava rata i poraća (tzv. Vukojevićeva komisija, u daljnjem tekstu „Komisija“), na tom se prostoru dogodio „krvavi i divljački obračun sa nevinim hrvatskim čovjekom“.⁹⁹ U genezi raspetljavanja priče o likvidacijama u zagrebačkoj podsljemenskoj zoni jedan od ključnih momenata bilo je javno svjedočenje Miroslava Haramije,¹⁰⁰ medicinskog tehničara iz Gračana koji je radio na pokapanju leševa na tom području u svibnju (i lipnju) 1945. godine. Prema njegovom iskazu, borbe u Gračanima završile su 10. svibnja, dok su od 19. svibnja do kraja toga mjeseca trajale likvidacije. Ono što novinar Večernjaka naziva krunskim dokumentom Haramijin je izvještaj Mjesnom NOO-u Gračani „o radu na pokapanju lješina i strvina na teritoriju Mjesnog Narodno Oslobodilačkog Odbora u Gračanima“.¹⁰¹ Ipak, iz njega ne možemo saznati puno o tome na koji način su stradali i tko su bili ljudi koje je pokopao Haramija. Bilo ih je sveukupno 806, a za 23 se navodi da su „poginuli od ustaške ruke“. U dokumentu se navodi da se „dana 10 maja nakon što je svršila borba, između Narodno Oslobodilačke Vojske to jest Jugoslavenske Armije i neprijateljske vojske koja je poražena, pristupilo [...] radu na pokapanju lješina i strvina, kojih

je tadašnji predsjednik Društveno-političkog vijeća Sabora RH Ivan Vekić s najistaknutijim slavonskim HDZ-ovcem Branimirom Glavašem: Žanko i Šolić, *Jazovka*, 111.

96 Žanko i Šolić, *Jazovka*, 22.

97 Za odličnu analizu medijskih sadržaja o zločinima u Zagrebu nakon oslobođenja vidi: Gužvica, „Fantomске ubojice i fantomske žrtve“.

98 Kako su Gračani najekspoziraniji slučaj, a zasad i slučaj u kojem je ekshumiran najveći broj leševa na zagrebačkom području, ovdje ćemo se detaljnije pozabaviti upravo njime. Od drugih lokacija tu su Učiteljski fakultet na Savskoj cesti 77 gdje je ekshumirano 25 osoba te Tuškanac na kojem su ekshumirani ostaci 102 osobe. „Medved podržao izgradnju Svehrvatskoga groba na Krbavskome polju“, *Vlada Republike Hrvatske*

99 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1944, „Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Drugog svjetskog rata“ (HDA, Komisija), kutija 616.; Sečen, *Gračani*, 1.

100 Ambruš-Kiš, „Deset dana smrti“.

101 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 410.

je bilo mnogo, te su predstavljale opasnost po zdravlje tamošnjeg stanovništva, kao i stanovništva grada Zagreba“.¹⁰²

U intervjuu Večernjaku 45 godina nakon ovih događaja, Haramija iznosi niz novih podataka i baca nešto drugačije svjetlo na svoj izvještaj. Što se tiče pitanja tko su bile pokopane osobe, tvrdi da se vojnike moglo prepoznati po tome što su im bile svučene uniforme te da su oni bili u manjini: „Bili su to većinom civili“. Nadalje, Haramija tvrdi da se tu nije radilo o lokalcima, već da su ljudi na likvidacije dovođeni s drugih lokacija.¹⁰³ Ovo su stvari koje se ne mogu iščitati iz samog izvještaja, ali u njemu postoji jedna rečenica koja bi mogla upućivati na to da je bilo likvidacija, ali ne da se radilo o civilima: „Radovi na dezinfekciji i pokapanju mrtvih su završeni; neka se o tome izvjesti komandu Zagreba kao i o podacima koje od poginulih posjedujemo što većina njih nije imala s razlogom koji se zamišlja; da pojedina lica nisu htjeli kod sebe imati dokumenta da ih se ne poznade kao ustaše ili Niemce; te su ih prije pobacali“.¹⁰⁴

U iskazu koji je dao Komisiji 1997. Haramija iznosi uvelike iste podatke koje je povjerio Večernjaku 1990., ali se uočava jedna nelogičnost. Na pitanje „Što se događalo kad su borbe prestale?“, Haramija odgovara: „Počelo je pokapanje mrtvih, na slijedećim stratištima: Strmec oko 242 žrt[a]ve[...]“. Pored Strmca, Haramija nabroja još šest lokacija (Lonjščina-Peščenka, Zdenčec, Peščenka, produženje od Križa-Zdenčec, Bjelčenica, Obernjak/Brestovac bolnica) na kojima je sve skupa pokopano oko 734 osobe. Kako smo već naveli, borbe su u Gračanima završile 10. svibnja. Likvidacije su prema onome što je Haramija rekao Večernjaku započele 19. svibnja, dok ovdje tvrdi da su pokapanja počela po okončanju borbi. Znači li to da je onda barem dio onih koje je pokapao stradao u borbi? Haramija to nigdje ne navodi, a za lokaciju Strmec gdje je pokopan najveći broj leševa tvrdi upravo suprotno: „U Strmcu je ubijeno oko 242 života. Uglavnom su to civili iz nepoznatih područja, koji su bježali ispred partizana. To su civili koji su uhićeni po gradskim ulicama Zagreba“.¹⁰⁵

Drugi dokumenti svjedoče da Haramija doista jest radio na pokapanju i potkraj svibnja. Komanda grada Zagreba mu je naložila 26. svibnja: „...imadu se smjesta lješine koje još nisu pokopane na Adolfovcu – kod Gračanskog rezervoara u roku od 24 sata pokopati“.¹⁰⁶ Mjesni Narodnooslobodilački Odbor Gračani izdao je posljednjeg dana mjeseca svibnja potvrdu prema kojoj je Haramija 26., 28., 29. i 30. svibnja radio na „pokapanju lješina i dezinfekciji lješina“.¹⁰⁷ Ova dva dokumenta mogla bi ići u prilog tezi da su se likvidacije na području Gračana vršile od 19. svibnja na dalje. No ono što je Haramija izjavio Večernjaku 1990. komplicira priču. Prema njegovim tadašnjim navodima, na Adolfovcu su pokapani „ubijeni bolesnici i bolničko osoblje

102 Isto.

103 Ambruš-Kiš, „Deset dana smrti“.

104 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 411.

105 Marušić, *Žrtve*, 268.

106 Isto, 273.

107 Isto, 274.

iz bolnice Brestovac“. Radi se o četrdeset osoba koje su u Haramijinom Izvještaju evidentirane na lokaciji Obernjak.¹⁰⁸ No svjedočanstva o događanjima u sanatoriju Brestovac navode da su likvidacije vršene ubrzo po dolasku partizana, po svemu sudeći već 11. svibnja.¹⁰⁹ Hitnost pokapanja ovih leševa koja se može iščitati iz naredbe Komande grada Zagreba („imadu se smjesta lješine koje još nisu pokopane na Adolfovcu...u roku od 24 sata pokopati“), također sugerira da se radi o leševima koji se tamo nalaze duže vrijeme. Iz tih razloga, ni ovaj slučaj ne može biti pouzdan dokaz da su likvidacije vršene nakon 19. svibnja. Također, iz dokumenata koje je javnosti predstavio Haramija nemoguće je potvrditi (ili negirati) njegovu tezu da su većina pokopanih bili žrtve likvidacija i k tomu još uglavnom civili.

U potrazi za rješenjem ovih nedoumica, provjerit ćemo što nude drugi, ne pretjerano brojni, izvori. Internet stranica nastala „U spomen na zločin izvršen 1945. godine u Gračanima“¹¹⁰ donosi poimenični popis Gračanaca koji su stradali u zadnjim danima rata i po njegovom okončanju. Među spomenutih 23 „stradalih od ustaške ruke“, ipak ima jedna osoba koju su navodno ubili partizani.¹¹¹ To je Ivan Svetec, domobranski oficir, ubijen 8. svibnja „na cesti uz cintor na sjevernom ulazu crkve“. ¹¹² Nadalje, navodi se da su „tih dana partizani [...] odveli dosta domaćih ljudi odjevenih u domobrasko ili civilno odijelo“, ali pobrojana su samo tri imena. To su Ivan Kos, o kome se ne navode nikakvi podaci, te Marko Borić i Vid Miholić „koji su bili pristaše ustaške vlasti“.¹¹³

Dakako, broj stradalih i sahranjenih znatno je veći, pa se treba vratiti pitanju tko su bili ti ljudi i u kojim okolnostima su stradali. Jesu li oni doista bili „većinom civili“ koji su dovođeni na likvidacije s različitih lokacija Zagreba i okolice? Pogledajmo što nam o tome govori drugi „krunski dokument“ koji svjedoči o „primjeni politike genocida i strahotama koje je trpio hrvatski narod nakon završetka Drugog svjetskog rata“.¹¹⁴ Radi se o školskom ljetopisu za školsku godinu 1944.–1945., „kojeg je napisao učitelj u Gračanima i upravitelj škole gosp. Mato Ivanušić“. Za razliku od autora teksta internet stranice na koju se ovdje referiramo, gdje se govori o partizanima s jedne i njemačko-hrvatskoj vojsci s druge strane, Ivanušić u natuknici za 9. svibnja piše o napadu „boraca vi. lič. proleterske divizije“ na

108 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 411.

109 Primjerice, tako je svjedočio Tadija Drinković, liječnik koji je radio u bolnici Brestovac u to vrijeme: Bobanović, „Bolesnike su ubili Jovaničević partizani!“.

110 „U spomen na zločin“, *U spomen na zločin izvršen 1945. godine u Gračanima*.

111 Sami popis je donekle zbunjujuć. Na njemu se navode Građanci stradali od 8. do 10. svibnja, dakle u vrijeme dok su trajale borbe. Devetnaest osoba je navedeno imenom i prezimenom, jedna opisno kao „gospodarski pomoćnik Valenta Bešića“, dok je za četiri navedeno da nisu identificirane. Sve skupa, to su 24, a ne 23 osobe kako se zaključuje na kraju popisa.

112 Isto. Nejasno je odakle dolazi podatak da su Sveteca ubili partizani, jer školski Ljetopis koji je glavni (jedini?) izvor ovoga popisa stradalih Gračanaca navodi da je dotični poginuo sudjelujući „u napadu protiv okupatora“. Također, navodi se da on zapravo nije iz Gračana već je „stranac“. (HDA, Komisija, kutija 616, Ljetopis, 102.)

113 „U spomen na zločin“, *U spomen na zločin izvršen 1945. godine u Gračanima*.

114 Isto.

„okupatorske jedinice koje su uzmicale iz Maksimira cestom kroz Jazbinu, Dolje, Gračane, Šestine prema Sloveniji“. Evo što nam on otkriva o gračanskoj bitki i onome što je uslijedilo: „Borba je počela u 4 sata ujutro i trajala cijeli dan i noć do 10. V. ujutro oko 5 sati. Na području borbe bio je velik broj ljudskih i životinjskih leševa, na stotine različitih automobila, kamiona, sprežnih kola te oružja i eksploziva. Raskuživanjem i zakapanjem leševa ljudi i konja rukovodio je Miroslav Haramija iz Gračana...“ Nadalje se navodi da je „sav posao, osim zakapanja leševa, bio [...] obavljen za 10 dana. Rad na zakopavanju leševa trajao je dulje vrijeme jer su se leševi nalazili kojekuda po cesti, vrtovima, šumi, bregovima i na Sljemenu“. Potom Ivanušić navodi podatke o lokacijama i broju pokopanih, koje se uvelike podudaraju s brojkama iz Haramijina izvještaja.¹¹⁵

Ono što bode oči u ovom izvještaju jest činjenica da Ivanušić nedvosmisleno proturječi Haramijinom iskazu iz 1990. i eksplicitno tvrdi da je Haramija radio na pokapanju „velik[og] broj[a] ljudskih i životinjskih leševa“ stradalih u borbama. To dakako ne dokazuje da se likvidacije nisu događale, ali ozbiljno dovodi u pitanje tezu da su većinu od oko 800 osoba na čijem pokapanju je radio Haramija činile osobe likvidirane debelo nakon okončanja borbi, odnosno od 19. svibnja pa do kraja mjeseca, kako je to tvrdio Haramija.

S Ivanušićevim se opisom situacije uvelike podudaraju i pojedini partizanski izvori. Tako se u jednoj publikaciji koja detaljno prati put Šeste ličke proleterske divizije rasplet situacije u selima sjeverno od Zagreba opisuje na ovaj način:

„Neprijateljske su se snage, dakle noću 8/9. maja potpuno povukle iz Zagreba pravcem preko Markuševca. Glavne snage Prve armije, među njima i naša divizija, ustremile su se, s ciljem da mu ne dozvole da se probije na severozapad i umakne. Sa ovim neprijateljem vođena je žestoka borba čitav dan 9. maja. Pred noć je ona okončana potpunim neprijateljevim porazom. Zaplenjena je ili uništena sva tehnika i naoružanje tih jedinica. Zarobljen je velik broj vojnika i oficira, među kojima je bilo i generala. A na borbenom poprištu kod Remeta je bilo pravo groblje neprijateljeve vojske i tehnike: izmešani leševi Nemaca, ustaša i četnika i ostalih njihovih pomagača, te njihovih kamiona, automobila, artiljerije i ostalog naoružanja...“¹¹⁶

Kroničar Prve proleterske divizije čije su jedinice također sudjelovale u ovim borbama, navodi riječi jednog protagonista ovih događaja iz Treće krajiške proleterske brigade, čiji prikaz nije znatno drugačiji: „kotlina između Starog Dola i Gračana pretvorena je u pakao. Prizor koji za sve četiri godine rata nisam vidio. To je bio kraj naše i vrhunac protivničke drame.“¹¹⁷

115 „Ukupno poginulih je 798“, u što je ubrojano i 23 lokalaca i četvero boraca (vjerojatno pripadnika VI. ličke divizije) koji su sahranjeni na lokalnom groblju. To se tek neznatno razlikuje od Haramijine brojke o 806 pokopanih. HDA, Komisija, kutija 616, Ljetopis, 103.

116 Vukobratović, „Borbe“, 502.

117 Radošević, *Prva proleterska divizija*, 511.

U zaključnoj opaski o bitki za Zagreb, pisanoj iz perspektive jedinica Šeste divizije, navodi se: „U ovako globalnoj predstavi o učešću naše divizije u borbama za Zagreb valja posebno naglasiti, da su te borbe bile veoma ozbiljne i veoma delikatne...U tim obračunima, koji su bili surovi i beskompromisni, razume se, naše su jedinice pretrpele osetne gubitke. Pored 370 ranjenika, imali smo 78 mrtvih.“¹¹⁸ U drugoj publikaciji posvećenoj istoj diviziji navodi se da je „u poslednjim borbama od 4. do 10. maja 1945. oko Čazme i Zagreba, divizija [...] imala 140 poginulih, 413 ranjenih i 82 nestala borca“.¹¹⁹ S obzirom na dominantan položaj jedinica JA u završnim borbama, koji je uključivao i snažnu artiljerijsku podršku (vidljivo iz opisa situacije u Remetama), ovo nisu zanemarivi gubici (radi se o gubicima samo jedne divizije), što potvrđuje da su se i nakon slamanja posljednjeg organiziranog otpora kod Vrbovca, vojni okršaji do samog kraja „odlikovali izuzetnom žestinom, jer se Nemci, ustaše i četnici ni po koju cenu nisu želeli da predaju našim jedinicama“.¹²⁰ To je vidljivo i iz toga što su ganjanja pripadnika razbijenih jedinica okupatorsko-kvislinške vojske nastavljena i nakon okončanja borbi 10. svibnja. U tim je čišćenjima 11. svibnja, kako je izvještavao Štab 6. proleterske divizije, „1. brigada [...] ubila 6, 2. brigada je uhvatila 38, a 3. brigada 41 ustašu i domobrana. I narednih dana su upućivane grupe za pretres pojedinih delova Medvednice, ali bez nekog značajnijeg rezultata.“¹²¹

Sve navedeno neosporno dokazuje da je podsljemenska zona bila poprište krvavih borbi s relativno velikim, ali teško utvrdivim brojem poginulih vojnika i to na obje strane. Ipak, ono što upada u oči u izvještajima divizija JA popriličan je nesrazmjer u broju gubitaka jedne i druge strane. Primjerice, „Izvještaj Štaba 1. armije od 11. Maja 1945. Generalštabu JA o gubicima neprijatelja u bici za Zagreb“ navodi kako „prema nepotpunim podacima neprijateljski gubitci u bitci za Zagreb, tj. od 5 do 10 maja ov. G.“ iznose 10 901 mrtvih i 15 892 zarobljena.¹²² Usporedbe radi, Štab 1. armije izvijestio je da su u znatno dužem periodu, koji je obuhvaćao i borbe na srijemskom frontu (od 4. travnja do 10. svibnja), njezine jedinice imale „mrtvih 4.751, ranjenih 16.336, nestalih 158 i kontuzovanih 51“.¹²³

Kako interpretirati ove brojke? Upućuje li ovaj nesrazmjer na premoć jedinica JA u završnim operacijama ili sugerira da su brojni neprijateljski vojnici likvidirani po zarobljavanju? Milan Radanović u kontekstu analize četničkih gubitaka na kraju rata, konkretno na području Zelengore i Sutjeske, pokazuje da je ovdje u pitanju jedan sasvim drugačiji problem. Naime, ovi izvještaji najvjerojatnije sadrže poveću dozu preuveličavanja neprijateljskih gubitaka:

118 Vukobratović, „Borbe“, 502–503.

119 Orlović, *Šesta lička*, 529.

120 Vukobratović, „Borbe“, 500.

121 Orlović, *Šesta lička*, 528–529. Iz navoda koji citiramo nije do kraja jasno obuhvaćaju li ove brojke i događaje koji su počeli već večer ranije, 10. svibnja.

122 *Zbornik NOR-a*, Tom XI, Knjiga 1, 662.

123 Isto, 666.

„Iznošenje uveličanih gubitaka protivničkih snaga i umanjivanje vlastitih gubitaka, bilo je karakteristično za sve formacije na jugoslovenskom ratištu tokom Drugog svetskog rata, naročito 1944.–1945. Navođenje uveličanih brojki poginulih i zarobljenih protivničkih boraca karakteristično je i za izveštaje štabova i operacijske dnevnik partizanskih jedinica, *osobito maja 1945.* [istaknuo: k.z.] Štabovi jedinica JA iznošenjem uveličanih brojki nastojali su da istaknu zasluge jedinica pod njihovom komandom. U ovim izveštajima ponekad se navode umanjeni gubici vlastitih jedinica.“¹²⁴

Radanović navodi da se u „izveštajima većine štabova brigada koje su 7–15. maja 1945. učestvovala u borbama protiv Mihailovićevih snaga navode brojke poginulih, ranjenih i zarobljenih četnika koje su zbirno veće od broja boraca ovih brigada, što je apsurdno budući da je za tako kratko vreme bilo nemoguće da te jedinice nanesu protivniku tolike gubitke“.¹²⁵ Sve ovo navodi na zaključak da su i citirane brojke koje govore o „10.901 mrtvom i 15.892 zarobljena“ neprijateljska vojnika u bitki za Zagreb, najvjerojatnije plod sličnog pretjerivanja i želje za preuveličavanjem zasluga vlastite jedinice u oslobođenju Zagreba.

Vratimo se autorima ključnih dokumenata koji se koriste u rekonstrukciji gračanskih zbivanja, Haramiji i Ivanušiću, koji su po pitanju još jednog problema u ozbiljnom nesuglasju. Radi se o tome da Haramija u iskazu iz 1990. godine na potpuno drugačiji način prikazuje stradanje onih 23 lokalaca koji su „poginuli od ustaške ruke“. Navodno, oni nisu likvidirani, već su stradali od zalutalih metaka „ili su naletjeli na ustaše u paničnom povlačenju u jeku borbi“.¹²⁶ Autor školskog Ljetopisa Ivanušić, opet je u svađi s Haramijom iz 1990-ih. On navodi da su „u napadu protiv okupatora poginuli“ Đuro Ćuk, Ladislav Kos, Vid Banić, Stjepan Banić i Tomo Kos.¹²⁷ Ivanušić dalje navodi:

„Za vrijeme borbe stradali su životom: Banić Danica, Sekula Kata, Bunjak–Pajdek Mirko, Gibanek Đuro i Dolovčak Mirko. Okupatorski vojnici strijeljali su Šiftar Vida, Dolovčak Ivana, Bešić Martina i Škribulju Josipa. Fašistički vojnici ubili su u toku borbe Bešića Tomu i gospodarskog pomoćnika od Valenta Bešića, te Bešića Stjepana koji je mrtav sa živom i bolesnom majkom Katom spaljen u vlastitoj kući.“¹²⁸

Kao što vidimo, na temelju dosad navedenih izvora malo toga možemo utvrditi s većom sigurnošću. Izvan svake je sumnje da su Gračani i šira podsljemenska zona u danima neposredno nakon oslobođenja Zagreba bili poprište iznimno krvavih vojnih obračuna u kojima je stradao teško utvrdiv broj ljudi. Vjerojatno su se događale

124 Radanović, *Kazna i zločin*, 446.

125 Isto, 446–447.

126 Ambruš-Kiš, „Deset dana smrti“.

127 U istoj grupi se nalazio i spomenuti Ivan Svetec, ali on, kako smo naveli, nije iz Gračana. HDA, Komisija, kutija 616, Ljetopis, 102.

128 Isto, 103.

i likvidacije zarobljenih neprijatelja, ali na temelju „krunskih izvora“ nemoguće je utvrditi o kolikim se brojevima točno radi.

Usprkos tome, narativ koji je sagrađen oko događanja u Gračanima uglavnom se svodi na tezu da se radilo o pokolju nevinih Hrvata — u Haramijinoj naknadnoj interpretaciji većinom civila — a izgrađen je isključivo na svjedočenjima danim 1990-ih godina. Opetovana pozivanja na izvorne dokumente imaju funkciju mistifikacije ovih događaja.¹²⁹ U Haramijinom se dokumentu tek uz malo interpretacijske mašte može pronaći aluzija na likvidacije neprijateljskih vojnika, ali baš ništa u njemu ne ukazuje na likvidacije civila. Ljetopis gračanske škole čak eksplicitno tvrdi da su leševi koje je pokapao Haramija bili leševi vojnika poginulih u gračanskoj bitki. To ne znači da su ovi dokumenti u potpunosti pouzdan vodič za rasvjetljavanje konteksta u kojima su dotične osobe stradale i da nisu pisani uz dozu autocenzure. Čak i da je svojim očima vidio strijeljanja, bilo zarobljenih vojnika ili civila, mala je šansa da bi školski učitelj potpuno otvoreno pisao o njima u školskom Ljetopisu. *Suma sumarum*, likvidacije se na temelju ovih dokumenata ne mogu niti potvrditi niti negirati.

U pomoć s razjašnjavanjem nedoumica priskočilo je Ministarstvo branitelja, odnosno njegovo „Povjerenstvo za istraživanje, uređenje i održavanje vojnih groblja, groblja žrtava Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja“ koje zadnjih godina intenzivno radi na lociranju i ekshumacijama, prvenstveno, postratnih grobnica. Prilikom komemoracije za 294 tijela pokopana u Gračanima u kolovozu 2019. ministar Medved istaknuo je u svojem govoru da se „u masovnim i pojedinačnim grobištima na području Gračana nalazi 738 osoba ubijenih u svibnju 1945. godine“.¹³⁰ Nadalje je naveo da je „najmanje 112 osoba ubijeno (je) hitcem u glavu, a mnoge su ubijene tupim predmetima o čemu svjedoče brojne ozljede na kostima“. Koliko je to mnogo, ne znamo, ali sama činjenica da se ne daje baš nikakva procjena u najmanju je ruku neobična. Primjerice, Haramija koji je pokapao većinu ovih ljudi, u svome ekskluzivnom intervjuu Večernjaku 1990. godine baš nigdje ne spominje slučajeve ubijanja „tupim predmetima“. Dakle, postavlja se pitanje je li moguće da razliku između 112 osoba ubijenih hicem u glavu i 294 ukupno ukopanih tom prilikom čine većinski (ili čak isključivo) oni koji su likvidirani tupim predmetima ili je dio ukopanih možda ipak poginuo u borbama? Maglovita objašnjenja koja dolaze iz Ministarstva branitelja nažalost ne omogućuju nam da odgovorimo na ovo pitanje.

129 Kako se navodi na već citiranoj web stranici o „tragediji Hrvata koja se dogodila na području Gračana u svibnju 1945. godine“, školski Ljetopis i Haramijin Izvještaj imaju „neospornu vjerodostojnost u odnosu na ostale izvore podataka, jer imaju službeni karakter. I preko ovih malobrojnih napisanih dokumenata može se zaključivati o primjeni politike genocida i strahotama koje je trpio hrvatski narod nakon završetka Drugog svjetskog rata...“ „U spomen na zločin“. Problem je u tome što Haramijin izvještaj ne dokazuje ove navode, dok im je sadržaj Ljetopisa izravno suprotstavljen.

130 „Govor ministra hrvatskih branitelja — Gračani, 23. kolovoza 2019.“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*. Nejasno je na koji je način Medved došao do ove brojke, s obzirom na to da se poziva na zapise Miroslava Haramije, a u njegovom poznatom izvještaju stoji da je ukopano 783 ljudi plus 23 domaćih (ukupno 806). Je li moguće je da su Haramijina 783 leša pukom omaškom pretvorena u 738 leševa?

Komentirajući spomenutu komemoraciju, Ivo Goldstein je izjavio:

„Bitka u kojoj su pogibali i partizani i ustaše pretvara se u priču o navodnim komunističkim zločinima — kao da su raspomamljeni jugopartizani natjeravali nevine Hrvate. A zapravo se radi o tome da su oslobodioci Zagreba natjeravali ustaške jedinice pod vodstvom ustaškog monstruma Rafaela Bobana. U grobnicama koje su otkrivene očigledno su pokapani zajedno i ustaše i partizani. Vjerojatno su u njim pokapani i civili koje su ustaše ubijali dok su se povlačili. Moguće je i da su neki ustaše bili streljani po zarobljavanju. Ne možemo, međutim, znati koliko je točno bilo jednih, drugih i trećih žrtava, ali nema nikakve vjerodostojne informacije da su na gračanski prostor dovođeni ljudi iz različitih zagrebačkih zatvora na likvidacije.“¹³¹

Vjerodostojan ili ne, o dovođenju na likvidacije u Gračane svjedočio je Haramija, kako smo već spomenuli, iako on nije tvrdio da se nužno radilo o ljudima iz zagrebačkih zatvora. Domagoj Novosel u svojoj studiji o povijesti Gračana navodi da su žrtve likvidacija „uglavnom dovedene iz Zagreba, iz logora *Kanal* (današnji Autobusni kolodvor) i logora *Prečko*“, ali ne navodi referencu za taj podatak.¹³² Ekshumacije Medvedova Ministarstva svjedoče da se likvidacije doista jesu događale. Jesu li to bili vojnici zarobljeni u završnim borbama i u raščišćavanju terena na Medvednici nakon okončanja borbi ili se radilo i o osobama dovođenim iz logora u Zagrebu nije moguće utvrditi na temelju dostupnih podataka, iako to i nije ključno pitanje. Ono što se može konstatirati jest to da dokaza koji bi opravdali viktimizacijski narativ o ubijanju Hrvata samo zato što su Hrvati doista nema.

No opetovano naglašavanje nesumnjive nevinosti likvidiranih povlači pitanje: ako su se krvoločni partizani željni osvete „nad Hrvatima“ 10. svibnja utaborili u proustaškom selu,¹³³ kako to da svoje žrtve nisu pronašli među mještanima toga sela, već su se umjesto toga „gnjavili“ s dovođenjem nevinih ljudi od tko zna kud kako bi se nad njima sadistički izživljavali? Već smo istaknuli da se usprkos svim žrtvoslovnim nastojanjima da se dokaže kako su partizani tih dana „odveli dosta domaćih ljudi odjevenih u domobransko ili civilno odijelo“, uspjelo evidentirati imena samo troje Gračanaca stradalih na taj način.¹³⁴ Dakako, mnogi istaknutiji ustaše pobjegli su iz Gračana

131 Šimičević, „Polegli ustaše“.

132 Novosel, *Gračanska kronika*, 142. Prva referenca koju nakon ovog iskaza navodi Novosel Haramijin je intervju *Večernjem listu* u kojemu se logori Kanal i Prečko uopće ne spominju.

133 Domagoj Novosel na više je mjesta pisao o gračanskoj idili pod ustaškom vlašću: „Za razliku od većine drugih sela zagrebačke okolice, gdje je partizanski pokret uskoro zadobio snažnu potporu, u Gračanima nikada nije zaživio. Velika većina mladića bila je u hrvatskim oružanim snagama, poneki čak i kao dobrovoljci u legionarskim postrojbama, a Gračanci su NDH doživjeli i prihvatili kao ostvarenje višestoljetnog sna. Kada se k tome uzme o obzir prisutnost ustaških jedinica u Gračanima kao i stalna prisutnost poglavnika Ante Pavelića u selu, njegova odluka o osnivanju samostalne općine Gračani, kao i razgovori koje je rado vodio s mještanima, jasno je da ta teza [o Gračanima kao ustaškom selu] djelomično i stoji“. Novosel, „Posljednji dani obrane Zagreba (II)“, 34.

134 „U spomen na zločin“.

prije dolaska partizana — kao recimo prijeratni član ustaškog pokreta Nikola Holjevac¹³⁵ — no ako se doista tražilo nevinu hrvatsku krv neovisno o spolu i dobi, neobično je da se ustaške obitelji iz Gračana nisu nametnule kao „logičan“ odabir.

Tek u jednom slučaju se čini da se situacija konačno rasplesla i da smo došli do relativno pouzdanih zaključaka oko kojih se slažu svi relevantni izvori. Radi se o slučaju likvidacije ranjenika i osoblja bolnice Brestovac u kojem se, uz iznimku procjena o broju likvidiranih osoba, ključna svjedočanstva podudaraju s rezultatima ekshumacija. Bila je to bolnica za plućne bolesnike, uglavnom oboljele od tuberkuloze, koja se nalazila na putu od Gračana prema Sljemenu. Brestovac je za vrijeme rata funkcionirao kao vojna bolnica pod upravom poručnika Dinka Kordića, dok je ravnatelj bio dr. Josip Barilar.¹³⁶ Dio tamošnjih bolesnika, uglavnom domobrana, dočekaio je okončanje borbi u Gračanima 10. svibnja i dolazak jedinica JA. Postoji nekoliko svjedočanstava koja govore o likvidaciji dijela bolesnika do kojeg je potom došlo.

Kako smo već naveli, prvi je ovaj slučaj u javnost iznio Haramija u već citiranom intervjuu Večernjaku, ustvrdivši da se radilo o likvidaciji 40 osoba, bolesnika i medicinskog osoblja. Posebno zanimljiv slučaj predstavlja svjedočanstvo koje je u *Vjesniku* iznio doktor Tadija Drinković, koji je bio zaposlen kao liječnik u Brestovcu od 1942. do 1946. te je tamo dočekaio jedinice JA 10. svibnja 1945. Drinković je ispričao da je 8. svibnja kod njih u bolnici bilo 50 do 60 domobrana oboljelih od tuberkuloze „od kojih su više od polovine bili dvije ili više godina na liječenju“, dok su „ostali [...] mahom bili regruti“.¹³⁷ Odlučili su se ostati u bolnici i dočekati pobjedničku vojsku što prema Drinkoviću nije bilo iznenađujuće jer su „većina njih bili simpatizeri partizana, a neki od njih surađivali su s partizanima na ovaj ili onaj način“. Do Brestovca su najprije došli talijanski partizani,¹³⁸ a prema Drinkovićevu iskazu njihov je odnos bio izuzetno korektan. Oni su odabrali i sa sobom povelili deset bolesnika koji su „otpremljeni u Zagrebačku bolnicu i oni su preživjeli“. Problemi su počeli po pristizanju jedinica Šeste proleterske divizije.¹³⁹ Već tu večer svi su domobrani iz bolnice

135 Novosel, „Obitelj Nikole Holjevca“, 29–34.

136 Novosel, „Pokolj ranjenika“, 18.

137 Bobanović, „Bolesnike su ubili Jovanićevi partizani!“.

138 Iako Drinković govori o „Diviziji Garibaldi“, po svemu sudeći se radi o Talijanskoj brigadi koja je kao dio Prve proleterske brigade sudjelovala u borbama za oslobođenje Zagreba. Vidi: *Zbornik NOR-a*, Tom XI, Knjiga 1, 643.

139 Drinković ovako opisuje svoj prvi susret s pripadnicima te jedinice: „[...] krenuo sam, dakle, iz svoje sobe u ambulantu, razmišljajući putem o govoru talijanskoga komandanta, kad predamnom iskrse žena, partizanka, kao iz zemlje iznikla. Upita me: tko si ti? Ja joj odgovorim da sam liječnik. Na to ona ‘ti si liječio bandu i tebe treba ubiti’. U onom trenutku mene je uhvatio smrtni strah, ali ipak sam rekao: ‘čekaj drugarice, ja sam tu da liječim, a sud sudi’. Kad sam je uvjerio, više vikanjem nego normalnom artikulacijom, da bih i njoj pružio liječničku pomoć da joj se dogodi da bude ranjena od neke treće vojske, ostala je bez riječi. Kad sam krenuo, osloвила me: ‘Druže doktore, oprosti, sigurno pušiš, evo ti cigareta!’ Nisam bio pušać, ali sam ponuđenu cigaretu ipak uzeo“ Bobanović, „Bolesnike su ubili Jovanićevi partizani!“.

Različiti su žrtvoslovni autori u tendencioznim i predimenzioniranim interpretacijama ove anegdote zaključivali da su partizani došli s čvrstom namjerom da likvidiraju i bolničko osoblje. Primjerice, vidi Novosel, „Pokolj ranjenika“.

uhapšeni te ih se planiralo, navodno, prevesti u Zagreb. Drinković i kolege protestirali su kod komandanta divizije Đoke Jovanića koji je izdvojio manju grupu bolesnih domobrana koji su na kraju ostali u bolnici i preživjeli. Nakon što je Jovanić napustio Brestovac, ostali su odvedeni i po svemu sudeći likvidirani.¹⁴⁰ Većina (ili možda čak svi) na lokaciji Obernjak koju je Haramija naveo u svome izvještaju kao mjesto gdje je pokopano četrdeset osoba. Drinkovićevo je procjena da je na likvidaciju odvedeno oko pedeset osoba, što je možda tek blago pretjerana brojka s obzirom na to da je rekao da se u bolnici prije dolaska partizana nalazilo 50 do 60 bolesnika, da su Talijani odveli desetoricu te da je Jovanić također izdvojio manju grupu koja je preživjela. S obzirom na to da je Haramija naveo broj od 40 tijela te da su prilikom ekshumacije na lokaciji Obernjak pronađeni ostaci 41 osobe,¹⁴¹ prilično je izvjesno da se tu radi o likvidiranim domobranima iz bolnice Brestovac te da je Drinkovićevo priča u osnovi vjerodostojna.¹⁴²

Jedan od bolesnika koji su se u to vrijeme nalazili u Brestovcu bio je Petar Đurina koji je kao polaznik Vojne škole u Požegi obolio od tuberkuloze te potom završio u Brestovcu (iz svjedočenja nije jasno kada točno).¹⁴³ Đurina navodi kako je njih petero bolesnika djelilo sobu te da su svi bili „vojna lica HOS-a“. Nadalje, govori kako su po dolasku partizana bolesnici preslušavani i razvrstavani, dok je on sam imao sreće te je ostao u bolnici kao dio one manje grupe koju spominje Drinković, koja nije odvedena na likvidaciju. Nažalost, ni Đurina nam ne govori ništa o tome po kojem kriteriju se to razvrstavanje vršilo. S obzirom na to da je on direktno iz Vojne škole došao u bolnicu, po svemu sudeći nije ni u kojem trenutku sudjelovao u borbama, pa je moguće da je upravo to bio razlog zašto mu je život pošteđen.

Brojke koje iznosi Đurina znatno su veće od onih koje navodi Drinković, pa je tako prema njemu oko 170 bolesnika „otišlo u nepoznato“ i vjerojatno likvidirano. Ova brojka proturječi ne samo Drinkoviću, već i Haramijinom izvještaju (40 žrtava), kao i njegovom svjedočanstvu koje prenosi Sečen, a prema kojemu je 40 ljudi iz Brestovca sahranjeno u zajedničkoj grobnici te još osam u pojedinačnim grobovima.¹⁴⁴ Kako smo već naveli, prilikom ekshumacije na lokaciji Obernjak pronađeni su posmrtni ostaci 41 osobe, pa se s prilično velikom sigurnošću može zaključiti da su brojke koje je iznio Đurina značajno uvećane.¹⁴⁵

Đurin se iskaz razlikuje u odnosu na Drinkovićevo i po tome što ne daje nikakve naznake da su domobrani u bolnici bili

140 Iako je Jovanić napustio mjesto zločina prije nego što je grupa odvedena na likvidaciju, Drinković je rekao da ne vjeruje „da su oni to učinili na svoju ruku. To je nemoguće.“

141 „Govor ministra hrvatskih branitelja – Gračani, 23. kolovoza 2019.“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja Republike Hrvatske*.

142 Treba spomenuti i to da Drinković negira Haramijinu tvrdnju da je među likvidiranim osobama bilo i članova bolničkog osoblja.

143 Marušić, *Žrtve*, 291–292.

144 HDA, Komisija, kutija 616.; Sečen, *Gračani*. 9.

145 Inače, Đurin se iskaz sadrži još neke nelogičnosti pa se tako tvrdi da su jedinice Šeste proleterske divizije u Brestovac došle u sumrak 8. svibnja, dok svi ostali izvori ukazuju da se to dogodilo tek po okončanju borbi, 10. svibnja.

propartizanski orijentirani. Doduše, taj podatak nije potvrdio nijedan drugi izvor osim Drinkovića pa ga ipak treba uzeti s dozom rezerve, iako Drinkovićevo svjedočenje u cjelini jest najkoherentniji iskaz iz prve ruke o ovim događanjima.

Domagoj Novosel iznio je još veće brojke, ustvrdivši da je „bolničko [...] osoblje evidentiralo ukupno 210 ubijenih, između ostalog i vojnog zapovjednika bolnice — poručnika Dinka Kordića“.¹⁴⁶ Ovaj podatak Novosel je očigledno preuzeo iz tablice koja se nalazi u Marušićevoj knjizi uz koju, nimalo iznenađujuće, ne stoji nikakav izvor odakle Marušiću taj podatak.¹⁴⁷

U konačnici, čini se da se za slučaj Brestovac može s priličnom sigurnošću konstatirati da grupa bolesnika domobrana odande jest odvedena na likvidaciju i da ta grupa nije brojala manje od 40 ni više od 50 osoba. Također se može ustvrditi da je manji dio bolesnika u Brestovcu bio pošteđen te da bi razlog mogao biti njihovo teško zdravstveno stanje koje je dokazivalo da nisu mogli sudjelovati ni u kakvim borbama, ili možda simpatije za partizansku stranu o kojima je govorio Drinković.

Treba spomenuti i to da Brestovac nije bio jedini slučaj likvidacije bolesnika i ranjenika koji su pripadali neprijateljskoj vojsci, a zatekli su se 8. svibnja u zagrebačkim bolnicama. Ekshumacija jame Jazovke pokazala je da bi navodi o odvođenju ranjenika iz bolnice Sv. Duh na likvidacije kod ove žumberačke jame mogli biti točni.¹⁴⁸ S druge strane, pojedini su autori na temelju podataka o broju ranjenika u zagrebačkim bolnicama pred sam kraj rata izvukli potpuno neosnovane zaključke da su svi oni koji su se potkraj travnja i početkom svibnja nalazili u bolnicama u konačnici bili likvidirani.¹⁴⁹ Ipak, Goldstein je na temelju analize podataka o otpuštanju pacijenata iz zagrebačkih bolnica neposredno pred oslobođenje pokazao da „nema sumnje da su ustaše iz zagrebačkih bolnica izvukle veliku većinu svojih ranjenika i bolesnika; tek je manji dio teško ranjenih i bolesnih, koji nisu mogli biti transportirani, dočeka o jedinice JA“.¹⁵⁰ Među onima koji su ostali u bolnicama dio jest završio na stratištima poput Jazovke, dok su neki prebačeni u logore. Dakako, za neutvrđeni dio potonjih, teško zdravstveno stanje u kombinaciji s nehumanim uvjetima u logorima također je značilo brzu smrt. „Iz Zakladne bolnice [bolnica Sv. Duh] 14. svibnja odvedeno je 70 muškaraca, dijelom Nijemaca, al dijelom i nenjemačkog podrijetla“ koji su „premješteni[i]/upućeni[i] u drugu bolnicu“, odnosno, najvjerojatnije ubijeni.¹⁵¹ Prema Goldsteinu, osim osvete, motiv je bila i želja da se napravi mjesta za svoje ranjenike: „Da ih je bilo mnogo, svjedoči i podatak da je na Mirogoju pokopano

146 Novosel, „Pokolj ranjenika“, 19.

147 Marušić, *Žrtve*, 245.

148 Matković, „Odvođenja i likvidacije“, 181, 185; Žanko i Šolić, *Jazovka*, 16–18; „Završena ekshumacija iz jame Jazovka“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*..

149 Vidi Košutić, *Hrvatsko domobranstvo*, 300.

150 Goldstein, *Zagreb*, 364–365.

151 Isto, 365.

oko 240 pripadnika jedinica Jugoslavenske armije, velikim dijelom preminulih prvih dana po oslobođenju.¹⁵²

U priči o Gračanima, ostaje još jedno veliko pitanje koje je otvorio ministar Medved na komemoraciji 2019. ustvrdivši da je među 294 ekshumirana tijela bilo čak 63 maloljetnika „od kojih čak 16 djece mlađe od 14 godina“.¹⁵³ Ako su Medvedovi navodi točni, ovdje bi se možda moglo raditi o najtežem zločinu koji su počinile partizanske jedinice po oslobođenju Zagreba, čije je motive i okolnosti izuzetno teško rekonstruirati. Malo je vjerojatno da bi se moglo raditi o neakvoj kolektivnoj osveti nad ustaškim obiteljima iz samih Gračana. Medved navodi da su među ekshumiranima pronađena tijela samo dvije žene, a i publikacije o Gračanima koje smo ovdje citirali ne navode primjere maloljetnih osoba s prebivalištem u Gračanima koje su stradale po oslobođenju. Druga pretpostavka koju možemo postaviti na temelju navoda u pojedinim žrtvoslovnim publikacijama mogla bi biti da se ovdje radi o ustaškim pitomcima. Domagoj Novosel tako na različitim mjestima piše o navodnim likvidacijama „pitomaca zrakoplovne škole i pripadnika Časne radne službe“ ili „pitomaca dočasničke škole“.¹⁵⁴ *Vjesnik* je na temelju razgovora s Haramijom 1995. pisao kako mu je posebno u sjećanju „ostalo 50 pripadnika ‘Časne radne službe’ koja je bila dio vojnih formacija, sve sedamnaestogodišnjaci koji su ubijeni na Trnčevićevu putu“.¹⁵⁵

Nikica Barić donosi informacije o tome tko je od ustaških pitomaca ostao u Zagrebu sve do oslobođenja grada: „Ustaška časnička škola 7. svibnja 1945. napustila je Zagreb i krenula prema Sloveniji. Pod zaštitom Crvenog križa u Zagrebu su ostali pitomci Ustaškog vojnog odgojilišta iz Sarajeva (dječaci od 7 do 11 godina) i Ustaške niže srednje škole oružanih snaga iz Karlovca (dječaci od 11 do 15 godina).“¹⁵⁶ Je li moguće da se u slučaju Gračana radi o likvidacijama djece iz potonjih dviju skupina? Nažalost, nemamo podataka na temelju kojih bismo mogli potvrditi navedenu hipotezu. Također, treba istaknuti i to da Medved nije precizirao uzrok smrti, pa ne znamo spadaju li oni među streljane, ubijene tupim predmetima ili u neku treću skupinu.

Medvedov navod još više iznenađuje kada ga usporedimo sa slučajem koji je godinama bio jedan od temeljnih stupova narativa o navodnim masovnim likvidacijama žena i djece po okončanju rata od strane jedinica JA. Riječ je Hudoj jami za koju se godinama tvrdilo da su u nju bačena tijela većeg broja ubijene djece. Usprkos tim navodima, prilikom ekshumacija koje je 2009. obavila Komisija Vlade Republike Slovenije za rješavanje pitanja prikrivenih grobnica, među 778 posmrtnih ostataka „u Hudoj jami nije pronađen nijedan dečji skelet“.¹⁵⁷ Kako u citiranom tekstu objašnjava Milan Radanović,

152 Isto, 365–366.

153 „Govor ministra hrvatskih branitelja – Gračani, 23. kolovoza 2019.“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*.

154 Novosel, „Jugoslavenski komunistički zločini“, 29–33.; Novosel, „Krivićev brieg“, 40–42.

155 „Gračanske Jazovke“.

156 Nikica. *Ustroj kopnene vojske domobranstva*, 273.

157 Radanović, „Kabinet čudesa dr Cvetkovića, I deo“.

ni na drugim lokacijama u Sloveniji nisu pronađeni dokazi koji bi potkrijepili teze o masovnim likvidacijama (hrvatske) djece. Ove činjenice pokazuju koliko je podatak o 16 žrtava mlađih od 14 godina pronađenih u Gračanima izniman u kontekstu istraživanja postratne odmazde. Nažalost, veoma šturi podaci koji su o ovom slučaju došli iz Ministarstva branitelja, u kojima se ne navodi čak ni uzrok smrti navedenih maloljetnika, onemogućuju nam izvođenje ikakvih daljnjih zaključaka o ovom slučaju.

Na kraju priče o slučaju Gračani, čini se da smo jako daleko od pronalaska „krunskih dokaza“ o masovnim likvidacijama nevinih ljudi koje jedinice JA vrše u oslobođenom Zagrebu. U Gračanima se likvidacije ratnih zarobljenika po svemu sudeći jesu događale, ali je izuzetno teško odrediti koji je omjer poginulih u borbama i likvidiranih nakon njih. Još je teže pronaći dokaze masovnog dovoženja vojnika iz zarobljeničkih logora po Zagrebu u Gračane na likvidacije, a kamoli dovoženje civila, pošto se ta teza uvelike oslanja na proturječne iskaze dane 45 godina nakon ovih zbivanja. Goldstein po pitanju leševa koje je pokapao Haramija tvrdi da se najvjerojatnije radi o „pripadnicima oružanih snaga NDH i Nijemcima te pripadnicima JA poginulima u okršajima 9. svibnja i kasnijih dana na obroncima Medvednice“.¹⁵⁸ Koliko je među osovinskim snagama bilo onih koji su poginuli u borbi, a koliko je likvidirano po zarobljavanju, nemoguće je utvrditi iako žestina borbi sjeverno od Zagreba na koju smo ranije ukazali u najmanju ruku svjedoči da se ne može apriorno pretpostavljati da se radi o razoružanim pa likvidiranim osobama, kao što proizlazi iz komemoracije pod pokroviteljstvom Medvedova Ministarstva.

Za kraj ove mučne diskusije o divljoj odmazdi, vratimo se još jednom na Jazovku od koje smo krenuli. Rasplet priče o Jazovki pokazuje koliko je oslanjanje na iskaze svjedoka dane nekoliko desetljeća nakon događaja (osobito kada se radi o pripadnicima vojnih formacija koji su bili protagonisti zbivanja) nepouzđano po pitanju utvrđivanja detaljnijih okolnosti masovnih likvidacija, osobito kada se radi o procjenjivanju broja žrtava. Naime, u srpnju prošle godine Ministarstvo je konačno provelo ekshumaciju te su iz Jazovke izvađeni „posmrtni ostaci najmanje 814 osoba“.¹⁵⁹ U šturoj obavijesti sa stranica Ministarstva objašnjava se kako se radi „o žrtvama Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja“ te da su „prema iskazima svjedoka, žrtve [...] u jamu bacane u više navrata, nakon bitke za Krašić 1943. godine te nakon završetka rata 1945. godine“.¹⁶⁰ Ovime su potvrđene višestruko manje brojke od onih kojima se špekuliralo od početka 1990-ih godina, kao i činjenica da je nemoguće utvrditi u kojem omjeru se radi o osobama stradalim 1943. i 1945. godine. Doduše, iz Ministarstva su istom prilikom dali poticaj novim nagađanjima o potencijalnoj „Jazovki 2“: „temeljem prikupljenih saznanja nadležnih međuresornih službi provedena su probna iskapanja s ciljem utočnjavanja moguće druge lokacije Jazovka. S obzirom na prikupljena

158 Goldstein, *Zagreb*, 366.

159 „Završena ekshumacija iz jame Jazovka“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*.

160 Isto.

saznanja i iskaze ljudi o zabetoniranom otvoru moguće druge jame pristupilo se pregledu terena na četiri mikrolokacije u neposrednoj blizini Jazovke probnim iskapanjima, međutim nalazom nisu potvrđena saznanja¹⁶¹. Usprkos najavi da će se nastaviti s prikupljanjem informacija o ovom slučaju, dosad se nisu pojavile nove informacije o potencijalnoj drugoj masovnoj grobnici na ovoj lokaciji.¹⁶²

Ministarstvo branitelja u tradiciji Vukojevićeve komisije

Ministarstvo branitelja na čelu s Tomom Medvedom, odnosno „Povjerenstvo za istraživanje, uređenje i održavanje vojnih groblja, groblja žrtava Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja“, u proteklom je godinama znatno intenziviralo svoj rad na lociranju masovnih grobnica i ekshumacijama. Iako je ideološka pozicija ministra jasna, pa usprkos nazivu Povjerenstva ono praktički isključivo traga za „komunističkim žrtvama“, njegov rad mogao je dovesti i do nekih pozitivnih pomaka u razumijevanju postratne represije na području Hrvatske. Povjerenstvo je tako obavilo niz ekshumacija na lokalitetima u Zagrebu koja su različiti svjedoci detektirali kao mjesta postratnih likvidacija. Iako se moglo učiniti da će ovo biti korak ka rješavanju barem nekih nedoumica vezanih uz obračune 1945. s poraženim neprijateljem, način na koji se taj posao zasad obavlja proizvodi daljnje mistifikacije i širi prostor za političke manipulacije ovom temom. Naime, kako smo vidjeli na primjeru Gračana, Medvedovo Ministarstvo ne bavi se identificiranjem pronađenih posmrtnih ostataka, već ih najčešće samo evidentira kao „žrtve poslijeratnog razdoblja“. U mnogim slučajevima identifikacija zasigurno nije ni moguća, no neobično je da baš nijedna ekshumacija Medvedova Ministarstva nije dovela ni do kakvih konkretnih informacija o stradalim osobama. Nadalje, pitanje je i zašto se uz ekshumacije ne radi i na izradi poimeničnog popisa stradalih u ratu i poraću. Takav bi popis zasigurno omogućio da se krene u potragu za drugim izvorima o stradalima, što bi potencijalno zakompliciralo narativ o partizanskim likvidacijama nevinih žrtava kakav je izgrađen oko događaja poput onoga u Gračanima.

Time se zapravo nastavlja loša tradicija tijela koje je djelovalo 1990-ih godina upravo s ciljem da nas riješi svih ovih nedoumica, a to je bila već spomenuta Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Drugog svjetskog rata. Ona je osnovana sukladno Zakonu o utvrđivanju ratnih i poratnih žrtava II. svjetskog rata koji je izglasao Sabor Republike Hrvatske, a stupio je na snagu 8. listopada 1991.

161 Isto.

162 Spomenimo i to da se u već citiranoj *Vjesnikovoj* publikaciji o Jazovki navodi kako su u Sošicama bila smještena „sva rukovodstva NOP-a, okružni odbori, sjedište komande, bolnica“, zbog čega je „posve logično, a i povijesno dokazano, da su u tom selu po prijekom sudu likvidirani brojni zarobljenici i građani, često okrivljeni i za sitne krađe i prijestupe“. (Žanko i Šolić, *Jazovka*, 126–127) Ovaj navod samo dodatno komplicira raspetljavanje priče o tome tko su bili i kada su likvidirani oni čiji su ostaci ekshumirani iz Jazovke.

godine.¹⁶³ Komisija je djelovala od 1992. do 1999. godine, a naposljetku je ukinuta u svibnju 2002. godine¹⁶⁴ uslijed velikih sukoba koje je izazvalo njezino posljednje izvješće objavljeno 1999.¹⁶⁵ Doduše, za raspuštanje Komisije vjerojatno je presudna bila promjena vlasti do koje je došlo sljedeće godine.

Dotično Izvješće bilo je krunski dokaz niza problema koji su godinama pratili rad Komisije. Iako je u Prijedlogu za donošenje Zakona o utvrđivanju ratnih i poratnih žrtava II. svjetskog rata stajalo da je „nebitna vojna ili druga pripadnost tih žrtava“, Komisija se gotovo isključivo bavila žrtvama koje su pale od ruke NOV/JA ili postratnih vlasti. No iz današnje perspektive možda je još važnije to da je Komisija postavila određen metodološki presedan kojega se u svome radu drži i Povjerenstvo Ministarstva branitelja. Predsjednik komisije Kazimir Sviben objašnjavao je prilikom rasprave o spomenutom Izvješću iz 1999. godine: „Ne ulazeći u to da li je žrtva stradala u borbi ili izvan borbe načinjena je tablica uslijed čijeg djelovanja je žrtva stradala“.¹⁶⁶ Očigledno je da ovakvo metodološko polazište koje u potpunosti briše kontekst nečijeg stradanja širom otvara vrata za manipulacije i viktimizaciju onih koji su stradali od ruke snaga NOV-a/JA. U konačnici se u potpunosti izgubila razlika između osoba stradalih u borbama i likvidiranih, kao i mogućnost da se postavi pitanje o eventualnoj krivnji dijela osoba koje su stradale u postratnim obračunima. Tako su stradale osobe mogle biti bezimni „domobrani“, „(zarobljeni) hrvatski vojnici i civili“, „ranjenici“, „Zagrepcani“,¹⁶⁷ a ponekad naprosto — „Hrvati“.¹⁶⁸ Baš ni u jednom se slučaju kao „žrtve“ ne navode ustaše ili pripadnici ustaške vojnice.¹⁶⁹ Logična je to posljedica želje da se dokaže postojanje „titoističkoga genocida nad Hrvatima“, kako je to formulirano u ovdje citiranom Izvješću.¹⁷⁰

Kasnija istraživanja preuzela su i metodološko-politički obrazac Komisije koja u svome radu baš nikada nije postavljala pitanje tko su bili ljudi stradali u postratnoj odmazdi, apriorno pretpostavljajući da su svi oni koji nisu dočekali (pošteno) suđenje nevine žrtve. Štoviše, Medvedovo Ministarstvo ovaj je princip dovelo do krajnjih konzekvenci

163 HDA, Komisija, kutija 1. „Zakon o utvrđivanju ratnih i poratnih žrtava II. svjetskog rata“.

164 Geiger, „Brojčani pokazatelji“, 58.

165 Goldstein i Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 311.

166 HDA, Komisija, kutija 4., „Zapisnik sa 7. sjednice Komisije... 8. listopada 1999.“ Treba naglasiti to da su ove Svibenove riječi i praksa rada Komisije bile suprotstavljene postulatima Zakona na temelju kojeg je Komisija osnovana, a prema kojemu je njezin zadatak, između ostaloga, bio i utvrđivanje okolnosti stradanja.

167 HDA, Komisija, kutija 4, Izvješće o radu..., 52.

168 Isto, 54.

169 Doduše, treba spomenuti jedan neobičan slučaj koji se pojavljuje na samom kraju popisa zagrebačkih grobnica: kao lokalitet navedena je „rijeka Sava“, gdje je u lipnju 1945. došlo do likvidacije nepoznatog broja osoba. U opisu događaja stoji: „Žrtve su kamionima dovažane na Savski nasip i uz maltretiranje likvidirane i bačene u rijeku. Bilo je tu 40-ak djece u odorama ‘Ustaške uzdanice’ i 20–30 ranjenika“ HDA, Komisija, kutija 4, Izvješće, 55. Dakle, ustaše se u ovoj priči pojavljuju jedino u obličju navodno likvidirane djece, što još jednom potvrđuje viktimizacijske intencije Komisije.

170 HDA, Komisija, kutija 4, Izvješće o radu..., 132.

pa se tako u šturoj obavijesti na stranicama Ministarstva o ekshumaciji obavljenoj na Tuškancu ne navode baš nikakvi podaci osim da su pronađeni „posmrtni ostaci najmanje 24 osobe“ pri čemu se radi o žrtvama „poslijeratnog razdoblja“.¹⁷¹ Da se ne radi tek o politički nezainteresiranoj želji da se svi posmrtni ostaci dostojanstveno pokopaju, više puta su potvrdili istaknuti državni predstavnici koji su se prilikom svečanih komemoracija upuštali u viktimizacijske interpretacije sudbine pripadnika oružanih snaga NDH. Tako se u priopćenju Ministarstva branitelja povodom ranije spomenutog ukopa 294 osobe u Gračanima piše o onima „čiji je život ugašen isključivo zbog ljubavi i borbe za ideologiju koja je tada bila u suprotnosti s ideologijom vladajućih“.¹⁷² Prilikom ukopa ostataka 55 osoba u Vagancu kod Plitvičkih jezera, pri čemu je prema pisanju medija bila riječ „o civilima i vojnicima domobranske i ustaške vojske“, izaslanica predsjednice RH Silvana Oruč Ivoš konstatirala je kako je njihova „krivnja bila samo to što su bili domoljubi, Hrvati i što su voljeli svoj narod i Katoličku crkvu“.¹⁷³

Za ilustraciju problema o kojemu ovdje govorimo poslužiti će nam komparacija s načinom na koji je ova tema obrađena u Srbiji, pod paskom „Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.“,¹⁷⁴ koja je godinama radila sličan posao kao Medvedovo Povjerenstvo, ali uz neke značajne razlike. Naime, ova je Komisija paralelno s ekshumacijama izrađivala i „registar žrtava“, odnosno poimenični popis identificiranih osoba. U svojoj iscrpnoj kritici rada Komisije, Milan Radanović je pokazao da izrađeni popis pati od brojnih nedostataka.¹⁷⁵ Kao jedan od najvažnijih prigovora Radanović ističe to što kod „mnogih počinitelja ratnih zločina ili lica koja su komandno bila odgovorna za ratne zločine, nije napomenuta njihova odgovornost za zločine“. Pored toga, prikriva se i činjenica „da su mnoga registrovana lica poginula u borbi (ovo se prvenstveno odnosi na pripadnike JVuO), pri čemu su ova lica zavedena kao ‘ubijena’, ‘nestala’, ali ponekad i kao ‘streljana’ i ‘likvidirana’“.¹⁷⁶

Nadalje, na primjeru Beograda, Radanović je ustvrdio da gotovo polovica onih (a možda i više) koji su zavedeni u „registru žrtava“ za grad Beograd koji je izradila Komisija nisu bili civilne žrtve. „Ovo napominjemo s obzirom na činjenicu da su predstavnici historijskog revizionizma uvek pokušavali da stvore stereotipiziranu sliku o događajima nakon oslobođenja, ističući stradanja pripadnika ‘ekonomske i intelektualne elite’, pri čemu se sugerisalo da je nakon oslobođenja u Beogradu pobijeno nekoliko hiljada stanovnika prvenstveno zbog

171 „Pronađeni posmrtni ostaci najmanje 24 osobe“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*.

172 „Posljednji ispraćaj 294 žrtve Drugog svjetskog rata“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*.

173 „U Vagancu pokopano 55 žrtava“, *Večernji list*,

174 Puni naziv glasi „Državna komisija za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja“. Komisija je formirana odlukom Vlade Republike Srbije donesenom 9. jula 2009. Vidi: Radovanović, „Kako su dželati postali žrtve — Prvi deo“.

175 Isto.

176 Isto.

toga što su bili imućni ili antikomunistički nastrojeni“,¹⁷⁷ pisao je Radanović. Nažalost, način na koji se ovaj posao obavlja u Hrvatskoj doveo je do toga da u slučaju Zagreba (kao i Hrvatske) nemamo poimenične popise pa i dalje u velikoj mjeri tapkamo u mraku. Praksa po kojoj se ekshumirani iz masovnih grobnica evidentiraju kao bezimeni „vojnici i civili“ idealna je zaštita od potencijalnih kritičkih analiza kakva je ovdje citirana Radanovićeve. To će dakako pridonijeti cementiranju klišeja i mistifikacija koje impliciraju nevinost stradalih i potpunu nasumičnost i bezrazložnost odmazde.

Prema legalnoj odmazdi

Nakon faze divlje odmazde, a djelomično i paralelno s njom, obračun s narodnim neprijateljem i kažnjavanje ratnih zločinaca na sebe su preuzimale za to ovlaštene institucije represivnog aparata. Kao važan dio novouspostavljenog sustava u Zagrebu je djelovao i Vojni sud Komande grada Zagreba koji će u sljedećim mjesecima donijeti niz presuda, uključujući veliki broj smrtnih. Dio sustava zaduženog za kažnjavanje bili su i lokalni organi Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina (ZKRZ) koja je prikupila opsežnu dokumentaciju o osobama optuženim za ratne zločine, a djelovali su i sudovi za zaštitu nacionalne časti. Legalni sustav odmazde brzo je uspostavljen, ali je imao ozbiljnih problema kako bi u potpunosti ovladao situacijom i dokinuo period samovoljnog provođenja pravde.

No prije nego li se taj problem pojavio, vrhuška represivnog sustava, ili barem njezin radikalniji dio, smatrao je da ima suprotan problem. Tako je u često citiranoj depeši Vrhovnog štaba JA koju potpisuje Aleksandar Ranković, poslanoj OZN-i za Hrvatsku 15. svibnja 1945., iskazano nezadovoljstvo navodno mlakim postupanjem prema neprijatelju u oslobođenom Zagrebu:

„Vaš rad u Zagrebu je nezadovoljavajući. Za 10 dana u oslobođenom Zagrebu streljano je samo 200 bandita. Iznenaduje nas ova neodlučnost za čišćenje Zgb-a od zlikovaca...Zaboravljate da u Zagrebu sada ima skoro milion stanovnika i da se tu slegao sav ustaški aparat koji je bježao iz unutrašnjosti pred našom vojskom.“¹⁷⁸

Nije nevažno uočiti da se ovo događa otprilike u momentu kada je situacija na slovensko-austrijskoj granici dosegla točku usijanja: ne samo da je nakon višednevnih žestokih borbi po Sloveniji došlo do konačnog polaganja oružja kvislinških snaga, već je i napetost u odnosima s Britancima zbog pitanja Koruške i Trsta i strah od izbijanja novog rata dosegla svoj vrhunac. Kako piše Zdenko Radelić „jedan od jakih motiva za masovna smaknuća pripadnika pobijedenih vojski, svakako je strah komunističke vlasti od izbijanja rata sa zapadnim silama“.¹⁷⁹ Vjerojatno je teško naći trenutak u kojemu je taj strah bio

177 Radanović, *Oslobođenje*, 400–401.

178 Dizdar i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 113.

179 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 46.

jači nego li u danima oko 15. svibnja. Na samom kraju rata kvislinške snage nadale su se dogovoru sa saveznicima i nastavku borbe na njihovoj strani protiv komunista. Tomasevich ističe da je „prilično [...] vjerojatno da se novi jugoslavenski komunistički režim, sporeći se sa Saveznicima oko Istre i Trsta, bojao upravo takva mogućeg razvoja događaja te je uništio koliko je god mogao svojih protivnika kako bi se zaštitio od potencijalne opasnosti“.¹⁸⁰

Opterećenost potencijalnim povezivanjem Britanaca s ostacima kolaboracionističkih vojski primjetna je u različitim Ozninim izvještajima pisanima u zadnjim tjednima rata. U jednom nedatiranom izvještaju iz Zagreba koji opisuje događanja od 27. travnja do 2. svibnja 1945. navodi se:

„Ustaše i HSS-ovci su opet odahnuli. Pavelić je vrlo dobre volje. Nadaju se opet u Engleze. Navodno su dobili nade u Engleze preko Vatikana i Draže, kojeg su delegati na pregovorima tvrdili, da ih i da će ih i nadalje Englezi podupirati i da će Englezi sve učiniti, da se boljševizam ne ugnjzdi na obalama Jadrana. Englezi će navodno ući u Jugoslaviju neobazirući se, jesu li te krajeve već zaposjele naše trupe. U tim bi krajevima podupirali reakciju, a dužnost je ustaša i četnika, da vode u Hrvatskoj i Srbiji gerilske borbe i dižu narod na ustanak protiv nove vlasti. To bi onda Englezima služilo kao podloga za reviziju stanja u Jugoslaviji...“¹⁸¹

Isti izvještaj navodi i to da je „ustaški potporučnik Luka Cvetković komandir baterije u 5. diviziji u Bjelovaru“ tvrdio da su ustaše „prije kraćeg vremena od Engleza primili veću količinu oružja i municije“.¹⁸²

Iznimno nepovjerenje Ozninih agenata prema britanskim saveznicima bilo je vidljivo već nekoliko mjeseci ranije. Tako se u izvještaju I. odsjeka Ozne za Hrvatsku upućenom Odjeljenju Ozne Hrvatske navodi „da će sva organizirana borba protiv naše mlade države biti rukovodjena posredno ili neposredno iz jednog centra međunarodne reakcije, preko I.S.-a [*Intelligence Service, op. a.*]“.¹⁸³ Nadalje se navodi da se „u Zagrebu, kao i u čitavoj oblasti Gornje Hrvatske, osjeća [...] velika djelatnost I.S.-a, koji je uspio, kao što mnogi znaci govore, da prodre i u neke naše organizacije“.¹⁸⁴ U zaključku ovog dokumenta ističe se: „Sudeći po svemu nova Jugoslavija bit će uglavnom okružena neprijateljima, odnosno državama u kojima će glavnu riječ imati reakcionarne snage i njihove agenture, a u najvećem broju slučajeva, posredno ili neposredno, I.S.“.¹⁸⁵

Čak i ako su spekulacije o englesko-ustaškim vezama pretežno plod paranoje bazirane na neprovjerenim glasinama,¹⁸⁶ one su u

180 Tomasevich, *Rat i revolucija*, 856.

181 HDA, OZNA, 2.28, 164.

182 HDA, OZNA, 2.28, 165.

183 HDA, OZNA, 2.26, 133.

184 Isto, 151.

185 Isto, 155.

186 O relativnoj rasprostranjenosti glasina o tome da Britanci neće dopustiti

najmanju ruku odraz jednog aspekta atmosfere unutar NOP-a na samom kraju rata: iako oslobođenje neposredno slijedi, ne može se govoriti o (isključivoj) dominaciji trijumfalizma. Sreća zbog kraja rata se očigledno miješa sa strahom od izbijanja novog rata. U tom smislu, legitimno je postaviti pitanje: u kojoj je mjeri kao generator nasilja nad poraženim neprijateljem u svibnju 1945. djelovala obijest onih koji se osjećaju kao apsolutni pobjednici, a u kojoj strah i osjećaj da je izvojevana pobjeda fragilna te da se situacija lako može preokrenuti?

Citirana Rankovićeva depeša o strijeljanju „samo 200 bandita“ u prvim danima nakon oslobođenja Zagreba nesumnjivo predstavlja dokaz o postojanju divljih likvidacija u gradu u to vrijeme te o tome da su one tada vršene sukladno naputcima odozgo. Pitanje je u kojoj mjeri takva postupanja s poraženim neprijateljem predstavljaju iznimnost jugoslavenskog slučaja ili generalno onih zemalja u kojima će u odmazdi ključnu ulogu igrati komunisti. Pavone u kontekstu završetka talijanskog građanskog rata piše o velikim dilemama koje su se javljale u pogledu tretmana poraženog neprijatelja u tim kritičnim momentima:

„S jedne strane [...] odlučnost da se djeluje dok je željezo vruće, a s druge spremnost da se željezo ohladi. To je pozadina na kojoj treba gledati eksploziju nasilja koja se dogodila u tim kritičnim danima, kada je ogorčenje akumulirano u dvadeset mjeseci građanskog rata izbilo na površinu te mu je dano oduška na način koji je, iako legitimiran pobjedom, mogao samu pobjedu ubrzo gurnuti na sklizak teren čiste i nepromišljene osvete.“¹⁸⁷

Pijemontska regionalna vojna komanda pisala je da će „jedino pravda koja je *brza i egzemplarna* [kurziv u originalu] spriječiti ekscesivan broj pokolja s jedne strane te nezasluženu nekažnjivost s druge strane“. Pavone u ovome vidi mudar pokušaj usmjeravanja „faze tranzicije u kojoj pretjerana popustljivost može samo dodati ulje na vatru partizanskog radikalizma“.¹⁸⁸ No sljedeći primjer koji navodi Pavone još je više zapanjujuć, osobito ako pretpostavljamo suštinsku razliku između jugoslavenskog/istočnog pristupa odmazdi i onoga koji je dominirao na Zapadu, kako to često čine domaći autori: „Realističan pogled na situaciju tih dana također su, na drugačiji način, pokazivali oni službenici savezničkih misija koji su ‘u povjerenju poticali najbržu eliminaciju ratnih zločinaca pošto, govorili su, jednom kada stignu savezničke trupe sve će biti zaustavljeno“.¹⁸⁹

Čak i ako bismo pretpostavili da su Rankovići „banditi“ označavali širu kategoriju od ratnih zločinaca čija se ekspresna eliminacija zagovarala u talijanskom slučaju, teško je previdjeti sličnosti između ovih slučajeva koje ukazuju na univerzalnost pojedinih teških pitanja koje je za sobom povlačila odmazda na kraju Drugog

komunističko preuzimanje vlasti u Jugoslaviji te uvjerenosti ustaša kako će se uz njihovu pomoć uspjeti sačuvati NDH, vidi Barić, „Glasine o ‘Trećem svjetskom ratu“.

187 Pavone, *A Civil War*, 799–800.

188 Isto, 800.

189 Isto, 803.

svjetskog rata. Dakako, to ne znači da su i odgovori na ta pitanja u konačnici bili identični.

Iako je osvetnički val postupno ublažavan, a neregulirana odmazda ustupala mjesto sudovima i njihovim pomoćnim tijelima, ta tranzicija nije tekla sasvim glatko, niti se odmazda u svakom trenutku vršila sukladno željama ljudi na rukovodećim pozicijama. Usprkos nesumnjivoj namjeri da se ratne zločince i suradnike okupatora strogo kazni, vrhuška partije i represivnih organa postupno je uvidala da joj val osvetničkog nasilja klizi iz ruku.¹⁹⁰ Čini se da se ovdje radi o porođajnim mukama karakterističnim za svaki revolucionarni režim koji uz velike poteškoće pokušava obnoviti državni monopol na nasilje. Kako piše Mayer reflektirajući ovaj problem kroz iskustvo francuske i oktobarske revolucije: „Iako je cilj bio imati centraliziran i uredan sustav terora kao dio nastojanja da se ponovno uspostavi jedinstven suverenitet, čitave 'zone' su izmicala kontroli. U ovim 'zonama terora' proces nasilja imao je mnoge arhaične značajke 'vrućeg terora', s malim ili nikakvim prividom legalnosti.“¹⁹¹

Tako nije prošlo mnogo vremena prije nego li su rukovodioci — doduše republički — zaključili da imaju upravo suprotan problem od onoga na koji je ukazivao Ranković. Naime, slučajevi izvansudskih likvidacija i bezrazložnog privođenja i zatvaranja ljudi nisu se dali tek tako zaustaviti, čak ni onda kada su se takve prakse odozgo počele promatrati sa sve većim negodovanjem. U izvještaju o političkim prilikama u Hrvatskoj upućenom 14. srpnja 1945. javnom tužitelju ĐFJ Joži Vilfanu, javni tužilac Hrvatske Jakov Blažević piše:

„Manija hapšenja uvelike je bila ovladala u Zagrebu. U logorima međutim bilo je stjerano mnogo sirotinje, naročito činovničke, sitnih ljudi i sl., koji su nedjeljama nepreslušani sjedili. Bila je izgubljena svaka nit principijelnosti u hapšenju, a zatim u sistematiziranju i redoslijedu grupa za što brže preslušavanje. Tako je bilo naročito bolesnih žena, u drugom stanju i sa malom djecom, koja su im bila vani itd. U nizu intervencija, sastanaka itd. sa predstavnicima OZNE ta su se pitanja pretresala i obostranom saradnjom počelo se sistematskije i ubrzanije raditi oko bržeg preslušavanja, slanja na sudove, puštanja na odbranu iz slobode itd.“¹⁹²

Zanimljivo je da istom prilikom Blažević, također s neodobravanjem, spominje i slučaj kada je „u Hrvatskom Zagorju [...] od masa naroda linčovan nedavno jedan veleposjednik“. Očigledno je bilo i situacija u kojima se spontano nasilje odozdo isprepletalo s državno ovjerovljenim nasiljem represivnih organa. Blažević posebno naglašava problem antihrvatskog šovinizma u Hrvatskoj, za što je djelomično odgovoran i „niz grješaka raznih ljudi, organa naše vlasti itd.“ Konstatira se i to da je „u Miliciju [...] ušao u najvišem postotku ološ, koji naročito u Slavoniji čini zločine pljačke, ubijstava i si“.¹⁹³

190 Radelić, „Rat, država, nacija“, 24.

191 Mayer, *The Furies*, 120.

192 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 527–528.

193 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 55.

U istom mjesecu su i drugi visoki funkcioneri ukazivali na slične probleme. Stevo Krajačić je na savjetovanju „načelnika i rukovoditelja Ozne za Hrvatsku, gotovo molećivo zavapio: ‘Drugovi, prestanite konačno s likvidacijom!’“, inzistirajući na tome da se pronade „nov način sa kojim ćemo iste neprijatelje odstraniti“, odnosno da se to počne raditi na „legalan način“.¹⁹⁴ Bakarić je na sjednici CK KP Hrvatske 6. srpnja govorio:

„Trebamo se založiti protiv anarhije, koja vlada u našim organizacijama. Nužno je kažnjavati [...] Stroge kontrole nemamo. To se vidi iz slijedećih slučajeva: 1. Streljanje zarobljenika se i dalje nastavljaju i pored naših opomena i kažnjavanja, [...] 4. Stalno se ponavljaju provale u stanove od strane odgovornih drugova [...] Anarhiji treba stati na put, reda mora da bude. Dešava se da partijski rukovodioci neistinito prikazuju stanje i situaciju u svojoj oblasti ili okrugu. [...] Ako ne budemo mogli nikakvim drugim mjerama morati ćemo pristupiti smjenjivanju, hapšenju i streljanju krivaca, ako to treba. U Zagrebu se vrše zulumi.“¹⁹⁵

Desetak dana kasnije, na sjednici Politbiroa CK KP H, Bakarić je nastavio u istom tonu:

„Izašla je uredba o domobranima od kojih se formiraju radni bataljoni. Oni koji imaju preko 35 godina idu kući. Te uredbe se moramo pridržavati. Međutim u logorima je slabo. Pitanje se zaoštrilo nepravilnim postupcima prema zarobljenicima. Radi javnosti treba oštampati uredbu po pitanju domobrana, koju je izdala Savezna vlada, a zatim za nepravilnosti u logorima najoštrije kažnjavati. U logore postaviti ljude koji će znati postupati sa zarobljenicima.“¹⁹⁶

Kako se dogodilo da samovoljno nasilje represivnog aparata eskalira toliko da ga rukovodioci počnu percipirati kao ozbiljnu ugrozu za svoj politički projekt čiji uspjeh, barem onako kako su to vidjeli Krajačić i Bakarić, primarno ovisi o masovnoj podršci odozdo koja se ne može nadomjestiti nikakvom represijom? Radi li se ovdje naprosto o tome da je odnos rukovodstva prema nasilju kao legitimnoj metodi političke borbe došao do svojih krajnjih konzekvenci ili se radi o procesima van kontrole partijske vrhuške? Odgovor na ovo pitanje nije jednostavan ni jednoznačan. Nesumnjivo, planovi za radikalni obračun s narodnim neprijateljem su postojali, no po pitanju toga koliko široko bi taj obračun trebao zahvatiti nije postojala jasna linija u svakom trenutku. Također, ljudi na terenu nisu uvijek vidjeli tu situaciju na isti način kao rukovodstvo, a splet različitih okolnosti u pojedinim je momentima mogao dovesti do krajnje radikalizacije ili blagog popuštanja nasilja. Kako je rat išao prema svome kraju, tendencija prema radikalizaciji bila je sve jača i jača.

194 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 578.

195 *Zapisnici Politbiroa*, 62–63.

196 Isto, 70.

Po pitanju načelnog stava prema ratnim zločincima stav je bio nedvosmislen i nemilosrdan — kako su gotovo svakodnevno dokazivali naslovi u dnevnim novinama¹⁹⁷ — no po pitanju same definicije ratnih zločinaca bilo je različitih mišljenja. U Deklaraciji vlade DRJ objavljenoj koji dan nakon oslobođenja Zagreba, dok su borbe u Sloveniji još uvijek trajale, stoji kako će vlada „obratiti potrebnu pažnju pitanju strogoga kažnjavanja ratnih zločinaca, agenata okupatora i narodnih izdajica, kako krivci, ukaljani krvlju naroda, ne bi izbjegli zasluženju kazni“. Tome se dodaje da „samo želja za osvetom ne može biti pravi put k osiguranju unutrašnjega poretka“ zbog čega će vlada „svim zavedenima dati mogućnost da svoje griješke iz prošlosti isprave pravilnim radom“.¹⁹⁸ Predsjednik ZAVNOH-a Vladimir Nazor pred okupljenim je mnoštvom u Zagrebu 16. svibnja održao strastven govor u kojem je između ostaloga rekao:

„Nosimo vam odreknuće od svake osvetničke mržnje, suditi će se samo očitom krvniku, izdajniku i izrabljivaču tuđeg rada. Svi, koji su kadri i spremni raditi za dobro federalne države Hrvatske, a nisu se okaljali kriminalnim, političkim i socijalnim nedjelima, imat će pred sobom otvorene puteve u suradnji, u radu za domovinu u slobodnom ispovijedanju svoje vjere, u svom osvjedočenju i daljnjem uživanju pošteno i vlastitim radom stečene imovine.“¹⁹⁹

Iako je Nazorov govor, s obzirom na atmosferu tih dana, daleko od huškačkog, zanimljivo je primijetiti da se pored kažnjavanja zločinaca i izdajnika, iako donekle uvijeno, pretpostavlja i kažnjavanje klasnih neprijatelja. Što se tiče postupanja s neprijateljskim vojnicima, zanimljiv je i jedan *Vjesnikov* tekst s kraja svibnja u kojem se inzistiranje na nužnosti nemilosrdnog kažnjavanja zločinaca i izdajnika isprepliće s diferenciranjem među onima koji su rat proveli na suprotnoj strani:

„Naša narodna vlast i rukovodioci narodno-oslobodilačke borbe uvijek su znali razlikovati koljače od zavedenih, iz straha, kukavičluka ili drugih razloga natjeranih ljudi u tabor neprijatelja. Koliko je desetina tisuća samo domobrana u borbama zarobljeno i kućama pušteno! Kažnjavani su samo okorjeli ustaški zločinci da bi se spriječilo prolijevanje krvi. Tko danas hoće da savjetuje narodnim vlastima milosrdje prema najvećim izdajicama i zločincima onda je to agent fašizma i začetnik novog prolijevanja krvi.“²⁰⁰

Jasno, citirani iskazi objavljeni su u novinama i imali su jasnu propagandnu funkciju, pa nisu nužno najbolji putokaz za ono što se

197 Evo nekoliko naslova iz *Vjesnika*, objavljenih u tjednima nakon završetka rata: „Narod sam hvata koljače i pljačkaše“ (25. svibnja 1945.), „Pravedne kazne domaćim izdajnicima“ (27. svibnja 1945.), „Kaznimo zločince radi čovječnosti i narodne budućnosti“ i „Radnici čiste svoja poduzeća od narodnih neprijatelja“ (29. svibnja 1945.), „Nemilosrdna kazna mora stići ustaške zlikovce“ (30. svibnja 1945.).

198 „Deklaracija jedinstvene narodne vlade“, *Vjesnik*.

199 „Govor predsjednika Zemaljskog antifašističkog vijeća“, *Vjesnik*.

200 Rubčić, „Kaznimo zločince“, *Vjesnik*.

realno događalo iako je određene ideološke smjernice kad je nasilje u pitanju moguće uočiti. No interni izvještaji koji su iz Zagreba stizali na oslobođeni teritorij u posljednjim mjesecima rata također su ponekad otkrivali ovu tenziju između diferenciranog pristupa neprijatelju i kolektivnog pripisivanja krivnje. Tako Ozniin informator iz Zagreba u studenom 1944. dijeli svoje dojmove o vješanjima koja ustaše u to vrijeme provode u Zagrebu: „Ovi strašni zločini potpuno su otuđili ustaški pokret od građanstva, i jedino im još služi onaj čovjek koji ima krvave ruke, i koji znade da mu nema spasa pred narodnim sudom...”²⁰¹ Drugim riječima, oni koji usprkos svim ustaškim zločinima i dalje služe režim, očigledno su i sami zločinci. Kako je rat odmicao, a kumulativni efekt pretrpljenog užasa rastao, ovakva je interpretacija nesumnjivo dobivala na uvjerljivosti.

Pa ipak, samo koji dan kasnije, vjerojatno isti agent pokazuje znatno više otvorenosti za diferenciranje: „Držim da je i naša krivnja, da nismo više radili u ustaškoj vojnici makar i putem letaka i radio-stanice, a da to ne radimo ni sada. Trebalo bi da se prema njima postupa kao i prema domobranima i da se to naglasi, jer ustaše operiraju s time, da mi svakog vojničara, bio on silom unovačen ili dobrovoljno došao, ubijamo. Trebalo bi im naglasiti da je drugo vojničar, a drugo ustaša-koljač i pozvati ih na predaju.”²⁰²

Razlikovati ustaše od domobrana? Razlikovati vojničare od koljača? Puno teških pitanja na koja nije bilo konačnog i jednoznačnog odgovora. Te će ambivalencije dovesti do toga da će u ljeto 1945. čelni ljudi poput Bakarića i Krajačića muku mučiti kako bi obuzdali likvidacije i mrcvarenja domobrana po zarobljeničkim logorima. Znakovito je i to da se ove rasprave vode više od mjesec dana nakon odluke Generalštaba JA od 28. svibnja, sukladno kojoj se domobrani više ne smatraju ratnim zarobljenicima, izuzev oficira i podoficira.²⁰³ Kako je bilo moguće da se ta odluka toliko dugo vremena ne provodi ili barem ne dovoljno dosljedno? Teško je dati nedvosmislen odgovor, ali po svemu sudeći je bilo otpora na različitim mjestima, uključujući onu razinu na kojoj se ovu odluku trebalo provesti u djelo. Primjerice, iznimno je zanimljiva sljedeća opaska OZN-e III Vojne oblasti X. Korpusa 'Zgb', napisana u kontekstu analize situacije u Varaždinu krajem svibnja:

„Prema najnovijim dobivenim direktivama, domobrani osim oficira i podoficira ne smatraju se više ratnim zarobljenicima, nego treba da se upućuju u operativne jedinice. Stojimo na stanovištu da pripadnici vražje divizije, tigar divizije i sl. jedinica, a osobito oni koji su se u tim i takovim jedinicama nalazili po nekoliko godina, prošli njihovom sastavu Kordun, Baniju, Bosnu Hercegovinu, Crnu Goru i ostale naše krajeve za vreme IV. i V. ofanzive, ne mogu se smatrati

201 HDA, OZNA, 02-0212-089, „Kratke vijesti iz Zagreba“ (8. XI. 1944.).

202 HDA, OZNA, 02-0212-096, „Politički pregled – Zagreb“ (10. XI. 1944.).

203 Grahek Ravancić, „Logori Križnog puta“, 175. Na drugom mjestu, ovaj izvor se navodi kao „Depeša II. JA upućena XXVIII. diviziji o tome da se zarobljeni domobrani više ne smatraju zarobljenicima...” Dizdar i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 144.

ne-dužnim domobranima, već ustašama i postupati s njima kao sa ustašama. Isto tako nije jasno kako da se tretiraju pripadnici raznih Paveličevih udarnih i ostalih divizija u kojima su ustaše i domobrani bili pomješani.“²⁰⁴

Ovdje ponovno susrećemo „muke s diferencijacijom“, ali i stano-viti otpor s niže razine promjeni kursa u smjeru pošteđivanja domo-brana daljnjeg maltretiranja. Svega desetak dana nakon Rankovićeve depeše u kojoj se traži radikalizacija odmazde u Zagrebu, egzekutori na terenu sada su suočeni sa zahtjevom koji ide u suprotnom smjeru. Navedene Bakarićeve i Krajačićeve opaske o neljudskom tretmanu zarobljenika u srpnju sugeriraju da je prošlo još dosta vremena prije nego li su ovakvi problemi otklonjeni. Sve nas to upućuje na potrebu za opreznijim pristupom u analizi fenomena divlje odmazde: bilo da se odozgo tražila njezina eskalacija ili obuzdavanje, želje rukovodstva represivnog i partijskog aparata nisu se automatski pretvarale u realnost na mikrorazini.

Za kraj, osvrnut ćemo se nakratko i na samu legalnu odmazdu koja se također nije odvijala bez brojnih kontradikcija.²⁰⁵ Usprkos svim nedosljednostima i krivudanjima, način na koji je tekla legalna odmazda u Zagrebu najbolje se vidi kroz djelovanje Vojnog suda Komande grada Zagreba i sudova nacionalne časti. „Prema pisanju Vjesnika, vojni sudovi Komande grada Zagreba i Druge armije osudili su od 28. svibnja do 29. lipnja na smrt 86 osoba, a još 41 na dugogo-dišnje zatvorske kazne.“²⁰⁶ Do veljače 1946. Vojni sud Komande grada Zagreba donio je ukupno 853 smrtno presude.²⁰⁷ Više je povjesničara analiziralo rad ovih sudova na temelju niza pojedinačnih slučajeva, pri čemu su ukazivali na očiglednu niza politiziranost rada sudova i različite oblike nepoštivanja procedure. Kako je legalna odmazda u historiografiji detaljnije obrađena, ovdje ćemo dati samo kraći komentar nekih zaključaka do kojih su došla dosadašnja istraživa-nja.²⁰⁸ Bez detaljnije analize pojedinih slučajeva, ukazat ćemo na pojedine manjkavosti samog pristupa ovim temama koji dominira u hrvatskoj historiografiji.

Jedan od glavnih problema na koji ukazuju različiti autori u kontekstu partizanskog nasilja u jugoslavenskom građanskom ratu jest izostanak jasnih kriterija po kojima se provodila pravda nad poraženim neprijateljem. Kategorije kao što je „ratni zločinac“,

204 HDA, OZNA, 12-03-01-280 „OZN-a III Vojne oblasti X. Korpusa 'Zgb' — Odjelu Zaštite Naroda III. za Hrvatsku“ (28. V. 1945.).

205 Za kratki pregled različitih slučajeva čistki u sektoru kulture i obrazovanja vidi: Goldstein, *Zagreb*, 378–383. Iz njega su vidljive brojne nedosljednosti i kaotičnost prilikom procesuiranja slučajeva „kulturalne suradnje s okupatorom“.

206 Isto, 366.

207 Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, 341–371.

208 Osim radova na koje ćemo se ovdje izravno referirati, vidi, primjerice: Geiger, „Sudski procesi u Hrvatskoj“; Geiger, „Smrtna presuda“; Kantolić, „Djelovanje Anketne komisije“; Sabljak, „U redu za smrtnu kaznu“. Iako često citiran, treba naglasiti da Sabljakov članak nema znanstvenu vrijednost. Pisan je bez ikakvog znanstvenog aparata s velikom količinom visoko emotivnih i krajnje tendencioznih teza i kvalifikacija.

„suradnik okupatora“ itd. bile su nejasno i preširoko definirane. Umjesto individualnog utvrđivanja krivnje, često su provedena kolektivna kažnjavanja neprijatelja. Sve skupa to je omogućavalo iznimno visok stupanj arbitarnosti prilikom izricanja kazni.

Nada Kisić-Kolanović analizirala je niz procesa vođenih protiv istaknutih ustaša od 1945. do 1948. koji su u pravilu završavali smrtnim presudama. Fundamentalne ideje na kojima je temeljeno jugoslaven-sko pravosuđe u neposrednom poratnom periodu sažela je na ovaj način: „Pravni pisci iz prve generacije ‘revolucionarnih pravnika’ zastupali su stajalište da pojam krivičnog djela u jugoslavenskom zakonodavstvu ne treba više vezivati uz apstraktnu pravnu normu, nego za konkretnu društvenu stvarnost. Primjena zakona potpuno se uklapa u opće političke formule, a to se vjerojatno može smatrati osnovnom slabošću pravosuđa“.²⁰⁹ Kisić-Kolanović ovo demonstrira na nekoliko primjera, a za nas je najinteresantniji zaključak koji autorica izvlači iz analize suđenja Slavku Kvaterniku i grupi ministara NDH u svibnju 1947.

„Ovdje je Vlada NDH krivičnopravno izjednačena sa ‘zločinačkom organizacijom’, a sudski dosje od gotovo 1300 stranica potanko se bavi svim inkriminacijama ustaškog režima i automatski ih pripisuje optuženim ministrima. Ovakav postupak bio je usmjeren na najstrože kažnjavanje. Smrtne kazne izrečene Kvaterniku i optuženim ministrima potvrdile su u najžalosnijoj mjeri onaj korak natrag k ‘odmazdi’ kao zastarjeloj mjeri krivičnog prava.“²¹⁰

Autorica navodi kako je suprotno jugoslavenskoj praksi princip kolektivne odgovornosti odbačen prilikom suđenja u Nürnbergu, odnosno da sud nije prihvatio „da se Vlada Reicha i Generalštaba njemačkih oružanih snaga u smislu Statuta smatraju ‘zločinačkim organizacijama’“.²¹¹ Ostavljajući po strani autoričine špekulacije o individualnoj (ne)krivnji ustaških ministara,²¹² ovdje ćemo samo primijetiti da je odbacivanje primjene principa individualne odgovornosti u slučajevima istaknutih ustaša prepoznato kao jedan od suštinskih problema odmazde koju su provodili sudovi u Hrvatskoj.

Najpedantniju analizu mehanizama legalne odmazde u samom Zagrebu dala je u svome doktorskom radu Grahek Ravančić, na primjeru rada Zemaljske komisije za ratne zločine okupatora i njihovih

209 Kisić Kolanović, „Vrijeme političke represije“, 5–6.

210 Isto, 17.

211 Isto, 16.

212 U kontekstu suđenja Budaku i grupi ministara NDH pred Vojnim sudom Druge armije u lipnju 1945., Kisić-Kolanović piše: „U dokaznom postupku sud je potpuno zanemario načelo individualne odgovornosti i primijenio princip kolektivne krivičnopravne odgovornosti, nakon čega je uslijedilo ekstremno kažnjavanje optuženih. [Ademaga] Mešić, [Lavoslav] Milić i [Bruno] Nardelli osuđeni su na visoke vremenske kazne, a svim ostalima dosuđena je kazna smrti, te gubitak građanskih prava i konfiskacija cjelokupne imovine.“ (Isto, 9.) Mešić je ubrzo umro u zatvoru, Milić je pušten iz zatvora 1950., a Nardelli 1957. Hasanbegović, „Iz korespondencije Ademage Mešića“, 973.; Stuparić, ur., *Tko je tko u NDH*, 273. i 289. Osim Mile Budaka, na smrt su osuđeni Nikola Mandić, Nikola Steinfel, Julije Makanec, Pavao Canki, Joso Rukavina i Ivo Vignjević.

pomagača na području Zagreba. Zadatak Komisije bio je „da prikupi dokaze o počinjenju nekog zločina te na temelju postojećeg materijala predloži daljnji sudski progon“.²¹³ Njezina kritika rada ovih institucija uvelike ide u istom smjeru kao i u slučaju Kisić-Kolanović. „Biti na određenoj poziciji, značilo je automatski biti i kriv“.²¹⁴ O suštini problema odmazde Grahek Ravančić piše na primjeru utvrđivanja odgovornosti članova vlade NDH:

„Sve ove osobe bile su sastavni dio visoke politike u NDH. Sustav i norme koje je ona propagirala i provodila, iz današnjeg aspekta zaslužuju svaku osudu [...], no da li je pri tome baš i svaki pojedinac snosio odgovornost i kolika je ona zapravo bila, teško je reći. Činjenica jest da je fragmentarno normiranje ondašnjeg krivičnog zakonodavstva pojam krivičnog djela (ionako široko definiranog) vezivalo uz postojeću društvenu stvarnost, a ne uz apstraktnu pravnu normu. Opravdano kažnjavanje ratnih zločina počinjenih u NDH ipak ne smije se zamijeniti anakronim principom kolektivne odgovornosti. Takav princip nije prihvaćen niti [...] Statutom Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu koji se može smatrati tadašnjim vrhuncem pravne prakse“.²¹⁵

Osim problema odnosa individualne i kolektivne odgovornosti, autorica pozornost skreće i na kršenje principa „*nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege*“, odnosno na činjenicu da su sudovi kažnjavali djela koja nisu bila propisana zakonom kao kažnjiva.²¹⁶ Pravda se bespoštedno provodila nad svim „klasnim i narodnim neprijateljima“, a shvaćala se u moralnom smislu, a ne kao „pravda utemeljena na pozitivnom pravu“.²¹⁷

Bez ikakve namjere da dovodimo u pitanje formalno-pravnu opravdanost ovakvih karakterizacija narodne pravde u Zagrebu nakon rata, htjeli bismo ukazati na ograničenost eksplanatornih potencijala takve analize, a koja proizlazi iz njezine suštinske anakronosti. Naime, eskalacija nasilja bez presedana koju je donio europski građanski rat i njegova kulminacija, odnosno Drugi svjetski rat, dovela je u pitanje same temelje sustava pozitivnog prava na međunarodnoj razini, uključujući i percepciju odnosa između individualne i kolektivne odgovornosti.

Primjerice, ono što Grahek Ravančić naziva „tadašnjim vrhuncem pravne prakse“, također je izazvalo žestoke pravne i političke polemike. „Pojmovi kao što su ‘zločin protiv mira’ i ‘zločin protiv čovječnosti’ nisu postojali prije rata i odvjetnici obrane su žestoko prosvjedovali protiv primjene takvih zakona *ex post facto*, što je proturječilo fundamentalnom pravnom principu neretroaktivnosti

213 Grahek Ravančić, *Djelovanje Zemaljske komisije*, 271.

214 Isto, 249.

215 Isto, 248.

216 Isto, 31.

217 Isto, 272. i 274.

(*nullum crimen, nulla poena sine lege*)“.²¹⁸ Ipak, nad „formalnim poštivanjem norme“ prevagnuo je „princip pravde“.²¹⁹

No fundamentalni problemi postratne odmazde leže onkraj uskih formalno-pravnih kontroverzi. Kako pojašnjava Pavone, europski građanski rat zamutio je granice između kolektiva i pojedinca, odnosno donio „zastašujuće preslagivanje i zagađivanje odnosa i distinkcija između države i društva“.²²⁰ Traverso opisuje način na koji pobjednici nameću poraženima svoju pravdu i novi poredak:

„Poražena strana ne opstaje kao institucionalni ili politički entitet, već naprosto mora prihvatiti pobjednikove uvjete; pobjednik ju optužuje, sudi, presuđuje i kažnjava. Činjenica da suđenje neprijatelja ublažava potrebu za pravdom i čini se moralno utemeljeno, čak i nužno, u očima međunarodne javnosti, ni na koji način ne umanjuje iznimno politički karakter takvog procesa. Daleko od toga da bi stajao iznad sukobljenih strana, zakon u ovim okolnostima djeluje kao instrument u rukama pobjednika[...]“²²¹

Ovo je širi povijesni kontekst u kojem se provodila narodna pravda u oslobođenom Zagrebu. Zato posebnu kritiku zaslužuje „danas toliko rašireni anakronizam koji projicira na Europu međuratnih godina kategorije naše liberalne demokracije, kao da su one bezvremenske norme i vrijednosti. Ova tendencija ignorantski reducira doba ratova, revolucija i kontrarevolucija na horore totalitarizma“. No građanski rat „ima svoju vlastitu logiku i svoje vlastite ‘zakone’, koji se na fatalan način nameću svim borbama, uključujući one koji su posegnuli za oružjem kako bi se borili protiv fašizma, za obranu ili obnovu demokracije“.²²² Drugim riječima, europsku epohu „ognja i krvi“ ne možemo razumjeti gledajući je kroz naočale današnjeg vremena.

Jedan od najistaknutijih istraživača komunističke represije u Hrvatskoj Vladimir Geiger, konstatirao je da „svi oni koji poslijeratna ‘čišćenja’ objašnjavaju osvetom, navodeći primjere od najdalje do bliže prošlosti, ili ne razumiju ili, pak, ne žele prihvatiti karakter KP Jugoslavije koja je organizirala i vodila NOV i POJ, nametnuvši svoj monopol“.²²³ Na temelju analize koju smo ovdje prezentirali, mogli bismo konstatirati da svi oni koji posežu za ideologijom KPJ kao ekskluzivnim objašnjenjem postratne odmazde, ne razumiju, ili pak ne žele prihvatiti karakter europskog i jugoslavenskog građanskog rata koji čini fundamentalni okvir za razumijevanje ovih fenomena. To ne znači da ideologija nije važna, već da se ponašanje povijesnih aktera u ekstremnim okolnostima ne može reducirati na puku aplikaciju unaprijed zamišljenih ideoloških planova.

218 Traverso, *Fire and Blood*, 136–137.

219 Isto, 138–139.

220 Pavone, *A Civil War*, 769.

221 Traverso, *Fire and Blood*, 134.

222 Isto, 11–12.

223 Geiger, „O zborniku Bleiburg i Križni put“, 823.

Zaključak – nerazmrsiva proturječja u oslobođenom zagrebu

Zagreb 1945. nesumnjivo je mjesto na kojem su se sve implikacije totalnog rata i građanskog rata manifestirale svom silinom. Kao takav on će nesumnjivo još dugo vremena ostati točkom prijepora u svakom pokušaju svođenja krvavih računa Drugog svjetskog rata na našim prostorima. Izbjegavanje greške anakronizma na koju upozorava Traverso i iscrtavanje osnovnih linija (dis)kontinuiteta između predratnog, ratnog i poratnog razdoblja, nužan su preduvjet za približavanje smislenom objašnjenju ovih događaja. Kako piše Tony Judt, mana europske historiografije koja je pokušavala objasniti postratni europski poredak bila je „sklonost razdvajanja prošlosti od sadašnjosti, kao da je 1945. godina istinska Nulta godina“, pa ništa od onoga što joj je prethodilo nije imalo značaj za ono što će doći kasnije.²²⁴ Ovo je iznimno problematično u našem slučaju, pošto je pored ratne pobjede i masovnosti Narodnooslobodilačke borbe predvođene komunistima, legitimitet novih vlasti temeljen i na potpunom neuspjehu jugoslaven-skih građanskih političkih snaga da riješe bilo koji od fundamentalnih problema zemlje, bilo da se radilo o nacionalnoj nezavisnosti, industrijalizaciji ili međunacionalnim tenzijama, što je u konačnici dovelo do krvave okupacije zemlje i još krvavijeg građanskog rata. Drugim riječima, nasilje revolucije ne može se razumjeti bez uzimanja u obzir karaktera društvenog poretka protiv kojeg je revolucija bila usmjerena.

Kako smo ranije pokazali, brojne slijepe pjege istraživanja represije u oslobođenom Zagrebu proizlaze iz ignoriranja osnovnih koordinata makrokonteksta u kojemu se ti događaji odvijaju. Trideset godina nakon što je tema otvorena, čini se da smo malo toga uspjeli objasniti. No ne samo da imamo problema s kontekstualizacijom rezultata novijih istraživanja, već i sami „tvrđi fakti“ do kojih se dolazi često pogoduju daljnjim mistifikacijama. Tako nakon višegodišnjeg rada Ministarstva branitelja na lociranju i ekshumacijama masovnih grobnica u zagrebačkoj okolici, naše razumijevanje tragičnih postratnih obračuna nije se pomaknulo s mrtve točke. Okolnosti smrti onih čija je tijela u proteklim godinama pronašlo

„Povjerenstvo za istraživanje, uređenje i održavanje vojnih groblja, groblja žrtava Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja“ nisu ni izbliza rasvijetljene. Pored činjenice da se radi o iznimno zahtjevnom zadatku, dio odgovora krije se i u tome što je rad toga tijela pođešen tako da daje argumente za potvrđivanje apriornih revizionističkih zaključaka. Kako su to opetovano tvrdili visoki državni službenici, sudbina stradalih bila je zapečaćena samom činjenicom „što su bili domoljubi“.

Unutar tako zadanih okvira, nikakvo daljnje istraživanje koje bi se bavilo pitanjima tko je, zašto i u kojim okolnostima stradao u postratnoj odmazdi nije ni potrebno.

Najbolji primjer takvog odnosa prema krvavoj povijesti građanskog rata na zagrebačkom prostoru upravo je slučaj Gračani koji smo pokušali detaljnije rekonstruirati. Sva „pogubnost“ metode kojom se

postratna represija istražuje, ovdje je došla do izražaja. Premda nismo dobili odgovor ni na jedno od ključnih pitanja vezanih za gračansku bitku i ono što se dogodilo nakon nje — bilo da se radi o omjerima stradalih u borbama i nakon njih bilo da je riječ o identitetu onih koji su na sjevernoj zagrebačkoj periferiji likvidirani nakon kraja rata — Medvedova ekshumacija i šturi podaci izneseni nakon nje poslužili su za cementiranje narativa o „antihrvatskom“ karakteru oslobođenja Zagreba. Pretpostavka prema kojoj se svaku osobu stradalu nakon 8. svibnja 1945. može bez zadržske tretirati kao nevinu žrtvu predstavlja vjerojatno najpogubniju i najtrajnu karakteristiku istraživanja „partizanske“ odmazde od „Vukojevićeve komisije“ pa do danas. Ako nismo u stanju rekonstruirati ni neposredne okolnosti stradanja onda će šira kontekstualizacija postratnih događaja koja bi uključivala uzimanje u obzir svih onih dimenzija koje smo pokušali ukratko skicirati u ovome radu — europskog i jugoslavenskog građanskog rata i totalnog rata, osvetničkog nasilja i revolucionarnog nasilja — još dugo vremena ostati miljama daleka utopija.

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-306. „Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske“ (HDA, ZKRZ).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1491. „Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku“ (HDA, OZNA).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1944. „Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Drugog svjetskog rata“ (HDA, Komisija).

OBJAVLJENI IZVORI

- Dizdar, Zdravko i dr. ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., dokumenti*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.
- Geiger, Vladimir, i dr. ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., dokumenti, knjiga 3., Zagreb i središnja Hrvatska*. Slavonski Brod, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski institut za povijest, 2008.
- Prcela, J. Ivan ur. *Hrvatski holokaust: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*. Zagreb: Hrvatsko žrtvoslovno društvo, 2005.
- Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta KPH 1945–1952. I*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.
- Zbornik NOR-a, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, 1. mart – 15. maj 1945. Dokumenti Prve armije*, Tom XI, Knjiga 1. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1971.
- Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943.*, Knjiga 1, Zagreb: IHRPH, 1964.

MEMOARSKA GRADA

- Bibanović-Nemčić, Živka. „Kao instruktor Povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv 4, ur. Lutvo Ahmetović, i dr., 349–362. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Doder, Duško. „Posljednji dani u okupiranom Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 363–374. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Nikoliš, Gojko. *Korijen, stablo, pavetina*. Zagreb: Liber, 1981.

Perović, Lepa. „Zagreb 1943. godine.“ U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, 3–7. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.

ČLANCI

Barić, Nikica. „Dnevnik Diane Budisavljević, recenzija“, *Časopis za suvremenu povijest* 52/3 (2020): 1046–1064.

Barić, Nikica. „Glasine o ‘Trećem svjetskom ratu’ ili ‘novom preokretu’ u Hrvatskoj 1945. godine“. U: *1945. — razdjelnica hrvatske povijesti*, ur. Kisić Kolanović, Nada, Mario Jareb, Katarina Spehnjak, 221–229. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.

Bobbio, Norberto. „Pokret otpora: građanski rat?“ *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme* 1/1 (2000): 29–37.

Brezović Prebeg, Nikola. „Teritorijalna obavještajna služba i Odjeljenje zaštite naroda (OZN) Zagrebačke oblasti u NOR-u od jeseni 1943. do proljeća 1945. godine s osvrtom na grad Zagreb (fragment)“. U: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, ur. Ljubo Boban i dr., 795–823. Varaždin — Zagreb: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik — Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976.

Deák, István. „Introduction“. U: *The Politics of retribution in Europe*, ur. István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt, 3–14. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000.

Deák, István. Jan T. Gross, Tony Judt, ur. *The Politics of retribution in Europe*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000.

Geiger, Vladimir i Suzana Leček. „Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 50/1 (2018): 7–33.

Geiger, Vladimir. „Brojčani pokazatelji o ljudskim gubicima Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i poraću“, U: *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj*, ur. Romana Horvat, 51–90. Zagreb: Matica Hrvatska, 2012.

Geiger, Vladimir. „O zborniku Bleiburg i Križni put 1945. Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2007.“. *Časopis za suvremenu povijest* 39/3 (2007): 809–827.

Geiger, Vladimir. „Smrtna presuda Vojnog suda Komande grada Zagreba poglavaru Hrvatske pravoslavne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mitropolitu Germogenu 1945. godine“, U: *Dijalog povjesničara-istoričara*. 9, 569–582. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005.

- Geiger, Vladimir. „Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine. Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu“, *Časopis za suvremenu povijest* I (1995): 157–165.
- Grahek Ravančić, Martina. „Logori Križnog puta u Hrvatskoj 1945.“ U: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945–1951. Zbornik radova*. ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov, 167–182. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.
- Hasanbegović, Zlatko. „Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.“ *Časopis za suvremenu povijest* 40/3 (2008): 969–998.
- Jagić, Josip. „‘A mi u ovome kavezu muku mučimo...’ Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine““, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 92–137. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Judt, Tony. „Preface“. U: *The Politics of retribution in Europe*, ur. István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt, vii-xii. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000.
- Kantolić, Zoran. „Djelovanje Anketne komisije 1945. u Zagrebu ‘Utvrđivanje zločina kulturnom saradnjom sa neprijateljem’“, *Časopis za suvremenu povijest* I (2001): 41–74.
- Kisić Kolanović, Nada, Mario Jareb, Katarina Spehnjak, ur. 1945. — *razdjelnica hrvatske povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.
- Kisić Kolanović, Nada. „Vrijeme političke represije: ‘veliki sudski procesi’ u Hrvatskoj 1945.–1948.“, *Časopis za suvremenu povijest* 25/1 (1993): 1–23.
- Matković, Blanka. „Odvođenja i likvidacije ranjenih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (HOS) iz zagrebačkih bolnica u svibnju i lipnju 1945. kroz arhivsko gradivo Državnog arhiva u Zagrebu“, *Arhivski vjesnik* 54 (2011): 179–214.
- Novosel, Domagoj. „Jugoslavenski komunistički zločini u Gračanima kraj Zagreba 1945. godine.“ *Politički zatvorenik* 231 (2011): 29–33.
- Novosel, Domagoj. „Krivićev brieg — jedno od gračanskih stratišta.“ *Politički zatvorenik* 257 (2014): 40–42.
- Novosel, Domagoj. „Obitelj Nikole Holjevca na razmeđu Brinja i Gračana.“ *Politički zatvorenik* 256 (2014): 29–34.

- Novosel, Domagoj. „Pokolj ranjenika u bolnici Brestovac 1945. godine.“ *Politički zatvorenik* 232–233 (2011): 18–19.
- Novosel, Domagoj. „Posljednji dani obrane Zagreba (II).“ *Politički zatvorenik* 247 (2012): 31–38.
- Radelić, Zdenko. „Rat, država, nacija i revolucija.“ U: *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj*, ur. Romana Horvat, 21–49. Zagreb: Matica Hrvatska, 2012.
- Roksandić, Drago. „Pamćenje i kultura povijesnog mišljenja — baština hrvatskog antifašizma 1945. –2005.“ U: *1945. — razdjelnica hrvatske povijesti*, ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb, Katarina Spehnjak, 37–44. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.
- Sabljak, Tomislav. „U redu za smrtnu kaznu. Egzekutori Vojnog suda II. armije Koče Popovića u Zagrebu, godine 1945.“ *Hrvatska revija. Kulturno-književni tromjesečnik*, g. XLIII., sv. 4 (172) (rujan-prosinac 1993): 432–441.
- Treskanica, Stefan. „Narodna pomoć kao indeks otpora zagrebačkog pokreta otpora“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 294–342. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Vukobratović, Nikola. „Borbe za oslobođenje Zagreba.“ U: *Šesta proleterska divizija*, ur. Grubor, Dragan, Ante Kovačević, Josip Barković, 498–503. Zagreb: Epoha, 1964.
- Zovak, Krešimir. „Timothy Snyder: Krvava prostranstva — Europa između Hitlera i Staljina recenzija.“ *3k: kapital, klasa, kritika* br. 6. (2020): 215–224.

LITERATURA

- Barić, Nikica. *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske, 1941.–1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.
- Basta, Milan. *Rat je završen 7 dana kasnije* (3. izd.). Zagreb — Novi Sad — Priština: Spektar — Forum — Jedinstvo, 1980.
- Bergholz, Max. *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici.* Prevela Senada Kreso. Sarajevo — Zagreb: Buybook, 2018.
- Dimitrijević, Bojan i Radovan Cukić. *Zagreb: svibanj 1945.* Zagreb: Despot infinitus, 2020.
- Goldstein, Ivo i Slavko. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto.* Zagreb: Novi Liber, 2011.
- Goldstein, Ivo. *Zagreb: 1941–1945.* Zagreb: Novi Liber, 2011.

- Grahek Ravančić, Martina. *Djelovanje Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području Zagreba u razdoblju od 1944. do 1947. godine — doktorski rad*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2011.
- Grubor, Dragan, Ante Kovačević, Josip Barković, ur. *Šesta proleterska divizija*. Zagreb: Epoha, 1964.
- Hobsbawm, J. Eric. *Doba ekstrema. Kratko dvadeseto stoljeće 1914.–1991*. Preveo Dražen Nemet. Zagreb: Zagrebačka naklada, 2009.
- Klasić, Hrvoje. *Mika Špiljak: revolucionar i državnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2019.
- Košutić, Ivan. *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu: II. dio*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske — Školska knjiga — Ministarstvo obrane RH, 1994.
- Kvesić, Sibe. *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Lykos, 1960.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.
- Losurdo, Domenico. *Historijski revizionizam*. Zagreb: Prosvjeta, 2017.
- Marušić, Milan. *Žrtve komunističkih zlodjela na sljemenskim stratištima: Bolnica Brestovac, Gračani, Zagreb, svibanj 1945*. Zagreb: Hrvatsko žrtvoslovno društvo, 2001.
- Mayer, Arno J. *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000.
- Mayer, Arno J. *Why Did the Heavens Not Darken?: The Final Solution in History*. London: Verso, 2012.
- Mazower, Mark. *Hitlerovo carstvo: nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*. Preveli Bojana Gajski, Dragana Miljević i Tanja Brkljača. Beograd: Arhipelag, 2019.
- Novosel, Domagoj. *Gračanska kronika*. Zagreb: Župa Gračani, 2008.
- Orlović, Đorđe. *Šesta lička proleterska divizija „Nikola Tesla“*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1990.
- Pavone, Claudio. *A Civil War: A History of the Italian Resistance*. London; New York: Verso, 2013.
- Radanović, Milan. *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015.

- Radanović, Milan. *Oslobođenje. Beograd, 1944.* Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.: od zajedništva do razlaza.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga, 2006.
- Radošević, Todor. *Prva proleterska divizija (knjiga 2).* Beograd: Sekcija boraca Prve proleterske NOU brigade, 2010.
- Stuparić, Darko, ur. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.* Zagreb: Minerva, 1997.
- Tomasevich, Jozo. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945.: okupacija i kolaboracija.* Zagreb: Europapress holding i Novi Liber, 2010.
- Traverso, Enzo. *Fire and Blood: The European Civil War 1914–1945.* Brooklyn, NY: Verso, 2016.
- Traverso, Enzo. *The Origins of Nazi violence.* New York, London: The New Press, 2003.
- Vodušek Starič, Jera. *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944.-1946.* Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.
- Žanko, Želimir i Nikola, Šolić. *Jazovka.* Zagreb: Vjesnik, 1990.

MREŽNE STRANICE

- „Govor Ministra Hrvatskih Branitelja — Gračani, 23. kolovoza 2019.“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*, <https://branitelji.gov.hr/UserDocsImages/FOTOGRAFIJE/2019/Kolovoz/Gra%C4%8Dani/Gra%C4%8Dani%20-%20Govor%20MHB.pdf> (pristupljeno 4. veljače 2021.)
- „Medved podržao izgradnju Svehrvatskoga groba na Krbavskome polju“, *Vlada Republike Hrvatske*, pristupljeno 19. siječnja 2021., <https://vlada.gov.hr/vijesti/medved-podrzao-izgradnju-svehrvatskoga-groba-na-krbavskome-polju/30355>
- „Posljednji ispraćaj 294 žrtve Drugog svjetskog rata“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*. <https://branitelji.gov.hr/vijesti/posljednji-ispracaj-294-zrtve-drugog-svjetskog-rata/2405> (pristupljeno 16. siječnja 2021.)
- „Pronađeni posmrtni ostaci najmanje 24 osobe“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*. <https://branitelji.gov.hr/vijesti/pronadjeni-posmrtni-ostaci-najmanje-24-osobe/1939> (pristupljeno 2. veljače 2021.)
- „U spomen na zločin izvršen 1945. godine u Gračanima.“ <http://gracani.freevar.com/> (pristupljeno 4. veljače 2021.)

„U Vagancu pokopano 55 žrtava partizanskih zločina iz Drugoga svjetskog rata i poraća“, *Večernji list*, 14. rujna 2018. <https://www.vecernji.hr/vijesti/u-vagancu-pokopano-55-zrtava-partizanskih-zlocina-iz-drugoga-svjetskog-rata-i-poraca-1269901> (pristupljeno 6. veljače 2021.)

„Završena ekshumacija iz jame Jazovka“, *Ministarstvo hrvatskih branitelja, Republika Hrvatska*. <https://branitelji.gov.hr/vijesti/završena-ekshumacija-iz-jame-jazovka/3715> (pristupljeno 29. siječnja 2021.)

Gužvica, Stefan. „Fantomske ubojice i fantomske žrtve u oslobođenom Zagrebu“, *faktograf.hr*, (20. svibnja 2020.)

<https://faktograf.hr/2020/05/20/fantomske-ubojice-i-fantomske-zrtve-u-oslobodenom-zagrebu/> (pristupljeno 19. studenog 2020.)

Jagić, Josip. „8. maj. Oslobođenje!“ *maz.hr*, 9. svibnja 2020. <http://www.maz.hr/2020/05/09/8-maj-oslobodenje> (pristupljeno 28. siječnja 2021.)

Janković, Branimir. „Kolumna ‘javna povijest’ — je li ‘građanski rat’ ključ naših prijepora o prošlosti?“ *historiografija.hr*, 23. prosinca 2020. <https://historiografija.hr/?p=24291> (pristupljeno 7. siječnja 2021.)

Kostanić, Marko. „Što krije priča o ‘najboljim ljudima’ u okupiranom Zagrebu?“ *bilten.org*, 11. listopada 2019. <https://www.bilten.org/?p=29281> (pristupljeno 14. siječnja 2021.)

Radanović, Milan. „Kabinet čudesa dr Cvetkovića, I deo.“ *masina.rs*, 24. lipnja 2016. <https://www.masina.rs/kabinet-cudesa-dr-cvetkovica-i-deo/> (pristupljeno 18. veljače 2021.)

Radanović, Milan. „Kabinet čudesa dr Cvetkovića, II deo.“ *masina.rs*, 27. lipnja 2016. <https://www.masina.rs/kabinet-cudesa-dr-cvetkovica-ii-deo/> (pristupljeno 18. veljače 2021.)

Radanović, Milan. „Kako su dželati postali žrtve — Prvi deo“. *noviplamen.net*, 8. svibnja 2020. noviplamen.net/glavna/kako-su-dzelati-postali-zrtve/ (pristupljeno 18. prosinca 2020.)

Šimičević, Hrvoje. „Polegli ustaše.“ *portalnovosti.com*, 30. kolovoza 2019. <https://www.portalnovosti.com/polegli-ustase> (pristupljeno 21. siječnja 2021.)

PERIODIKA

„Deklaracija jedinstvene narodne vlade Demokratske Federativne Jugoslavije“, *Vjesnik*, 12. svibnja 1945.

„Govor predsjednika Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske Vladimira Nazora“, *Vjesnik*, 17. svibnja 1945.

„Gračanske Jazovke“, *Vjesnik*, 29. i 30. svibnja 1995.

„Kaznimo zločince radi čovječnosti i narodne budućnosti“ i „Radnici čiste svoja poduzeća od narodnih neprijatelja“, *Vjesnik*, 29. svibnja 1945.

„Narod sam hvata koljače i pljačkaše“, *Vjesnik*, 25. svibnja 1945.

„Nemilosrdna kazna mora stići ustaške zlikovce“, *Vjesnik*, 30. svibnja 1945.

„Pravedne kazne domaćim izdajnicima“, *Vjesnik*, 27. svibnja 1945.

Ambruš Kiš, M. „Samo još jedan veliki grob“. *Večernji list*, 2. 7. 1990.

Ambruš-Kiš, Miroslav. „Deset dana smrti“. *Večernji list*, 24. 7. 1990.

Bobanović, Marinko. „Bolesnike su ubili Jovanićevi partizani!“. *Vjesnik*, 16. lipnja 1995.

Rubčić, Nikola. „Kaznimo zločince radi čovječnosti i narodne budućnosti“, *Vjesnik*, 29. svibnja 1945.

Tašler, Manuela. „Strava šestinskog šipražja“. *Večernji list*, 10. 7. 1990.

Vjesnik, 12. svibnja 1945.

Ž. G. „Brojne tužne sudbine“. *Večernji list*, 14. 9. 1990.

Barbara Blasin

„MAJKE, ŽENE,
SESTRE! DVANAESTI
ČAS VEĆ KUĆA“[↓]
DJELOVANJE AFŽ-a
U ZAGREBU
1941-1945.

→ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1867-1-4, „Oblasni odbor Antifašističke fronte žena Zagrebačke oblasti“ (HDA, OO AFŽ), „Letak „Majke, žene, sestre Zagreba i Zagrebačke oblasti“ o podršci članovima obitelji u prelaženju iz neprijateljske vojske u NOV (predmet)“, HR-HDA/AJ 114512.

„Glupani... Nisu me tukli. Ustanovila sam da vjeruju kako smo se slučajno sastale kod Štefice. O Društvu za prosvjetu žene ništa ne znaju. Da to iskopaju, loše bismo se provele, ne bi nam, naravno, više vjerovali da se ne poznajemo. A da tek znaju da su uhapsili Inicijativni odbor AFŽ-a za Hrvatsku!“¹

Tim je riječima Vanda Novosel² opisala policijsko postupanje nakon hapšenja Inicijativnog odbora AFŽ-a Hrvatske do kojeg je došlo u toku jednog od prvih sastanaka krajem listopada 1941.³ u stanu modistice, odnosno kitničarke Štefice Šantić Matijašić na adresi Kordunska 11. Sastanku su prisustvovala Vanda Novosel, Olga Žerdik-Kreačić (Kovačić), Slava Ogrizović, Štefica Šantić Matijašić i Marija Kos. Sve članice ubrzo su nakon hapšenja puštene, osim Vande Novosel po koju je policija posebno došla upravo na tu adresu.⁴

Po sjećanju Slave Ogrizović⁵, AFŽ Hrvatske svoj prvi organizacijski oblik dobiva u ljeto 1941. osnivanjem Inicijativnog odbora u Zagrebu i „nekoliko gradova blizu Zagreba“, međutim, zbog otežanog putovanja rad odbora koncentriran je na područje grada.⁶ U tim okolnostima i s obzirom na potrebu da se organizacijski obuhvate već „postojeće antifašističke grupe žena u gradu“, taj se odbor, čije se članstvo vrlo brzo mijenjalo, praktički momentalno pretvorio u rukovodstvo zagrebačkog AFŽ-a.⁷

Do osnivanja Inicijativnih odbora AFŽ-a u Hrvatskoj 1941. dolazi uz pomoć i na zahtjev CK KPH, a konkretan poticaj bilo je informiranje „grupe aktivistkinja“, odnosno članica zabranjenih i „naprednih ženskih društava“, od strane tadašnjeg sekretara CK Andrije Hebranga, o proglasu žena SSSR-a „svim ženama svijeta da se organiziraju u zajedničkoj borbi protiv fašizma“. ⁸ Radilo se zapravo

1 Ogrizović, *Zagreb se bori*, 53.

2 Vanda Novosel, članica SKOJ-a, Omladinske sekcije Ženskog pokreta, Društva za prosvjetu žene, redakcije časopisa *Ženski svijet* (1939–1941.), Inicijativnog odbora AFŽ-a za Hrvatsku. Uhapšena je krajem listopada 1941. u Zagrebu i u veljači 1942. sprovedena u logor Stara Gradiška, a oslobođena u razmjeni u srpnju iste godine. Na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a u prosincu 1942. izabrana za sekretarku Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije i na tom položaju djeluje do oslobođenja. Vidi *Ženski svijet* — reprint.

3 Datum tog hapšenja različito se navodi u literaturi, npr. Sentić i Lengel-Krizman spominju: 9. studenog 1941. Vidi: Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 106.

4 Ogrizović, *Zagreb se bori*, 51.

5 Slava Ogrizović, članica ženske sekcije sindikata SBOIČ-a, Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, predsjednica Društva za prosvjetu žene od 1939. do 1941., članica KPH od 1940. i AFŽ-a u Zagrebu i okolici od 1941. do 1944. Odlazi u partizane početkom 1944. nakon što je njezin suprug, Milan Ogrizović, obješen u zagrebačkoj Dubravi. Bila je referentica socijalnog odjela Povjerenstva socijalne politike ZAVNOH-a, a kao politička radnica i novinarka među prvima prikuplja i obrađuje gradu o oslobodilačkom pokretu u Zagrebu.

6 Ogrizović, *Zagreb se bori*, 64.

7 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 176.

8 Isto, 175.

o bivšim članicama Društva za prosvjetu žene⁹ čije je djelovanje zabranjeno uspostavom NDH.¹⁰ Okružnica br. 4 CK KPH iz prosinca 1941. također jasno i programski govori o osnivanju Antifašističke fronte žena koja bi trebala obuhvatiti žene svih slojeva. Naime, na području cijele Jugoslavije pojedini Inicijativni i Mjesni odbori AFŽ-a počeli su djelovati bitno prije 6. prosinca 1942. kad je u Bosanskom Petrovcu održana Prva zemaljska konferencija žena na kojoj je službeno osnovana Antifašistička fronta žena Jugoslavije s ciljem „okupljanja svih žena, bez obzira na vjersku, nacionalnu i političku pripadnost“¹¹ u zajedničkoj borbi protiv fašizma. Za žene okupljene u ovoj organizaciji borba protiv fašizma podrazumijevala je i „borbu za pravednije društvo u kome će žene imati aktivnu ulogu“, odnosno borbu za zakonsku i društvenu jednakost. Iskustvo žena osnivačica AFŽ-a temeljilo se na prijašnjem radu u ženskim sekcijama sindikata, komunističkim organizacijama, ali i u ženskim građanskim i feminističkim organizacijama.¹²

Tvrđnje da do okupacije i osnivanja NDH ne postoje isključivo ženske antifašističke organizacije¹³ na području Jugoslavije i Hrvatske, pa tako ni Zagreba, možda ne bi trebalo shvatiti doslovno. Naime, od sredine 1930-ih postoje različite ženske organizacije koje djeluju na lokalnoj i međunarodnoj antifašističkoj platformi s „istim zadacima i načinom rada“.¹⁴ Padom diktature u Kraljevini Jugoslaviji 1934., a posebno nakon raspisivanja izbora 1935. godine, većina jugoslavenkih ženskih organizacija aktivirat će se u posljednjim predratnim pokušajima ostvarivanja prava glasa za žene te u pacifističkom odnosu, nakon 1933., antifašističkom djelovanju.¹⁵ „Žene kao autonomna, organizirana snaga, postaju vidljive tek u periodu politike Narodnog fronta od 1935.“, piše Lydia Sklevicky.¹⁶

I veliki međunarodni ženski savezi između dva svjetska rata ulažu ogromne napore u zagovaranje razoružanja, upozoravaju na opasnost od nadolazećeg fašizma i 1930-ih organiziraju brojne međunarodne kongrese i konferencije. Za jugoslavenske ženske organizacije značajan

- 9 Osnivačka skupština Društva za prosvjetu žene održana je 23. studenog 1935. u Zagrebu. Društvo je okupljalo žene svih slojeva i zvanja i djelovalo je u antifašističkom duhu. Zabranjeno je 1941. s uspostavom NDH. Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1631, „Društvo za prosvjetu žene“ (HDA, DPŽ), Zapisnik osnivačke skupštine društva; *Ženski svijet* – reprint.
- 10 „Dolaskom okupatora Društvo nije prestalo raditi, iako kao legalno više nije moglo postojati. (...) Poslije dolaska okupatora jedan dio inventara je prodan, a novac je predan kao prilog za Narodnu pomoć. Arhiva i još neke stvari društva bile su spremnjene kod Olge Milčinović. Rad se odvijao dalje tako što su najaktivnije drugarice formirale manje grupe žena i s njima proizvele politički rad. U jesen 1941. te grupice postaju temelj na kojima se osniva AFŽ. Nepoznata grupa autora. „Aktivnost i rad žena Zagreba“, 355.
- 11 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 175.
- 12 Stojaković, *Rodna perspektiva*, 42–43; Više u: Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama*.
- 13 Na primjer, vidi Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 175.
- 14 Stojaković, *Rodna perspektiva*, 42.
- 15 Više u: Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama*.
- 16 Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske“, 89.

je Svjetski kongres žena protiv rata i fašizma, koji se održao u kolovozu 1934. u Parizu i na kojem je osnovan Svjetski komitet žena protiv rata i fašizma (*Comité mondial des femmes contre la guerre et le fascisme*).¹⁷ Na kongresu su sudjelovale četiri delegatkinje iz Jugoslavije, od kojih tri dolaze ispred ženskih organizacija.¹⁸ Četvrta delegatkinja Mira Panić (pseudonim zagrebačke studentice Jelene Nikolić), koja po direktivi CK KPJ sudjeluje kao predstavnica KPJ, izabrana je u predsjedništvo kongresa. Kongres je bio značajan za ženske organizacije Jugoslavije, kao i Zagreba, zbog osnivanja podružnica Svjetskog komiteta žena protiv rata i fašizma u Ljubljani i Zagrebu.

Od 1934. do 1937., uz podršku zagrebačke podružnice, članice Omladinske sekcije Ženskog pokreta u suradnji sa ženskim sekcijama sindikata, SKOJ-em i drugim ženskim udruženjima, organiziraju u Zagrebu niz vrlo posjećenih javnih predavanja, tribina i diskusija protiv rata i fašizma, s ciljem okupljanja „žena iz svih slojeva društva“ oko bitnih tema. Jedan od upečatljivih skupova, posvećen „pravu glasa i izjednačavanju plaća žena i muškaraca“, odvio se u listopadu 1935. Nakon skupa su članice Omladinske sekcije spontano izašle na ulicu i u demonstracijama porazbijale prozore na njemačkom konzulatu.¹⁹ Ovaj bismo primjer mogli smatrati jednom od prvih direktnih antifašističkih akcija u Zagrebu koju su, prema svemu sudeći samoinicijativno, realizirale žene.²⁰

U drugoj polovici 1930-ih na području Zagreba vrlo su aktivne i druge ženske organizacije (Društvo za prosvjetu žene, Juniorska sekcija univerzitetski obrazovanih žena, itd.), kao i ženski ogranci velikih sindikata, npr. ženske sekcije Saveza bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIĆ) i Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ), sve do zabrane rada sindikata u siječnju 1941.²¹ Povezivanje između članica SKOJ-a i članica Komisije za rad sa ženama CK KPH i ženskih ogranaka sindikata te ženskih građanskih udruženja, kao i njihovo aktivno predratno djelovanje, zacijelo su jedan od osnovnih razloga zbog kojih je vrlo mali broj članica ženskih organizacija pristupio Ženskoj ustaškoj lozi, kao praktički jedinog legalnoj ženskoj organizaciji u NDH, jer je većina tih organizacija od početka bila antifašistički usmjerena.²²

Kontinuitet antifašističkog djelovanja članica predratnih ženskih organizacija, ženskih ogranaka sindikata i članica SKOJ-a i KPJ, koje nakon osnivanja pristupaju AFŽ-u, najbolje je vidljiv u uređivanju

- 17 Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama*, 387–392.
- 18 Ženski pokret (skraćeno od Alijansa ženskih pokreta Jugoslavije, prethodno Alijansa feminističkih društava u Kraljevini shts), organizacije Akademski obrazovanih žena, Opći ženski savez i Savez radničkih žena i djevojaka; Isto, 388.
- 19 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 67.
- 20 Zbog ovog i sličnih djelovanja članica zagrebačke Omladinske sekcije Ženskog pokreta, intenzivira se državna represija, policija počinje pratiti neke članice, što je vidljivo iz policijske kartoteke u HDA, pa je možda i to jedan od razloga gašenja zagrebačke Omladinske sekcije od strane središnjice Ženskog pokreta 1937. godine. Više u: Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama*.
- 21 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 87.
- 22 Tutorac, ur., *Slobodni Zagreb*, 49.

i izdavanju njihovih časopisa.²³ Časopis Omladinske sekcije Ženskog pokreta, *Жена данас / Žena danas* (1936.–1940.) pokrenut je na inicijativu Svjetskog komiteta žena protiv rata i fašizma kao svojevrsna franšiza njihovog časopisa *Les Femmes* (1934.–1939.). Već na poleđini prvog broja objavljena je fotografija Dolores Ibárruri²⁴ i drugih anti-fašistkinja iz Španjolskog građanskog rata, dok u uvodnom tekstu, kojim se predsjednica Saveza Gabrielle Duchène obraća ženama Jugoslavije, stoji: „Ako se žene ne budu borile sa najvećom energijom protiv zla koje je na pomolu, one će biti odgovorne za prolivenu krv svoje dece! One će biti saučesnice u zločinu koji nisu imale energije da spreče.“²⁵ Časopis je ugašen 1940. zapljenom broja 30, međutim, uskrsnut će u NOB-u, u siječnju 1943. s brojem 31. Časopis nastavlja izlaziti u istom formatu pod uredništvom jedne od prijašnjih urednica, Mitrom Mitrović²⁶, ali sada kao službeno glasilo AFŽ-a Jugoslavije.²⁷ Uz Mitru Mitrović, urednica ratnih brojeva *Жене данас / Žene danas* bila je Olga Žerdik-Kreačić (Kovačić), istovremeno i glavna urednica službenog glasila AFŽ-a Hrvatske, *Žena* u borbi, od njegovog pokretanja 1943. Žerdik-Kreačić (Kovačić) bila je bivša članica redakcije *Ženskog svijeta — Lista za zabavu i pouku* (1939.–1941.).²⁸, koji se zbog dobre povezanosti s Komisijom za rad sa ženama СК КРН kod nekih autorica navodi kao „legalni organ“ te formalno ilegalne Komisije.²⁹

Zbog svega navedenog ne čudi da je Inicijativni odbor AFŽ-a Hrvatske u Zagrebu osnovan tako brzo, već u ljeto 1941. Upravo podaci iz biografija triju članica Inicijativnog odbora AFŽ-a, Vande Novosel³⁰,

- 23 Više u Blasin, „Širite Ženski svijet!“; Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti; Ženski svijet — reprint*.
- 24 Sama Dolores Ibárruri, članica Centralnog komiteta Komunističke partije Španjolske (Partido Comunista de España, PCE), bila je na čelu španjolske podružnice tog Svjetskog komiteta žena protiv rata i fašizma i prisustvovala je njegovom osnivanju na Svjetskom kongresu žena protiv rata i fašizma, održanom u Parizu kolovoza 1934.
- 25 Duchène, „Novo polje rada za žene“, 2.
- 26 Mitra Mitrović, članica SKOJ-a, osnivačica Omladinske sekcije Ženskog pokreta, urednica časopisa *Жена данас / Žena danas* (1936.–1940.) i glavna urednica *Жена данас / Žena danas* (1943.–1953.), na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu u prosincu 1942. izabrana za članicu Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije.
- 27 Prvi broj tiskan je na oslobođenom teritoriju u bosanskom mjestu Drinići. Vidi: Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, 64.
- 28 Naklada *Ženskog svijeta — Lista za zabavu i pouku* (1939.–1941.) kreće se od 2500 primjeraka prvog broja sve do 17 000 primjeraka posljednjeg broja tiskanog u veljači 1941. Časopis se pretplatnicama distribuirao poštom iz Zagreba, u početku većinom na teritoriju današnje Hrvatske, a iz pisama čitateljica vidljivo je da je stizao čak i na udaljene otoke poput Biševa. Nakon prestanka izlaženja časopisa *Жена данас / Žena danas* u ljeto 1940., redakcija lista u Beogradu šalje zagrebačkom listu adrese svojih pretplatnica, pa list naglo povećava nakladu i širi svoje djelovanje na cijelu Jugoslaviju. Nagli porast broja pretplatnica u jesen 1940. godine doveo je do isprike redakcije čitateljicama što broj 12 iz rujna te godine nije tiskan u dovoljno velikoj nakladi. Jelena Jancić, jedna od urednica *Ženskog svijeta*, navodi da je utjecaj tog časopisa, kao i *Жене данас / Žene danas* u novonastaloj ratnoj situaciji potaknuo članice „seoskih, općinskih i kotarskih odbora AFŽ-a“ k pokretanju raznih „listova i glasila AFŽ-a“. Vidi: *Ženski svijet — reprint*.
- 29 Sentić i Lengl-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 77.
- 30 Više pod fusnotom 2.

Slave Ogrizović³¹ i Olge Žerdik-Kreačić (Kovačić)³², ukazuju na kontinuitet čelnih uloga u organizacijama i redakcijama časopisa u predratnom, ratnom, pa i poslijeratnom periodu u Zagrebu.

Na takvim predratnim temeljima formiran je AFŽ koji će postati „ideološka i politička platforma KPJ“ za ostvarivanje „ravnopravnosti žena i muškaraca u svim segmentima života i rada“.³³ Hapšenje članica Inicijativnog odbora prilikom jednog od prvih sastanaka 1941. indikativno je jer ukazuje na drastičnu represiju i radikalnu promjenu uvjeta u kojima su do tada aktivistkinje djelovale u Zagrebu. Ovaj događaj kao da najavljuje velike probleme zagrebačkog AFŽ-a, nova hapšenja i odlaske iz grada, a sve to uzrokovat će stalne promjene u članstvu odbora i biti jedan od razloga njegove slabije povezanosti s partijskom organizacijom u gradu.³⁴ Veliki broj predratnih aktivistkinja bit će uhapšen na samom početku rata, a one koje nisu stradale nastavit će svoj rad izvan Zagreba.³⁵ U ovakvim okolnostima, u rad zagrebačkog AFŽ-a uključivat će se nove aktivistkinje skromnijeg organizacijskog iskustva, manje poznate partijskom rukovodstvu, ali i represivnom aparatu. Uvjeti rada i djelovanja zagrebačkog AFŽ-a do kraja rata u Zagrebu bit će iznimno teški, a većina će članica zbog tadašnje konspiracije i kasnijeg slabog bilježenja ostati do danas anonimna.³⁶

Osnivanje Mjesnog odbora AFŽ-a za Zagreb ili „najbolnije pitanje zagrebačke organizacije“

Do osnivanja Mjesnog odbora AFŽ-a za Zagreb u veljači 1942.,³⁷ o organizacijskom stanju AFŽ-a u gradu nalazimo samo jedan izvještaj Olge Žerdik-Kreačić (Kovačić), pisan vjerojatno u prosincu 1941., u kojem se procjenjuje da je organizacija isprva dobro funkcionirala, odnosno da se brzo širila.³⁸ AFŽ je već tada organiziran teritorijalno (po rajonima), ali i po zanimanjima članica ili simpatizerki,³⁹ što se vidi iz

31 Više pod fusnotom 5.

32 Olga Žerdik-Kreačić (Kovačić), članica SKOJ-a, Juniorske sekcije organizacije Univerzitetski obrazovanih žena, sindikata SBO TIČ-a, redakcije časopisa *Ženski svijet* (1939.–1941.), Komisije za rad sa ženama CK KPH, više puta je hapšena, oslobođena u razmjeni u jesen 1942. Na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a u prosincu 1942. izabrana za članicu Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije. Bila je urednica časopisa *Жена данас / Žena danas* (1943.–1953.) i glavna urednica *Žene u borbi* od osnivanja. Vidi: *Ženski svijet – reprint*.

33 Stojaković, *Rodna perspektiva*, 42.

34 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 177.

35 Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama*, 357.

36 O ženama u partijskim strukturama NOP-a u Zagrebu tijekom Drugog svjetskog rata vidi Lovreković, „Ti ne smiješ pasti“.

37 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 109.

38 HDA, OO AFŽ, Glavni odbor AFŽ-a Hrvatske – izvještaj Olge Kovačić o organizacijskom stanju AFŽ-a u Zagrebu krajem 1941. godine (predmet), HR-HDA/AJ 114523.

39 U izvještajima se sudionice AFŽ-ovih odbora ponekad dijele na „članice i simpatizerke“, kao što je slučaj i kod ostalih „vanpartijskih“ organizacija poput Narodnooslobodilačkih odbora. Sam termin „simpatizer“ koristio se od prije rata za navođenje „naprednih građana iz svih društvenih slojeva“ iz „legalnih građanskih

izvještaja u kojem se spominje pet rajonskih i 67 drugih odbora.⁴⁰ Među odborima domaćica, radnica i činovnica spominje se ukupno dvjestotinjak članica i isto toliko simpatizerki. Među odborima studentica i srednjoškolkici spominje se samo da je obuhvaćeno sedam fakulteta (od kojih samo tri imaju organizirane odbore) i 13 škola (od kojih devet ima organizirane odbore), te da Glavni odbor studentske organizacije AFŽ-a broji pet članica i da pet grupa polazi sanitetski tečaj, a Glavni odbor srednjoškolkici ima četiri članice. Već se iz ovog dokumenta vidi da postoje problemi oko shvaćanja i uloge AFŽ-a. Olga se žali:

„1/ Još uvijek ima slučajeva da drugovi ljubomorno čuvaju odbore žena za sebe i ne povezuju ih sa A.F.Ž. 2/ Mnogi drugovi nemaju pojma o A.F.Ž. i čak smatraju osnivanje odbora A.F.Ž. sabotажom i razbijanjem postojećih grupacija (...) 3/ Trebalo bi aktivistkinje oslobađati od drugih dužnosti i dodijeliti ih (bar privremeno) na pomoć A.F.Ž.-u (naročito kod radnica, gdje je rad unatoč velikog broja članova i simp. vrlo slab baš zato nema aktivnih i sposobnih drug. za rukovodstvo).“⁴¹

Ankica Mokosek, kao članica gradskog AFŽ-a u tom periodu, a potom i članica KPJ od ožujka 1942., u svojim sjećanjima svjedoči o radu, zadacima i načinu komuniciranja AFŽ-a s partijskom ćelijom:

„Glavni zadatak odbora AFŽ-a grada Zagreba (Mjesni odbor AFŽ za Zagreb, op.a.) je bio održavanje veza s odborima AFŽ-a rajona. Sadržaj rada je bio sakupljanje novčanih priloga za Narodnu pomoć, zatim odjevnih predmeta i sanitetskog materijala za partizanske jedinice i drugo. Bilo je dosta obitelji čiji su hraniooci bili uhapšeni ili su otišli u partizane, pa je članove njihovih obitelji trebalo prehranjivati. Stoga im se iz fonda Narodne pomoći dodjeljivala novčana pomoć. (...) Kad sam uključena u partijsku ćeliju, sastanci su se održavali povremeno ili po potrebi. Nisam dobivala nikakve posebne zadatke, već sam na sastancima ćelije informirala drugove o svojoj djelatnosti u AFŽ-u.“⁴²

Osnovani Mjesni odbor AFŽ-a za Zagreb⁴³ do kraja rata često mijenja organizacijsku strukturu. Isprva rukovodi rajonskim odborima, koji će poslije biti nazvani kotarski, u sklopu kojih se osnivaju matični odbori.⁴⁴ Još češće će se izmjenjivati članstvo, pa zbog loše

društava“ koji su podržavatelji rada KPJ ili kandidati za primanje u članstvo partije. Vidi: Butorac, ur., *Slobodni Zagreb*, 9.

40 U izvještaju se spominje 14 odbora radnica, 12 odbora činovnica, 29 odbora domaćica, devet odbora srednjoškolkici iz 13 škola i tri odbora studentica koji obuhvaćaju sedam fakulteta. Vidi: Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 176.

41 HDA, OO AFŽ ZG, „Glavni odbor AFŽ-a Hrvatske — izvještaj Olge Kovačić o organizacijskom stanju AFŽ-a u Zagrebu krajem 1941. godine (predmet)“, HR-HDA/AJ 114523

42 Mokosek. „Primljena sam u Partiju“, 89–92.

43 Među raznim članicama matičnih odbora spominju se Štefica Crnojevac, Pava Jajac Una, Marija Žubrinčić Sova, Aplonija Lugarić Blonda, Milka Lemić Mara, Zdenka Munk i druge.

44 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 176.

povezanosti s nekim odborima, podatke o broju odbora i članica iz izvještaja MK KPH ne treba uzeti kao potpune, jer se s mnogim postojećim odborima gubila veza.⁴⁵ Već u svibnju 1942., već nekoliko mjeseci nakon osnivanja Mjesnog odbora AFŽ-a za Zagreb, Ankica Mokosek odlazi u partizane, radi ugroze njezina ilegalnog djelovanja.

U istom razdoblju uhapšena je Olga Žerdik-Kreačić (Kovačić) o čemu govori tromjesečni izvještaj Mjesnog komiteta KPH Zagreb iz prosinca 1942., gdje je spominju pod nadimkom Žoga.⁴⁶ Iz tog je dokumenta vidljivo da je nakon njezinog hapšenja zagrebački Mjesni odbor AFŽ-a reaktiviran u dva navrata, međutim, nije mogao djelovati jer su partijske ćelije nakon hapšenja ili odlaska članice koja je bila veza između AFŽ-a i partijskih ćelija gubile kontakt i s cijelim matičnim odborima AFŽ-a. Navodi se: „Poslije pada drugarice Žoge u maju ili junu još je dva puta bio formiran AFŽ, ali svaki put bez duljeg djelovanja, jer je provalom kod rajona pogodio i AOŽ⁴⁷. Jedan je mjesec prošao čak i bez mjesnog odbora jer nemamo sposobnih drugarica.“⁴⁸ Veza je, zbog načina na koji je funkcionirao konspirativni rad, najčešće ovisila o jednoj osobi, što je vidljivo i iz svjedočenja Ankice Mokosek. Nadalje, spominje se da je to „najbolnije pitanje zagrebačke organizacije. Sada je mjesni odbor opet u formiranju, a svi se (matični, op.a.) odbori reorganiziraju. Stanje odbora nije stvarno, jer mnogi odbori postoje, ali se s njima nema veze“, te se nalaže partijskim ćelijama da samostalno „počnu iznova sa formiranjem odbora i odgojem drugarica“.⁴⁹ I raniji izvještaj iz lipnja te godine opisuje praktički istu situaciju: „Najslabija naša strana je rad po ženama. (...) U bijegu im je jedna drugarica od tvorničkih radnica, pa su i time kao rukovodstvo okljaštreni.“⁵⁰

U toku 1942. matični odbori AFŽ-a počinju se osnivati i po poduzećima, na način da ih same zaposlenice, već otprije organizirane kroz Narodnu pomoć i Narodnooslobodilačke odbore (nakon što se u rujnu Narodna pomoć transformirala u NOO-e), organiziraju u svojoj radnoj okolini, o čemu pak partijske organizacije nemaju nikakvih saznanja. Na taj su način, na primjer, osnovani odbori u tvornicama Gorica, Gaon, Me-Ba, Penkala, Paspas, Arko, Hermann Pollack, Siemens i drugdje. Da bi partija mogla pratiti takvo naglo širenje odbora i stoga bolje koordinirati njihov rad, od jeseni se počinju organizirati matični odbori AFŽ-a pri svim partijskim ćelijama.⁵¹

Usprkos stalnim izmjenama i gubitku kontakta s nekim odborima, zagrebački će AFŽ u prosincu 1942. godine, u trenutku kada se odvija Prva zemaljska konferencija žena u Bosanskom Petrovcu na

45 Isto, 178.

46 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG), Kutija 1, KP-66/1199.

47 AOŽ, Antifašistički odbor žena, jedan od osnovnih oblika organiziranja žena, jedinica srodna matičnom odboru AFŽ-a.

48 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG), Kutija 1, KP-66/1199.

49 Isto.

50 HDA, GK SKH ZG, Kutija 1, KP-66/1195.

51 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 177.

kojoj je službeno konstituirana federalna organizacija AFŽ-a, tako imati 13 odbora, 37 pododбора s oko 190 članica i pretpostavlja se oko 500 simpatizerki.⁵²

Iz svega navedenog stiče se dojam da je autonomno djelovanje AFŽ-ovih odbora ometalo partijske pokušaje da što funkcionalnije organizira i uskladi zajednički rad različitih odbora. S druge strane, vidljivo je i da neke od organizatorica rada AFŽ-a na području Zagreba smatraju da partijski drugovi sabotiraju i da u osnovi ne razumiju svrhu i ulogu AFŽ-a izvan okvira konkretnih zadatah akcija, kao što je prikupljanje pomoći.

Bez obzira na partijske prigovore o lošoj povezanosti i neorganiziranosti, svjedočenje Anite Lelas govori o drugačijem stanju i radu na terenu:

„Svaka od nas bila je povezana s većom grupom žena, a svaka žena iz neke grupe imala je vezu s drugim ženama. Tako je bila ispletena mreža, koja je potkraj 1942. obuhvaćala gotovo cijeli Zagreb. U 1943. godini mreža se dalje učvršćivala i proširivala, te su formirane grupe po poduzećima, matični odbori i Kotarski odbori. Kako u tadašnjim uvjetima nije bilo moguće čvrsto razgraničiti teren, događalo se da je u nekim ulicama i poduzećima djelovalo više grupa, vezanih svaka uz svoju vezu. Takvu smo situaciju mi čak svjesno podržavale, jer je imala određene prednosti: usprkos provalama nikad se nije dogodilo da smo potpuno izgubile kontakt s nekom sredinom i rad se nesmetano mogao dalje odvijati.“⁵³

„AFŽ nije pomoćna organizacija, ona je borbena politička organizacija“

Kao što objašnjava Anita Lelas, već početkom 1943. broj odbora i članica značajno se povećava. U siječnju postoje četiri rajonska AOŽ-a i 74 osnovna AOŽ-a, a u ožujku se broj povećava na 81 s oko 250 članica. Peti zagrebački rajon (zapadno područje grada od Kustošije i Črnomerca do Iličkog trga i trešnjevačke Ciglenice), ima čak tri matična AOŽ-a i 17 nižih AOŽ-a, od toga šest tvorničkih i jedanaest uličnih.⁵⁴ U istom rajonu, u Tvornici duhana radnice, članice AFŽ-a i simpatizerke organizirale su 15. siječnja 1943. kraću obustavu rada komemorirajući ubijenog druga iz tvornice.⁵⁵ Uz sav napor članica i određena poboljšanja po pitanju brojnosti i dalje se redaju zahtjevi za omasovljenjem AFŽ-a, odnosno prigovori prema kojima većina antifašistički raspoloženih žena nije organizacijski obuhvaćena.

Istovremeno na oslobođenom teritoriju, a samo mjesec dana nakon formalnog osnivanja AFŽ-a Jugoslavije, izlazi prvi ratni broj službenog glasila, odnosno spomenuti broj 31 časopisa *Жена данас* /

52 Isto, 177–178.

53 Lelas, „Formiranje Narodnooslobodilačkih odbora“, 79.

54 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 178.

55 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 118.

Žena danas. Na prvoj stranici donosi izvještaj o radu Prve zemaljske konferencije AFŽ-a, zatim uvodnik u kojem se referira na antifasističke početke časopisa iz 1936., a potom žali za članicama koje nisu mogle stići iz nekih okupiranih krajeva na konferenciju. Kao što stoji u rezoluciji konferencije: „Cilj AFŽ je da organizaciono poveže najšire mase žena, da još više učvrsti jedinstvo među njima, da organizuje još veću i sistematsku pomoć narodnooslobodilačkoj vojsci, da ih još više aktivizira u izgradnji narodne vlasti i da razvije političku svijest žena, o ciljevima narodnooslobodilačke borbe. (...) Jedino je AFŽ garancija da će žene (...) ubrzati čas oslobođenja svog naroda i svog vlastitog oslobođenja.“⁵⁶

Na konferenciji su postavljeni najvažniji zadaci za koje se traži da se neodložno sprovedu, a prvi među njima je uklanjanje osnovnog nedostatka AFŽ-a, nedovoljne organizacijske učvršćenosti. Tvrdi se kako u mnogim krajevima još nisu formirani mjesni, kotarski, pa ni okružni odbori, a postojeći nisu dovoljno samostalni ni aktivni. S obzirom na snažan zahtjev za hitnim omasovljenjem AFŽ-a početkom 1943., članice Glavnog odbora obnovile su predratni časopis i pribjegle predratnoj praksi informiranja i prosvjećivanja „žena iz svih slojeva društva“, kako su pisale u onodobnim listovima, putem tiskanih materijala.

Već u lipnju izaći će prvi broj Žene u borbi⁵⁷, službenog glasila AFŽ-a Hrvatske, pa je 45 primjeraka poslano i zagrebačkom AFŽ-u zajedno s izvještajem Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske s prve konferencije održane 12. i 13. lipnja u Otočcu i Prozoru.⁵⁸ Članicama zagrebačke organizacije upućen je poziv Inicijativnog odbora⁵⁹, međutim, zbog otežanog izlaska iz okupiranog grada nisu mogle sudjelovati. U dopisu s uputama Mjesnom odboru AFŽ-a iz kolovoza stoji da Glavni odbor ne zna je li išta od poslanog materijala stiglo, budući da nisu dobile nikakav odgovor od zagrebačke organizacije niti su primile njihove izvještaje, te da će im se unatoč tome pokušati ponovo javiti. U uputama Glavnog odbora AFŽ-a dalje piše:

„Do sada se skoro sva aktivnost vaše organizacije iscrpljivala u skupljanju priloga za NOV, sitnim tehničkim poslovima prenošenja

56 Жена данас / Žena danas, br. 31, 15.

57 Prvo glasilo AFŽ-a Hrvatske bila je *Banovka*, list Okružnog odbora AFŽ-a Banije, tiskan 1942., potom Okružni odbor AFŽ-a za Liku tiska list *Žena u borbi*, ali će u lipnju 1943. Glavni odbor AFŽ-a Hrvatske preuzeti to ime za svoje glasilo, a Ličanke će morati promijeniti naziv svog lista u *Ličanka u borbi*. Naklada *Žene u borbi*, službenog glasila AFŽ-a Hrvatske, varirala je i penjala se do 1500 primjeraka ovisno o količini raspoloživog papira, a brojevi štampani u oslobođenom Splitu od kraja 1944. dosežu naklade od preko 2000 primjeraka. Glasilo se vjerojatno besplatno dijelilo i distribuiralo na različite načine, ali s obzirom na predratnu naviku samofinanciranja lista od prodaje, na poledini korica bila je istaknuta cijena u kunama i dinarima. Više: Blasin, „Širite ženski svijet!“; Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti; Ženski svijet – reprint*.

58 Za članice Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske izabrane su Zagrepčanke koje se već neko vrijeme nalaze u partizanskim jedinicama. Bile su to Olga Kreačić-Žerdik (Kovačić) i Marica Zastavniković, a za predsjednicu Izvršnog odbora izabrana je Maca Gržetić.

59 HDA, OO AFŽ, 1867-1-14, Dopis Inicijativnog odbora AFŽ-a Hrvatske Mjesnom odboru AFŽ-a Zagreb od održavanju konferencije AFŽ-a Hrvatske 12-13. 6. 1943. s pozivom za delegate (predmet), HR-HDA/AJ 114524

materijala, oružja, itd. u kurirskoj i obavještajnoj službi i sl. U tome su žene pokazale vrlo mnogo odanosti, požrtvovnosti i hrabrosti. Ali to je samo jedna grana djelatnosti naše organizacije. AFŽ nije pomoćna organizacija, ona je borbena politička organizacija i prema tome mora razviti jaku političku djelatnost u svim mnogobrojnim oblicima borbe protiv fašizma.“⁶⁰

Ove poticajne riječi zagrebačkoj organizaciji piše upravo Olga Žerdik-Kreačić (Kovačić), koja je prije malo više od godinu dana vodila zagrebačku organizaciju, sada u svojstvu članice Glavnog odbora AFŽ-a Jugoslavije i glavne urednice službenog glasila AFŽ-a Hrvatske. Što ona time zapravo poručuje i zar je zaboravila okolnosti u kojima se zagrebačka organizacija nalazi?

„Tu ne mislimo na masovne akcije ili demonstracije, koje su kod teških uslova terora i današnjeg stanja vaše organizacije vrlo teško izvedive. Ali pojedinačne akcije, koje se stalno provode i time zadaju stalno udarce fašizmu znače isto toliko kao i masovne akcije. Svaka žena može i treba da poradi u svojoj sredini (...) U tom smislu treba napraviti oštru prekretnicu u vašem djelovanju. Pri tome treba razvijati i davati maha samoinicijativi samih žena i pojedinih odbora, iskorištavajući sve mogućnosti i sve oblike borbe protiv fašizma.“⁶¹

Glavni odbor AFŽ-a u dopisu prvenstveno traži povezivanje i „uspostavljanje jedinstva“ s preostalim članicama ženskog ogranka HSS-a u Zagrebu, zbog opće političke situacije u kojoj se željelo pridobiti što više HSS-ovaca u antifašističke redove.⁶² Zatim apelira na žene da utječu na muškarce u svojoj obitelji ili okolini da se suprotstave mobilizaciji, upozoravajući ih na njihovu odgovornost, baš kao što je još 1934. francuska feministkinja Gabrielle Duchêne pisala da će biti odgovorne za smrt svojih sinova.⁶³ Zaključno ih se upućuje na nove načine rada, vraća samoorganizaciji i savjetuje da umjesto pozadinskog, „tehničkog“ servisa, preuzmu staru/novu zagovaračku ulogu. I zaista, jedina dva sačuvana dopisa (listopad i studeni 1943.) Mjesnog odbora AFŽ-a Zagreb iz tog perioda, upućena na oslobođeni teritorij, navode prikupljenu pomoć u tehnici koju su poslale izvan grada (konkretno radilo se o tiskarskim materijalima, papiru, matricama i tubama boje), što dovoljno govori o njihovim primarnim zadacima.⁶⁴

60 HDA, OO AFŽ, 1867-1-15, „Upute Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske Mjesnom odboru AFŽ-a Zagreb za daljnji rad žena u NOB-u (predmet)“, HR-HDA/AJ 114525.

61 Isto.

62 Ivan Jelić navodi zaključke sjednica rukovodstva KPH iz srpnja 1941. na kojima se ističe kako bi trebalo „ojačati borbu za formiranje nacionalnog fronta“ pa je u vezi s time upućen proglas namijenjen „radnicima, seljacima, inteligenciji i svim domoljubima“, a posebno „pristašama Hrvatske seljačke stranke i Samostalno-demokratske stranke“, a kao osnovni nacionalni interes navodi se „pravo naroda da sam odlučuje svojom sudbinom... u bratstvu među narodima, a protiv razbojničkih ratova i fašizma“. Vidi: Jelić, *Komunistička partija*, sv. 2, 118–119.

63 Duchêne, „Novo polje rada za žene“, 2.

64 HDA, OO AFŽ, 1867-1-16, „Dopis Mjesnog odbora AFŽ-a Zagreb Štabu I. bataljona Zagorskog odreda o poslanoj hektografskoj roli s molbom za potvrdu primitka

Ima li zagrebačka organizacija lokalnu partijsku podršku za upute koje im šalje Glavni odbor AFŽ-a? Iz raznih izvještaja MK KPH vidljivo je kakva je procjena stanja u odborima AFŽ-a u gradu. U izvještaju od 7. kolovoza konstatira se: „Stanje u AFŽ-u je nepovoljno: opća pojava je nekonspirativnost, a uslijed pomanjkanja političkog rada nezainteresiranost kod članica odbora od mjesnog odbora pa na dolje.“⁶⁵ Zatim se u izvještaju s kraja kolovoza navodi: „Glavni nedostatak je gotovo nikakav politički rad među ženama, ali štampanjem materijala za njih i osamostaljenjem, nadamo se da će rad postati intenzivniji.“ Nakon toga slijede procjene triju članica Mjesnog odbora AFŽ-a, a „to su Nada, Ruža i Jasenka. Nada je požrtvovna, disciplinirana i sposobna. Ruža nije inteligentna, malo je svadljiva i nije disciplinirana. Jasenka je tek ušla u forum, pa o njoj još ne možemo dati sud.“⁶⁶ Također se napominje da su Nada i Jasenka činovnice, dok je Ruža radnica iz neke tvornice. Iz izvještaja je jasno i da AOŽ-i bilježe novi porast članica te se krajem ljeta procjenjuje da imaju oko 600 članica i simpatizerki. U kritikama rada zagrebačkog AFŽ-a u jesen se kao paradoks pojavljuje upravo citat iz uputa Glavnog odbora AFŽ-a: „Trebaju pojačati i poboljšati djelovanje AFŽ-a. I AFŽ pati od uskoće i sitničarenja. AFŽ treba da postane masovna organizacija (...) Partija mora pružiti organima AFŽ-a svesrdnu političku pomoć, da bi se one što prije pretvorile u borbenu političku organizaciju žena.“⁶⁷

Posljednji izvještaj partijske gradske organizacije o radu AFŽ-a 1943. godine datiran je 16. prosinca i navodi određeno poboljšanje:

„Rad je još slab i nesamostalan, za sada su članovi MAOŽ-a Branka, Nada i Jasenka. Sve tri činovnice, a najbolja je Nada. Sve su još politički nerazvijene. Ruža radnica do sada 4. član odbora morala je radi provale ostaviti forum. Svi su kotari povezani, imaju svoju posebnu tehniku za raspacavanje materijala, a i izdala im je partija pregled štampe pod naslovom 'Zagrepčanka u borbi' — tu su najistaknutiji članci iz NOB-a i Žene u borbi. Taj materijal se sada proučava.“⁶⁸

Samo na području Hrvatske razni su odbori AFŽ-a od ljeta 1943. izdavali više od desetak različitih listova. Za zagrebački AFŽ to je bilo neizvedivo, pa je vjerojatno i taj izbor iz štampe koji im je pripremila gradska partijska organizacija za članice bio vrlo značajan. Međutim, nije sačuvan, pa nije poznato što se prenijelo iz AFŽ-ovog tiska, znaju li da AFŽ-ova glasila s ponosom izvještavaju o uspješnom djelovanju AFŽ-a u okupiranim gradovima, te da se u broju Женe данас / Žene danas od studenog 1943. ističe da AFŽ samo na području Hrvatske u svojoj organizaciji obuhvaća već preko 250.000 članica⁶⁹ i time

(predmet)“, HR-HDA/AJ 114526; HDA, OO AFŽ, 1867-1-17, „Dopis Mjesnog odbora AFŽ-a Zagreb Okružnom komitetu KPH Pokuplje o poslanom papiru i matricama s molbom za potvrdu o primitku (predmet)“, HR-HDA/AJ 114527.

65 HDA, GK SKH ZG, Kutija 1, KP-66/1228.

66 HDA, GK SKH ZG, Kutija 1, KP-66/1222.

67 HDA, GK SKH ZG, Kutija 1, KP-66/1226.

68 HDA, GK SKH ZG, Kutija 1, KP-66/1248.

69 Женe данас / Žena danas (oslobođeni teritorij, studeni 1943.), br. 32, 10.

postaje masovni pokret. Njihova tadašnja i konstantna situacija ponajviše je obilježena represijom, izolacijom i konspiracijom, a tome u prilog govori i ovaj ulomak iz jesenskog izvještaja MK KPH za Zagreb o članici MAOŽ-a: „Drugarica Nada bila je pod kraj mjeseca vani radi uspostave veze sa Inicijalnim odborom AFŽ. Bila je vani 1 dan i vratila se je veoma oduševljena — jasno da bi volila biti vani na radu, ali to je samo želja. Ona to ne postavlja, nego izgleda da ju je oduševio vani onaj uski kontakt s masama.“⁷⁰

Pred sam kraj 1943. godine ponovno započinje reforma AFŽ-ovih odbora. Matični odbori (MAOŽ) bit će ukinuti, a osnovat će se kotarski (KAOŽ), koji će se poklapati s rajonskom podjelom u gradu. Neće se slijediti ni kruta praksa organizacije nekih odbora po teritorijalnom principu, kao ni po principu istog zanimanja, pa će članice novih odbora imati mogućnost inkluzivnijeg povezivanja i okupljanja žena. Ovo posljednje možda je jedini konkretni rezultat uputa Glavnog odbora AFŽ-a, u onom dijelu gdje se upućuje na potrebu za samoinicijativom i samoorganizacijom članica. Mjesni odbor AFŽ-a Zagreba na kraju 1943. godine ima šest kotarskih (rajonskih) odbora, 39 odbora i oko 670 članica i simpatizerki.⁷¹

„U vezi sa radom AFŽ-a učinjene su krupne pogreške...“

Sredinom siječnja 1944. u Zagrebu je provedena do tada najopsežnija racija u kojoj je uhapšeno desetak tisuća ljudi, od čega je nakon nekoliko dana pušteno njih oko sedam tisuća, „a ostali su završili svakojako“, piše Slava Ogrizović⁷² koja upravo tada napušta Zagreb kao posljednja aktivna od pet članica prethodno spomenutog prvog Inicijativnog odbora AFŽ-a za Hrvatsku iz 1941. Uz ostale dužnosti, do svog je odlaska sudjelovala i u radu AFŽ-a na području Zagreba i u okolici.

U izvještaju za isti mjesec političkog sekretara MK KPH Zagreba o radu vanpartijskih organizacija opet se kao slabost AFŽ-a navodi da se „premalom politički radi sa ženama, a posljedica toga je neshvaćanje linije NOB-a tako da AFŽ ne može obuhvatiti više žena u Zagrebu. Za političko uzdizanje žena formirat će se tokom idućeg mjeseca 2 grupe za kurs i pojačat će se rad sa ženama prorađivanjem materijala na sastancima.“ Osim tog, u ranijim izvještajima već spomenutog prigovora, posebno se spominje KAOŽ IV. kotara, te se članicama zamjera da su „sklone filozofiranju, nekonspirativne i boležljive. Ubacit ćemo jednu dobru drugaricu sa zadatkom da oživi rad i ukloni nedostatke“. Brojčano stanje u izvještaju je nepotpuno, jer za četiri odbora nema podataka, a jedan se odbor „momentalno izgubio, ali ima šanse da se pronađe“.⁷³

70 HDA, GK SKH ZG, Kutija 1, KP-66/1228.

71 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 179.

72 Ogrizović, *Zagreb se bori*, 204.

73 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1221, „Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku“ (HDA, P CK KPH SH), Kutija 3, KP-48/518.

Nakon ovog izvještaja, idućeg mjeseca politički rad sa ženama u zagrebačkim odborima AFŽ-a postaje aktivniji, odnosno dvije grupe poahađaju politički kurs. Mjesni odbor AFŽ-a također je organizirao pedesetak kućnih konferencija na kojima je prisustvovalo oko 230 žena.⁷⁴ Istovremeno, u drugom izvještaju od 7. veljače, članice MAOŽ-a optužuju se za „strašno sektaštvo“ zbog toga što „ima dosta odbora, koji neće prilaziti ženama, koje vjeruju u boga i sličnih pojava“, a to je „osnovna zapreka koja [AFŽ] sprečava da se omasovi“.⁷⁵

Krajem veljače stiže dopis Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku koji prenosi direktivu CK KPJ po pitanju daljnjeg rada AFŽ-a. Bez obzira na to što je u sačuvanoj dokumentaciji gotovo nemoguće pronaći izvještaj u kojem se ne kritizira rad zagrebačkih odbora AFŽ-a, ovaj dopis, čija je kritika upućena radu AFŽ-a u cijelosti, daleko premašuje dosadašnje prigovore lokalnih odbora. Čini se da je problem autonomnog funkcioniranja AFŽ-a eskalirao, te je KPJ odlučila definirati novi način rada i ustroja AFŽ-a u partijskim okvirima. Izravna posljedica ovog dopisa za zagrebački AFŽ, čije je djelovanje i do tada bilo znatno otežano, ubrzo će biti i formalno ukidanje.

Dopis počinje uvodom Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku: „U vezi sa radom AFŽ-a učinjene su krupne pogreške...“, te nastavlja s okružnicom KPJ datiranom na siječanj 1944.: „U posljednje vrijeme mnoge naše partijske organizacije — naročito na oslobođenoj teritoriji — dopustile su u radu i razvitku AFŽ greške koje bi mogle imati štetne posljedice...“⁷⁶ Izdvojene su samo neke od pogrešaka koje KPJ zamjera AFŽ-u, kao što su: „štetna tendencija ka čvrstoj centralizaciji i pretvaranje tog pokreta u posebnu krutu organizaciju“, „stvara se tzv. ‘ženski aktiv’ u našoj Partiji“, „drugarice partijke iz tog ‘ženskog aktiva’ rade isključivo samo u AFŽ, stvaraju u njemu čak i partijske ćelije“, „razvitak tih drugarica partijki je nepravilan i jednostran i podcrtava već ionako pogrešnu i štetnu orijentaciju u krutu, centraliziranu ‘Borbenu političku organizaciju““, „niži odbori AFŽ (...) u mnogim mjestima smatraju se mnogo više obaveznim prema višim odborima AFŽ, nego prema lokalnim tijelima i lokalnim potrebama“, „nema sumnje da bi dalje dopuštanje tih grešaka olakšalo razvijanje čak i izvjesnim feminističkim tendencijama“, te se posebno ističe da „sve te greške koje su se inače najjače manifestirale u Hrvatskoj, uglavnom pojavile i u svim zemljama Jugoslavije“.⁷⁷

Dakle, dok par mjeseci ranije, u dopisima iz jeseni 1943., stoji da „partija mora pružiti organima AFŽ-a svesrdnu političku pomoć, da bi se one što prije pretvorile u borbenu političku organizaciju žena“,⁷⁸ sada je to ocijenjeno kao „pogrešna i štetna orijentacija“.⁷⁹ Neke autorice smatraju da je upravo nagla ekspanzija članstva AFŽ-a na oslobođenom teritoriju do početka 1944. izazvala ovakvu reakciju

74 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 179.

75 HDA, P CK KPH SH, Kutija 3, KP-48/519.

76 HDA, P CK KPH SH, Kutija 4, KP-48/531.

77 Isto.

78 HDA, GK SKH ZG, Kutija 1, KP-66/1226.

79 HDA, P CK KPH SH, Kutija 4, KP-48/531.

partije, odnosno da CK KPJ tada prvi puta razmatra pitanje treba li AFŽ uopće postojati.⁸⁰ Lydia Sklevicky o toj okružnici piše da „označava početak procesa reorganizacije AFŽ-a“, te smatra da organizacijska shema koja je do tada funkcionirala po principu vertikalnog (s višim odborima AFŽ-a) i horizontalnog povezivanja (s ostalim organizacijama NOP-a) „doživljava svoju radikalnu preobrazbu (...) Bivši se odbori raspuštaju, a (...) odbornice, ukoliko su ostale aktivne, ulaze u NOO (...) Proklamirana zamjena mjesta vertikalne i horizontalne osi hijerarhije jedan je od indikatora da organizacija gubi svoju autonomnu strukturu.“⁸¹

U dopisu su jasno formulisane smjernice za daljnji rad: „Viši odbori moraju se starati o tome da niži odbori budu u prvom redu odgovorni lokalnim organima narodno-oslobodilačke borbe“, „partije u užim izvršnim tijelima Centralnog, Glavnih, Pokrajinskih i Oblasnih odbora AFŽ treba da budu partijska komisija za rad među ženama pri čemu zadržavaju konspirativnost prema nepartijkama u tim odborima“, „partijske aktivistkinje AFŽ moraju usporedno obavljati i druge partijske zadaće“, „osnovnu odgovornost za rad na mobilizaciji žena, tj. i za rad AFŽ svuda treba da nose partijske organizacije tj. ćelije“.⁸²

Dopis je prosljeđen svim oblasnim, okružnim i kotarskim komitetima, uključujući komisiju AFŽ-a pri oblasnom komitetu, kao i svim komitetima divizija i komesarima korpusa.⁸³

Prvi pozitivan izvještaj MK KPH Zagreba o radu gradskog AFŽ-a pojavljuje se, iznenađujuće, upravo početkom ožujka, a odnosi se na veljaču 1944. U njemu stoji da je MAOŽ ojačao svoj politički rad, te da se zapaža napredak u organizaciji, preporuča se dodatni politički rad s članicama, primjećuje se da je broj simpatizerki povećan za 30, a jedini problem koji se spominje jesu provale u odborima I. kotara (rajona) zbog kojih nisu održavani sastanci. Slijedi i optimistična procjena budućeg rada: „Rad AFŽ-a po političkim zadacima prilično je napredovao, pa se nadamo jačem organizacionom obuhvatu antifašistkinja.“⁸⁴ Sudeći po tom izvještaju, čini se kao da se sve pokrenulo, uspjele su se organizirati i konferencije antifašistkinja na koje dolazi dvjestotinjak članica, spominju se manje pojedinačne sabotaze i na kraju, kao posljednje ali nikako najmanje bitno, zagrebački AFŽ napokon se uspio povezati s antifašistkinjama iz nekadašnje ženske organizacije HSS-a.⁸⁵ U ožujku, odbori AFŽ-a u Zagrebu i dalje obuhvaćaju šest kotarskih i 45 ostalih odbora, kroz koje je uključeno 174 članica i 503 simpatizerki, a održano je još 57 kućnih konferencija.⁸⁶

Ipak, u travnju 1944. su raspušteni svi postojeći odbori AFŽ-a, a sama organizacija uklopljena je u NOO-e na način da su „najbolje

80 Stojaković, *Rodna perspektiva*, 42.

81 Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena“, 96–102.

82 HDA, P CK KPH SH, Kutija 4, KP-48/531.

83 Isto.

84 HDA, P CK KPH SH, Kutija 4, KP-49/556.

85 Isto.

86 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 179.

drugarice iz kotarskih odbora“ ušle u rajonske odbore NOO-a, u tvornicama gdje je „postojao NOO i AFŽ ti su fuzionirani, a uličnim odborima AFŽ-a rukovode NOO-i“, kao što stoji u izvještaju za travanj i svibanj MK KPH za Zagreb.⁸⁷

Bez obzira na to jesu li upute CK KPJ za postupanje prema odborima AFŽ-a pogrešno shvaćene,⁸⁸ ili su shvaćene ispravno pa previše revno provedene, ili je pak zamišljena reorganizacija loše provedena zbog pojačane konspiracije uzrokovane provalama u rukovodstvo SKOJ-a u travnju i svibnju 1944. kao i najvećom provalom u zagrebačku partijsku organizaciju i NOO-e u lipnju, činjenica je da se već u dokumentima iz srpnja⁸⁹ za AFŽ i USAOH⁹⁰ tvrdi da te „dviije antifašističke organizacije uopće ne postoje“ na području Zagreba. Već u rujnu osjetit će se nedostatak AFŽ-ovih odbora, a njihovo gašenje ocijenjeno je pogrešnim: „U čitavoj organizaciji se zapaža da je organizaciono pitanje AFŽ-a bilo krivo shvaćeno i tumačeno, tj. radilo se o raspustanju AFŽ-a i uklapanju žena u NOO-e. To je dovelo dotle da sada ne postoji niti jedan odbor AFŽ-a.“ Stoga je zaključeno kako je potrebno ispraviti tu grešku „i ponovo organizirati odbore AFŽ-a koji će raditi u sklopu JNOF-e⁹¹“, a posebno zbog „tvornica u kojima rade većinom žene“.⁹²

Dok su to proljeće 1944. godine sve partijske i antifašističke organizacije, uključujući AFŽ, na području Zagreba bile pod snažnim udarom i izložene trajnoj represiji represivnog aparata NDH koncentriranog u Zagrebu, na oslobođenom teritoriju poduzimaju se konkretni koraci prema formiranju novog društva u kojem će konačno biti ostvarena jednakopravnost žena. U svibnju je na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom donesena „Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske“ čijim je 3. člankom ozakonjena ravnopravnost žena i muškaraca („Žene uživaju sva prava jednako kao i muškarci.“) te aktivno i pasivno pravo glasa člankom 7. („Pravo birati i biti biran u sva izborna tijela narodne vlasti ima svaki građanin i svaka građanka koji navrše 18 godina života.“).⁹³

Pretkongresno takmičenje

Praćenje rada AFŽ-a na području Zagreba od jeseni 1944. do svibnja 1945. kroz izvještaje zagrebačke partijske organizacije o radu JNOF-a skoro da nije moguće, kako zbog slabo sačuvane dokumentacije, tako i

87 HDA, P CK KPH SH, Kutija 5, KP-50/783.

88 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 179; Jagić, „A mi u ovome kavezu“

89 HDA, P CK KPH SH, Kutija 5, KP-51/855.

90 Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske (USAOH), organizacija mladih antifašista osnovana 1942. u sklopu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije. Vidi i Jagić, „A mi u ovome kavezu“

91 Jedinstveni narodnooslobodilački front Jugoslavije (JNOF Jugoslavije, JNOF) postupno preuzima ovlasti i djelovanje Narodnooslobodilačkih odbora (NOO). Vidi Jagić, „A mi u ovome kavezu“

92 HDA, P CK KPH SH, Kutija 6, KP-52/1086.

93 Temeljem te odluke žene u Hrvatskoj će po prvi puta glasati na izborima za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1945.

zbog činjenice da rad AFŽ-a u izvještajima više nije posebno razdvojen od djelovanja JNOF-a.⁹⁴ Općenito, „odbori AFŽ-a sada se povezuju na horizontalnoj ravni“, a „AFŽ gubi vlastitu vertikalnu hijerarhiju i podređen je hijerarhiji NOO-a“, zamjećuje Lydia Sklevicky kad opisuje organizacijsku transformaciju na području cijele Hrvatske.⁹⁵ Sličnu transformaciju prolaze i ostale vanpartijske organizacije na području Zagreba u tom periodu. Tako je dio aktivnosti vidljiv u međusobnoj korespondenciji različitih AFŽ-ovih odbora zagrebačke oblasti i AFŽ-ovih odbora na području sjeverozapadne Hrvatske, te u letcima kojima će se oblasni odbori obraćati svojem članstvu, kao i onim letcima koji će biti distribuirani u svrhu šire agitacije među ženama pripadnicama svih slojeva društva.

Tako jedan od letaka upućen članicama AFŽ-a u jesen 1944. poziva na „plemenito predkongresno takmičenje“, kotara s kotarom, općine s općinom i sela sa selom u ovim kategorijama: 1/ tko će održati više sastanaka s više prisutnih žena, 2/ koji odbor će privući više žena koje nisu dotada bile uključene u rad AFŽ-a, 3/ koji će odbor „više savladati nepismenost kod žena“ i tko će imati veće znanje o odlukama Trećeg zasjedanja ZAVOH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, 4/ koji će kotar poslati najviše boraca u NOB i koji će kotar „najviše muževa povući iz Paveličeve vojske“ i 5/ „tko će sakupiti najviše pomoći za našu vojsku i za postradale krajeve naše zemlje“.⁹⁶ Ovaj letak najavljuje onaj udarnički duh AFŽ-ovih poslijeratnih volonterki koje će uvelike zadužiti novo društvo koje je kretalo iz velike oskudice i bez čijeg bi rada napredak bio bitno otežan, pa i nemoguć. Istovremeno pokazuje u kojoj su mjeri provedene proklamirane smjernice CK KPJ.

Drugi letak Oblasnog odbora AFŽ-a Zagrebačke oblasti tiskan početkom 1945., baš kao i prvi poziva žene da snažno zagovaraju dezertiranje iz ostataka kvislinške vojske, računajući na njihov utjecaj na muške članove svojih obitelji, te im se obraća prvenstveno kao majkama, suprugama i sestrama:

„Majke, žene, sestre Zagreba i Zagrebačke oblasti! Spašavajte svoje sinove, muževe, braću, koje je mobilizirao Pavelić i Hitler! Tko ostane danas u domobranima i ostalim neprijateljskim jedinicama — dočekat će sigurnu smrt! Učinite sve da spasite svoje! (...) Dvanaesti čas već kuća, malo ima vremena. Požurite da ne bude kasno!“⁹⁷

Da li je na takvo djelovanje računala Olga Žerdik-Kreačić (Kovačić) kada im je pisala da „pojedinačne akcije, koje se stalno provode i time zadaju stalno udarce fašizmu znače isto toliko kao i masovne

94 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 180.

95 Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena“, 103.

96 HDA, OO AFŽ, 1867-1-3, „Letak „Žene zagrebačke oblasti“ s pozivom na predkongresna takmičenja (predmet)“, HR-HDA/AJ 114511.

97 HDA, OO AFŽ, 1867-1-4, „Letak „Majke, žene, sestre Zagreba i Zagrebačke oblasti“ o podršci članovima obitelji u prelaženju iz neprijateljske vojske u NOV (predmet)“, HR-HDA/AJ 114512.

akcije“, te da „svaka žena može i treba da poradi u svojoj sredini“?⁹⁸ S takvim zadacima i u takvom raspoloženju zagrebačka organizacija AFŽ-a dočekat će kraj rata i oslobođenje Zagreba.

Konspirativno djelovanje zagrebačkog AFŽ-a u ratnom periodu, osim konstantnim izmjenama zbog odlazaka iz grada, provala, hapšenja i pucanja veza među odborima, obilježeno je i kontinuiranim kritikama koje upućuju partijska gradska organizacija, uključujući CK KPH i KPJ, ali i viši odbori AFŽ-a koji nemaju direktan uvid u mogućnost djelovanja koje se traži od članica u okupiranom gradu. Njihovo djelovanje vjerojatno su dodatno otežala različita shvaćanja uloge i svrhe AFŽ-a, a samim time i neusklađeni, nerealni, a ponekad i kontradiktorni zahtjevi koji su se postavljali pred odbore i članice. Nakon oslobođenja, u grad se vraćaju neke članice koje su od početaka gradile organizaciju AFŽ-a i nastavit će u njoj djelovati u poslijeratnom periodu do njenog gašenja u rujnu 1953. Ni tri mjeseca nakon oslobođenja, u Zagrebu je od 21. do 23. srpnja 1945. održan Prvi kongres AFŽ-a Hrvatske pod parolom „Ubrzajmo rad na obnovi“, na kojem je AFŽ sebi zadao nove smjernice i zadatke koje će slijediti u poslijeratnom razdoblju.

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1221, „Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku“ (HDA, P CK KPH SH).

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1631, „Društvo za prosvjetu žene“ (HDA, DPŽ).

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG).

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1867, „Oblasni odbor Antifašističke fronte žena Zagrebačke oblasti“ (HDA, OO AFŽ).

MEMOARSKA GRADA

Lelas, Anita. „Formiranje Narodnooslobodilačkih odbora“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 78–82. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Mokosek, Ankica. „Primljena sam u Partiju“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 89–92. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Nepoznata grupa autora. „Aktivnost i rad žena Zagreba“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 354–357. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

Ogrizović, Slava. „Prvo javno vješanje u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 171–191. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Ogrizović, Slava. „Sastanak žena AFŽ-a na Vrbiku“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 362–364. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

Ogrizović, Slava. „U zatvoru“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 341–353. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

Paut, Anđelka. „Odbor žena“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 358–361. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

ČLANCI

- Jagić, Josip. „‘A mi u ovome kavezu muku mučimo...’ Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 92–137. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Lovreković, Ana. „‘Ti ne smiješ pasti’ — Žene i zagrebačka partijska organizacija od 1941. do 1945.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 218–254. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Sklevicky, Lydija. „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe“, *Povijesni prilozi* 3: 83–127. / *Gordogan*, br. 15, Zagreb, 1984.

LITERATURA

- Butorac, Tomislav ur., *Slobodni Zagreb*. Zagreb: Stvarnost, 1963.
- Goldstein, Ivo. *Zagreb 1941–1945*. Zagreb: Novi liber, 2011.
- Jelić, Ivan. *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*. Sv. 2. Zagreb: Globus, 1981.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga — Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOV-u*. Zagreb: Globus, 1980.
- Митровић, Митра. *Ратно путовање*. Београд: Просвета, 1962.
- Ogrizović, Slava. *Zagreb se bori*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Sentić, Marija, i Narcisa Lengel-Krizman. *Revolucionarni Zagreb 1918–1945. Kronologija*, Zagreb: Školska knjiga, 1979.
- Stojaković, Gordana. *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012.
- Šoljan, Marija. *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955.
- Šoljan, Marija. *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*. Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1967.
- Širite *Ženski svijet!* — *Dizajn progresivnih ženskih časopisa u periodu 1934–1946.*, katalog izložbe. Zagreb: Hrvatsko dizajnersko društvo, 2019.

Todorović-Uzelac, Nada. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: IRO „Naučna knjiga“, 1987.

Ahmetović, Lutvo i dr., ur. *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945.*, sv. 1,2,3,4. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982–1984.

Жена данас 1936–1944, фототипско издање. Београд: Конференција за друштвену активност жена Југославије, 1966.

Žena u borbi 1943–1945., reprint. Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske — IHRPH– Izdavački savjet časopisa *Žena*, 1974.

Ženski svijet — reprint. Zagreb: Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju, RK SSRNH — Izdavački savjet časopisa *Žena*, 1979.

PERIODIKA

„250.000 žena u Hrvatskoj obuhvaćeno u Antifašističkoj fronti žena“. *Жена данас / Žena danas, organ AFŽ-a Jugoslavije*. Oslobođeni teritorij, studeni 1943., br. 32: 10.

„Glavni odbor AFŽ-a Hrvatske“. *Жена данас / Žena danas, organ AFŽ-a Jugoslavije*. Oslobođeni teritorij, studeni 1943., br. 32: 11.

„Sa prve zemaljske konferencije AFŽ — Rezolucija“. *Жена данас / Žena danas, organ AFŽ-a Jugoslavije*. Oslobođeni teritorij, siječanj 1943., br. 31: 15–16.

Duchêne, Gabrielle. „Novo polje rada za žene“. *Жена данас / Žena danas, organ Omladinske sekcije Ženskog pokreta Jugoslavije*. Beograd, listopad 1936., br. 1: 2.

**„TI NE SMIJES
PASTI“ ↓ Ana Lovreković**

**— ŽENE I ZAGREBAČKA
PARTIJSKA
ORGANIZACIJA
OD 1941. DO 1945.**

Komisija za historiju pri Gradskom komitetu Saveza komunista Hrvatske Zagreb¹ za svog je postojanja nekoliko puta popisala članove partije u međuratnom periodu, kao i periodu od 1941. do 1945. godine, pri čemu je najopsežniji popis po gradskim općinama.² Popisi bilježe da je priključivanje ženskog kadra partiji na području Zagreba trajalo od samog njenog osnutka,³ kao i porast broja članica tijekom

- 1 Komisija za historiju pri Gradskom komitetu Saveza komunista Hrvatske Zagreb osnovana je 1958. godine s namjerom sustavnog istraživanja radničkog pokreta, povijesti partijske organizacije te narodnooslobodilačkog pokreta u razdoblju od 1941. do 1945. na prostoru Zagreba i okolice. U tridesetak godina postojanja rad Komisije prvenstveno je obuhvaćao agitiranje među narodom za ustupanje arhivskog gradiva institucijama, organiziranje i prikupljanje memoarskog gradiva, obilježavanje prirodnih obljetnica te praćenje i analizu nastavnih programa i izdavačke djelatnosti.
- 2 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG), kutija 378, O8/1-SP-6.
- 3 Popisi predratnih članova, popis starih članova po općinama do 1941. te popis članova po općinama od 1942. donose sljedeća imena: 1919. Anka Supanc; 1925. Zlata Miler; 1926. Barbara Debeljak; 1927. Lucija Borjan; 1928. Josipa Marjančić; 1929. Ljubica Gumhalter; 1930. Marija Glavaš; 1931. Tereza Hromin, Lida Zlatić; 1932. Ljubica Šagi Dobrinčić; 1933. Jelka Hirjan Vesnjak, Ruža Turković, Barica Tončić; 1934. Marija Derda, Beška Turković, Dina Zlatić, Merika Zovko, Irina Kovanjko Knežević; 1935. Danica Cazi, Beška Frntić, Marija Gržetić, Ljubica Sedmak; 1936. Anda Gamulin; 1937. Soka Krajačić, Dragica Pavešić, Perka Splivalo, Greta Kavaj, Ljubica Kostić; 1938. Mihajla Čalić, Anka Matić, Anka Radobolja, Marija Gizdić, Nada Novosel, Mirjana Severdija, Kata Pejnović, Milka Vukelić, Katica Postl Kliček; 1939. Ana Brlečić, Milka Buljević Grdenić, Tonka Borić, Kata Bakić; 1940. Anka Berus, Marija Šoljan Bakarić, Mira Bjelajac, Ana Brodarec, Frida Godlar, Paula Humek, Zorka Jovičević, Mira Mijatović, Mara Mikašinović, Ludmila Ocvrk, Slava Ogrizović, Milica Opalo Milidrag, Fanika Rupčić, Maca Smolčić, Josipa Ubojčić, Ruža Daković, Ankica Franolić, Nada Jurman, Katica Kušec, Olga Marinković, Lucija Maković, Olga Paparela, Mila Mezić; 1941. Vera Jurić, Milka Kraljević, Danica Uzelac, Marija Vuković Radetić, Stojanka Aralica, Anita Lelas, Milka Lovrić, Mira Mitić, Draga Mrda, Pavica Pavičić, Jagoda Pokrajac, Anka Šarić, Josipa Vujnović, Dragica Turkulin, Vjera Trinajstić, Desanka Živković, Štefica Crnojevac, Mica Lugarić, Jelena Hornović, Nada Holjevac, Ankica Mokošek, Smilja Zrnić; 1942. Mirjana Nožinić, Nevenka Dajanović, Marija Kuprešanin, Nada Despot, Ivka Pavičić, Zora Smoljanić, Nevenka Ognjenović, Marija Kralj, Bojana Ličina, Slavka Trmić Biovac, Marija Benak, Ksenija Cvetković, Zorka Čelić, Ankica Mokošek, Zora Šobat, Manda Kučisek, Neva Modrić, Milka Slijepčević, Iskra Šupe, Ljubica Vojnović, Neda Rukavina, Josipa Zmajčić Štimac, Ružica Mikac, Bosa Jovičević, Borka Kovač, Milka Šarić, Dragica Basta, Ankica Broz, Grozdana Nezirović, Grozdana Bošnjak, Mileva Benzoni, Ankica Grujić, Mara Ostorić, Naranda Radić, Milica Zegarac, Neda Trumbić, Krunka Petrinović Zastavniković; 1943. Ljubica Boljnić, Marija Jelić Lovrin, Mila Job, Darinka Barac, Kaja Jurek, Zlata Marić, Božena Petrović, Branka Borojević, Anđelka Cibilić, Sofija Rapaić, Anđela Dodić, Olga Goranić, Janja Hrenjak, Jelena Sladikan, Ankica Atijas, Marica Jurinec, Apolonija Bratanić, Štefica Rukavina, Vilma Divić, Stana Stepović, Alica Hrska, Mira Rogić, Maca Bobinac, Smilja Polovina Tripalo, Anđela Filipović, Marija Kosmet, Anica Pavičić, Marija Pavičić, Katija Milostić, Gabrijela Livada; 1944. Ljubica Dozet, Marija Dučić, Azra Grebo Džubur, Stanka Grković, Julka Benak, Marija Cerjan, Dolores Vadrina, Biserka Cimaš Turčinović, Zorica Mravić, Milica Tomić, Mirjana Agbaba, Anđelka Bobanac, Darinka Batran, Bojana Basta, Bosiljka Mileusnić, Marija Milišić, Štefica Bogdanović; 1945. Zdenka Branović, Milka Lončar, Zdenka Jakopović, Nada Marušić, Radojka Durman, Milica Marović, Ivanka Pandža, Ljiljana Antonijević, Marija Baltić, Danica Jurak, Ljubica Dorić, Vera Vujičić. Bez pridružene godine se u popisima spominju Terka Gomjerac, Fanika Aleksić, Blanka Bjelobok, Katarina Čoklica, Kristina Čoh, Vera Despot, Dragica Erben, Ankica Hlupić, Franciska Jambrek, Gordana Hadžić, Ivka Kunštek, Dragica Pačenovski, Mira Kovačić, Mira Ruljančić, Blaženka Karmelić i Marija

tridesetih godina, relativno visok broj partijki u odnosu na opći broj članova uoči okupacije⁴ te redovito primanje novih članica u vrijeme Drugog svjetskog rata.

Pitanje broja žena u partiji, a potom i rada sa ženama, problemi su s kojima se partija muči tijekom čitavog međuratnog perioda. U Zagrebu se sredinom dvadesetih godina javljaju nove forme partijskog rada usmjerene ka postupnoj integraciji eventualnog novog članstva. Te su forme poslužile i kao ključ za organiziranje žena, čemu svjedoči angažman studentice medicine Zlate Miler na osnivanju simpatizerskih grupa radnica putem kojih ih se pripremalo na ulazak u partiju.⁵ Uključene radnice ubrzo su počele kritizirati potencijalne dosege ovog principa rada, smatrajući kako se organiziranje radnica znatno podcjenjuje u okviru općeg organiziranja radništva. Kao odgovor na te kritike i mehanizam za unaprjeđenje rada sa ženama osniva se komisija za rad među ženama koju čine Barbara Debeljak, Anka Butorac, Anka Gržetić, Zora Nikolić, Ivan Krndelj i Josip Broz.⁶ Osim ustrojavanja posebnih komisija unutar partijske strukture, u narednim godinama se ženskom pitanju nastojalo što više programski pristupiti.⁷

Premda se u partiji neprestano provlači kritika o zaostajanju sektora rada sa ženama, određeni uspjesi na kraju dolaze do izražaja u valu štrajkova sredinom tridesetih godina. Radi se o učestalim štrajkovima u zagrebačkim tvornicama koje dominantno zapošljavaju žensku radnu snagu, koji su plasirali zahtjeve vezane za poboljšanje radničkih

Dončić. U mnogim sjećanjima komunistkinja na međuratni period spominju se još neke članice partije tijekom dvadesetih i tridesetih godina, ali kako nisu navedene na službenim popisima, njihova imena nisu spomenuta u gornjem pregledu.

- 4 Zagrebačka partijska organizacija je netom prije okupacije Zagreba, prema procjenama, imala 53 ćelije s otprilike 480 članova. Vidi: Koprivica Oštrić, „Trnje u organizaciji i djelatnosti KPJ“, 91; Engel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945.“, 58.
- 5 Radnica Barbara Debeljak detaljno se sjeća priprema za ulazak u partiju i preuzimanja partijskih dužnosti. Kao radnica u zagrebačkoj tvornici lijekova Rave 1925. godine upoznaje Zlatu Miler, članicu KPJ, koja započinje rad s manjim brojem simpatizerki — Debeljak, Marijom Žumer i još jednom drugaricom. Pripreme su obuhvaćale tumačenje rada komunističke partije, izučavanje brošura i novina, rasprave o skretanju komunista te izvršavanje različitih zadataka, poput raspačavanja štampe i letaka, sve s namjerom da dođu do što većeg broja žena koje treba potaknuti na priključivanje radničkom pokretu. Zadaće su obavljale u tvornicama s pretežno ženskom radnom snagom — Frank, Union, Domaća tvornica rublja te drugim tekstilnim tvornicama. Nakon što je primljena u partiju, Debeljak, Miler i Žumer organiziraju ćeliju koja potom predano radi po tvornicama, okupljajući simpatizerke na zadacima koje su i same prošle prilikom priprema. Osim toga, tumače radnicama razne teme pa i kako poslodavci osjetnije eksploatiraju žene, plaćajući ih manje od muškaraca. Vidi: HDA, GK SKH ZG, kutija 410, 08-001-D-3.
- 6 Kecman, Žene Jugoslavije u radničkom pokretu, 150.
- 7 Vjerojatno najvažniji korak bit će uključivanje ženskog pitanja u rasprave na Četvrtom kongresu KPJ 1928. godine, koji će rezultirati Rezolucijom po ženskom pitanju. Rezolucija ističe dotadašnje manjkavosti rada među ženama, odnosno izostanak sistemskog rada, ali bez jasnih direktiva. Inicira se izgradnja planskog pristupa odozgo prema dolje koji će kroz partijski aparat privući radnice na ulazak u sindikate i partiju. Prvi korak ilegalnog rada sa simpatizerkama treba biti organiziranje ženskih kružoka, a najvažnija forma legalnog djelovanja je rad u sindikatima (leteći mitinzi, konferencije organiziranih radnica, skupštine neorganiziranih radnica, sindikalni kursevi). Najvažnije sredstvo mora biti ženska literatura prilagođena lokalnim prilikama, u prvom redu izdavanje legalne ženske štampe. Tekst Rezolucije prenosi Šoljan, Žene Hrvatske u radničkom pokretu, 162–163.

prava, u prvom redu povećanje nadnica, istovremeno izražavajući nezadovoljstvo društvenim i političkim prilikama, što je rezultiralo njihovim širenjem iz tvornica na ulice i sveopćim demonstracijama. Nakon primjedbe da broj žena u KPJ „jedva iznosi 1%“,⁸ na različite načine se nastojalo ojačati rad sa ženama pa tako i obrazovanjem ženskog kadra — više članica partije pohađa Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada i ženski kurs na Međunarodnoj lenjinskoj školi u SSSR-u. Kao i kad su posrijedi druga otvorena pitanja partijske politike, Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije u oktobru 1940. godine ženskom pitanju pristupa povezujući ga s problemima koje donose ratna zbivanja, aktualna vanjska politika Kraljevine Jugoslavije te režimske strategije suzbijanja partijskih aktivnosti. Ulogu ove konferencije u partijskom usmjeravanju djelovanja žena u nadolazećem vremenu moguće je sagledati kroz dvije razine: iznošenje zahtjeva ključnih za emancipaciju žena⁹ i artikulaciju raznog povezivanja tih zahtjeva s općom partijskom politikom. Vida Tomšič, članica Centralnog komiteta KPJ, u referatu iznosi što to znači u praksi:

„Zahtjevi oko kojih hoćemo sakupiti i buditi žene moraju usko biti povezani sa monumentalnom konkretnom situacijom. Zato nikada ne postavljamo samo neke naročite zahtjeve žena u kapitalizmu, nego ih povezujemo sa današnjim zahtjevima u doba drugog imperijalističkog rata, rastuće skupoće i novog napadaja na prava radnog naroda i naročito na ženska prava, na pr. kao što smo zahtjeve za žensko izborno pravo povezali prošle jeseni sa borbom žena protiv imperijalističkog rata, i u isto doba s tim zahtjevom raskrinkavali vladu sporazuma, koja je obećala demokraciju.“¹⁰

Zauzimanje ovog stava precizno je odredilo liniju ilegalnog rada i partijskih zadataka za ženski kadar, o čemu svjedoči i primjer Zagreba u mjesecima uoči okupacije.

Osvrnemo li se na neposredne događaje koji prethode aprilu 1941. godine, ključni momenti koji utječu na daljnje organiziranje te političko-agitacijski rad žena jesu zabrana djelovanja Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ) krajem 1940. godine,

8 Kecman, *Žene Jugoslavije*, 413.

9 Kao temeljni zahtjevi definiraju se: 1. zaštita trudnica i majki, otvaranje domova, rodilišta, bolnica, jaslca, adekvatna primaljska i liječnička pomoć, zakonska zaštita djece i ukidanje svih razlika između bračne i vanbračne djece, dozvola pobačaja dok nisu osigurani svi uvjeti da žene mogu bezbrižno roditi, 2. ukidanje dvojnog morala u privatnom i javnom životu, borba protiv prostitucije te uvođenje građanskog braka i mogućnosti razvoda, 3. pravo na rad, jednake plaće za jednak rad, jednaki uvjeti zapošljavanja i plaće za udane i neudane žene, ukidanje noćnog rada, određivanje radnog vremena za kućne pomoćnice, zaštita mladih radnica od šikaniranja na radnom mjestu te seksualnog iskorištavanja, plaćen dopust za radnice prije i nakon porodaja, zabrana otpuštanja trudnica, plaćeno vrijeme za dojenje, dječje jaslce u tvornicama i uredima, ostvarivanje pristupa žena svim zvanjima koja odgovaraju njihovoj stručnosti i sposobnostima, 4. priznanje svih političkih prava, primarno potpunog aktivnog i pasivnog prava glasa. Čirić Bogetić, „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ“, 78.

10 Tekst referata Vide Tomšič prenosi Šoljan, *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, 2-8.

hapšenje članica Društva za prosvjetu žene u januaru 1941.¹¹ te hapšenje ženske sekcije SBOTIČ-a¹², čiji rad ne prestaje ni nakon formalnog raspuštanja. Prevlast komunista unutar URSSJ-a, odnosno široka baza koju je komunistička partija imala među radništvom predstavljala je vladi Cvetković-Maček realnu opasnost koju je kontinuirano nastojala suzbiti, bilo uredbenim putem i raznim propisima s namjerom oslabljivanja pozicije komunista unutar sindikata bilo hapšenjima i kažnjavanjem sindikalista. Usprkos jačanju sindikalnog organiziranja, kako štrajkovima tako i učestalim radničkim demonstracijama koje u prvi plan stavljaju zahtjeve koji nisu isključivo ekonomske naravi, već kritiziraju postupke vlasti, poput zabrane povratka španskim dobrovoljcima u zemlju, pozicija URSSJ-a tijekom 1940. godine je prilično klimava.¹³ Kako bi se ojačao URSSJ, ali i odlučnije pristupilo ideji sindikalnog jedinstva, na Petoj zemaljskoj konferenciji uvedena je nova organizacijska forma unutar sindikata — odbori radničkog jedinstva na čijem se ustrojavanju odmah krenulo raditi. Članstvo se u odborima podrazumijevalo za sve sindikaliste, bez obzira na ideološku opredijeljenost, s komunistima u vodećim ulogama. Zvaničnom zabranom sindikata krajem godine režim stvara novu priliku za zaoštavanje policijskog terora na ulicama grada, kako bi što učinkovitije spriječio ilegalni rad, a u takvim okolnostima upravo odbori radničkog jedinstva preuzimaju na sebe ulogu pokretača otpora. Demonstracije protiv zabrane URSSJ-a poprimaju šire razmjere, a akcijama se pridružuju i članice ženskih udruženja bliskih partiji, čime se u očima vlasti pozicioniraju kao idući proturežimski element koji je potrebno zaustaviti u radu.

Ženske sekcije zabranjenih sindikata nastavljaju se povezivati s još uvijek legalnim ženskim organizacijama. Obilježile su 8.

- 11 Društvo za prosvjetu žene osnovano je na partijsku inicijativu 1935. godine sa zadatkom kulturno-prosvjetnog rada. Bilo je usmjereno prema ženama koje još nisu uključene u rad drugih naprednih organizacija, naročito nakon što započinju organizirati ulične aktivne i intenzivnije pristupati pitanju politizacije žena. Društvo je osobito aktivno od 1939., nakon pridruživanja omladinki Vande Novosel, Alme Komparić, Deše Devčić, Hane Pavelić i Eme Cekurić, kao i u vrijeme predsjednice Slave Ogrizović, kad sve otvorenije počinju napadati fašizam. Iz tog razloga, ali i jer su brojne članice bile na neki način povezane s partijom, Društvo se nalazilo pod stalnom policijskom prismotrom. U januaru 1941. godine hapšene su dok su se pripremale za obljetnicu Lenjinove smrti. Uz navedene članice, mnoge iz Društva će nastaviti aktivno djelovati u Zagrebu i nakon okupacije. Više u: Kecman, *Žene Jugoslavije*, 357.
- 12 Ženska sekcija SBOTIČ-a (Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije) počela je s radom 1936. godine, isprva samo na sindikalnom organiziranju žena, a godinu dana nakon i na uspostavljanju veza s partijom putem Komisije za rad sa ženama СК КРН. Prema sjećanju Marije Šoljan Bakarić, rukovoditeljice Sekcije od 1940., SBOTIČ je za brojne svoje članice bio priprema za ulazak u partiju. Tako je nju obučavala Nada Heiligstein, kasnije članica Mjesnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu. Neke članice Ženske sekcije uhapšene su tijekom priprema za proslavu 8. marta 1941., a veći broj tijekom masovnih hapšenja komunista krajem mjeseca. Šoljan-Bakarić, „SBOTIČ — škola revolucionarnog pokreta“, 129.
- 13 Stalni prijepori s režimskim protežiranim Hrvatskim radničkim savezom, kao i unutarnji sukobi, u prvom redu komunista sa socijalistima koji su nastojali povratiti položaj izgubljen u drugoj polovici tridesetih, dodatno su otežavali poziciju URSSJ-a koji se nametnuo kao jedan od većih oponenta režima, zbog čega se svakodnevno suočavao s različitim mjerama koje su imale za cilj stati na kraj progresivnoj sindikalnoj politici.

mart mitinzima pred tvornicama u kojima su sudjelovale brojne radnice, a nekoliko dana kasnije državne činovnice organizirale su akciju „Za jednaki rad jednaka plaća“ te održale skupštinu kojoj je nazočilo stotinjak žena. U isto vrijeme u tvornici trikotaže Gaon započeo je štrajk zbog neispunjenja zahtjeva radnica — povećanja plaća i novog kolektivnog ugovora.¹⁴ Sve spomenute akcije okončala je policija i završile su hapšenjima, a represivne mjere su naročito pojačane krajem marta. Nakon što je u Beogradu došlo do velikih demonstracija protiv vlade Cvetković-Maćek zbog priključivanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, u Zagrebu kreću masovna hapšenja komunistkinja i komunista, simpatizera i ostalih koji su već bili poznati policiji. Ubrzo po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske formalno su zabranjene političke stranke i organizacije.¹⁵ Članice Društva za prosvjetu žene, predvođene Vandom Novosel, zadužene su za uspostavljanje veza sa ženama koje su prije okupacije rukovodile ženskim ograncima Hrvatske seljačke stranke pa se tako kurirka Vera Jurić sjeća kako je u ljeto 1941. dobila u zadatak povezati se s profesoricom Pavlom Balenović, koja se, usprkos tome što priložima pomaže pokret, izričito odbija pridružiti ilegalnom pokretu.¹⁶ Ova nastojanja u prvim mjesecima okupacije nisu bila naročito uspješna te je vladalo mišljenje kako je ženska linija HSS-a, mada deklarativno neprijateljski raspoložena prema ustašama, suviše pasivna. Iz daljnjeg organiziranja preostalih članica Društva nastat će Inicijalni odbor Antifašističkog fronta žena u Zagrebu,¹⁷ dok članice partije iz predratnog perioda nastavljaju ili preuzimaju nove zadatke.

Prije fokusiranja na dinamiku organiziranja žena u Zagrebu od aprila 1941. do oslobođenja, potrebno je vratiti se nakratko popisima članova partije, odnosno presjeku ženskih imena unutar popisa. Njihova analiza inicijalni je korak u pokušaju rekonstrukcije broja žena u komunističkoj partiji u određenom periodu, što je pitanje kojeg su se, baš kao i uloge žena u partiji te odnosa partije prema ženama, jugoslavenska historiografija i historiografije nasljednice ovlaš dotaknule. Iako posve legitimno istraživačko pitanje, pitanje broja katkad će služiti i namjerno i nenamjerno diskreditaciji partijske politike prema ženama, odnosno preplošnom suprotstavljanju onoga što se zahtijeva i propagira (rad sa ženama — politizacija — masovnost učešća žena — emancipacija) s realnim stanjem u partijskim redovima. U usporedbi s međuratnim periodom, evidentno je da se uložila žena u narodnooslobodilačkoj borbi ipak posvetilo više pažnje, naročito subjektima koji će dominirati narativom o dosezima emancipacije: Antifašističkoj fronti žena i partizankama. Uzmemo li popis kao ulaznu točku u razmatranje uloge žena u zagrebačkoj partijskoj organizaciji od 1941. do 1945. godine i doprinosu narodnooslobodilačkom pokretu, prva pretpostavka koju će sugerirati jest ona da su

14 Šoljan, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu*, 462.

15 Jelić-Buntić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 190.

16 HDA, GK SKH ZG, kutija 414, bez broja.

17 O djelovanju APŽ-a u ratnom Zagrebu, uspjesima i neuspjesima u organiziranju i problemima koji su ovu vanpartijsku organizaciju morili iz dana u dan čitati u Blasin, „Majke, žene, sestre!“.

temelj ženskog kadra nakon okupacije pretežno činile partijke koje su iskustvo političkog i ilegalnog rada stekle u predratno vrijeme. Od ilegalni koje nisu uhapšene niti su napustile Zagreb uoči i u prvim danima okupacije očekivalo se da nastave s djelovanjem, usprkos znatno promijenjenim okolnostima. To pokazuje da ne smijemo zanemariti predratni rad u razumijevanju uloge žena za vrijeme rata. Druga pretpostavka kreće od toga da zastupljenost ženskog partijskog kadra nije faktor koji će se presudno ogledati u doprinosu žena narodnooslobodilačkom pokretu. S obzirom na sve probleme s kojima se partija suočavala tijekom rata, teško je iz suhih brojki razumjeti sve aspekte uloge žena, a samim time i „mjeriti“ stupanj emancipacije. Izvjesno je da su problemi partije također problemi ženskog kadra, a da logistički izazovi u uvjetima iznimne represije, višestruko podizanje kompletno razmontirane organizacije, odlazak starog i provjerenog kadra iz grada zbog ugroženosti, otežano podizanje mladog kadra, česti padovi i preopterećenost zadaćama čine realitet u kojem se odvija ilegalni rad u Zagrebu. Usprkos svim otegotnim okolnostima, žene preuzimaju izvanredan splet zadaća u narodnooslobodilačkom pokretu, što osobito dolazi do izražaja u zadnjim godinama rata.

Na raznim dužnostima: Tehnika i veze

Tijekom 1941. i 1942. godine žene su odigrale naročito važnu ulogu u dva partijska sektora – tehničari i kurirskim vezama. Organiziranje štamparija, nabava opreme, dopremanje i skladištenje materijala iziskivalo je visoku razinu konspiracije i snalaženja. Raspačavanjem materijala i stvaranjem veza isprva je rukovodila isprva Nada Heiligstein, članica Mjesnog komiteta zadužena za tehniku, a u radu su sudjelovale Olga Baće, Paula Humek, Rezika Butura, Dragica Končar, Bosiljka Krajačić, Marica Muhar, Adela Ivanović, Zlata Marušić, Fanika Rupčić i Katica Bukvić. Većina ih je u tehnicu započela raditi prije rata, što je olakšavalo popratnu logistiku i vršenje svakodnevnih utabanih zadataka. Jedan u nizu stanova u kojima se prepisivala i umnažala štampa bio je stan Olge Baće u Domjanićevoj ulici. Iako je nepisano pravilo bilo da stanovi služe prvenstveno dodijeljenoj namjeni, naročito u slučaju smještanja tehnike, Baćin stan je, kako bi se smanjila opasnost od provala, još od prvih dana služio i za skrivanje drugarica i drugova te skladištenje sanitetskog materijala i drugih dobara namijenjenih za otpremu partizanima:

„Mislim da je to bilo početkom rujna 1941. kad je kod mene spavala nekoliko noći Vanda Novosel. Ona mi je rekla da bi trebalo da skuham pekmeza i spremim kiseline (krastavce i paprike) za partizane, a da Franjo Kozjak organizira sušenje mesa. Sve sam to napravila i Franjo Kozjak je odnio. Negdje iz Kusonja preko jednog učitelja dopremljena je velika količina masti, koja je kod mene stajala 1–2 mjeseca, dok se mogla otpremi.“¹⁸

Pišući o principu odabira ljudi za rad u tehnicu, Ivan Šibl navodi da se uzimalo provjerene i odane ljude, a pritom vješte u poslu. Rad u tehnici bio im je jedini zadatak, a zbog rizičnosti veze su održavali isključivo s odgovornim partijskim rukovodiocima i svega par osoba zaduženih za isti posao: „Tehnike i štamparije uvijek su policiji trn u oku. Tako je bilo prije rata, tako je osobito za vrijeme okupacije. Svaka pojava letaka, a te su česte, izaziva bijes vlastodržaca, pa prema tome i policijskih šefova. Gotovo da nema komunista koji je u to vrijeme hapšen, a da ga ne ispituju o štamparijama, gdje su smještene i tko u njima radi.“¹⁹ Očito je da je ovaj vid rada podrazumijevao izlaganje opasnosti na dnevnoj bazi. Mnogo je ilustrativnih sjećanja koja se dotiču rada u tehnici, metoda kojima su se žene služile tijekom prenošenja i raspačavanja materijala te nepredvidivih situacija. Anita Lelas se prisjeća kako je jednom prilikom, odmah po zaprimanju paketa, u tramvaju naišla na ustaškog agenta koji je poznavao i nju i obitelj joj:

„Upitao me što to nosim. Odgovorila sam da sam nabavila malo hrane da pošaljem svojim u Omiš. On mi je na to rekao da i onako nemam od svojih više nikoga dolje, jer da su mi braća otišla k vragu (dva brata i sestra bili su u partizanima), na što sam ja rekla da su mi roditelji dolje. No on je znao više od mene. Obavijestio me je da su mi i oca zatvorili kao taoca. To me je potreslo. U džepu sam imala revolver FN 6,35. Hladnokrvno sam ga otkočila jer sam bila uvjerena da ću ga morati upotrijebiti. Sišli smo zajedno s tramvaja. Neki me je prkos naveo da mu kažem da li bi mi mogao ponijeti hranu. Prihvatio je moj ceker pa smo pošli Zrinjevcem do današnje Ulice 8. maja²⁰. Tamo smo se rastali. Ipak me radovala činjenica što je ustaša nosio našu ilegalnu štampu.“²¹

Usprkos mjerama opreza i zavidnoj razini funkcioniranja, rad u tehnici i kurirski rad nužno su donosili gubitke, bilo na terenu bilo rukovodstva. Partija je ulagala značajan napor, unutar svojih mogućnosti, kako bi se izbjegla hapšenja, no implikacije pojedinih padova znale su privremeno paralizirati i jedan i drugi sektor. Tijekom prve dvije godine možemo pratiti više slučajeva gubitka ženskog kadra u tehnici, različitih finalnih ishoda. Olga Baće u oktobru 1942. prekida rad na umnažanju materijala tik pred hapšenje kako ne bi dovela naročito aktivnu tehniku u opasnost od potpunog razotkrivanja. Ovoj logističkoj odluci prethodi slučaj Rezike Buture, radnice na tehnici u Medulićevoj ulici, koja je tijekom mučenja odala sve partijske informacije i prokazala velik broj članova, uključujući Maricu Muhar iz iste tehnike, jednu od najaktivnijih ilegalki. Vjerojatno najmučniji pad jest onaj Nade Heiligstein u vrijeme dok je rukovodila tehnikom u ljeto 1941. godine. Do njezinog hapšenja dolazi nakon što ju je prokazala jedna od provaljenih kurirki, drugarica s kojom

19 Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 181–182. O lokacijama i principima funkcioniranja tehnika više u: Šarin, „Ilegalne partijske tehnike“.

20 Ulica 8. maja danas nosi naziv Pavla Hatza.

21 Lelas, „Formiranje Narodnooslobodilačkih odbora“, 80.

je radila na istim zadacima i koju je uvela u tehniku, Paula Humek. U poslijeratnim bilješkama o hapšenju i proceduri koja je uslijedila, Humek opisuje proces ispitivanja nakon kojega će odati ključnu osobu čitavog sektora:

„U mreži sam imala pored špeceraja i papir za lepljenje. Njega sam upotrebljavala kod pakovanja kutija sa duplim dnom, pošto je taj sistem otkriven ponijela sam taj papir kući. U stanu me dočekaao detektiv i odveo mene i druga, a zatim i brata u ustaško redarstvo, Račkoga 9. Kad mi je pretresao mrežu pitao me je što će mi taj papir. Ja sam kazala da mi je trebao za lijepljenje prozora, jer je dana takova uputa od civilne zaštite da se zaštite prozori od bombardovanja. On je to uzeo sa sobom i pored ostalog teretili su me i s tim. Ja sam im kazala isto ko i detektivu i zadovoljili su se iako su u sobi gdje su me ispitivali stajale kutije sa materijalom koji je bio zapakovan i zalijepljen tim papirom. Sva sreća je bila u tome što nisu tražili otiske prstiju jer bi vrlo brzo mogli ustanoviti zašto mi je trebao taj papir, pošto nisam lijepila u rukavicama. Tek tada sam uvidjela koliko je važna opreznost kod tog posla. Nakon dugog mučenja od 9 navečer do 3 ujutro uspjelo im je da iznude priznanje ko mi je kazao da nađem mjesto za sklanjanje materijala Mjesnog odbora. ... Osim Nade Heiligstein nisam nikog provalila. Ona se je nakon mjesec dana zatvora objesila u kupaoni sa užetom od roleta.“²²

Iako je slučaj Nade Heiligstein prilično sugestivan zbog svog epiloga, nasilne smrti istaknute partijke koja nije htjela odati ni najmanju informaciju,²³ on nije nužno egzemplaran za ponašanja koja bi uslijedila nakon padova i hapšenja. Lična svjedočanstva često donose priče o dobrom držanju žena kod policijskih ispitivanja i mučenja u vremenu nakon okupacije,²⁴ tražeći razloge tome i u predratnim praksama. Pogledamo li policijske kartone većine žena koje su nosile ilegalni rad u prvoj fazi rata, vidljivo je kako su mahom sve u međuratnom periodu hapšene više puta, uvijek „radi komunizma“ ili „radi sumnje na komunizam“, te su izdržavale kazne po zatvorima u kojima su sve optužene za komunističko djelovanje nemilice mučili, primjerice u beogradskoj Glavnjači. No, želimo li sažeti logiku držanja, potrebno je istaknuti da ne postoje opći principi ponašanja – izvještaji

22 HDA, GK SKH ZG, kutija 411, 08-001-H-9.

23 Odmah po smrti Nade Heiligstein gradom se počinju širiti priče o ubojstvu, a ne samoubojstvu. Ravnateljstvo ustaškog redarstva za veliku župu Prigorje i Zagreb izdalo je 9. augusta Institutu za sudsku medicinu i kriminalistiku nalog za obdukciju tijela, kojom je zaključeno kako je Heiligstein počinila samoubojstvo vješanjem. Šoljan, *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, 22. Iz sjećanja njezinih drugarica i drugova pak očito je da se smatralo da su ju ustaše ubile te čin prikazale kao samoubojstvo. Vidi: Ahmetović, „Najšira podrška građana“, 114.

24 O karakteru procjena najviše govori ona kojom je ocijenjeno držanje Olge Milčinović nakon hapšenja zbog akcije na pošti u Jurišićevoj ulici: „Od sudionika velike akcije na Glavnoj pošti nije stradao nitko osim Olge Milčinović. Ona je uhapšena 18. septembra, jer su Nijemci otkrili da je s njenog telefona izazvana eksplozija. Navodno je njen broj telefona bio posljednji broj s kojega je pozvana telefonska centrala. Olga je pokazala divno držanje.“ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 94.

i svjedočanstva donose slučajeve dobrog držanja tijekom policijskog ispitivanja nakon čega bi članovi partije bili pušteni, situacije u kojima su smiono izdržali mučenje nakon kojega bi bili sprovedeni u logore ili ubijeni, ali i više primjera prokazivanja. Raspon neprimjerenog ponašanja mjerio se neposrednim posljedicama po partijsku organizaciju. Slučajevi u kojima bi uhapšeni odali informacije za koje se znalo da su ustašama već poznate ili bi otkucali samo svoju vezu, odnosno jednu osobu s kojom su bili direktno povezani,²⁵ omogućavali su promptnu reakciju i očuvanje ostatka kadra, za razliku od slučajeva kolektivnog otkucavanja ili otkrivanja presudnih veza i pozicija koji bi doveli u opasnost čitavu partijsku mrežu i imali dugoročne posljedice za dinamiku ilegalnog rada. U svjetlu primjerenog i neprimjerenog ponašanja važno je podcrtati bitno zapažanje — iz mnoštva partijskih izvještaja koji se osvrću na padove i hapšenja jasno je da se držanje žena ni po čemu ne razlikuje od držanja ostatka kadra. Iako se u partiji ispravno ponašanje podrazumijevalo, o čemu svjedoči i potez Mjesnog komiteta krajem 1940. i početkom 1941. godine, kada je putem rajonskih komiteta partijskom članstvu postavljeno pitanje spremnosti na preuzimanje odgovornosti i nošenja s implikacijama ilegalnog rada, za što je većina članova iskazala spremnost, u uvjetima okupiranog grada realnost jest bila ponešto drugačija.

Veze i javke uglavnom vode žene — Hana Pavelić i Zlata Šegvić kurirke su između Centralnog komiteta KPH²⁶ i Centralnog komiteta KPJ, Nevenka Tepavac zadužena je za prenošenje pošte između Povjerenstva Centralnog komiteta KPH u Zagrebu²⁷ i Glavnog štaba Hrvatske, a na vezama između Mjesnog komiteta i Povjerenstva CK KPH u Zagrebu tijekom 1942. rade Zora Ahmetović, Ema Cekurić te Anina Tompa.²⁸ Jedan od najvažnijih kurirskih punktova u drugoj polovici 1941. godine bila je trafika u Nikolićevoj²⁹, koju vodi Zdenka Baković. Od jeseni 1941. isključivo je namijenjena održavanju veze s partizanima, sve do decembra kada je provaljena, a sestre Baković uhapšene. U nakani da otkriju ostale kurire, ustaški agenti su ih između mučenja dovodili u trafiku. Vera Jurić se sjeća jednog od tih dana:

„Bile smo u kinu. Glup film. Svratila sam u trafiku da vidim treba li putovati u Plaški. Nešto se desilo. Sa Zdenkom za pultom stajao je nekakav balavac s crnim brčićima. Ne pripada nama, nekako čudno izgleda. Mjesto 'zdravo' kazala sam Zdenki 'dobar večer', a ona meni

25 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 116.

26 CK KPH se nalazio u Zagrebu do proljeća 1942. godine, o čemu više u: Držaić, „Dijalektika otpora“.

27 Nakon što je CK KPH u proljeće 1942. godine iz Zagreba premješten na oslobođeni teritorij, radi održavanja veza između Zagreba i rukovodstava sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije formirano je Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju, od ljeta 1943. godine preimenovano u Povjerenstvo Centralnog komiteta KPH za Sjevernu Hrvatsku. Primarna zadaća Povjerenstva je bila rukovoditi zagrebačkom partijskom organizacijom, odnosno organizirati partijske i vanpartijske organizacije na području za koje je bilo zaduženo. O radu Povjerenstva u različitim fazama više u Držaić, „Dijalektika otpora“, i Vejzagić, „Redefiniranje otpora“.

28 Šoljan, *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, 87.

29 Današnja Teslina ulica.

‘moj naklon.’ Držala se kao da me ne pozna. Izgledala je sasvim mirna. Imala je natečene ruke, kao da ima ozeblina. Izišla sam iz trafike i u Nikolićevoj ulici srela sam Milana Hupertu. Kazala sam mu da je u trafici agent. On je to već znao. Znači provala.“³⁰

Početakom 1942. godine dogodit će se još veći udar na kurirske veze — Anka Sertić (Cincipinka) prokazala je Hanu Pavelić i Zlatu Šegvić. U pismu Povjerenstvu CK KPH u Zagrebu Hana Pavelić iz zatvora javlja da su kod njih pronađene fotografije partijaca za legitimacije i podaci o javkama, upozorava na partijsku vezu Cincipinka — Hupert koja nakon hapšenja surađuje s ustaškim redarstvom te poručuje da se čuvaju Mamica (Anka Berus), Brkinica (Dragica Končar) i Beba (Bosiljka Krajačić).³¹ Hapšenje Anke Sertić (Cincipinke) i Milana Hupertu, tada ključnog partijca za držanje štamparije u Klaićevoj ulici, u kojoj je Sertić radila, dovodi do prvog razornijeg udara na partijski kadar. Iz istog je izvora vrlo brzo provaljena i Deša Devčić, afežeovka i kurirka zadužena za veze sa Sarajevom, Zemunom i Ljubljanom, a u ljeto 1942. godine i Dragica Končar, u tom trenu članica Mjesnog komiteta KPH. Za njom se tragalo već dulje vrijeme, ne samo jer je godinama bila poznata kao aktivna sindikalistkinja koja je mnogo puta hapšena, već i zato što se očekivalo da će preko nje najlakše doći do Rade Končara. Nakon poroda u aprilu 1942. godine, zbog opasnosti koja mu je prijetila, predaje sina na čuvanje Josipi Saili koja nakratko s djetetom odlazi iz grada, a po povratku ga na čuvanje daje Tonki Krleža.³² Ovisno o tome koji je dio grada bio u većoj opasnosti zbog stalnih pretresa i racija, čuvale su ga naizmjenice Štefica Piskač na Ljubljanici i Pepica Lukanović na Bukovcu, sve do oslobođenja. Smrt Dragice Končar, baš kao i Nade Heiligstein, bile su predmet priča o navodnim samoubojstvima u trenutku ustaške nepažnje kojima bi okončale stravična mučenja kojima su bile podvrgnute. Učestalost ovog obrasca, kao i postojanje više slučajeva u kojim je očigledno kako su mučenja bila samo uvod u smišljena ubojstva, poput onoga Vere Solar (Đurđice), sekretarke V. rajona, bačene sa zgrade policije u Zvonimirovoj u julu 1943. godine,³³ upućuju na postojanje određene prakse koja je slijedila nakon što uhapšene partijke ne bi otkrile tražene informacije. Lepa Perović, izvještavajući o svom boravku u Zagrebu,³⁴ upravo na slučaju Vere Solar upozorava na porast masovnih mučenja u kojima kriminalci iz Lepoglave, sad u ustaškoj policiji, koriste stravične metode za sve hapšene pod sumnjom komunističkog djelovanja.³⁵ Mjesni komitet

30 Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 74.

31 *Grada*, Knjiga II, dok. br. 143, 298.

32 Krleža-Drvar, „Mali Braco“, 258.

33 *Grada*, Knjiga V, dok. br. 139, 518.

34 Lepa Perović boravi u Zagrebu od novembra 1942. godine. Dolazi po zahtjevu CK KPH, na dužnost u sklopu Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, a od februara do decembra 1943. i odlaska iz Zagreba radi na mjestu instruktora Povjerenstva, funkciji zaduženoj za praćenje i pomaganje rada partijske i vanpartijskih organizacija.

35 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP 66/1253.

je od jednog od partijskih obavještajaca dobio informacije o smrti dvadesetogodišnje drugarice Solar koja je nedugo prije hapšenja prestala raditi kao namještenica: „preslušavanja i istragu po zapovjedi bivšeg ravnatelja U.N.S. Josipa Rukavine koji mu je rekao tući ju na svoju odgovornost i reži ju komad po komad dok ne prizna, jer država ju plaća a ona radi za partizane.“³⁶ Iako je očito da su okrutne metode bile primjenjivane i na ženski i muški kadar, uslijed čega su mnogi iznalazili načine da okončaju fizičko mrcvarenje samoubojstvom, indikativno je da su u izvještajima Mjesnog komiteta, koji redovito donosi podatke o policijskim praksama mučenja kojima se nastojalo prisiliti partijski kadar na odavanje informacija, istaknuti pojedini slučajevi koji se odnose na nasilnu smrt partijki.

Rijetko je koja priča o partijskim izdajnicima u okupiranom Zagrebu ispričana toliko puta kao Cincipinkina. Pala je u decembru 1941. godine, u većoj provali.³⁷ Iako se nitko od uhapšenih nije dobro držao, naročito su se pogubnima pokazale informacije koje je odala u paru s Milanom Hupertom. Ustaše su ih oboje potaknuli da govore navodeći da su teretili jedno drugo za rad u tehnici. Kako su detaljno poznavali partijske prilike na račun veza koje su održavali i zajedničkog rada u štampariji, pokazali su, između ostalih, članove CK KPH, štamparije i partije zadužene za tehniku, oveću grupu liječnika koji su potpomagali narodnooslobodilački pokret kao i javke i stanove koji su služili skrivanju i skladištenju materijala. Sertić se jedno vrijeme skrivala u stanu sestara Ljubice, Nevenke, Dragice i Katice Filipović, zaduženih za umnažanje ilegalnog materijala i preštampavanje *Vjesnika radnog naroda* i *Srpa i čekića* pa je otkrila i njih te su sve uhapšene i sprovedene u logore. Prema svjedočenju Tibora Vaška, policajca u Ustaškoj nadzornoj službi,³⁸ tijekom prva dva saslušanja Cincipinka nije progovorila, čak ni ime, a nakon što joj je predloženo kako ju je Hupert teretio kao partijsku tehničarku, počela je otkrivati znatno više nego što je bilo očekivano. Hvatajući se za natruhe ustaškog obećanja o olakotnim okolnostima, odaje informacije koje nisu bile zatražene od nje tijekom ispitivanja i

36 *Grada*, Knjiga v, dok. br. 193, 668. Drugi izvor o njezinoj smrti u detalje opisuje vidljive posljedice mučenja: „Tada su je policijski krvnici bacili kroz prozor, tobože kao da je sama skočila. Prolaznici su se na to strahovito užasnuli. Iz policije su istrčali neki policajci i prebacili preko drugarice Vere pokrivač. Po pričanju očevidaca bila je drugarica Vera strahovito iznakažena. Lubanja joj je bila puknuta na nekoliko mjesta ruke su joj bile potpuno crne i sve u jednom pristu i jako naduvene a svezane neakvim debelim pojansom. Noge su joj bile strahovito izmrcvarene, meso na njima raspucano (čuli smo, da u najnovije vrijeme kuhaju ljudima noge), a nokat na palcu desne noge držao se samo na jednoj žilici. Leđa i trbuh bili su joj također crni. Bila je samo u gaćicama i prsluku.“ Vidi: *Grada*, Knjiga v, dok. br. 139, 518.

37 Ivo (Lola) Ribar i Edvard Kardelj izvještavaju CK KPJ u februaru 1942. o teškoj provali koja je započela prije njihovog dolaska u grad, a čije posljedice još uvijek traju, naglašavajući kako su svi uhapšeni progovorili, zbog čega je broj ugroženih ljudi u Zagrebu sve veći i veći, što traži najhitnije mjere. *Grada*, Knjiga II, dok. br. 36, 77.

38 Tijekom poslijeratnih saslušanja ovaj ustaški funkcioner dotaknuo se i kolektivnog hapšenja u kojem je pala Cincipinka, precizno opisujući način na koji su dolazili do informacija. Ističe da je nakon otkrivanja ključnih informacija za daljnje provala dobro kotirala u redarstvu te uživala određene slobode u ulozi svojevrsne ustaške agentice. Svjedočenje je dostupno kao popratni materijal dokumentu o otpremniju kurirke Hane Pavelić u Staru Gradišku. Vidi: Miletić, ur, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga 1, dok. br. 94.

za koje nije bilo očekivano da ih zna s obzirom na funkciju koju je imala, što je pravdala slučajnošću i čitanjem pisama koja joj nisu bila namijenjena. Jedne od rijetkih koje nije izdala su Vera Jurić, kod koje je stanovala neko vrijeme i Marica Zastavniković, kurirka za vezu s Beogradom. U isto vrijeme uhapšena je i partijka Berta Winter Petričić, koja piše da je Hupert tereti kao ključnu osobu zaduženu za stanove ilegalaca. Pod pritiskom, otkucat će drugove i drugarice, poručujući im na kraju: „Ako imate prilike otići odite, meni se ne može puno pomoći.“³⁹

Od svih kurirskih veza koje su držale žene, najintrigantnija jest ona između Zagreba i Beograda 1941. godine. Za prenošenje informacija najvišem partijskom rukovodstvu u zemlji, to jest vezu između CK KPH i CK KPJ, bila je zadužena jedna od simpatizerki, Marica Zastavniković.⁴⁰ Objašnjenje zašto je baš njoj povjeren taj zadatak istovremeno je i suvisao odgovor na pitanje zašto Zastavniković nije dio partijskog kadra. Zbog službenog zaposlenja u ustaškom aparatu vlasti i predanosti službi nije bila sporna ustašama i policiji, baš kao ni zbog svoje predratne političke opredijeljenosti, odnosno pripadnosti HSS-u. Izvršavanje jednog od presudnih partijskih zadataka podrazumijevalo je najvišu razinu konspirativnosti, ali i izbjegavanje svih naznaka povezanosti s partijom koje bi mogle kompromitirati njezinu dvostruku ulogu. Zastavniković je bila samo jedna od simpatizerki na koje se partija oslanjala prilikom izvršavanja partijskih dužnosti. Slično je i u tehnici, gdje su brojne simpatizerke prepisivale i raspačavale ilegalni materijal. Dodjeljivanje različitih partijskih zadataka, pa čak i onih visoko riskantnih, poput veze s Beogradom, ženama koje nisu službeno bile članice partije, čini još jedan prilog tvrdnji da prilikom sagledavanja uloge žena u partijskoj organizaciji moramo gledati šire od broja partijki. Osim izvršavanja zadataka, simpatizerke su osiguravale stanove, po nalogu, ali i spontano sudjelovale u uličnim akcijama, prikupljale sredstva koja su omogućavala odvijanje različitih aspekata ilegalnog rada, odnosno spremno prihvaćale brojne dužnosti istovjetne onima koje su vršile partijke i na taj način ostvarivale ulogu političkog subjekta u narodnooslobodilačkom pokretu.

39 HDA, GK SKH ZG, kutija 361, 08-002-NOB-19-1942.

40 Vlado Lončarić, ilegalac zadužen za organizaciju odlazaka ljudi iz Zagreba u partizane, sekretaru CK KPH Vladi Popoviću predložio je Zastavniković kao idealnu osobu za ovu vezu: „Sjećam se da mi je jedanput rekao da treba uspostaviti vezu s Beogradom. Upitao me da li znam nekoga tko bi to mogao obaviti. Odmah sam se sjetio Marice Zastavniković. Ona je savršeno govorila njemački. Kao ličnost bila je ugledna, osobito u HSS-ovskim krugovima, a radila je u nekoj kvislinškoj instituciji. Kada sam joj rekao što bi trebalo da učini, bez oklijevanja je pristala. Mi smo je zvali ‘grofica’, jer se ukusno i lijepo odijevala. Osim toga, imala je krznenu kaput i nakit. Rekla mi je da vjeruje da će izvršiti zadatak, iako se, s obzirom na stjecaj okolnosti, nije s optimizmom moglo gledati na uspjeh. Dali smo joj adresu na koju se mora javiti. Stigla je do Zemuna, ali dalje nije mogla. No kako je vrlo dobro govorila njemački, a uz to je bila inteligentna i kulturna, ubacila se u vlak koji je prebacivao Nijemce za Istočni front. Poslije mnogih peripetija ipak je stigla u Beograd, u kojem je teškom mukom uspostavila vezu. Kada se vratila u Zagreb, poslali smo je po zadataku u Split i još neka mjesta. Ona u to vrijeme nije bila član KPJ, a njena kćerka jest. Tako smo uz pomoć simpatizera izvršavali određen broj partijskih obaveza.“ Lončarić, „Ponovo u Zagrebu“, 51.

U gradu je bilo teško opstati: Zadaće, akcije i gubitci

Prve mjesecе nakon okupacije obilježilo je i više uzastopnih akcija u kojima sudjeluju žene. Početkom ljeta Dragica Dvorščak je zajedno sa svojim drugom Milanom zapalila padobranksu svilu u svilani u Bužanovoj ulici benzinom koji je prikupila Štefica Kranjc. U organizaciji sabotaže pošte u Jurišićevoj ulici sudjelovala je Nada Galjer, eksplozija je izazvana s telefona Olge Milčinović koja je odmah potom uhapšena, a Fanika Rupčić bila je zadužena za ispraćaj diverzanata iz grada. Nada Galjer jedina ostaje u Zagrebu za vrijeme eksplozije, a nakon što je uhapšena Lida Zlatić kojoj je partija dala u zadatak da se za nju pobrine, uspješno se skrivala pred raspisanom tjeralicom četrdesetak dana, do trena kad Anka Berus organizira njezin odlazak u partizane.⁴¹ U danim okolnostima ne treba zaboraviti ni ulogu skojevki. Mjesni će komitet SKOJ-a u ljetu 1941. članove zadužiti za formiranje skojevskih rukovodstva po čitavom gradu pa će tako novoprimljene članice Milica Opalo i Milka Kufrin raditi na organiziranju rukovodstva za Trešnjevku. Uz njih, u radu MK-a u to vrijeme sudjeluju Buba Jančić i Dragica Hotko, ujedno i članica I. rajonskog komiteta KPH u Zagrebu. Pojedinačna rukovodstva organizirala su omladinske grupe koje su radile na skupljanju sanitetskog materijala, oružja i hrane, skrivanju ilegalaca i izvršavale razne akcije, od kojih su najmasovnije bile pisanje parola i uništavanje neprijateljskog propagandnog materijala.⁴² U sklopu organizacije održavani su sanitetski tečajevi koje je vodila Slava Očko, a brojne omladinke pohađale i pripremale se za odlazak na front. Organizacijski je SKOJ podijeljen na tri sektora — za radničku omladinu, srednjoškolsku i studentsku omladinu,⁴³ u srednjoškolskom rukovodstvu isticala se Zorka Fak s Prve ženske realne gimnazije, a s Druge Mira Paut. Prije nego što će u partizanima pohađati radio-telegrafski kurs, a onda po povratku u Zagreb krajem 1944. voditi glasovitu radio stanicu, Ljerka Kirac-Dulčić, tada učenica petog razreda gimnazije, sjeća se prvih koraka u planiranju skojevskih akcija:

„U školi je već postojala skojevska grupa kojoj sam i ja pripadala. Ubrzo nakon Proglasa CK KPJ imale smo sastanak u stanu Milene Schlesinger i dogovarale se što treba raditi i kako se boriti protiv okupatora. Direktiva je bila da se skuplja sanitetski materijal i Crvena pomoć od simpatizera, raspačava ilegalna štampa, da se buše gume na vojnim kamionima, pišu parole po kućama i plotovima, lijepe leci i okrugli papirići sa srpom i čekićem. Svaka od nas je imala svoj teren, svoju ulicu i marljivo smo izvršavale postavljene zadatke. Pošto sam tada stanovala u Trnju, meni je dodijeljen teren gdje me ne poznaju. Bilo je to oko tvornice ‘Sila’ i Tuškanova ulica. Za kratko vrijeme upoznala sam tamo svaku stopu, svaki kutak, svaki

41 Ogrizović, *Zagreb se bori*, 49.

42 Goldstein, *Zagreb*, 120.; Milka Kufrin nabraja lijepljenje parola, trganje ustaških potjernica te crtanje srpa i čekića na plakate kao najčešće mikro akcije. HDA, GK SKH ZG, kutija 361, 08/004-RPO-8.

43 Lengel-Krizman, „Organizacioni razvoj“, 179.

stup. Sastanke smo obično održavale kod Mire Paut u Maksimiru ili pak u Maksimirskom parku. U našoj su grupi bile iz mojega razreda Mira Paut, Nadina Vatovec, Milena Schlesinger, Rut Plesner i ja i još neke djevojke iz drugih razreda.“⁴⁴

Instrukcije Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske iz juna 1941. godine predviđale su sudjelovanje žena u akcijama koje su trebale ukazati na aktualne probleme s kojima se narod suočavao u NDH te na taj način privući široke slojeve i dovesti do jačanja i omasovljenja otpora. U gradovima se to uglavnom odnosilo na odlazak već organiziranih žena, bilo članica partije bilo simpatizerki, na tržnice i ispred trgovačkih radnji te glasno protestiranje protiv skupoće. I u narednim će godinama borba protiv skupoće i gladi biti jedan od važnijih zadataka postavljenih pred partijsko članstvo, kao i vanpartijske organizacije poput AFŽ-a i SKOJ-a. Skojevka Zofka Radošević, prisjećajući se svakodnevnih zadataka koje je obavljala, opisuje odlazak na tržnicu, u gužvu gdje bi, praveći se da i sama kupuje namirnice, ubacivala letke ženama u košare.⁴⁵ Već u ljeto 1941. drugarice organiziraju manje akcije, iskorištavajući oskudicu hrane i dižući buku oko ustaškog šverca kako bi okupile žene koje još uvijek nisu sklone aktivnijem organiziranju. Anđela Paut pvela je demonstraciju na željezničkoj stanici u Maksimiru:

„To je bila mala stanica na prilazu Zagrebu, na kojoj su ustaše svake večeri iskrcavale vreće brašna i druge hrane koju su za sebe dovlacili sa sela. Tako su izbjegavali da budu viđeni kako švercaju. Mi smo to uočile i zato smo se jedne večeri okupile i dočekale vlak. Kad su ustaše počele iskrcavati hranu i prebacivati je u automobile, mi smo počele vikati: ‘Dolje šverceri!’“⁴⁶

Zagreb se tijekom cijelog ratnog perioda suočavao s problemima opskrbe i manjkom živežnih namirnica,⁴⁷ što je neminovno utjecalo na raspoloženje stanovništva, a naročito od druge polovice 1943. godine nakon što partizani uvelike okružuju grad, dodatno otežavajući dopremu namirnica i uzrokujući njihovo poskupljenje. U izvještaju Povjerenstvu Centralnog komiteta KPH za sjevernu Hrvatsku u maju 1944. godine zabilježen je izljev nezadovoljstva u narodu:

„Na tržnici se sve češće čuje protest zbog skupoće kojom se prodavaju prehrambeni artikli. Pijačni stolovi su puni povrća i mesa, ali radničke i činovničke žene odlaze sa trga polupraznim košarama. Jedna žena, kad joj piljarica nije htjela popustiti na visokoj cijeni za mrkvu, povikala je ogorčeno: ‘Zar mislite da sam ja ustašica ili njemačka prostitutka da mogu toliko platiti. Imam petero djece, pocrkat ću zajedno s njima u ustaškoj državi. Što moj muž radnik kroz tjedan dana zaradi, djeca

44 Kirac-Dulčić, „Tajna radio-stanica na Trešnjevci“, 403.

45 Radošević, „Studenti Skojevci nisu posustajali“, 256.

46 Paut, „Odbor žena“, 358.

47 Držaić, „Dijalektika otpora“, 23; Vejzagić, „Redefiniranje otpora“, 78; Jagić, „A mi u ovome kavezu“, 97.

mi za jedan dan pojedu.' Nemili kupci su Nijemci, koji dolaze sa ogromnim košarama i kupuju po maksimiranim cijenama i zato ih ni jedan prodavač na trpi, ali ne prigovara. Žene su time ogorčene i viču: 'Zna se kome ide najbolje u Hrvatskoj.'⁴⁸

Akcije na tržnicama trebale su postići da se što više žena koje skrbe o porodici, najviše pogođenih nestašicom i skupoćom, pridruži pokretu. Zatečeno negodovanje je ponekad iskorišteno za konkretno djelovanje, poput situacije u kojoj je jedna drugarica povukla za sobom više njih kako bi izbacile iz reda ustašu koji je trebao dobiti više jaja nego ostali, a postignut je i rezultat: „Žene su navalile na ustašu i on je morao pobjeći.“⁴⁹ Povjerenstvo CK KPH u više je navrata upozoravalo Mjesni komitet da ovaj vid rada sa ženama slabo doprinosi cilju, odnosno masovnoj politizaciji. Jedina akcija koju se odista može okarakterizirati kao masovnu proizašla je iz neposrednog otpora na tržnici u Branimirovoj ulici u martu 1942. Nakon što je najavljeno da će se 24. u mjesecu dijeliti krumpir, okupio se velik broj stanovništva koje se danima suočavalo s oskudicom. U trenutku kad su samo dijelu okupljenih podijeljene doznake umjesto obećane namirnice bilo je teško zaustaviti iznenadno nezadovoljstvo prisutnih pa je u pokušaju obuzdavanja uličnog nemira policija ozlijedila veći broj ljudi te ubila jednu od revoltiranih žena. Prema procjenama Mjesnog komiteta na tržnici je tog dana bilo okupljeno između osam i deset hiljada ljudi,⁵⁰ pretežno žena. Iako su je suvremenici vidjeli kao „akciju žena na tržnici“, odnosno organiziranu akciju afežeovki i partijki,⁵¹ Lengel-Krizman ne dvoji da se ipak radi o spontanoj reakciji, a ne o organiziranoj akciji, koja je spletom okolnosti dovela do (kratko) trajne politizacije. S vremenom kritike postaju sve žustrije pa će se od ljeta 1943. godine podbačaji u iskorištavanju povremenih momenata otpora žena redovito dovoditi u vezu s daljnjim procesom uključivanja žena u narodnooslobodilački pokret i potencijalnim problemima koje mogu uzrokovati manjkavosti rada sa ženama.⁵² Premda je moguće složiti se s generalnom kritikom upućivanom partijskom kadru i AFŽ-u, odnosno tvrdnjom da organizirane akcije nikad nisu zaživjele u mjeri koja je bila predviđena partijskim uputama, ne treba problem gledati izolirano od ključnog uzroka, situacije na terenu. Ilegalni rad podrazumijevao je neprestano izlaganje opasnosti od

48 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1221, „Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku“ (HDA, P CK KPH SH), kutija 5, KP-50/721.

49 HDA, P CK KPH SH, kutija 3, KP-48/518.

50 Šoljan, *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, 83.

51 Ahmetović, „Zagreb 1942.“, 3.

52 U pismu od 15. juna 1943. godine Povjerenstvo CK KPH Mjesnom komitetu KPH u Zagrebu šalje daljnje upute za rad sa ženama, između ostaloga: „Žene domaćice, koje se moraju brinuti za porodicu, najteže osjećaju terete nestašice i skupoće. Muškarci bivaju sve više mobilizirani od neprijatelja, ili odlaze u partizane, te uskoro možemo imati situaciju gdje će žene biti glavna snaga u privredi. Ako mi ubrzo ne napravimo prekretnicu u masovnom radu sa ženama, nećemo moći iskoristiti njihove snage u narodno-oslobodilačkoj borbi ni danas, kada treba da upremo sve snage, ni sutra, kada će biti potrebne još veće snage.“ *Grada*, Knjiga v, dok. br. 44, 201.

prvog dana ustaškog režima u Zagrebu, no prema kraju rata ustaše će, u nastojanju da očuvaju vlast, izričito zaoštriti represivne mjere i kontrolu u gradu pa će bilo kakav pokušaj masovne akcije biti teško izvediv. Potencijalni gubitci kadra, simpatizerki, ali i žena čije se nezadovoljstvo trebalo iskoristiti za artikulaciju političkih zahtjeva, predstavljali su prevelik rizik. Uostalom, proces masovne politizacije žena ionako se postupno odvijao bez obzira na sporni izostanak akcija, dijelom potaknut stvarnim stanjem u gradu — teškim životnim uvjetima i svakodnevnim represivnim praksama na ulicama koje pogađaju sve veći broj stanovništva, što će se jasno ogledati u širokoj podršci jednoj od vanpartijskih organizacija, Narodnoj pomoći.⁵³

Osim u svrhu politizacije žena, partija je materijalne uvjete života u Zagrebu često koristila kao motiv za osuđivanje i raskrinkavanje zakona koji je propisivao oštre kazne za žene koje su odlučile prekinuti trudnoću, sukladno instrukciji CK KPH.⁵⁴ Naime, brzo po uspostavi NDH proglašena je *Zakonska odredba o zabrani i kažnjavanju uzrokovanoj pometnuća i o prekidanju trudnoće*⁵⁵ kojom je propisana kazna tamnicom u trajanju od pet do deset godina za ženu koja sama izvede ili dopusti da joj se izvrši pobačaj, dok su se primalje ili liječnici koji bi izvršili zahvat kažnjavali smrću. U Zagrebu su najpoznatiji slučajevi primalje Marije Stramičar, osuđene i strijeljane 1942. godine jer je pomogla izvršiti pobačaj i Anke Bobinac, optužene za nagovaranje na pobačaj, osuđene na smrt, a potom pomilovane na izdržavanje dulje kazne teškom tamnicom. Gradom se brzo počelo širiti zgražanje:

„A tu se naveliko slavi ‘Tjedan majke i djeteta’, uzdiže se materinstvo. Kakvo licemjerje! S jedne strane bolest, smrt, a s druge tobožnja briga za djecu ide toliko daleko da strijeljaju žene zbog abortusa ... Oh, nije li to ipak samo zastrašivanje, to sa zakonom o pobačaju — sumnjičavo je primijetila jedna gospođa. Što? — razljutila se ona prva — Preporučila bih vam da pažljivije čitate novine!“⁵⁶

Represivnost režima te ustašku propagandu koja naveliko slavi majčinstvo propaganda NOP-a smješta u kontekst ekonomske situacije u Zagrebu pa se tako već u prvoj godini okupacije gradom širi parola „S čime će majke hraniti djecu“, a Mjesni će komitet KPH 1942. godine u letku izdanom nakon demonstracija na tržnici u Branimirovoj ulici apostrofirati:

- 53 O radu u Narodnoj pomoći, kao i drugim važnim aspektima ilegalnog rada žena čitati u Treskanica, „Narodna pomoć“, 298–299.
- 54 U junu 1941. CK KPH daje instrukciju partijskom članstvu o nužnom zauzimanju stava prema aktualnim pitanjima, poput slanja radnika u Njemačku, skupoće i rekvizicija, progona Srba, ali i raskrinkavanju mjera vlade, od kojih se jedna odnosi na pobačaj, i to prema sljedećem principu: „Zakon protiv pobačaja uperen je protiv sirotinje, jer će bogataši i dalje vršiti pobačaj.“ *Grada*, Knjiga I, dok. br. 34, 67.
- 55 „Zakonska odredba o zabrani i kažnjavanju uzrokovanoj pometnuća i o prekidanju trudnoće.“, u: *Nezavisna država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 27. svibnja do 30. lipnja 1941.*, 153.
- 56 Ogrizović, *Zagreb se bori*, 147.

„I dok ‘prieki sud’ osuđuje na smrt žene zbog pobačaja koga čine radi toga što u današnjim prilikama nisu u stanju prehraniti svoje žive djece, dotle krvnik Pavelić sa svojim zvjerskim hordama ubija trudne žene i djecu od sedam mjeseci u materinoj utrobi. Dok ‘šverc’ cvjeta i ustaške bande jedu narodnu muku, dok se narodu ne da donositi u grad sa sela živežne namirnice navodeći da će se za to pobrinuti ‘gradska aprovizacija’, dotle ustaški banditi razgone puščanom vatrom okupljeni narod koji čeka da mu se dađe obećane, za život najpotrebnije namirnice!“⁵⁷

Ustaše su koristile svaku priliku kako bi došle do ilegalaca pa tako i zakonsku zabranu pobačaja. U proljeće 1942. Ustaška nadzorna služba uhapsila je Viktoriju Vikicu Tučkorić, kasnije organizacionu sekretarku Mjesnog komiteta,⁵⁸ jer je pomogla pri pobačaju tako što je odvela nećakovu djevojku liječniku koji je trebao izvršiti zahvat. Kao i u srodnim prijestupima, svi uključeni bili su osuđeni na smrt na prijekom sudu, naknadno će ih pomilovati „milošću Poglavnika“ i odrediti im zatvorske kazne, a djevojku osloboditi. Iako i ovaj slučaj ukazuje na izrazitu represivnost zakonskih mjera vezanih za pobačaj, s obzirom na to da su u potpunosti isključivale sudsko ublaživanje kazne i rehabilitaciju za sve kaznene prijestupe koje zakon veže za pobačaj ostavljajući isključivo mogućnost instituta pomilovanja, što nije bio slučaj za sva druga djela obuhvaćena Kaznenim zakonikom, njegova pozadina ipak jest nešto složenija. Branko Tučkorić, Viktorijin životni drug, u sjećanjima ističe da se kasnije ispostavilo kako je „žrtva“, odnosno djevojka koja je trebala pobačaj zapravo ustaška provokatorica Nada Rajtić, a sve u sklopu pomno planiranog procesa.⁵⁹ Tučkorić je kaznu izdržavala u požeškoj kaznionici, jedinog ženskoj kaznionici na području NDH, prebačenoj iz Zagreba nekoliko mjeseci nakon uspostave države. Održavajući redovite kontakte na tjednoj bazi uspostavila je vezu za pomoć političkim osuđenicama u kaznionici, uglavnom zatvorenima zbog pripadnosti partiji, pomoći partizanima, suradnje s komunistima, članstva u AFŽ-u ili SKOJ-u te je za izdržavanja kazne organizirala odlazak dvaju kažnjentica u partizane.

Najzad, ulogu žena u Zagrebu tijekom 1941. i 1942. godine precizno je opisala Narcisa Lengel-Krizman, govoreći kako su anti-fašistkinje Zagreba, uz rad u odborima AFŽ-a, vodile i sudjelovale u brojnim zadacima u sklopu narodnooslobodilačkog pokreta, poput organiziranja i pohađanja kurseva, prvenstveno radio-telegrafskih i sanitetskih, održavanja veza s oslobođenim teritorijem i rukovodstvima, pripremale i brinule o ilegalnim skladištima različitog materijala, kao i nadasve doprinijele funkcioniranju Narodne pomoći, na terenu i u ključnim odborima koji su bili zaduženi za pojedinačna

57 *Grada*, Knjiga II, dok. br. 71, 142; Lengel-Krizman, „Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu“, 45.

58 O funkciji organizacionog sekretara i Viktoriji Tučkorić u toj ulozi tijekom 1944. godine više u: Jagić, „A mi u ovome kavezu“, 114.

59 Tučkorić, „Moj rad u oslobodilačkom pokretu“, 163.

pitanja.⁶⁰ Osnovne zadaće ne mijenjaju se značajnije ni prema kraju rata, jedino se prilagođavaju danoj situaciji u određenom trenu, poput zaostřavanja represivnih mjera ili priprema za oslobođenje grada. Priključiti se narodnooslobodilačkom pokretu u bilo kojoj fazi za većinu je žena značilo preuzimanje brojnih dužnosti unutar različitih organizacija u koje ulaze. Istovremeni rad na različitim zadacima tražio je dobro poznavanje principa ilegalnog rada, ali i omogućavao lakše kretanje kadra između vanpartijskih i partijske organizacije, kao i prelazak iz simpatizerskog statusa u članstvo partije. Provale i padovi učestalo lome dinamiku partijskog i vanpartijskog organiziranja pa je velik dio kadrovskih kapaciteta neprestano usmjeren na učvršćivanje i reorganizaciju na svim razinama. Premreženost zadaća, istovremeno preuzimanje funkcija u različitim organizacijama i rad na terenu uistinu jesu iscrpljivali kapacitete žena u Zagrebu, ali i nedvojbeno svjedoče o ključnoj ulozi ženskog kadra, tim više što će ona postajati sve izraženija u kasnijim fazama otpora.

Prve dvije ratne godine uvelike su obilježene postepenim smanjenjem broja partijskog kadra. Svakodnevnicu u kojoj se odvijao ilegalni rad u Zagrebu bila je bespoštedna za sve uključene u narodnooslobodilački pokret, bez obzira radilo se o ženskom kadru, simpatizerima ili članovima vanpartijskih organizacije, a ta je zadanost proizvodila i gubitke. Svakodnevno izlaganje opasnosti u velikoj se mjeri odražavalo i na brojnost i aktivnost žena u redovima partije. Osim već spomenutih pojedinačnih slučajeva, velik udarac zadala su hapšenja i strijeljanje u Rakovom potoku u septembru 1941. godine, kada su ubijene i Anđela Cvetković, Dragica Hotko, Katarina Brodarić, Desanka Škatarić i Marija Habulin.⁶¹ Iduće proljeće obilježit će povlačenje važnijih kadrova iz grada. Nakon što je partijska organizacija tijekom zime pretrpjela masovne gubitke, u narednom periodu u partizane odlaze, između ostalih, Štefica Kranjc, Vera Jelinek, Zorka Fak, Jelisava Radošević, Olga Baće, Lidija Šoljan,⁶² sve odreda dugogodišnje partijke i skojevke.

Veze u gradu teško su opstajale na dulje vrijeme, a rukovodstvo ponovno uviđa važnost drugarica u njihovom održavanju. Zbog stupnja opasnosti, ključne kurirke bile su lišene drugih opterećenja i uspostavljanje i držanje veza im je bio jedini dodijeljeni zadatak. Više puta dnevno nalazile bi se na unaprijed određenim punktovima te prenosile poruke i dogovarale sastanke. Izbjegavanje ustaša na ulicama, ali i izbjegavanje drugova i drugarica koji su već kompromitirani i poznati policiji, rizici pri izlasku i ulasku u grad te neprestano snalaženje i dovitljiva rješenja u kriznim situacijama konstanta su njihovog rada.

60 Lengel-Krizman, „Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu“, 44.

61 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-511-2-1, „Projekt Dotršćina: Zagrepčani – revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941.–1945.“ (HDA, PD), Knjiga II4.; Vijest o ubojstvu ovih drugarica brzo je odjeknula i van Zagreba, a zadnje riječi Dragice Hotko: „Ne lažite nam da idemo u logor. Mi se ne bojimo smrti. Zašto nam ne kažete kuda idemo, mi nismo kukavice“, često su služile kao ideološki podsjetnik tijekom ratnih godina. Tako će priča o danima provedenima u zatvoru, mučenjima i zadnjim satima pred odvođenje na strijeljanje, nakon što je mnogo puta ispričana, biti još jednom podvučena u službenom listu AFŽ-a Hrvatske, u kojemu je u martu 1944. godine objavljuje urednica Bosiljka Krajačić, njihova drugarica iz prvih godina rata u Zagrebu. Krajačić, „Mi se ne bojimo smrti“, 22–23.

62 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP 66-1198.

Važnost održavanja veza, ali i u situacija u kojoj je partijska organizacija uvelike opterećena problemom neiskustva novog članstva, faktori su zbog kojih ne čudi da se nastojalo što dulje sačuvati dokazane i predane partijke na neophodnim pozicijama. Jedini način da se to pokuša postići jest da se kadar zadužen za ključne pozicije sačuva od pritiska brojnih zadataka koje su obavljale druge članice partije.

Dvije važne veze između Mjesnog komiteta i Povjerenstva CK KPH u Zagrebu drže Zora Ahmetović i Neda Rukavina-Prohaska. Rukavina se sjeća stalnih susreta sa srednjoškoljkama Gitom Gelsmanan, Verom Hršak i Milkom Čabrajac, zatim Nevenkom Tepavac zaduženom za vezu s CK KPH, Aninom Tompa koja je držala vezu s Lepom Perović Zinom, a zadnja drugarica s kojom se sastajala prije odlaska u partizane je bila Viktorija Tučkorić, tada na funkciji sekretarke Mjesnog komiteta. Kako su padovi na ulicama postajali sve učestaliji, Mjesni komitet kritizira praksu uličnih sastanaka, tražeći od drugarica i drugova da vode računa o nepotrebnom zadržavanju na ulicama. Lepa Perović će, osvrćući se na svoj boravak u Zagrebu od novembra 1942. do kraja 1943., kao jedan od osnovnih razloga zbog kojih je dolazilo do stalnih provala i neprekidnih hapšenja u većem dijelu 1943. godine detektirati upravo sastajanje na ulicama.⁶³ Iako su sastanci bili pažljivo isplanirani, na mjestima poput crkve u Palmotićevoj ili tramvajske stanice u Frankopanskoj, susreti oprezni, bez suvišnih riječi, a razmjena poruka što manje uočljiva, ponekad su dopuštali trenutke drugarske prisnosti:

„Iako sam sa svim tim drugaricama bila vrlo bliska, nije bilo moguće, niti su se smjeli uspostaviti intimniji prijateljski odnosi. Ponekad smo ipak, kad nije bilo žurbe ili opasnosti, u kraćim šetnjama malo popričale. Međutim, detalje o svom životu nismo iznosile. To smo izbjegavale. Zato je, unatoč intenzivnom svakodnevnom angažiranju, bilo vrlo teško izdržati osamljenost na koju smo bili prisiljeni. Nije bilo moguće održati mnoga stara prijateljstva i drugarstva, a još je teže i opasnije bilo uspostavljati nova. Posebno je to bilo teško kada su to bile velike provale ili je bio uhapšen netko od najbližih drugova ili znanaca. Strepnja ili iščekivanje od proširenja provale, strah od sudbine uhapšenih, a kasnije i za njihove obitelji, sve je to utjecalo na raspoloženje i rad. Iako sam već od prvih dana NOB-a gotovo svakodnevno gubila nekog od svojih najbližih drugova i drugarica, nisam se mogla do kraja na to priviknuti i svaki put mi je bilo teško, pa čak i sve teže i teže.“⁶⁴

63 Osim suvišnog zadržavanja na ulicama, ostali razlozi odnose se na neiskustvo pretežno mladog kadra, provokatore koji su koristili organizacijske slabosti kao što su nekonzpirativnost i nebudnost, repove, odnosno učestalost sastanaka koje su obavljali jedan za drugim u kratkom vremenskom roku, zasede, izdajnike koji su pokazivali policiji drugove i drugarice po gradu ili su ih dovodili na sastanke, nepažnju oko čuvanja karakteristika koje bi po padu nekog člana poslužile za daljnja provaljivanja i hapšenja, neprijatelja koji je poznao partijske metode rada i organizacijsku strukturu, što je uvelike koristio pri ispitivanju uhapšenih i navodio ih na priznanja, slabu upoznatost kadra s dijelovima grada za koje su bili zaduženi te održavanje sastanaka različitih organizacija u istim stanovima. HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-66/1263.

64 Rukavina-Prohaska, „Moja kurirska djelatnost“, 180.

S obzirom na to da se radilo o općoj politici prema članstvu, kažnjavanje drugarica zbog grešaka u radu nije bila rijetkost. Nakon neuspjelog proboja iz Kerestince, Tito u augustu 1941. godine javlja Centralnom komitetu KPH konačne odluke vezane za kazne rukovodstvu uslijed organizacijske slabosti u akcijama, neodlučnosti i nebudnosti prema članovima i nižim organizacijskim formama. Odluka kojom je kažnjeno rukovodstvo uslijedila je nakon partijske istrage vezane za neuspješnu organizaciju bijega veće grupe komunista iz logora u Kerestincu. Za njihov je prihvat nakon proboja bio zadužen zagrebački Mjesni komitet. Organizacija je zatajila, odnosno nije došlo do spajanja grupa u bijegu s članovima partije koji su radili na akciji oslobođenja. Brza i žustra ustaška reakcija u idućim danima dovela je do stradanja većeg broja odbjeglih komunista, dio je uhapšen, a potom osuđen i strijeljan, dok su se tek pojedinci uspjeli probiti, povezati i prebaciti u partizane. Rukovodstvo KPH odmah je po informacijama o neuspjeloj akciji pokušalo spasiti situaciju uspostavljanjem veza i diverzijama kako bi odvratili dio ustaških snaga, no razmjeri koje je poprimio ovaj slučaj nedvojbeno su morali imati posljedice po njihov položaj.⁶⁵ Vanda Novosel dobiva opomenu zbog nedovoljne partijske budnosti, a Herta Haas i zbog kolebljivosti. Obje su izjavile kako su se nadale većoj kazni.⁶⁶ Kažnjeni su i ostali članovi rukovodstva — Leo Mates, Vladimir Bakarić, Andrija Hebrang, Ivan Srebrnjak, Rade Končar, Antun Rob i Pavle Pap, a raspon kazni je obuhvaćao opomene, ukore, teže ukore i isključenje iz partije, ovisno o težini ustanovljenih grešaka. Opomene Novosel i Haas za nedovoljnu partijsku budnost najblaža su izrečena kazna. Međutim, radilo se o ublaženoj kazni jer prethodno nisu bile kažnjavane. To znači da ih se inicijalno tretiralo kao i one koji su činili veće greške poput „grupaštva“ i neizvršavanja odluka za što su predviđene kazne bile teški ukor i izbacivanje.⁶⁷ U tom svjetlu posve je razumljiva reakcija Novosel i Haas, naročito jer je isti propust kod drugog rukovodioca rezultirao većom kaznom, ukorom. Istovremeno, prihvaćanje kazne, odnosno izražavanje spremnosti na rigorozniju jest izraz samokritike vlastitog djelovanja koji se, barem kod prekaljenog partijskog kadra i u situaciji u kojoj rukovodstvo KPH snosi dio odgovornosti, podrazumijevao.

Kazne nisu bile ograničene samo na rukovodstvo, već su se protezale i na niže razine organizacije, a povod im je najčešće bio odstupanje od zaprimljenih uputa te labavost u radu — Jelena Vitasović Vlasta iz Druge čelije III. rajona kažnjena je nakon što je iz privatnih razloga napustila veze i izgubila ih na kraće vrijeme.⁶⁸ Labavost, nedisciplina, kukavičluk i aljkavost u izvršavanju zadataka povremeno su, osim za kažnjavanje, bili razlozi i za izbacivanje, kojemu je znalo prethoditi preventivno povlačenje s više kadrovske pozicije na nižu, primjerice iz rajonskog komiteta u čeliju. Anka Supanc Mihota, iskusna partijka koja već dvadesetih godina započinje raditi sa ženama, uputila je CK

65 O partijskoj istrazi u kojoj je svjedočila i Vanda Novosel više u: Jelić, *Tragedija u Kerestincu*, 211–214.; Držaić, „Dijalektika otpora“

66 *Grada*, Knjiga I, dok. br. 109, 178.

67 *Grada*, Knjiga I, dok. br. 105, 173.

68 HDA, P CK KPH SH, kutija 5, KP-50/721.

KPH žalbu nakon što ju je Mjesni komitet 1944. godine isključio iz partije zbog komotnosti u radu, neredovitog pohađanja sastanaka te dovođenja svog druga na veze koje je održavala.⁶⁹ Tako žalba polazi od pravednosti nezavidne pozicije u kojoj se nalazi, istovremeno zorno prikazuje nepovoljne uvjete u kojima je zahtjev za očuvanjem konspirativnosti na najvišoj razini često preopterećivao i iskusne članove partije. Neiskustvo kadra koji je zadužen za njezin, IV. rajon, izostanak drugova s dužnosti zbog bolesti te osnivanje nove ćelije,⁷⁰ situacije su koje iziskuju dodatne instrukcije za obavljanje čak i najmanjih te podrazumijevajućih zadataka. Uostalom, greške u radu treba promatrati i u vremenu u kojem se javljaju — mart 1944. godine pripada vremenu u kojem se ustaška represija na ulicama grada znatno radikalizirala.⁷¹

Rijetko su zabilježene neposredne reakcije na kažnjavanje, u većini slučajeva slijedi izvještaj o napretku koji je uočen po prihvaćanju kazne. Sve važne partijske funkcije u gradu su bile pod stalnom paskom kako bi se izbjegla eventualna aljkavost, a onda i posljedice koje je neopreznost mogla prouzrokovati. Ugrožavanju se nastojalo doskočiti i provjerama kadra na svim razinama, posebno kandidata za ulazak u partiju, onih koji su trebali popuniti upražnjena mjesta u komitetima ili prije dodjeljivanja važnih zadataka. Tako se za jednu drugaricu koja je završila radio-telegrafski kurs te je trebala biti poslana u Zagreb prvo tražila provjera kako radi jer je u više navrata tražila dodatne žice iako je prema procjeni raspolagala s dovoljno materijala za potrebe uspostavljanja veza.⁷²

O ključnom kadru prema kraju rata

Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku sredinom septembra 1944. godine urgira⁷³ na MK KPH i sve rajonske komitete da je osnovni preduvjet za daljnji partijski rad primanje novih kadrova koje treba prepoznati između borbenih, provjerenih i poštenih ljudi koji rade u odborima Jedinostvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF). Ovakva uputa logičan je odgovor na uočene probleme o kojima je dva mjeseca ranije pisao instruktor Povjerenstva CK KPH Norbert Veber: „Kod prikupljanja podataka uočili smo nedostatke i sektaštvo u organizaciji, po primanju članova,

69 HDA, P CK KPH SH, kutija 4, KP-49/560.

70 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1220, „Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske“ (HDA, CK SKH), kutija 12, KP-33/2163.

71 U februaru 1944. godine, na savjetovanju partijskih organizacija sjeverne Hrvatske u organizaciji Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, Lepa Perović, u tom trenu članica Oblasnog komiteta KPH za zagrebačku oblast o stanju u gradu iznosi: „Još je jedna stvar, a to je da neprijatelj danas u gradovima ima posve nove metode u borbi protiv naših organizacija i tim novim metodama treba da se suprotstavimo našim novim metodama. Pored redovnih agenata na ulicama oni imaju i rajonske agente, koji kontroliraju kretanje u tom rajonu, i zbog toga je vrlo teško raditi. Imade mnogo slučajeva da hapse ljude, čije im se držanje čini sumnjivo. ... U zadnje vrijeme izginuo je velik broj naših dobrih drugova, i gotovo ne prode dan, da ne bude netko od naših drugova uhapšen.“ *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 86, 487.

72 HDA, P CK KPH SH, kutija 7, KP-53/1269.

73 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1379.

a naročito žena. Tu će biti najveća poteškoća na koje nailazimo, jer drugovi zbog stalnih racija ne mogu da rade, a žena skoro i nemamo.“⁷⁴ Sumiramo li niz izvještaja o stanju zagrebačke partijske organizacije iz mjeseca u mjesec, kao osnovne zadatke vezane za članstvo moguće je izdvojiti učvršćenje i jačanje partijske organizacije, omasovljenje članstva, razvijanje kadrova i posvećivanje više pažnje ka primanju žena u partiju.⁷⁵ Problemi koji se vide kao uzrok nedostacima u partijskom radu jesu mladost i neiskustvo kadra, njihova stalna izmjena uslijed čestih padova, hapšenja i odlazaka iz grada te preopterećenost prekaljenih partijaca koji bi mogli raditi s novoprimitljenim kadrom. Svi spomenuti problemi uočljivi su i kod drugarica. Čitajući zabilješke o novoprimitljenim članicama partije, mahom se spominje neiskustvo, nedovoljna izgrađenost, teorijska slabost i politička nerazvijenost, ali i uočen potencijal za daljnji razvoj i dobro držanje u ilegalnom radu kao presudni faktori za primanje u partiju ili ulazak u ćelije ili komitet. Ogladni primjer za to je Živka Bibanović-Nemčić, po čijem je dolasku u Zagreb u oktobru 1944. godine, prije nego što će preuzeti dužnost instruktora Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, zabilježeno: „U radu se dosta teško snalazi, i teoretski nivo joj je slab, ali odgovornost, odanost i partijnost su na visini. Proverena pod dosta teškim uslovima ilegalnog rada.“⁷⁶

Problemu se, između ostaloga, nastojalo doskočiti organiziranjem kurseva. Idejno uzdizanje partijskog kadra na svim razinama bilo je jedan od glavnih zadataka rukovodstva. Pored samih kurseva, uzdizanje se odvijalo i kroz praktično-politički rad. Pitanje kurseva aktualno je u Zagrebu još od 1942. godine, u kojoj dolazi do masovne izmjene kadra u gradu.⁷⁷ Kada su prilike dopuštale, drugarice koje tek ulaze u partijsku organizaciju odlaze na kurseve koje organizira Povjerenstvo na oslobođenom teritoriju. Njihov povratak u Zagreb popraćen je povratnim informacijama, ocjenom snalazljivosti i preporukom budućih zadataka. U oktobru 1944. godine kurs su završile Josipa Borošak Vera, Slavica Simić Magda i Dragica Strnšak Višnja, usprkos oskudnom predznanju i vrlo slaboj političkoj naobrazbi, što se pripisuje njihovoj marljivosti i interesu.⁷⁸ Za uspješnije drugarice se predlaže dislociranje van dosadašnjeg mjesta rada, kako bi pomogle u organiziranju ćelija u drugim poduzećima, dok je za najmanje aktivnu predviđeno da se zadrži u istom sektoru iz kojega dolazi i nastavi raditi na političkom razvoju koji mora biti pažljivo praćen. Manjkavosti u organizacijskom radu često se pripisuju socijalnom sastavu ćelija, odnosno malom broju ili izostanku radnica: „Ova ćelija je samo intelektualna i osjeća se sklonost filozofiranju a u stvarnom organizacionom radu nema nikakvih uspjeha što se vidi i po tome i što drugarice u toj ćeliji nemaju masovnih uspjeha.“⁷⁹

74 HDA, GK SKH ZG, kutija 362, 08-002-NOB-193-1944.

75 HDA, P CK KPH SH, kutija 3, KP-48/518.

76 HDA, P CK KPH SH, kutija 7, KP-53/1278.

77 Jelić, *Komunistička partija*, 208; Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju“, 71.

78 HDA, GK SKH ZG, kutija 361, 08-002-NOB-42-1944.

79 HDA, P CK KPH SH, kutija 5, KP-50/721.

U februaru 1944. Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku održalo je savjetovanje partijskih organizacija sjeverne Hrvatske čiji će zaključci biti prosljeđeni svim organizacijama kako bi u narednom periodu znale jasno postaviti zadatke. Anka Berus održala je referat o organizacijskim pitanjima, a o radu sa ženama se detaljno raspravljalo, prvenstveno propitkujući dotadašnji odnos AFŽ-a i partijske organizacije. Iako se većina uputa odnosi na daljnje strukturiranje rada AFŽ-a, određen je smjer u kojem partijska organizacija treba djelovati na uključivanje žena u organizirani otpor. Prepoznajući kako na terenu još uvijek postoji velik broj žena kojima se nije pristupilo niti se radilo s njima, zbog čega nisu spremne pridružiti se pokretu, partija mora iznaći način da ih što brže uključi u političku borbu, odnosno potaknuti njihov interes za rad narodnooslobodilačkih odbora, a potom i konkretan angažman. Ta zadaća namijenjena je partijkama koje rade u izvršnim tijelima, posebno naglašavajući važnost bavljenja velikim brojem žena „koje su još uvijek pod uticajem reakcionarne klike oko Mačeka i politike čekanja.“⁸⁰ Još u okružnici CK KPH o organizaciji i zadacima AFŽ-a od 6. prosinca 1941. godine bilo je predviđeno da u odbore AFŽ-a ulaze „naše najbolje i najaktivnije drugarice (članice partije), simpatizerke i najbolje i najborbenije žene iz raznih ženskih organizacija i redova neorganiziranih žena. Partijske organizacije su dužne, da osiguraju rukovodstvo partije u AFŽ-u i njenim odborima, da kontroliraju i pomažu njihov rad i borbu.“⁸¹ Zamjetno je da će kritike Povjerenstva prema djelovanju AFŽ-a umnogome polaziti od okolnosti u kojima se partijke koje istovremeno rade i kao afežeovke razvijaju isključivo u tom smjeru, dok njihova odgovornost pred partijskom organizacijom postaje sve nejasnija. Naime, bilo je predviđeno da će članice partije zadužene za strukturiranje rada odbora AFŽ-a zadržavati konspirativnost prema drugim ženama u tim odborima, a istovremeno raditi na tome da sve članice AFŽ-a, „partijske, nepartijske i nekomunistkinje“⁸² postupno uključe u druge dijelove narodnooslobodilačkog pokreta. Često su izostajali rezultati posljednje zadaće. Problemi s kojima se suočavao AFŽ — povremene provale i opetovana izgradnja odbora, manjak iskustva u ilegalnom radu, partijsko nepovjerenje u socijalnu strukturu odbora i izolirane situacije⁸³ te sprost političkog

80 *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 86, 524.

81 Šoljan, *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, 55. Jedan od pogleda na općeni odnos partije i AFŽ-a u ratnom periodu donosi Lydia Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske“, 118–120. Prilikom primjene njezinog viđenja problematike odnosa na zagrebačku situaciju potrebno je uzeti u obzir probleme s kojim su se sve organizacije nosile u okupiranom gradu, a koji su više puta protumačeni u ovom radu.

82 HDA, P CK KPH SH, kutija 3, KP-48/531.

83 Vrlo česte partijske zamjerke upućene AFŽ-u u Zagrebu odnose se na mali broj radnica u odborima, čemu se pripisivala neaktivnost i manjkavosti u radu. Tako se, primjerice, problematizira stanje Mjesnog odbora u januaru 1944. godine, kada su sve članice namještence. Vidi: *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 15, 85. Osim standardnih kritika, povremeno se javljaju izolirani slučajevi čijem rješavanju treba pristupiti. U februaru 1944. godine jedan od uočenih problema o kojima izvještava Mjesni komitet KPH jest sektašenje u odborima, odnosno povećati broj odbora koji ne žele pristupati niti raditi sa ženama koje vjeruju u boga. Vidi *Grada*, Knjiga VIII, dok. br. 68, 357.

rada sa širim krugom članica uzrokovali su zastoje u očekivanom razvoju organizacije. Partijke u redovima AFŽ-a suočene su sa stalnim traženjem metoda rješenja za ove početničke probleme, od kojih mnogi poprimaju trajno obilježje. U takvim okolnostima partijska zadaća uključivanja afežeovki u širu liniju otpora i preuzimanja dodatnih uloga često ostaje samo pokušaj. Iako se rad žena u AFŽ-u i partiji djelomično preklapao po pitanju zadataka,⁸⁴ upravo prisustvo partijki u izvršnoj strukturi AFŽ-a jasno oslikava ocrtava razliku u prepoznavanju njihovih uloga u narodnooslobodilačkom pokretu u Zagrebu. Afežeovke rade prvi korak ka političkoj emancipaciji, uključujući u svoje redove šire krugove žena. Za određeni broj njih to je značilo korak dalje, pripremu za ulazak u partiju, odnosno spremno prihvaćanje većeg broja zadaća u narodnooslobodilačkom pokretu nego što je bilo obuhvaćeno radom AFŽ-a.

Očekivanja partijskog rukovodstva od žena bila su visoka i podrazumijevala isprepletenost zadaća pa tako Povjerenstvo ubrzo poručuje oblasnim, okružnim i kotarskim komitetima sjeverne Hrvatske da samo u rijetkim, odnosno najnužnijim slučajevima mogu dopustiti da partijke budu uposlene samo u radu AFŽ-a i da usporedno moraju biti aktivno uključene u ćelije i komitete u kojima se mogu kadrovski razvijati te obavljati i druge partijske zadaće. Anita Lelas, mjesna tehničarka za raspacavanje štampe tijekom 1943., prenosi da su mnoge njene drugarice iz AFŽ-a s vremenom prelazile na nove dužnosti, pogotovo one koje su sudjelovale u organiziranju i strukturiranju gradske mreže odbora — Dragica Pačenovski, Inka Gospodnetić i Anka Supanc na rad u Narodnooslobodilačke odbore, Maja Emrović u tehniku, Anđela Paut na rad na raspacavanju štampe.⁸⁵ I njezin je slučaj vrlo sličan — krajem 1943. predaje dužnost tehničarke Boženi Žakman jer ispred sebe ima niz novih obveza kad preuzima funkciju sekretarke III. rajona. Mnogo je zabilježenih slučajeva u kojem su se transferi odvijali na relaciji odbori AFŽ-a — partijske ćelije, poput Jelinog, „koja je na radu u AFŽ-u inače dobra, požrtvovna i odana, samo izgleda da joj familijarnost nije uređena i to radi djece, ali to će se u najkraće vrijeme popraviti kod nje“.⁸⁶ No povremeno se iz afežeovskih redova kooptira kadar i za zagrebačko partijsko rukovodstvo. Tako u maju 1944. u Mjesni komitet ulazi članica Mjesnog odbora AFŽ-a Božena Žakman Maša, na temelju pokazane konspirativnosti, odanosti i privrženosti. Inače je povlačenje kadra iz masovnih vanpartijskih organizacija bio učestali princip izgradnje i popunjavanja ćelija nakon povlačenja ugroženih članica, padova i hapšenja. Međutim, njihova neupućenost u organizacijsku strukturu i probleme prakse nerijetko je predstavljala problem.

Od zime 1943. pa sve do oslobođenja uvjeti rada u gradu nisu nimalo jednostavni: „Malo je ljudi koji nisu nekako vezani uz nas i banda sad svugde njuška. Sada idu čak tako daleko da po kvartovima

84 I pred afežeovke i pred partijke su ponekad stavljene iste zadaće: poticanje i organiziranje akcija, štampanje materijala radi teorijsko-političkog uzdizanja te tzv. pozadinski aspekt NOP-a poput prikupljanja hrane i drugih oblika pomoći.

85 HDA, GK SKH ZG, kutija 412, 08-001-79-2.

86 HDA, P CK KPH SH, kutija 5, KP-50/721.

naprave racije na pakete i pregledavaju žene. Tako se je u subotu desilo da su u zapadnom dijelu grada pregledavali svakoga, ženskam su čak gledali u cipele a pakete i taške /ženske/ su sve pregledali.⁸⁷ Zaoštravanje represivnih mjera dodatno je opterećivalo organizacijsku dinamiku partije. Učestali udari i brojna hapšenja više su no dotad povlačili za sobom brze izmjene kadrovske pozicije, iznenadne prelaskes na rukovodeća mjesta te preuzimanje većeg broja zadataka, a time i odgovornosti u radu partijske i vanpartijskih organizacija. Obavještajka Zena Kalodera u svojim sjećanjima podcrtava kako su joj više puta znali reći: „Ti ne smiješ pasti, jer tvoj posao nema tko raditi.“⁸⁸ Premda upozorenje nije u potpunosti odražavalo stanje na terenu, o čemu svjedoči brzina kojom su se popunjavala prazna mjesta u mjesnom komitetu te nižim organizacijskim jedinicama, ipak nam pruža uvid u opseg ključnih uloga koje je iznio ženski kadar prema kraju okupacije.

Početakom 1944. godine zagrebački Mjesni komitet KPH broji četiri člana i dvije članice: Ružu Crnković (Ernu/Olgu/Vilmu) i Boženu Žakman (Macu/Mašu). Crnković je prije toga bila sekretarka I. rajonskog komiteta (RK) KPH, a zajedno su krajem 1943. radile u Mjesnom odboru AFŽ-a, kao i Ema Cekurić te Vera Fabijanić (Neda/Dunja), koje će također tijekom 1944. preći na ključne pozicije unutar partijske organizacije i NOO-a. Ubrzo Žakman pada, drugi članovi su ili hapšeni ili se moraju zbog ugroženosti pritažiti te u MK ulaze Jasna Ilijanić (Sitna) i Ema Cekurić (Cila/Vilma). Crnković tada preuzima ulogu organizacijskog sekretara kao i zaduženja za mobilizaciju i tehniku, Ilijanić AFŽ, III. i VI. RK, a Cekurić V. RK i mjesni NOO. Novouključeni kadar ocijenjen je mladim zbog kratkog partijskog staža i slabe političke izgrađenosti, ali i dobro upućenim u organizacijsku problematiku i s voljom za rad, to jest solidnim preduvjetima za razvoj u dobre rukovodioce.⁸⁹ Tijekom 1944. vremena za razvoj nije bilo pa ubrzo padaju sve članice MK, prvo Crnković, a potom Ilijanić i Cekurić.⁹⁰ U augustu Vikica Tučkorić (Majda)⁹¹ postaje organizacijska sekretarka Mjesnog komiteta, a uz nju u MK ulazi i Štefica Mutak (Lela). Tučkorić preuzima SKOJ te drži II. RK i X. kotar, odnosno Istarsku emigraciju, a Mutak je zadužena za AFŽ te drži IV. i V. rajon. Obje su uhapšene u svega nekoliko mjeseci rada, a činjenica da je pala i Tučkorić uzrokuje pomutnju u gradu. Dva su razloga tome, prvi je vrlo praktičan — njezinim padom ugrožene su brojne veze koje je držala, od najviših do najnižih razina te Povjerenstvo nastoji iz Zagreba izvući sve kadrove koji su u potencijalnoj opasnosti. Za mnoge drugarice to je značilo

87 HDA, P CK KPH SH, kutija 7, KP-53/1266.

88 Kalodera, „Od agitpropa do rajonskog obavještajnog centra“, 389.

89 *Grada*, Knjiga IX, dok. br. 170, 935.

90 Šoljan, *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, 492.

91 Viktorija Tučkorić prije rata je aktivno sudjelovala u radu SBOTIČ-a, a po početku okupacije zadužena je za uspostavljanje linije „žena“, odnosno održavala je kontakt s Olgom Žerdik Kovačić i Verom Jurić. Godinu dana provodi u ženskoj kaznionici u Požegi, a nakon povratka u Zagreb ponovno je uključena u organizacijski rad te drži veze s Lepom Perović, Milanom Miškovićem i Norbertom Veberom, to jest instruktorima Povjerenstva. Obavljala je i poslove u tehnici, a učlanjena je u partiju 1943. godine.

ili odlazak iz grada ili dulju pritajenost, u svakom slučaju prekid s radom. Kroz isto je prošla i kurirka Slava Urbančić:

„Kada je bila uhapšena Vikica Tučkorić, odmah sam iz stana uklonila sav kompromitirajući materijal. Odnijela sam svu arhivu i sve što bi me moglo kompromitirati. Po naređenju Vebera prešla sam u duboku ilegalnost. Skrivala sam se kod jedne drugarice koja je bila sa mnom u zatvoru, a radila je u ono vrijeme kao sobarica kod Nijemaca u jednoj vili u današnjoj Nazorovoj ulici. Taj Nijemac bio je viši oficir. Mislim da je bio ataše. Pred kućom je stajala straža. Naravno, nitko nije znao da sam ja u kući, stalno zaključana u sobici kućne pomoćnice Katice. Bila sam na sigurnome mjestu i znala sam da me tamo nitko neće tražiti. Kada je opasnost prošla, vratila sam se u svoj stan. O tome me je Veber telefonski obavijestio.“⁹²

Drugi razlog je pomalo subjektivniji, drugarske naravi. Važnost Vikice Tučkorić u kompletnoj slici otpora ogleda se u nizu kasnijih svjedočanstava o njenoj ulozi: od Veberova izvještaja nakon što je obješena do onih poslijeratnih. Različitim prisjećanjima na partijske odnose i dinamike⁹³ zajednički je ton koji će Veber već u oktobru 1944. godine podcrtati, kada, izvještavajući o njezinoj smrti, vijest o dobrom držanju poprima više od informativnog tona, „jer je jedna između onih drugarica, koje mi danas ne možemo ovdje nadoknaditi.“⁹⁴

Još u proljeće 1944. godine Povjerenstvo traži da se u Zagreb šalje ženski kadar jer „vrlo dobro mogu da se održe drugarice, nad njima je dosta mala paska.“⁹⁵ Prvo pristizhe Ankica Kežman (Vesela), koju je još Lepa Perović pripremala za ilegalni rad u Zagrebu:

„Naglasila mi je da ću aktivistima morati objašnjavati liniju KPJ, upoznati ih s velikim rezultatima narodnooslobodilačkog rata, govoriti im o mjerama koje će morati poduzimati prilikom oslobođenja, tražiti od njih da vješto sabotiraju u poduzećima u kojima su bili zaposleni itd. Akcentuirala je pitanje konspiracije, to jest da se u svakom rajonskom komitetu i u stanovima gdje ću boraviti predstavim drugim imenom da često mijenjam odjeću i obuću; da budem oprezna radi mogućnosti ubacivanja konfidenata u naše redove itd. Naučila me je i šifrirano pisanje izvještaja. Zatražila je da se strogo pridržavam

92 Urbančić, „Stan u Radićevoj 74“, 321.

93 „Poslije nekog vremena, u drugoj polovici iste godine, došao je i Norbert Veber s jednom malenom i njeznom drugaricom. Često su dolazili k meni i radili. Sjećam se da mi je ona pričala da je udata i da ima šestogodišnju kćerku. Jednom je Veber došao suznih očiju i rekao mi da je ona drugarica koja je dolazila s njim, Vikica Tučkorić, obješena. Žalili smo za tom nesretnom drugaricom koja neće dočekati slobodu i ostvariti ideale za koje se požrtvovno borila.“ Vidi: Lukanović, „Kuća u Bukovačkoj šumi“, 376. O njezinom pristupu konspirativnosti podosta govori i činjenica da tek prilikom rastanka sa životnim drugom u trenu njegova odlaska u partizane u augustu 1944. razmjenjuje informacije o članstvu u partiji, ali i to da ni tada ne odaje podataka da je organizacioni sekretar u Mjesnom komitetu. Tučkorić, „Moj rad“, 170.

94 HDA, P CK KPH SH, kutija 7, KP-54/1377.

95 *Grada*, Knjiga IX, dok. br. 17, 103.

svih uputa, jer da će mi to pomoći da me policija ne zapazi, pa da ću moći dulje vrijeme djelovati u Zagrebu.“⁹⁶

Dodijeljeni su joj zadaci koji su se u prvom redu odnosili na rajonske komitete i njihovu ulogu u učvršćivanju partijske organizacije u cjelini. U augustu je Kežman ugrožena jer pada njezina glavna veza te odlazi iz Zagreba, a putem prenosi informacije o stanju u gradu idućoj drugarici na mjestu instruktorice rajonskog komiteta, Veri Cvetković-Majer. Iako je naslijedila uobičajenu zadaću koja podrazumijeva objašnjavanje partijske linije i rezultata narodnooslobodilačke borbe, povezivanje partijske organizacije i vanpartijskih organizacija s radništvom te što većim brojem stanovnika Zagreba, kao i informiranje simpatizera o pripremama za konačnu pobjedu i očuvanje gradske privredne infrastrukture, Cvetković ubrzo predlaže Veberu širenje svojih zadataka na rad s partijskim kadrom i van rajonskih komiteta, odnosno na poduzeća, što ovaj objeručke prihvaća.⁹⁷ Budući da je prije dolaska u Zagreb u više brigada i divizija obnašala ulogu sekretarke SKOJ-a, po dolasku je istovremeno pred nju stavljen i zadatak rada na obnovi Mjesnog komiteta SKOJ-a. Za razliku od Kežman i Cvetković koje su uslijed ugroženosti uspješno napustile grad, treća važna drugarica koja je poslana u Zagreb za instruktoricu rajonskih komiteta, Paula Martinčić (Seka), otkucana je i uhapšena u februaru 1945. Njezin pad dočekan je s veseljem u ustaškim redovima, a u partijskoj organizaciji izazvao je novu uznemirenost. Naime, Martinčić je održavala redovitu vezu sa Živkom Bibanović-Nemčić (Marom), instruktoricom Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku. Nakon povratka s konzultacija s Povjerenstvom Bibanović se prisjeća: „Po povratku iz Posavine javila sam se Ljerki i otišla na vezu Seki. Kada sam došla do njenog stana, jedna je žena istrčala pred mene i rekla da se odmah udaljim, jer da je Seka uhapšena, pa da je zbog toga njena stanodavka, Katica Valjak, s djetetom prebačena u partizane. Prirodno je da sam se uzбудila kada sam to čula. Zatim me je ta žena upozorila da više ne dolazim, jer da agenti UNS-a stalno kontroliraju kuću.“⁹⁸ Unatoč silovitom mučenju zbog kojeg je i neuspješno pokušala počinuti samoubojstvo, Martinčić nije prokazala Bibanović-Nemčić: „Pod batinama je priznala da se u Zagrebu nalazi još jedna ilegalka partizanka. Primoravši je da sjedne s njima u automobil, ustaše su je vozili po gradu s ciljem da me ona prokaže kada me primijeti. Međutim, ona je znala da sam u Posavini i vjerovala da me neće vidjeti, a tako je izbjegavala mučenja.“⁹⁹ Iz razgovora s Ljubicom Pajalić Hanjom, članicom IV. a prije toga VII. rajona, vođenog mjesec dana nakon hapšenja, vidljivo je da je Seka znala da je ugrožena te da se dan uoči ili na sam dan hapšenja trebala sakriti s Pajalić kako bi izbjegle pad.¹⁰⁰ Stvarna situacija bila je

96 Kežman-Vesela, „Upućena sam na partijski rad u Zagreb“, 254.

97 Cvetković-Majer, „Instruktor rajonskog komiteta“, 259.

98 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor“, 355.

99 Isto, 356.

100 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-69/1512.

znatno složenija od hapšenja samo jedne istaknute partijke. Naime, u istoj provali pala je i Danica Kleme Smilja, organizacijski sekretar MK, a nešto ranije i drugi članovi MK koji je potom rasformiran. Od tada je Bibanović-Nemčić suočena s nekoliko konkretnih organizacijskih zadataka, poput pronalaska novih stanova za ilegalce, slanja svih ugroženih iz grada, sređivanja partijske organizacije, širokog formiranja odbora JNOF-a te pronalaska punktova za prebacivanje ljudi i materijala u i izvan grada.¹⁰¹

Iz zadataka koje je Bibanović-Nemčić preuzela od Vebera po dolasku u grad, razvidno je u kolikoj su mjeri i rukovodstveni zadaci i terensko uporište počivali na ženama. Tehniku je vodila Zora Perko, glavna kurirka je Slava Urbančić (Hojka), važne stanove drže uglavnom žene (Marica Brodarić, Katica Čoklica i Pepica Lukanović), a radio-telegrafistica je Ljerka Kirac-Dulčić. Svakodnevno održavanje veza i susreti koje Bibanović-Nemčić opisuje puni su direktnih i indirektnih pohvala radu i držanju spomenutih drugarica, ali i pokušaja detektiranja problema koje zahtjevi ilegalnog rada uzrokuju te iznalaženja privremenih praktičnih rješenja:

„Kad sam jedan dan došla u kuću u kojoj je bila naša radio-stanica, vidjela sam da je Ljerki popustio živac na jednom obrazu. Bojala sam se da joj se stanje još više ne pogorša, i to baš u vrijeme kad je bila najpotrebnija. Takvo stanje izazvala je psihička depresija zbog stalnog straha da ne bude otkrivena i uhapšena. Osim toga, dugo je boravila u bunkeru. Liječnika nisam smjela pozvati iz konspirativnih razloga. Simptome koje sam na njoj primijetila vjerno sam prikazala dru Borčiću. Stvar sam postavila tako kao da su mi to drugovi javili sa slobodnog teritorija za jednu bolesnicu i da traže stručno mišljenje i odgovarajuće lijekove. Kada me je saslušao, dao mi je neku mast i tablete i objasnio njihovu upotrebu. Nakon izvjesnog vremena Ljerka se oporavila i mogla je raditi dalje. Kod nje se u veljači i ožujku 1945. godine primjećivala nervna napetost, jer je rijetko izlazila iz kuće.“¹⁰²

Kasnije će Kirac-Dulčić navesti primanje u partiju kao presudni motiv koji je pripomogao izdržavanju izoliranosti i posljedica višemjesečnog pritajenog života.¹⁰³ Kako se bližio kraj rata, posao je sve više iscrpljujući: Bibanović-Nemčić odlazi na zadnje instrukcije na oslobođeni teritorij uoči oslobođenja, radi sa širokim krugom aktivista kako bi im prenijela nužne korake za očuvanje funkcionalnosti gradske infrastrukture i sprečavanje posljednjih neprijateljskih mobilizacija, te se povezuje s rukovodstvom Narodne zaštite. Situacija je jednako opterećujuća i za ostale drugarice — kretanje gradom bilo je sve teže, a pripremnih zadataka za oslobođenje mnogo. U takvoj atmosferi

101 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-69/1497.

102 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor“, 357.

103 „Oko polovice ožujka sjetila se Živka da me upita jesam li član Partije. Začudila se kad sam joj rekla da sam još uvijek skojevka. Bilo joj je žao što me i prije nije pitala, pa me je tada u suglasnosti s Povjerenstvom CK KPH za sjevernu Hrvatsku i drugaricom Ankom Berus, bez kandidatskog staža primila u Partiju. Nemam riječi da opišem kako je to djelovalo na mene, koliko sam bila ponosna i sretna, koliko mi je dalo podstreka da izdržim do kraja.“ Kirac-Dulčić, „Sjećanja učesnika“, 322.

ponekad bi se kroz dnevni raspored provukao i neki zahtjev svakodnevnog života pa se Kalodera sjeća kako je silom prilika vodila Bibanović-Nemčić zubaru.¹⁰⁴ Opisujući svoju ulogu na dan oslobođenja, ulazak vojske u grad i susrete na ulicama, posljednja instruktorica Povjerenstva evocira izvršavanje neizmjereno jednostavnijeg zadatka od svih koji su mu prethodili — sudjeluje u sastavljanju proglašenja za stanovništvo Zagreba te ga odnosi na umnažanje u štampariji: „To je bio moj posljednji zadatak — sada već u slobodnom gradu.“¹⁰⁵

Zaključak

Izvještaja koji su podnosili stanje u partijskoj i vanpartijskim organizacijama, a ujedno zasebno navodili broj drugarica i drugova nema mnogo te se odnose na svega nekoliko mjeseci tijekom 1943. i 1944. godine. Iz njih je moguće saznati da se broj članica partije u ovom ograničenom periodu kretao između 21 i 27 u odnosu na ukupan broj članstva koji je istovremeno iznosio između 88 i 100. Uvodnu tvrdnju, na prvi pogled možda i ishitrenu, o tome kako broj žena u zagrebačkoj partijskoj organizaciji vrlo malo govori o dimenzijama antifašističkog otpora žena u Zagrebu, moguće je, uz napomene koje slijede, ponoviti bez zadržke. Iako se pitanje broja sporedno javlja u ovom prilogu, koji istovremeno ne ulazi u pokušaj njegove rekonstrukcije, uputno je napomenuti da između izvještaja koji eksplicitno navode broj članica i uvodno predstavljenog popisa članica partije za taj isti period postoje veća razilaženja. Kako nam ni za procjene članstva u vrijeme narodnooslobodilačkog pokreta niti za poslijeratno popisivanje istog članstva nije poznata metoda kojom se dolazilo do brojeva, odnosno brojeva i imena, uočeno razilaženje učvrstilo je namjeru o svjesnom zanemarivanju pitanja broja žena u zagrebačkoj partijskoj organizaciji.

Fokusiramo li se na ulogu žena u radu partije od 1941. do 1945. godine i njihovog doprinosa otporu, često je moguće pročitati kako su žene u promatranom političko-društvenom okviru bile ključni kadar, što govori mnogo, a istovremeno i ne govori puno. Ako želimo objasniti tvrdnju o ključnom kadru, nužno je zaći u lična sjećanja, vjerojatno više nego za bilo koju drugu dimenziju narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu. Takvim pristupom suviše je lako pretjerano se usredotočiti na individualne priče, za kojima i ovaj prilog znatno poseže. Međutim, nije mu to osnovni motiv. Lična sjećanja su neophodan resurs jer iz njih možemo rekonstruirati razgranatu mrežu odnosa koja nam dosta govori o vezama ilegalnog rada žena i političkog organiziranja. Za funkcioniranje zagrebačke partijske organizacije nisu bile važne samo prekaljene partijke i mladi kadar koji ulazi u partiju tek nakon više godina predanog rada, već i simpatizerke i žene na čijem se uključivanju u djelovanje vanpartijskih organizacija radilo s više ili manje uspjeha. O tome svjedoči i osnovna zadaća unutar partije — izvršavanje zadataka koji nisu, čak ni u najriskantnijim

104 Kalodera, „Od agitpropa“, 389.

105 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor“, 362.

slučajevima poput ključnih veza, bili dodjeljivani isključivo (ženskom) partijskom kadru, već su često podrazumijevali oslanjanje na simpatizerske krugove. Iako su kritike upućivane mjesnom komitetu redovito predbacivale slabe rezultate u radu na masovnoj politizaciji žena kroz naložene forme rada, politizacija žena odvijala se neovisno o njihovom izostanku. Djelomično ju je poticala stvarnost života u okupiranom gradu – represivne mjere i teški životni uvjeti prelamali su se na svakodnevnicu većine stanovništva, a zatim je na partijskoj i vanpartijskim organizacijama bilo da ju usmjere ka masovnijem uključivanju žena u narodnooslobodilački pokret.

Pisati o ulozi ženskog kadra u partiji nužno zahtijeva da kažemo nešto o položaju žena unutar same zagrebačke organizacije. Vratimo li se svim situacijama koje se referiraju i na ženski i na muški kadar, moguće je zaključiti da upadljive razlike nema. Dodjeljivali su im se isti zadaci, obrazovalo ih se, kažnjavalo i izbacivalo iz partije – očekivalo se jednako i od jednih i od drugih. Pravila organiziranja bila su surova, a kako su žene bile uključene u sve aspekte otpora u Zagrebu, podnosile su jednaku žrtvu kao i ostatak kadra. Jedini otklon od istovjetnosti uvjeta u kojima rade ilegalke eventualno možemo tražiti u odnosu ustaškog režima prema ženama kod određenih padova. Nekoliko je zabilježanih slučajeva izuzetno nasilnih smrti partijki nakon uobičajenih proceduri mučenja kojima su se nastojala pospješiti ispitivanja, mahom ubojstava bacanjem sa zgrade na ulicu. Iako ubojstva tijekom mučenja nisu rijetkost, zasad nije moguće donijeti decidirani zaključak o postojanju okrutnijih praksi mučenja koje su primjenjivane na ženski kadar, jer zahtijeva studioznije istraživanje cijelog ustaškog represivnog aparata i čina mučenja. Potrebno je ovo pitanje ostaviti otvorenim i zato što su izdvojeni slučajevi u očima drugara i drugarica ubijenih povremeno okarakterizirani kao smišljena ubojstva kojima je ispitivanje bilo samo paravan.

Vratimo li se ključnom kadru kao jednoj od sad već uvriježenih procjena uloge žena u narodnooslobodilačkom pokretu u Zagrebu, moguće je zapitati se čime je ona bila uvjetovana te kako se iskazivala. Od vremena neposredno nakon okupacije ženski kadar važan je u ilegalnom radu. Rukovodeće pozicije, kurirske veze, rad u tehnicima i drugim sektorima u prvim će godinama biti dodijeljeni ženama koje su stekle i političko i organizacijsko iskustvo još u međuratnom periodu jer će na temelju svog dotadašnjeg rada biti prepoznate kao komunistkinje na koje se moglo računati. Iako su se mnoge partijke u vrijeme predratnog rada suočile s određenom razinom represije i poznavale su predodređenost rizika u ilegalnom radu, uvjeti političkog organiziranja u međuratnom i ratnom periodu nisu niti približno slični pa će tako sad svaki oblik angažmana predstavljati izravno ugrožavanje vlastitog života. Silina represivnog aparata nužno je mijenjala mogućnosti organiziranja na ulicama grada prema kraju rata. Hvatajući se za pokušaje očuvanja znatno poljuljanog režima, ustaški teror na ulicama postaje neizdrživ za većinu kadra. Mnoštvo se izvještaja i svjedočanstava osvrće na situaciju od ljeta 1944. do oslobođenja u kojoj se redovito apostrofira kako je ilegalcima bilo nemoguće održati se na ulicama, a prostora i za najmanji manevar muškaraca jednostavno nije bilo. U takvim okolnostima žene se

nameću kao ključni kadar. Gotovo sve rukovodeće funkcije u gradu, presudne za organiziranje mreže otpora, a potom i pripreme za oslobodjenje grada, vode žene: instruktor Povjerenstva, instruktorice rajonskih komiteta, glavna kurirka, držanje tehnika, osiguravanje stanova. No pojmu ključnog kadra možemo pristupiti i u širem smislu. U trenutku zaoštavanja represivnih mjera i prvih izravnih posljedica, postaje jasno da partija mora intenzivirati rad na uključivanju žena u narodnooslobodilački pokret, odnosno da će se nužno morati osloniti upravo na onaj sektor koji je prethodnih godina bio predmet najvećih kritika. Konačna situacija na terenu opovrgnut će sumnje: žene zauzimaju mjesto u svim dimenzijama otpora. Zato je danas organiziranje ženskog kadra u partiji potrebno promatrati paralelno s preklapajućim ulogama i doprinosom simpatizerki, afežeovki, skojevki, žena koje su radile u Narodnoj pomoći i svih uključenih u tzv. pozadinski rad, nezaobilazan element mreže otpora. Upravo u kompleksnosti zadaća leži temelj za tumačenje dosega emancipacije žena uključenih u narodnooslobodilački pokret. Konkretno, ovim prilogom ukazujemo na dva procesa koja treba uzeti u obzir. Prvi se odnosi na ostvarenu razinu emancipacije unutar zagrebačke partijske organizacije koja se očituje kroz položaj žena kao ključnog kadra. Očito je da je ženski kadar ravnopravno s ostalim članovima obavljao sve partijske zadaće, od najmanjih do presudnih, a onda prema kraju rata činio okosnicu ilegalnog rada, i tako posve zaslužio odliku ključnog, koliko god se taj fenomen ostvario silom prilika. Drugi predstavlja zalag za buduća istraživanja, a pretpostavlja da ćemo pitanju emancipatornih praksi i političkog organiziranja pristupati gledajući objedinjeno sve zadaće i uloge koje su žene zauzele u okviru narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu.

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1220. „Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske“ (HDA, CK SKH).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1221. „Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku“ (HDA, P CK KPH SH).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG).
- Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-511-2-1. „Projekt Dotrščina: Zagrepčani — revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941.–1945.“ (HDA, PD).

OBJAVLJENI IZVORI

- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.* Knjiga I. Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.“, 1981.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.* Knjiga II. Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.“, 1984.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.* Knjiga v. Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.“, 1986.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.* Knjiga VIII. Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.“, 1981–1988.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.* Knjiga IX. Zagreb: Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945.“, 1988.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta.* Knjiga 1. Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986.

„Zakonska odredba o zabrani i kažnjavanju uzrokovanog pometnuća i o prekidanju trudnoće“. U: *Nezavisna država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 27. svibnja do 30. lipnja 1941.* Zagreb: Knjižara st. Kugli, 1941.

MEMOARSKA GRADA

- Ahmetović, Lutvo. „Najšira podrška građana“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 104–116. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1982.
- Ahmetović, Lutvo. „Zagreb 1942“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 3–26. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Baće-Goranić, Olga. „Stan za CK KPJ“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 169–171. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.
- Bibanović-Nemčić, Živka. „Kao instruktor Povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 349–362. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Cvetković-Majer, Vera. „Instruktor rajnskog komiteta“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 258–260. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Jurić, Vera. „U okupiranom Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 66–77. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.
- Kalođera, Zena. „Od agitpropa do rajnskog obavještajnog centra“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 387–391. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Kežman-Vesela, Ankica. „Upućena sam na partijski rad u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 254–257. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Kirac-Dulčić, Ljerka. „Sjećanja učesnika“. U: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada*, ur. Ivan Jelić i dr., 317–323. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.
- Kirac-Dulčić, Ljerka. „Tajna radio-stanica na Trešnjevci“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 403–412. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

- Krajačić, Bosiljka. „Mi se ne bojimo smrti“. *Žena u borbi* 7 (1944): 22–23.
- Krleža-Drvar, Tonka. „Mali Braco“. U: *Crvena Trešnjevka*, ur. Drago Zdunić i Slobodan Žarić, 257–258. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske – Spektar – Skupština općine Trešnjevka, 1982.
- Lelas, Anita. „Formiranje Narodnooslobodilačkih odbora“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 78–82. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Lončarić, Vlado. „Ponovno u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 49–51. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Lukanović, Pepica. „Kuća u Bukovačkoj šumi“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 375–377. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Paut, Anđelka. „Odbor žena“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, ur. Lutvo Ahmetović i dr., sv. 2, 358–361. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.
- Radošević, Zofka. „Studenti Skojevci nisu posustajali“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 255–258. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.
- Rubčić, Nikola. „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 78–97. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.
- Rukavina-Prohaska, Neda. „Moja kurirska djelatnost“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 17–182. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Šoljan-Bakarić, Marija. „SBOTIČ – škola revolucionarnog pokreta“. U: *Zbornik SBOTIČJ: Prilozi za povijest sjećanja*, ur. Jerko Baković i dr., 127–131. Zagreb: Republički odbor Sindikata radnika u upravi, pravosuđu i financijskim organizacijama, 1985.
- Tučkorić, Branko. „Moj rad u oslobodilačkom pokretu“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 158–170. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Urbančić, Slava. „Stan u Radićevoj 74“. U: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, ur. Lutvo Ahmetović i dr., sv. 4, 319–322. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Blasin, Barbara. «Majke, žene, sestre! Dvanaesti čas već kuca — Djelovanje AFŽ-a u Zagrebu 1941.–1945.», U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 196–217. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Čirić Bogetić, Ljubinka. „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940–1941“. U: *Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije*, ur. Zlatko Čepo i Ivan Jelić, 75–97. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1972.

Držaić, Karlo. „Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunista“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 14–54. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Koprivica-Oštrić, Stanislava. „Trnje u organizaciji i djelatnosti KPJ u Zagrebu između Dva svjetska rata“. U: *Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Mira Kolar Dimitrijević, 71–92. Zagreb: Skupština općine Trnje, 1981.

Jagić, Josip. „‘A mi u ovome kavezu muku mučimo...’ Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 92–137. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Lengel-Krizman, Narcisa. „Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941–1945. godine“. U *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada*, ur. Ivan Jelić i dr., 33–61. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.

Lengel-Krizman, Narcisa. „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945.“, *Časopis za suvremenu povijest* 2–3 (1971): 53–72.

Lengel-Krizman, Narcisa. „Organizacioni razvoj i neki oblici djelovanja zagrebačke skojevske organizacije od 1941. do 1945.“. U: *Revolucionarni omladinski pokret Hrvatskoj 1941–1948.*, ur. Ljubo Boban i dr., 178–185. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.

Sklevicky, Lydia. „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe“. *Povijesni prilozi* 3 (1984): 83–127.

Šarin, Petra. „Ilegalne partijske tehnike i pokret otpora u Zagrebu 1941.–1945.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 256–293. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Vejzagić, Saša. „Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942–1943.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 56–91. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Treskanica, Stefan. „Narodna pomoć kao indeks otpora zagrebačkog pokreta otpora“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 294–342. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

LITERATURA

Šarin, Petra. „Ilegalne partijske tehnike i pokret otpora u Zagrebu 1941.–1945.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 256–292. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Goldstein, Ivo. *Zagreb 1941–1945*. Zagreb: Novi liber, 2011.

Jelić, Ivan. *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*. Sv. 2. Zagreb: Globus, 1981.

Jelić, Ivan. *Tragedija u Kerestincu: zagrebačko ljeto 1941*. Zagreb: Globus, 1986.

Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, 1977.

Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1978.

Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.

Ogrizović, Slava. *Zagreb se bori*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.

Šibl, Ivan. *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*. Zagreb: Naprijed, 1967.

Šoljan, Marija, *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955.

Šoljan, Marija. *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*. Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1967.

Petra Šarin

**ILEGALNE
PARTIJSKE TEHNIKE
I POKRET OTPORA
U ZAGREBU
1941.-1945.**

Zagrebačke partijske tiskare (odn. *tehlike*) i proizvodnja partijskog tiska tijekom Drugog svjetskog rata u okupiranoj Zagrebu, jednom od najjačih antifašističkih uporišta još iz prijeratnog razdoblja u Kraljevini Jugoslaviji, činile su važan aspekt političkog organiziranja i komuniciranja politike Narodnooslobodilačke borbe (NOB) građanima i širim masama do kojih je antifašistički tisak, ilegalno proizveden u glavnom gradu Nezavisne Države Hrvatske (NDH), dopirao. Tisak je bio važna poluga za uspostavljanje, a zatim i održavanje otpora i različitih oblika borbe koja se vodila na okupiranim područjima tijekom četiri ratne godine od travnja 1941. do svibnja 1945. godine.

Ovo istraživanje predstavlja pokušaj da se sistematizirano obrade važnije lokacije zagrebačkih ilegalnih partijskih tehnika, aktivnih tijekom pokreta otpora, što se šire promatra kroz prizmu strategija otpora fašizmu.¹ Taj otpor nije uvijek djelovao organizirano i s jasnim ciljem, niti je čitavo vrijeme bio jednako intenzivan. Stoga je zadatak ovog priloga, pored govora o uspješnim akcijama vezanim za djelovanje tehnika i širenje propagande u gradu, ukazati i na brojne prepreke, manjkavosti u organizaciji ili provedbi partijskih zadataka, na razne dileme i tragične ishode, a napose na višeslojnost i različite dimenzije i intenzitete otpora, koji slijede dinamiku jačanja i slabljenja zagrebačke organizacije Komunističke partije Hrvatske (KPH). Početkom 1937. godine, nešto prije osnivanja KPH, u Zagrebu je osnovana Prosvjetna komisija, čiji je zadatak bio razvitak političke izdavačke djelatnosti i okupljanje intelektualaca iz različitih područja. Od osnivanja KPH u kolovozu iste godine, ta se komisija naziva Agitprop Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (CK KPH), što se tijekom rata zadržalo te koristilo kao skraćena za Odjel agitacije i propagande.² U ovom se prilogu naglasak stavlja na pozadinske aktivnosti Agitpropa, na metode rada i na uvjete proizvodnje, na značaj medija (tisak, radio) i tehnologije, (ne)dostupnost aparature, na umnožavanje, raspačavanje i na partijske dinamike povezane s ilegalnim tehnikama.

S obzirom na teške uvjete djelovanja, na razvoj ratnih događanja, na promjene na širem društveno-političkom planu i na brojne druge faktore, četverogodišnju okupaciju Zagreba možemo podijeliti na tri razdoblja, koja istovremeno prate promjene u načinu djelovanja tehnika i aktivnosti Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) u Zagrebu. Prvo počinje u travnju 1941. okupacijom Zagreba i obilježava ga restrukturiranje organizacija Komunističke partije, početni uzlet i velika aktivnost koja traje do brojnih uhićenja i otkrivanja ilegalnih

1 Zahvaljujem urednicima i kolegama na podršci, savjetima i pomoći koju su mi pružili pri ovom istraživanju: hvala Josipu Jagiću, Marku Kostaniću, Sanji Horvatinčić, Tomislavu Kevi, Saši Vejzagiću i Krešimiru Zovaku, a posebno Karlu Držaiću, koji mi je velikodušno ustupio arhivske materijale za 1941. godinu i dio literature korištene u ovome prilogu. Na literaturi zahvaljujem i Juliji Savić, dok na digitaliziranim materijalima zahvaljujem djelatnicama zagrebačke gradske knjižnice Vladimir Nazor. Na brojnim kartama Zagreba zahvaljujem arhitektici Antoniji Anđelić, a isto tako i Vanji Radovanović iz *Mapiranja Trešnjevke*. Ponajviše hvala Tomislavu te obitelji i prijateljima na ohrabrenju i konstantnoj potpori.

2 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 74.

tehnika u zimu iste godine, a koja traju sve do proljeća 1942. godine. Drugo razdoblje (1942.–1943. godina) karakterizira decentralizacija, odnosno izmještanje tehnika CK KPH izvan Zagreba, ali i umnažanje listova stiglih s oslobođenog teritorija, dok u posljednjem razdoblju (1944. godina do oslobođenja) dolazi do svojevrstnog zatišja i do gašenja mjesnih tehnika. Pisane vijesti u posljednjem razdoblju do Zagreba stižu veoma sporo, što je refleksija problema s vezama između oslobođenog i okupiranog teritorija. Prema toj vremenskoj shemi organiziran je materijal koji se odnosi na razdoblje okupacije, uz inicijalni spomen izdavačke aktivnosti u međuratnom periodu.

Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina tema zagrebačkih partijskih tehnika obrađena je kroz brojne knjige i članke, koji se u prilogu pojavljuju kao temeljna literatura. Pored sekundarne literature, ovo istraživanje uključuje analizu primarnih izvora u vidu proglašavanja i drugih dokumenta CK KPH i Gradskog komiteta KPH Zagreb. Periodika i memoarska građa također je korištena, kako bi se pomoću sjećanja direktnih sudionica i sudionika NOP-a rekonstruirali manje poznati događaji i skrenula pozornost na širinu antifašističkog otpora.

U sklopu projekta *Kartografija otpora* započeo je rad na mapiranju lokacija Agitpropa u Zagrebu, pa se prije ovog istraživanja na interaktivnoj mapi nalazilo pet punktova.³ Postojeće lokacije, odnosno simbole organiziranog otpora u Zagrebu, ovaj prilog putem studija slučaja nadopunjuje s tri predratne lokacije (Draškovićeva 60; Murterska 25; Gotalovečka 8) i sedam lokacija aktivnih tijekom okupacije (Klaićeva 29; Kučerina 72; Ilica 113; Gospodska 6; Boškovićeva 19; Babonićeva 17; Selska cesta 22), uz nadu da će ovaj doprinos revitalizaciji proučavanja partijskih tehnika otvoriti prostor za nova čitanja pokreta otpora u Zagrebu.

Važno je imati na umu da je ovaj prilog tek fragmentaran prikaz agitacijske i propagandne aktivnosti u gradu, jer su brojne lokacije i akteri zbog konspiracije i izgubljene dokumentacije ostali nepoznati, kao što i brojne žrtve ustaškog režima nisu dobile priliku svjedočiti o svojim tajnim zadacima u Zagrebu. Cilj ovog priloga je sveobuhvatna analiza uvjeta proizvodnje ilegalnog partijskog tiska, na primjeru lokacija na kojima se proizvodio ili umnažao, u svrhu revalorizacije njegove uloge u antifašističkom otporu, putem cjelovitije interpretacije događaja, zadataka, metoda rada i naposljetku života u okupiranom Zagrebu.

Organiziranje i djelovanje zagrebačkih ilegalnih tehnika

U ovom ću poglavlju ukratko prikazati način organiziranja zagrebačkih ilegalnih tehnika, objasniti partijske veze s gradskom partijskom tehnikom te prikazati uvjete u kojima su djelovali zagrebački komunisti i antifašisti tijekom okupacije Zagreba.

Upotreba terminologije koja se koristi kako bi se opisala razlika u veličini, namjeni i tehničkoj opremljenosti tiskarskih jedinica — tiskara

i tehnika – varira u literaturi, a ponekad se spomenuti termini koriste kao sinonim. *Tiskare/stamparije* možemo opisati kao veće i tehnički bolje opremljene jedinice, dok su *tehničke* improvizirane tiskare, odnosno skromne tiskare čija je oprema varirala od strojeva za pisanje, strojeva za umnažanje na ručni pogon (šapirograf, ciklostil/geštetner) do tiskarskih strojeva na električni pogon.⁴ Šapirograf je stroj za ručno umnožavanje tekstova ili crteža, a ciklostil (poznat i pod nazivom geštetner) je aparat na ručni ili elektromotorni pogon, koji djeluje pomoću matrica izrađenih od tankog, impregniranog papira. Matrica se pričvršćuje na sito ciklostila koje zatim kruži preko dva valjka i prenosi crnilo s jednog valjka na matricu. Crnilo prodiranjem kroz slova na matrici otiskuje tekst na papir.⁵

Budući da se zbog ilegalnog djelovanja komunista, tiskanje i umnožavanje materijala uglavnom odvijalo u neprikladnim uvjetima: u privatnim stanovima, u bunkerima ili u tajnosti unutar poslovnih jedinica druge namjene, tijekom okupacije Zagreba možemo govoriti o tehnikama, prije nego o tiskarama, te o tehničarima, koji su obavljali pripadajuće poslove. Iz tog ću razloga u daljnjem tekstu koristiti izraz *tehnika*.

Narcisa Lengel-Krizman postavlja tipološku podjelu zagrebačkih partijskih tehnika, koju je Komunistička partija uspostavila, na: (a) centralne tehnike, koje je osnovao CK KPH, aktivne do kraja 1941. godine; (b) mjesne tehnike, koje je osnovao i njima rukovodio Mjesni komitet Partije; (c) omladinske tehnike, koje je osnovao Pokrajinski ili Mjesni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) i (d) ručne tehnike, koje su služile za izradu krivotvorenih dokumenata, legitimacija, a radile su i na drugim specijalnim zadacima.⁶

Svakako valja spomenuti i djelovanje partijskih radiostanica kao zasebnu aktivnost koja je imala propagandnu ulogu manjeg dosega početkom okupacije Zagreba, dok je posljednjih mjeseci rata njezina funkcija izmještena s propagandne na informativno-organizacijsku razinu, u svrhu ostvarivanja svakodnevnog kontakta s oslobođenim teritorijem. U uvjetima ustaškog Zagreba, gdje je sustav represije svim sredstvima pokušavao dokinuti aktivnosti komunista i antifašista, kako u javnom tako i u privatnom prostoru, pojedine ambicije, poput propagandne radiostanice, podrazumijevale su zahtjevnu organizacijsku i koordinacijsku spremnost. To je ubrzo postao prevelik zalogaj u odnosu na doseg i (ne)mogućnost recepcije, s obzirom na to da je njezin uspjeh ovisio o sposobnosti lokalnog NOP-a da vrši radio propagandu u kontinuitetu kako bi ona bila vidljiva i prepoznata u javnom prostoru. Pritom je trebalo voditi računa o naporima represivnog aparata NDH da je locira. Tek su krajem rata, promjenom funkcije, radiostanice postale nezaobilazne u organizaciji otpora.

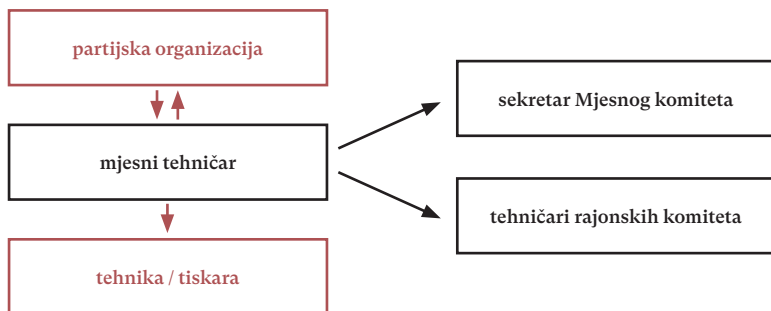
Da je čitav sektor agitacije i propagande imao izuzetnu važnost u Zagrebu svjedoči njegova izdvojenost od ostalih redovnih partijskih veza. Prema idealnoj shematskoj rekonstrukciji, u drugoj polovici 1941. partijsku i druge organizacije s tehnikom je povezivao isključivo

4 Ivanuša, „Partizanska karikatura“, 8.; Vidi i: Šegvić i dr., *Naša štampa*, 27.

5 Šentija, *Opća enciklopedija*, 80.

6 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 220–242.

mjesni tehničar, tj. član Partije zadužen samo za taj posao.⁷ Mjesni su tehničari imali direktni kontakt s tehnikom, donosili su rukopise i preuzimali umnoženi materijal. S obzirom na organizaciju koja se odvijala odozgo prema dolje, mjesni su tehničari bili povezani sa sekretarom Mjesnog komiteta (MK), pa zatim s tehničarima rajonskih komiteta, kojima su predavali tiskani materijal.⁸ Daljnja raspodjela materijala odvijala se na sličan način, tako što bi ga članovi Partije uručili aktivistima, simpatizerima i antifašistima iz drugih organizacija, koji bi ga dalje dijelili građanima u strogoj tajnosti, na razne načine: ostavljajući materijale po ulici, ubacujući ih u poštanske sandučice, a izbacivali su ih čak i limenim topom s uzvišice.⁹

1. Shematski prikaz partijskih veza sa zagrebačkom partijskom tehnikom u drugoj polovici 1941. godine u idealnom obliku. Izradila autorica.

S obzirom na uvjete djelovanja komunista u ilegali, cjelokupan se rad morao odvijati u najstrožoj konspiraciji, stoga su se tehnike organizirale na brojnim lokacijama, kako bi se rad neometano odvijao, čak i kada bi neka tehnika bila otkrivena (kolokvijalno *pala*). U tom bi se momentu aktivirale rezervne tehnike. Tek ih je mali broj imao zadovoljavajuće tehničke preduvjete za tisak veće količine materijala — tiskarske strojeve i tehničku opremu, dok je najveći dio materijala umnožavan na zasebnim lokacijama strojevima za umnožavanje, kao što su šapirograf i ciklostil ili je pak prepisivan običnim pisaćim strojem.¹⁰ Radi konspiracije, pored postojećih organizacijskih jedinica, pronalazile su se dodatne lokacije na kojima se skladištio papir i tehnički materijal poput matrica. Ovakve idealne organizacijske sheme nije se bilo moguće pridržavati tijekom cijelog razdoblja okupacije, a ustupanjem mjesta improvizaciji, slijedila je mogućnost lakšeg otkrivanja ilegalne aktivnosti. Ipak, s obzirom

7 Isto, 220.

8 Kako navodi Držaić, šest rajona činili su teritorijalnu podjelu u zagrebačkoj partijskoj organizaciji 1941. godine. Na čelu svakog rajona, nalazio se Rajonski komitet (odbor), koji je pak bio podređen Mjesnom komitetu. Pored toga, željeznica je činila jedan poseban komitet, izravno podređen Mjesnom komitetu. Držaić, „Dijalektika otpora“.

9 „Punkt za raspodjelu materijala — Križanje Heinzelove i Martičeve“, *Kartografija otpora*.

10 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 221.

na iskustvo rada u ilegali i prije rata, partijski su radnici uspješno nastavili djelovati u novom kontekstu, pa je već u prvim danima okupacije 1941. u Klaićevoj ulici 17 radila *centralna* tehnika. Centralne su tehnike one koje je osnivao CK KPH, jednako kao što su centralni listovi oni koje je Centralni komitet izdavao. Kako bi se bolje ocrtali korijeni i razvojna dinamika ilegalnog zagrebačkog pokreta otpora, potrebno je vratiti se nekoliko godina unazad i promotriti izdavačku djelatnost komunista u međuratnom periodu.

Izdavačka aktivnost u međuratnom periodu

Nakon osnivanja Prosvjetne komisije 1937., na inicijativu Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) u Zagrebu se pokreću novi književni časopisi *Kultura* (1937.–1938.), *ARS* (1937.), *Znanost i život* (1937.–1938.) i *Putokaz* (1937.–1938.), koji uz *Seljačku misao*, *Novi list* i *Radnik* postaju važno sredstvo legalne političke akcije komunista u Hrvatskoj.¹¹ Pošto je *Radnik* zabranjen polovicom 1938., komunisti u Zagrebu prvo pokreću *Radnički list* (tjednik za sindikalna, gospodarska, kulturna i informativna pitanja) koji također biva zabranjen, nakon čega je u ožujku 1939. pokrenut legalni list *Naše novine* u kojima se nastavlja obrađivati problematika sindikalnog pokreta.¹² Glavni urednik bio je Božidar Adžija, a članovi redakcije istaknuti komunisti Ognjen Prica, August Cesarec, Vladimir Bakarić, Leo Mates i Mladen Iveković. Uredništvo lista nalazilo se u sobi stana u Draškovićevoj ulici 60, dok su u kuhinji pripremane pošiljke lista za čitavu Hrvatsku, u nakladi od 40 000 primjeraka. U vrijeme izlazenja *Naših novina*, u kolovozu 1939. donesena je Uredba o Banovini Hrvatskoj na temelju sporazuma Cvetković-Maček te je uspostavljena jača cenzura i režim progona antifašista i njihovog tiska. Posljednji broj lista *Naše novine* izašao je u prosincu 1939. i predstavljao je kraj legalne izdavačke djelatnosti KPH, koja je otvoreno zastupala antifašističke i komunističke politike ili stavove.¹³

Prva sveobuhvatnija monografija o izdavačkoj djelatnosti Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) na području Hrvatske, *Naša štampa u borbi za slobodu i izgradnju socijalizma*, ulogu (i)legalnog predratnog tiska i uporišta Agitpropa, koji je slijedio liniju Komunističke internacionale (Kominterne), pojašnjava na sljedeći način:

„U svim tim ilegalnim publikacijama, usporedo s raskrinkavanjem fašističkih agresora i domaće reakcionarne buržoazije, nalazili su se članci, u kojima je istinito opisan život sovjetskih ljudi i popularizirana sovjetska vlast, osvrti iz kojih su mnogi naši ljudi po prvi

11 U Zagrebu 1939. počinje izlaziti jedan od važnijih primjera revolucionarne publicistike tog razdoblja, *Izraz* (1939.–1941.) u kojemu su surađivali istaknuti intelektualci komunisti i koji je pratio brojna područja društveno-političkog i kulturnog života. Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 74–80.

12 Isto, 76–78.

13 Stopar, *Vjesnik*, 10–13.

puta čuli istinu o Sovjetskom Savezu, a komunisti su mogli da se uče revolucionarnoj djelatnosti na primjerima članova Boljševičke partije.“¹⁴

Od listova koje je CK KPH izdavao netom prije okupacije, posebno značajnu ulogu imao je tjednik koji je počeo izlaziti u prvoj polovici 1940., *Politički vjesnik* (kasnije *Vjesnik radnog naroda*), na kojemu su surađivali Vladimir Bakarić, Pavle Gregorić, Božidar Adžija, Rade Končar, Mladen Iveković i drugi, a zatim *Srp i čekić* te *Proleter*, listovi za koje su također pisali brojni rukovodioci KPH.¹⁵ Dok je *Srp i čekić* bio namijenjen prvenstveno članovima Partije i partijskim organizacijama, *Vjesnik* je imao širi frontovski karakter. Mladen Iveković navodi primarne zadatke postavljene pred *Vjesnik* po izlaženju:

„Taj je list imao zadatak da proširi i učvrsti veze koje su bile stvorene raznim prethodnim legalnim i polulegalnim našim izdanjima, da informira otvoreno, i ne više ‘između redaka’, o situaciji na međunarodnom planu, da objašnjava značaj i opasnost fašističke najezde, da demaskira kamufliranu diktaturu sporazumaške hrvatske i srpske buržoazije, da objavljuje autentične informacije o političkoj i ekonomskoj situaciji u svim krajevima naše zemlje, da mobilizira antifašiste i napredne ljude za borbu protiv rata i nenarodnih režima.“¹⁶

Pored partijskih listova izdavali su se letci, proglosti, rezolucije te materijali i literatura iz teorije marksizma-lenjinizma. KPH je tako organizirala legalno izdavačko poduzeće *Hrvatska naklada*, koje je tiskalo marksistička djela kao što su *Agrarno pitanje* (Lenjin), *Bijeda filozofije* (Marx) i *Anti-Dühring* (Engels).¹⁷ Usprkos brojnim zabranama listova, neprikladnim uvjetima rada i produkcije, materijali su tiskani u velikoj nakladi: *Vjesnik radnog naroda* u 1000–1200 primjeraka, *Srp i čekić* u 500 primjeraka, a letci su umnožavani čak do 20 000 puta.¹⁸

Jednako kao što se informiranje širokih narodnih masa o društveno-političkom stanju u zemlji i svijetu percipiralo kao *oružje znanja*, posebna se pozornost posvećivala i progresivnim listovima namijenjenim ženama iz različitih društvenih slojeva. Iako se broj žena koji sudjeluje u javnom životu povećavao, iz popisa stanovništva 1931. saznajemo da je svega 43,6 posto žena u Kraljevini Jugoslaviji bilo pismeno.¹⁹ Ondje su krajem 1930-ih izlazila dva ilustrirana časopisa koja su kao uređivački predložak koristila pariški antifašistički i feministički list *Les Femmes* (1934.–1939.), koji su izdavale Francuskinje na liniji Narodnog fronta.²⁰ U Beogradu je to *Žena*

14 Šegvić i dr., *Naša štampa*, 14–17.

15 Stopar, *Vjesnik*, 15.

16 Isto, 13.

17 Ogrizović, *Ilegalne štamparije*, 283.

18 Šegvić i dr., *Naša štampa*, 14–15.

19 Blasin, „Za žene svih društvenih slojeva!“.

20 Isto. Časopis je izvještavao o Španjolskom građanskom ratu brojnim tekstovima i fotografskim prilozima, a pisao je i o ulozi žena u organizaciji odgojno-obrazovnih

danas/Жена данас (1936.–1940.), a u Zagrebu *Ženski svijet — List za zabavu i pouku*, pokrenut u veljači 1939. kao legalni organ Komisije CK KPH za rad sa ženama, koji je izlazio dvije godine, do okupacije Zagreba.²¹ Članica redakcije, Jelena Jančić Starc, kao osnovni razlog pokretanja glasila namijenjenih ženama navodi da je, unatoč visokom postotku nepismenosti, štivo bilo osnovni alat za prosvjeđivanje žena.²² List je isprva uređivala i izdavala legalna redakcija u kojoj su sjedile urednica Katja Galić, Olga Milčinović, Galja Korporić, Draga Iveković, Tatjana Marinić, Nevenka Tepavac i tada studentice Magda Bošković i Jelena Jančić Starc.²³ Redom su to bile istaknute sindikalistkinje, pripadnice lijevo orijentirane inteligencije, koje su prije rata obnašale razne dužnosti kao članice Komisije CK KPH za rad sa ženama.²⁴ Iako je časopis izdavan legalno, spomenute su autorice zbog stroge državne cenzure najčešće pisale pod pseudonimom, prerušavajući diskurs na način da su o revolucionarnoj promjeni govorile bez korištenja ključnih riječi, poput *socijalizam* i *revolucija*. U časopisu su uz savjete za domaćinstvo (kako ispeglati košulju i skuhati ručak), bili prisutni i redoviti izvještaji iz Sovjetskog Saveza, članci o štrajkovima, o životnim uvjetima žena, o tvorničkim radnicama, o djeci i odgoju, o siročadi itd. Prema tome, tendencija časopisa bila je jasna, ali ne i eksplicitna.²⁵ Iako se autorice članaka žale na cenzuru sadržaja, ne spominje se problem cenzure likovne opreme. Naklada časopisa je od početnih 2500 primjeraka narasla na 17 000 komada posljednjeg broja, a Barbara Blasin zaključuje kako je tome vjerojatno doprinijelo i atraktivnije grafičko uređenje, odnosno odabir fotografija na naslovnica sa čijim su se sadržajem mogle identificirati „žene svih društvenih slojeva“.²⁶ Iako je zadnji broj 1941. bio spreman, uslijed okupacije nije izašao, a mnoge članice redakcije tijekom rata nastavljaju pisati za glasila Antifašističkog fronta žena Hrvatske (AFŽ), poput *Žena u borbi*.

Iako je legalni partijski tisak tretirao brojna važna politička i ekonomska pitanja, njegovi su dosezi bili ograničeni. Naime, o nizu problema i zadataka i dalje se nije smjelo otvoreno pisati, pa se takav materijal tiskao ilegalno. Zagreb je bio najprikladniji za rad ilegalnih tiskara jer je Mjesni komitet KPH ondje bio vrlo stabilan, a tamo se dugo nalazilo i sjedište CK KPH i CK KPJ. Od 1937. u Murterskoj ulici 25 na Sigečici tiskali su tipograf Milan Varićak i studentica ekonomije, tvornička radnica i članica KPJ, Marija (Marica) Pataki u njezinu stanu

ustanova i bolnica u zbjegovima, o opismenivanju i ubrzanju emancipaciji španjolskih žena, o sudjelovanju žena u ratnim operacijama i slično.

21 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 77. Vidi i: Blasin, „Majke, žene, sestre!“

22 Blasin, „Za žene svih društvenih slojeva!“

23 Šoljan-Bakarić, ur., *Ženski svijet*, 25–45.

24 Isto.

25 „Demonstracije pod vodstvom Dragice Končar“, *Kartografija otpora*.

26 Blasin u svojem tekstu donosi podrobniju analizu grafičkog oblikovanja i likovne opreme listova *Les Femmes*, *Žena danas/Жена данас* i *Ženski svijet*, dovodeći ih u relaciju, a istovremeno ih smještajući u specifične društveno-povijesne kontekste. Vidi: Blasin, „Za žene svih društvenih slojeva!“

partijske listove (primjerice *Proleter*) te druge proglase, obavijesti i direktive.²⁷ Tu glavnu partijsku tehniku, koja je radila samo noću, organizirao je Pavle Pap (Šiljo) s Radom Končarom (Brkom) i Ankom Butorac. Tehnika je otkrivena u ljeto 1939., kada je policija upala u njezine prostorije u trenutku kada je Varićak stavljao strojeve u pogon. Osim njega i Marice Pataki bio je prisutan i Pavle Pap, jedini koji je preko tavana i krova uspio pobjeći.²⁸ Policija Pataki muči u zatvoru na Savskoj cesti 60, no kako ništa ne priznaje, odvedena je u Beograd na suđenje te dobiva godinu i pol dana kazne, koju izdržava u ženskom zatvoru Požarevac, do trenutka kada uspijeva pobjeći, pa se vraća u Zagreb i javlja Partiji kako bi se nastavila baviti ilegalnim radom. Budući da je policiji bila poznata, njen je boravak u Zagrebu bio rizičan, stoga joj Partija daje lažne dokumente i šalje je u Karlovac da ondje djeluje. U jesen 1941. ustaška je policija ponovno pronalazi te je poslije brojnih mučenja odvodi u logor Stara Gradiška, gdje Pataki nastavlja krijumčariti pakete, a zatim je premješta u Lepoglavu, gdje je ubijena mjesec dana prije završetka rata.²⁹ Milan Varićak je u partijskim tehnikama radio od 1938., no nije bio član Partije. U partizanske redove odlazi 1942., a sljedeće godine pogiba na planini Zelengora.³⁰ Vidljivo je iz ovog primjera da su uz članove Partije u brojnim poslovima u tehnikama, na izdavanju, umnažanju i raspačavanju tiska, isto tako sudjelovali antifašisti i simpatizeri, koji su neumorno radili u teškim uvjetima konspiracije i proživljavali mučenja na policiji, u zatvorima, a nerijetko su internirani u logorima, u kojima su često i umirali.

Najveća podrška idejama i politici Komunističke partije još u predratnom razdoblju osjetila se u radničkim četvrtima Trnje i Trešnjevka. Kao jedan od primjera može poslužiti akcija 28. lipnja 1940., kada je partijska organizacija u Zagrebu uspjela organizirati veće demonstracije. Povorke od nekoliko tisuća ljudi, koje su se formirale na predjelu Trnja i Trešnjevke, krenule su zajedno prema centru grada s ciljem zagovaranja savezništva sa Savezom Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Bile su tu i brojne druge demonstracije, poput radničkih, prvomajskih te prosvjeda protiv skupoće, protiv rata i slično.³¹ Ta se podrška ocrtava i u lokacijama predratnih tehnika CK KPH. Nakon što je 1939. otkrivena glavna partijska tehnika, koja je od 1937. radila u stanu Marice Pataki na Trnju, organizirana je nova podzemna tehnika CK KPH na Trešnjevci 1939. u kojoj se nastavio tiskati *Proleter*.³² U Gotalovečkoj ulici 8 bila je unajmljena kuća u koju se uselio Rudolf Prpić. Podzemnu prostoriju u dvorištu kuće, u kojoj je nova tehnika bila smještena, iskopali su Rade Končar, Kata Dumbović i Stipe Ugarković. Fotografije iz četrdesetih godina prikazuju cijev kojom se dovodio zrak u skrovište, a

27 Ogrizović, *Ilegalne štamparije*, 284.

28 Isto.

29 Iz istraživanja i urbane ture Tihane Bertek, *Fragmenti ženske povijesti Trešnjevke*. Gregov, Letinić i [BLOK], „Muzej susjedstva Trešnjevka na valovima Radio Baze — 3. dio“.

30 Šimunković i Delač, *Sjećanje je borba*, 565.

31 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 83.

32 Šegvić i dr., *Naša štampa*, 18.

postojalo je i signalno zvonce za slučaj opasnosti.³³ Kako tehnika nije bila legalna, materijal je dopreman na razne načine: Dragica Končar ga je prevozila u dječjim kolicima, Kata Dumbović u košari ispod povrća itd.³⁴ Unatoč strogim mjerama opreza, tehnika je u ožujku 1941. otkrivena, a uhapšeni grafičar Josip Makovec i *kućevlasnik* Tomo Prpić, Rudolfov otac, nakon okupacije Zagreba strijeljani su kao taoci.³⁵ Jedan od istaknutih ilegalaca, Stipe Ugarković u svojoj knjižici sjećanja iznosi kako su partijska organizacija i ilegalni tisak bili „najsnažnije poluge pokreta narodnih masa. [...] Taj naš rad bio je ona grmljavina iz podzemlja, koja je poput nevidljive snage prijetila krvavom režimu.“³⁶ U sljedećim ću poglavljima stoga pokušati mapirati strategije otpora fašizmu i fašističkoj propagandi putem studija slučaja zagrebačkih ilegalnih partijskih tehnika i proizvodnje tiska tijekom antifašističkog pokreta otpora u Zagrebu tijekom tri sukcesivna vremenska razdoblja.

Okupacija: od početnog uzleta do velikih gubitaka u zimu 1941.

Vojno-političko vodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta pridavalo je velik značaj tisku, pa je unatoč teškim i improviziranim uvjetima produkcije uspjelo stvoriti osnovnu kadrovsku i materijalno-tehničku bazu, odnosno osigurati resurse za proizvodnju i tiskanje materijala. Tako se u Jugoslaviji od travnja 1941. do oslobođenja, na okupiranom i na oslobođenom području, pojavilo oko 10 000 različitih knjiga, časopisa, listova i brošura.³⁷ Izdavači i pokretači listova bile su vojne jedinice, komande, partijska rukovodstva i vanpartijske organizacije, primjerice SKOJ i AFŽ, zatim organi narodne vlasti, sindikati, kulturno-obrazovne ustanove i drugi. Pokretali su se novi listovi, obnavljali ranije ugašeni i tako je nastavljen agitacijski i propagandni rad, započet u međuratnom periodu, a sada nadopunjen novim ciljevima NOB-a, poput popularizacije programa KPJ i mobilizacije masa; informiranja građana o razvoju političke situacije i NOP-a te o događajima u svijetu i na drugim frontovima tijekom Drugog svjetskog rata.³⁸ Pored listova, u direktnim pripremama za ustanak, važnu su ulogu imali proglosti. Tako je u Zagrebu, samo pet dana po okupaciji, 15. travnja 1941., u ilegalnim partijskim tehnikama tiskan i umnožen proglas CK KPJ narodima Jugoslavije, čiji su primjerci uskoro stigli u druge krajeve zemlje.

Budući da organiziranje narodnog ustanka postaje glavni sadržaj rada KPJ i ilegalni tisak u Zagrebu dobiva šire zadatke, sukladne novim potrebama. Narodu je trebalo rastumačiti liniju Partije, uskoro u cilju

33 Isto.

34 Zdunić i Žarić, ur., *Crvena Trešnjevka*, 237.

35 Grafičar Josip Makovec u literaturi se također spominje pod prezimenom Makovac. Šimunković i Delač, *Sjećanje je borba*, 408 i 537.

36 Ugarković, *Zapisi ilegalca*, 3.

37 Milan Vesović navodi da je do početka osamdesetih godina, prema *Bibliografiji izdanja u Narodnooslobodilačkom ratu* (NOR) bilo poznato 9558 različitih jedinica i da taj popis nije konačan. Vesović, „Štampa i izdavačka delatnost“, 4.

38 Isto.

mobilizacije i podizanja Narodnooslobodilačke borbe, kao i donositi pravovremene informacije o političkoj situaciji u zemlji i svijetu. Zagreb je, kao glavni grad i središte NDH, ali i dugogodišnje sjedište CK KPH i CK KPJ, u tom pogledu bio važno poprište komunikacija na jugoslavenskom teritoriju i kontinuirano mjesto otpora i djelovanja organiziranih komunista, članova Partije, kao i brojnih građana anti-fašista i simpatizera, koji su na razne načine pridonijeli uspješnosti i vidljivosti pojedinih zadataka i akcija.³⁹ Osim toga, Zagreb je bio drugi najveći grad Kraljevine Jugoslavije, prostirao se između tzv. mitnica u Ilici 272, na Ksaverskoj cesti, u Horvatima, na Savskoj cesti 200, u Maksimirskoj kraj potoka Štefanovca, na Svetom Duhu te na Glavnom kolodvoru, Zapadnom kolodvoru (koji se do 1943. zvao Kolodvor Sava) i Istočnom kolodvoru te je, prema statistici iz prosinca 1941. godine, imao 218 000 stanovnika.⁴⁰ Ondje su postojale već uhodane tehnike koje su radile prije okupacije, većina se kadra i tehničkog materijala nalazila u Zagrebu, a pored toga, komunisti i ilegalci mogli su se, lakše nego u drugim manjim gradovima, *izgubiti* u masama.

Porast uloge i zadataka tiska zahtijevao je povećanje broja tehnika u odnosu na međuratni period, kao i veću razinu konspiracije zbog strožih mjera, uvedenih već u svibnju 1941 godine. Uvjeti djelovanja ilegalaca direktno su otežani dvjema zakonskim odredbama. Prvo je 18. svibnja Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu objavilo: „Svaki kućevlasnik, upravitelj kuće ili pazikuća u čijoj se kući nadju ubačeni letci ili drugi slični ilegalni materijal, odnosno na čijoj se kući pojave nedozvoljeni natpisi, imaju to smjesta prijaviti najbližem redarstvenom organu, odnosno obavijestiti najbližu redarstvenu vlast i ujedno navesti osobe na koje sumnja da sa time imaju vezu.“⁴¹ Zatim je četiri dana kasnije objavljena zakonska odredba prema kojoj je svakoj neprijavljenoj osobi zabranjeno zadržavanje u jednom stanu dulje od dvanaest sati. Imajući na umu da su se tehnike većinom nalazile u privatnim stanovima, spomenute su odredbe praktički onemogućile siguran rad i boravak ilegalaca i aktivista u gradu. Od tog je vremena poznato mnogo slučajeva u kojima su se pripadnici i simpatizeri NOP-a kroz policijske zasjede probijali s oružjem u ruci, a njihovi su stanodavci bili osuđeni na smrt ili na prisilan boravak u logorima kao sukrivci.⁴² Samo desetak dana nakon prve spomenute

39 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 88.

40 Isto, 107.

41 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-907, „Zbirka stampata“ (HDA, ZS), 104/25.

42 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 94–95. U tom je smislu poznat slučaj Antuna Bibera (Teheka), važnog aktivista zagrebačkog NOP-a, koji je intenzivno radio na prebacivanju ljudi iz Zagreba u partizanske redove. U razmaku od nekoliko mjeseci dvaput je zatečen u stanu u kojem je ilegalno bio prijavljen. Prvi put je 1941. ustaškim agentima uspio uzmaći na prevaru, a drugi put, krajem siječnja 1942. godine, zatečen u stanu Anice i Milana Štefanca u Jurišićevoj ulici 19, gdje je bio prijavljen kao Stjepan Kraljić, pucnjevima iz revolvera ranjava dva ustaška agenta i uspješno bježi. Krojački obrtnik Milan i njegova žena Anica bili su uhapšeni i mučeni na policiji. Iako je inicijalno bio osuđen na smrt, teško bolestan i na samrti, Milan biva pomilovan. Anica se do 1944. nalazila u logoru Stara Gradiška, a potom se bračni par pridružio partizanima. Anica o spomenutoj epizodi svjedoči u dokumentarnom filmu *Jadrana Bobana Duhovi Zagreba* (2009.), koji bilježi ispovijesti članova ilegalnog antifašističkog pokreta na važnim lokacijama njihova djelovanja u

zakonske odredbe, u novinama je objavljen oglas o strijeljanju Dušana Zelenbabe u Zagrebu, nakon oružanog sukoba s ustaškom policijom na Trešnjevci.⁴³ Unatoč novonastalim prilikama i otežanom djelovanju, brojni su građani bili tihi pomagači, ne sudjelujući direktno u akciji, ali podržavajući antifašiste na način da ih nisu odavali policiji. Od okupacije pa sve do ljeta 1942. godine najsigurniji su bili stanovi u centru grada, tu su policijske racije bile najrjeđe jer su, prema riječima Lutve Ahmetovića, „okupatori računali da mi nismo rado viđeni gosti među građanima koji su tu stanovali.“⁴⁴

Upravo se u centru grada, u Klaićevoj ulici 17 u stanu Dragice i Ilije Pavešića nalazila tehnika koju je CK KPH osnovao još u ožujku 1939. godine.⁴⁵ Prva je to centralna tehnika koja je radila tijekom okupacije u Zagrebu. Organizirao ju je Rade Končar, sekretar CK KPH, nakon što se utvrdilo da je opasnost upotrebe geštetnera, aparata za umnožavanje tekstova, u starom stanu obitelji Pavešić, na prvom katu u Daničićevoj ulici 22, prevelika. Iako taj mali stroj na ručni pogon nije odviše bučan, njegov se šum ipak mogao čuti u stanu ispod tehnike.⁴⁶ Dugogodišnji članovi Partije, Dragica i Ilija, za javnost i policiju bili su frizerski obrtnici i vlasnici dviju radnji, a Dragica se čak, prema Končarovoj uputi, „zahvalila na dužnosti“ u partijskoj organizaciji, kako bi se održala visoka razina konspirativnosti, što je vjerojatno pridonijelo dugovječnosti ove centralne tehnike koja je u kontinuitetu djelovala skoro tri godine.⁴⁷ Tehnika se nalazila u jednoj od dvije sobe prizemnog stana, koja je iznajmljena trgovačkom putniku papira Franji Fišeru, fiktivnoj osobi za koju je Končar uspio prirediti krivotvorenu prijavnicu, nalik na original. Ukoliko tehnika bude otkrivena, plan je bio da se krivnja svali na podstanara Fišera, s obzirom na to da najmodavac (obitelj Pavešić) nije dužan znati kakvim se poslovima on bavi. Vezu s tehnikom održavali su Rade Končar, Pavle Pap i Stipe Ugarković, a u samoj tehnici na izvlačenju matrica i sortiranju materijala radilo je desetak komunista, između ostalih Dragica Pavešić, Janko Gredelj, Katica Fergec, Vlatka Novak i Dragica Končar, Radina supruga koja je imala zadatak da tiskani materijal prebacuje u Dubravu, otkud je kurirskim vezama otpreman u različitim smjerovima.⁴⁸ Dobrom organizacijom i intenzivnim radom tehnika u Klaićevoj proizvodila je brojne materijale. Tamo se tiskao

Zagrebu. Vidi i: Šuvar, „Heroina antifašističkog pokreta“; Biber, „Kako sam postao ilegalac“, 44–48.

43 Držaić, „Dijalektika otpora“.

44 Ahmetović, „Neka sjećanja“, 23.

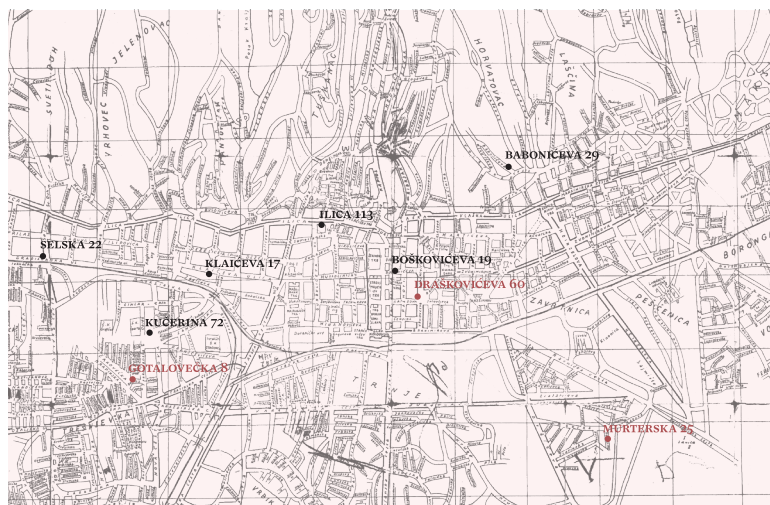
45 Pavešić, „Ilegalna štamparija“, 454.

46 Stopar, *Vjesnik*, 35.

47 Stopar navodi kako je partijska organizacija bila zaprepaštena Dragičinim odlaskom, budući da se radilo o agilnoj članici za koju je bilo predviđeno da ide na viši partijski kurs. Kada se Dragica povjerila Končaru da joj je izuzetno neugodno pred drugovima i da je usamljena, Končar joj je odgovorio: „Sve će se saznati kad pobijedimo.“ Stipe Ugarković je u svojim sjećanjima zapisao kako je Ilija bio poznat kao veseljak, kojeg su drugovi zadirkivali jer se kao frizerski obrtnik udaljio od radničke klase, na što je on odvratio: „Sa svake se pozicije može tući buržoazija.“ Isto, 35.

48 Isto, 36–37.

Politički vjesnik u nakladi od 1000 do 1200 primjeraka.⁴⁹ U isto se doba tiskao i organ CK KPJ *Srp i čekić* u 500 primjeraka, namijenjen prvenstveno članovima Partije, zatim *Proleter* i raznovrsne brošure.⁵⁰

2. Lokacije nekih zagrebačkih partijskih tehnika. Crno označene lokacije bile su aktivne tijekom okupacije, a smeđe su djelovale u predratnom razdoblju. Izradila autorica.

Pravila konspiracije nalagala su da redakcije ovih listova budu odvojene, a članovi redakcije jednog lista čak nisu znali za članove drugog.⁵¹ Redakcija *Vjesnika* nalazila se u stanu njezina člana Mladena Ivekovića u Nazorovoj ulici 30 (tadašnja Mošinskijeva ulica), a članovi su se mijenjali ovisno o tome jesu li bili uhapšeni, prebačeni na druge zadatke, ili čak strijeljani, kao u slučaju Božidara Adžije i Ognjena Price.⁵² Mladen Iveković šezdesetih je godina, pišući predgovor za *Vjesnikovu* monografiju, revalorizirao neke od prvih brojeva:

„Kad čovjek danas prolistava stare primjerke *Vjesnika* iz 1940. i 1941. godine, ostaje iznenađen ne samo brzim reagiranjem toga lista na burne događaje onog vremena u zemlji i na međunarodnom planu, i ne samo tumačenjem tih događaja i mobilizacionoj, propagandnoj djelatnosti, nego još više svestranom informiranošću lista. To je nesumnjivo bio izraz učvršćenja partijskih organizacija i njihovih kanala informacija, izraz sve veće masovnosti antifašističkog pokreta

49 U siječnju 1941. list mijenja naziv u *Vjesnik radnog naroda*, a nakon okupacije, u kolovozu iste godine ponovno mijenja naziv u *Vjesnik hrvatske jedinstvene nacionalno-oslobodilačke fronte*. Isto, 37.

50 Ogrizović, *Ilegalne štamparije*, 285.

51 Stopar, *Vjesnik*, 17.

52 Isto, 17–18. Završni dani dvojice intelektualaca uprizoreni su u trećoj epizodi jugoslavenske dramske serije koja obrađuje razdoblje Drugog svjetskog rata u Zagrebu, *Nepokoreni grad* (1981.). Adžija i Price strijeljani su na Dotrščini kao odmazda za ubijenog ustaškog agenta Ljudevita Tiljka 9. srpnja 1941. uz grupu komunista, koja je dotad bila internirana u logoru Kerestinec u okolici Zagreba. Vidi i: Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 99.

uoči i u času izbijanja Narodno-oslobodilačkog rata u našoj zemlji. To je bio znak da je naša tadašnja ilegalna štampa u Zagrebu imala brojne suradnike u raznim slojevima građanstva, dopisnike u mnogim fabrikama i mnogim grupama antifašističkih boraca u drugim gradovima, pa i na selima.“⁵³

Kako su potrebe za tiskanim materijalom premašivale kapacitet tehnike u Klaićevoj ulici 17, Mjesni komitet je organizirao druge tehnike i prepisivačke centre, u kojima se materijal prvenstveno umnožavao na pisačem stroju. *Vjesnik i Srp i čekić* tiskale su tako tri sestre Filipović u stanu u Kučerinoj ulici 72 na Trešnjevci. Dok su Ljubica, Katica i Nevenka Filipović radile u toj mjesnoj tehnici, koja je djelovala od 1940. godine, četvrta sestra Dragica bila je kurirka.⁵⁴ Sestre nisu bile članice Partije, a osim što nisu smjele vršiti druge zadatke, morale su promijeniti i način života. Ljubica je prekinula studij agronomije i zaposlila se u Dugom selu. Studentica Pravnog fakulteta, Katica, morala se vraćati kući odmah nakon posla u socijalnom osiguranju, a Nevenka, izbačena iz škole jer je sudjelovala u radničkom štrajku, šivala je po kućama.⁵⁵ Uvečer, kada bi spustile kapke na prozorima, otiskivale bi na malom geštetneru partijske listove i proglose, a otisnule su i brošuru *O konspiraciji i držanju pred klasnim neprijateljem*.⁵⁶ Prisjećajući se tih dana, najmlađa sestra Katica Hrvojić (rod. Filipović) kazala je:

„Kada bi smo sve odštampane, prelazile smo tiho na prstima u sobu. Razastrle bi na podu i krevetima otisnute primjerke da se osuše, pa smo ih zatim presavijale i slagale. Pošto su glava *Vjesnika* znak srpa i čekića te parola: ‘Proleter i svih zemalja ujedinite se!’ trebali biti crveni, nas smo tri velikim gumenim žigovima s crvenom tintom utiskivale posebno naslov, parolu i znak.“⁵⁷

Posljednji broj *Vjesnika* otisnut je u stanu sestara Filipović početkom studenog 1941. godine, kada je zbog potencijalne opasnosti od otkrivanja tehnike, donesena odluka da se prebaci na drugu lokaciju, što je postepeno učinjeno u torbicama i kovčezima.⁵⁸ No velika fluktuacija ljudi oko stana — dolazak kurira, česte posjete Rade Končara, Pavla Papa i drugih partijskih radnika — upala je u oči susjedima, pa je netko prijavio policiji da se ondje okupljaju komunisti.⁵⁹ Početkom siječnja 1942. sve su sestre uhapšene, a kako nisu ništa odale policiji, poslone su u koncentracijske logore. Prebacivane su iz logora u logor, dok se sve četiri nisu u jednom trenutku zatekle u istoj zatvorskoj ćeliji na Savskoj cesti 60, odakle su s još petnaest logoraša zamijenjene.⁶⁰

53 Stopar, *Vjesnik*, 18.

54 Zdunić i Žarić, ur., *Crvena Trešnjevka*, 237.

55 „Sestre Filipović: Ulica Frana Kučere 72“, *Muzej susjedstva Trešnjevka*.

56 Isto.

57 Zdunić i Žarić, ur., *Crvena Trešnjevka*, 238.

58 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 106.

59 „Sestre Filipović: Ulica Frana Kučere 72“, *Muzej susjedstva Trešnjevka*.

60 Zdunić i Žarić, ur., *Crvena Trešnjevka*, 238.

Sudbina svih antifašista dodatno je zagorčana pooštavanjem represije, koja je uslijedila u lipnju 1941. godine, nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez 22. lipnja. U danima koji su uslijedili CK KPH izdaje letak u kojem hrvatski narod, radnike, radnice, seljake, intelektualce, građane, omladinu, vojnike, podoficire i oficire obavještava kako je počela „velika bitka, najveća bitka u historiji čovječanstva“ te ih poziva na oružani ustanak, koji će predvoditi Komunistička partija. Kritizirajući potom kapitalistički sistem i kontrarevolucionarnu armiju, kako CK KPH naziva Hitlerovu i mario-netske vojske, daje uputu narodu da se u slučaju mobilizacije u takvu vojsku bratime „sa svojom braćom sovjetskim radnicima i seljacima u uniformama Crvene armije.“⁶¹ Zatim poziva seljake da se odupru „rekviziciji i izvozu hrane za njemačke imperijaliste“, da bi naposljetku naglasio centralnu ulogu partijskog tiska u pravovremenom informiranju tijekom nadolazećeg perioda: „Ne nasjedajte glasinama raznih plaćenika i neprijatelja naroda. Slušajte glas Komunističke partije, koja će Vas pravovremeno obavještavati i davati upute za borbu.“

Tijekom akcije dijeljenja ovih letaka s pozivom na ustanak uhićena su četvorica komunista i skojevaca, pogubljena 27. lipnja u park-šumi Dotrščina, masovnom stratištu i grobnici antifašista tijekom Drugog svjetskog rata, tada nadomak Zagreba.⁶² Vijesti o masovnim strijeljanjima komunista preplavile su ulice Zagreba putem ustaškog tiska i plakata lijepljenih po gradu.⁶³ Otpočelo je razdoblje u kojem se umiralo zbog jednog letka „komunističkog sadržaja“, a paradoksalno, s otežanim i opasnijim uvjetima djelovanja, povećala se aktivnost zagrebačkih ilegalaca. Tako se, primjerice, 23. lipnja pokreće radiostanica CK KPH.⁶⁴

Poziv na oružani ustanak odjeknuo je snažno čitavom zemljom putem letaka i posredstvom *Vjesnika* koji je objašnjavao povijesni značaj sukoba između fašističkog agresora i prve zemlje socijalizma. Iveković opisuje važnost tadašnjih *Vjesnikovih* članaka, vijesti i reportaža:

„On je bio vjesnik prvih bitaka jugoslavenskih partizanskih odreda u svim krajevima naše zemlje. Na njegovim su stranicama zabilježene prve sabotaze i diverzije antifašističkih boraca u gradovima i u unutrašnjosti Hrvatske. [...] U broju od 21. augusta 1941. prvi se put u *Vjesniku* javlja naša borbena parola *Smrt fašizmu — sloboda narodu*. [...] Narodna je revolucija, pod vodstvom KP, od svojih prvih početaka jasno postavila svoje ciljeve. Mali i neugledni *Vjesnik*, štampan ilegalno u Zagrebu, u sjedištu Paveličeve NDH, bio je jedan od glasnika i propagatora tih ciljeva.“⁶⁵

61 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1220, „Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske“ (HDA, CK SKH), kutija 3, KP 3/4. Svi naredni citati koji se odnose na letak CK KPH iz lipnja 1941. nose ovu signaturu.

62 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 96.

63 Držaić, „Dijalektika otpora“.

64 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 96.

65 Stopar, *Vjesnik*, 29–30; Stopar, *Politički Vjesnik*, 505.

Kako je policija znala da Partija putem tiska snažnije integrira i usmjerava antifašistički otpor te da je Zagreb važno ishodište za mobilizaciju partizanskih boraca, represija i potraga za tehnikama je povećana. Stipe Ugarković, jedan od organizatora tehnika, prisjeća se da to brojne antifašiste nije spriječilo da čak zadirkuju okupatore i provoditelje njihove vlasti:

„Računali smo s neuspjesima i žrtvama. To nas nije pokolebalo. Partija je svakodnevno pokazivala svoju snagu. U godini 1941. dijelili smo letke i njemačkim vojnicima. Letke smo umetali u dvije kuverte. To umetanje u dvije kuverte valjalo je da zabavi vojnika. Dok je otvarao jednu pa zatim drugu, onaj koji je dijelio letke imao je prilike da pobjegne. Na isti način dijelili su se leci i talijanskim vojnicima. Na tim lecima bio je sadržan poziv njemačkim vojnicima da ne odlaze na istočni front. Na taj način podijeljeno je 5.000 komada letaka pisanih na njemačkom jeziku. Na omotu pisma bilo je ispisano ‘Sjećanje na Nezavisnu Državu Hrvatsku — zahvalni hrvatski narod’. Da ne bi policija ušla u trag i uhvatila one koji su dijelili ove letke, dijeljenje se obavljalo uvečer, a trajalo je najviše deset do petnaest minuta. Poslije završenog dijeljenja vodstva rajonskih komiteta provjeravala su, da li su se svi oni koji su dijelili povratili. Ova mjera bila je potrebna zbog toga, da se može na vrijeme spriječiti provala policije. U ovom dijeljenju sudjelovali su i simpatizeri, isto kao i komunisti, omladinci, pa je bilo slučajeva da je u takvom radu jedne partijske jedinice, koja je brojila između tri i pet ljudi sudjelovalo dvadeset do trideset ljudi.“⁶⁶

Pored spomenutih akcija, partijski se materijal slao policijskim referentima i visokim funkcionerima kada bi grupa ilegalaca povezana s tehnikom bila uhapšena, a u takvim se okolnostima tisak slao i stražarima.⁶⁷

Zbog povećanih potreba produkcije tiska, osniva se druga centralna tehnika CK KPH početkom rujna u staklarskoj prodavaonici u Ilici 113, koju je Partija kupila upravo za tu svrhu.⁶⁸ Nakon što su nabavljeni mali tiskarski stroj na ručni pogon i papir, Milan Varićak, koji je četiri godine ranije radio u trnjanskoj tehnici s Maricom Pataki, započinje s organizacijom nove tehnike. Uz njega su u tehnici radili grafički radnik Ivica Gretić te Zvonko Baserman i Slavko Biškupec.⁶⁹ Radila je ovdje i Ana Konjović na tiskanju *Biltena Vrhovnog štaba*. Rad se odvijao veoma brzo, pa je unatoč ručnom pogonu u svega nekoliko dana u staklani tiskano 2000 primjeraka *Biltena*.⁷⁰ Ugarković se prisjeća kako je tehnika otkrivena nakon svega mjesec dana. Štamparski materijal je, usprkos opasnosti od policije, uspješno prenesen u

66 Ugarković, *Zapisi ilegalca*, 38.

67 Ogrizović navodi da je sedamdeset stražara redovito primalo tisak. Ogrizović, *Ilegalne štamparije*, 287.

68 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 103.

69 Ugarković, *Zapisi ilegalca*, 37.

70 Isto, 37–38.

ilegalno skladište u Primorskoj ulici 10, no i ono je provaljeno nakon par dana, a policija je pritom uzela tiskarski stroj.⁷¹

Spremište u Primorskoj ulici 10, koje je nekoliko godina stajalo na raspolaganju Partiji, pripremio je Antun Bratko. Podrumske prostorije koristile su se za smještaj tiskarskih strojeva i pribora, dok se u garaži iste kuće čuvalo oružje, municija i ostali materijal.⁷² Kako je tisak bio raspačavan po cijeloj Hrvatskoj, a često i u Bosni, Sloveniji i Srbiji, trebalo je nabaviti, a zatim i uskladištiti velike količine papira. Nabavka se odvijala preko punktova, poput poznate trafike u Teslinoj ulici 7 (tada Nikolićeva ulica), koju su vodile sestre Zdenka i Rajka Baković, a skladišta, kao u Primorskoj, bila su razasuta po cijelom Zagrebu.⁷³ Slava Ogrizović piše kako se papir spremao u privatnim stanovima, u kancelarijama, u voćarnicama, u brijačnicama, u podrumima, na tavanima, u drvnicama, ispod liftova, a da su veće količine otpremene u ormarima i raznom namještaju.⁷⁴ Slova i boje tehničari su dobivali od članova Partije i SKOJ-a, koji su radili u legalnim zagrebačkim tiskarama, a kako nije bilo slagaćih ormara, držali su ih u kovčezima i u vrećicama za bombone.⁷⁵ Do otkrivanja spremišta u Primorskoj u jesen 1941. došlo je zbog neopreznosti jednog skojevca. Iako je razina konspirativnosti bila visoka, inicijalno razdoblje otpora uz početni zanos i revolucionarni elan, također karakterizira neiskusnost, stanovita nehajnost i neopreznost pojedinih osoba, koje su svojim postupcima ugrozile čitave akcije, kompromitirale tajne lokacije i antifašiste na partijskim zadacima.⁷⁶ Brojni padovi osoba povezanih s tehnikama, započeli u jesen 1941., intenzivirat će se u zimu i trajat će sve do proljeća sljedeće godine.

Nakon hapšenja u Ilici 113 organizirana je nova, treća po redu, centralna tehnika u Gospodskoj ulici 6 (tada Radićeva ulica), koja je u iznajmljenoj privatnoj kući radila tek dva mjeseca, kada je otkrivena 17. prosinca.⁷⁷ Nije jasno kako je do policijske provale došlo. Prisutni tehničari uspjeli su se probiti iz policijskog obruča, no tiskarski stroj s materijalom bio je zaplijenjen.⁷⁸

Svega tri dana kasnije, 20. prosinca, Mjesni komitet KPH izdaje proglas u kojem poziva stanovnike Zagreba da se priključe Narodnooslobodilačkoj borbi. Proglas započinje opisom teške situacije u Zagrebu:

71 Isto. Iako Ugarković tvrdi da je tehnika u Ilici 113 otkrivena krajem listopada, policija je uhapsila vlasnika i zapečatila radnju već 8. listopada 1941. godine. Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 104–105.

72 Ugarković, *Zapisi ilegalca*, 38.

73 Ogrizović, *Ilegalne štamparije*, 286.

74 Isto.

75 Gretić, „Tehnika Centralnog komiteta KPH“, 450.

76 Ugarković, *Zapisi ilegalca*, 38.

77 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 224. Gospodska ulica nalazi se na području današnjeg Vrapča. Tijekom Drugog svjetskog rata zvala se Ulica Pavla Radića, kasnije je preimenovana u Ulicu Rudolfa Gluhaka, istaknutog antifašista, a nakon devedesetih ponovno je preimenovana, ovaj put u Gospodsku ulicu. Šimunković i Delač, *Sjećanje je borba*, 484.

78 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 224.

„Dolazi nam zima, a s njom se iz dana u dan sve više i više približava i dovet neimaštine, bijede i gladi. U Zagrebu nema drva, nema masti, ulja, nema kruha, nema odjeće i obuće. Pred Zagrebom je zima kakve još nikada nije imao: zima gladi, hladnoće i smrti. Zašto to? Otkuda najednom ta oskudica? ‘Oslobodiše’ nas — kažu. Nema nas danas tko više pljačkati, kad smo ‘slobodni’ i ‘nezavisni’! Činjenica međutim sve veće bijede i gladi razotkriva sve laži i sljeparije, kojima nametnuti nam krvnici i komedijaši nastoje zavarati narod.“⁷⁹

Na to se nastavlja slikovit opis metode preotimanja živežnih namirnica iz vlakova, koje su Nijemci zaustavljali, pa vlakovođama izdavali potvrde o primitku robe („Tako Zagreb umjesto hrane i ogrjeva dobije komadić papira s potpisom kakvog nadutog švapskog okupatorskog oficira.“). Samo nekoliko mjeseci kasnije, krajem ožujka 1942., na tržnici u Branimirovoj ulici izbit će prosvjedi oko nestašice krumpira, a neki od razloga naznačeni su već u ovome letku.⁸⁰ Osim što nije bilo mogućnosti razmjene dobara, došlo je do poskupljenja, pa su seljaci prestali donositi namirnice u grad. Nakon pesimistične uvertire MK KPH afirmira oružanu borbu, kojom jamči dostupnost namirnica i bolje životne uvjete. Nabranjanjem internacionalnih saveznika i referiranjem na zajedništvo partizanskih odreda, formiranih od hrvatskog i srpskog stanovništva na Kordunu i u Lici, Mjesni komitet ponovno potiče Zagrepčane na mobilizaciju u partizanske redove, pozivajući se na „istinski patriotizam“. Naposljetku velikim tiskanim slovima apelira na davanje pomoći „našim hrabrim partizanima“ kao „zalog naše skore pobjede“. Iz toga je jasno kako je Komunistička partija već u zimu 1941. gajila nadu o skorom završetku rata, koji se u Europi tek zahuktavao.

Hapšenjem sestara Baković 20. prosinca, na dan izdavanja spomenutog proglasa, prestaje djelovati jedan od najvažnijih punktova CK KPH, smješten u njihovoj trafici. Unatoč zvjerskim mučenjima, nisu nikoga kompromitirale, iako su imale vezu s Radom Končarom, Stipom Ugarkovićem i mnogim drugim rukovodiocima partijske organizacije u Zagrebu.⁸¹ Rajka Baković devet dana kasnije umire od posljedica mučenja, a Zdenka izvršava samoubojstvo na policiji.⁸² Tijekom masovnih uhićenja koja je provodila Ustaška nadzorna služba (UNS), jedina centralna tehnika koja je bila opstala jest ona u Klaićevoj ulici 17. Kada se Stipe Ugarković pridružio partizanima, vezu s tom tehnikom preuzeo je Milan Hupert. Dragica Pavešić prisjeća se kako je sve dobro funkcioniralo do trenutka hapšenja mjesnih tehničara Huperta i Ankice Sertić, zvane Cincipinka, koji su sve odali:

„Uoči same provale dobili smo na izradu *Proleter*, prvi broj, koji je trebao otići u partizanske odrede. Na posljednjoj stranici bio je kliše Marka Oreškovića. Sve je bilo gotovo u određeno vrijeme, pa je 25.

79 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Gradska komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG), kutija 1, KP-66/1193.

80 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 109.; Vidi i: „Demonstracije žena“, *Kartografija otpora*.

81 Ogrizović, *Ilegalne štamparije*, 286.

82 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 107.

i 26. prosinca 1941. trebalo otpremiti, ali je nekoliko dana ranije pao Milan Hupert i 24. prosinca provalio i štampariju u Klaićevoj. Čitava ulica je bila blokirana a kuća opkoljena; Janko Gredelj je upravo trebao izići iz kuće. Nastala je pucnjava. U odvažnoj borbi uspio je raniti trojicu agenata, ali je bio opasno ranjen. Probijao se iako je mnogo krvario. Nije mogao daleko i naposljetku je uhvaćen i ubijen. Moj suprug Ilija uhapšen je u stanu, jer ni on nije imao mogućnosti da pobjegne. Već na samom stubištu počeli su ga tući i mučiti. Točnih podataka nemam, ali držim da je nakon nekoliko dana podlegao pod batinama na UNS-u. Mene su uhapsili u stanu moje sestre i njenog muža. Pustili su me nakon pet tjedana ali su me držali pod prismotrom.⁸³

Zaplijenjen je tehnički materijal i cijela naklada *Vjesnika* te je završeno izlaženje tog lista u Zagrebu, koji se nastavlja tiskati na oslobođenom teritoriju, prvo u zaseoku Tomići kod Drežnice, na međi Gorskog kotara, Like i Korduna. Tiskara Agitpropa CK KPH mijenjala je lokaciju mnogo puta tijekom rata: krajem travnja 1942. iz zaseoka Tomići odlazi u Korenicu u Lici, zatim u svibnju u Donji Lapac, da bi nakon dva mjeseca prešla u selo Škalić na sjeverozapadu Like. Krajem 1942., nakon što je oslobođen velik dio teritorija, inventar tehnike dopremljen je u Slunj, a zatim u selo Bunić. Potom se tehnika vraća u Korenicu, no početkom 1943. zbog napada okupatora seli u šumu između Lapca i Korenice, u Bijeje Potoke, a zatim ponovno odlazi u Škalić, pa u ljeto 1943. u šumu Javornicu, kraj Drežnice. Početkom 1944. prebacuje se na Kordun, prvo u Skradsku šumu, a zatim u šumu Crna Lokva kraj Vojnića, na Petrovoj gori, da bi početkom 1945. krenula u oslobođeni Split, gdje će biti do kraja rata.⁸⁴

Usljed uhićenja brojnih članova i odavanja informacija o radu Partije, Centralni komitet KPH, zajedno s kompromitiranim članovima, izmješta se na oslobođeni teritorij u veljači 1942., a u Zagrebu se osniva Povjerenstvo CK KPH.⁸⁵ Gradska partijska organizacija postepeno se reorganizira i konsolidira, ponovno se uspostavljaju pravila konspiracije, no ilegalne partijske tehnike više ne dosežu razinu aktivnosti iz inicijalnog perioda otpora fašizmu u okupiranom Zagrebu. Što zbog smanjenog kapaciteta uslijed uhićenja i odljeva kadra u partizanske redove; zbog uspostavljanja brojnih tehnika u drugim dijelovima zemlje, kao i proliferacije lokalnih inačica partijskog tiska; zbog promjene prioriteta akcija i djelovanja komunista u Zagrebu, a što zbog ustaškog terora koji je sve češćim racijama znatno otežao organizaciju i općenito djelovanje antifašista u glavnom gradu NDH.⁸⁶

83 Ankica Sertić (Cincipinka) postaje ustaška konfidentkinja. Pavešić, „Ilegalna štamparija“, 455–456. Vidi i: Lovreković, „Ti ne smiješ pasti“.

84 *Dokumenti historije*, knjiga 2, 371.; Praznik, *List 'Pionir'*, 11–12.; Konjhodžić, *Riječi istine*, 43. Budući da je arhiva Agitpropa CK KPH izgubljena tijekom rata, tj. nakon što je skrivena na Javornici prilikom povlačenja, nikad kasnije nije pronađena, podaci o Agitpropu općenito su prilično manjkavi i fragmentarni.

85 Držaić, „Dijalektika otpora“

86 Krajem prosinca 1941. broj članova Partije u Zagrebu bio je pet puta manji nego na početku okupacije, odnosno iznosio je sto članova. To, međutim, ne znači da je četiristo

Od decentralizacije do reorganizacije (1942.–1943.)

Nakon brojnih hapšenja u zimu 1941., glavnina pokreta otpora u Zagrebu najzad je savladana 25. veljače 1942., kada je uhapšen Andrija Hebrang, sekretar CK KPH.⁸⁷ Bila je potrebna temeljita reorganizacija i formiranje novog kadra. Nakon organizacijske decentralizacije i premještanja CK KPH iz Zagreba na oslobođeni teritorij, prebacuje se i materijal za prvi broj omladinskog lista *Mladi komunist*, koji u travnju 1942. izlazi u centralnoj tehnici u selu Tomići kraj Drežnice. Tamo izlazi i *Omladinski borac*, a primjerci oba lista poslani su u Zagreb na umnožavanje.⁸⁸ Tako započinje razdoblje dopremanja partijskog i ratnog tiska, *Biltena* Vrhovnog štaba, pa i pjesmarice s Nazorovim pjesmama u Zagreb na umnožavanje.⁸⁹ Istovremeno su se partizanima slali tehnički materijali i tiskarski strojevi na oslobođeni teritorij, čija je granica gotovo tijekom cijelog rata bila nadomak Zagreba. Tijekom rujna 1942. na oslobođeni teritorij stiže prvi tiskarski stoj, koji je zbog istrošenosti i buke prozvan *ubogi Lazar*, a dva mjeseca kasnije stiže i preklopni tiskarski stroj (tzv. *Amerikanka*).⁹⁰ Već s prvim tiskarskim strojem iz Zagreba stiglo je i 200 000 araka papira, 2000 matrica te 200 tuba tiskarske boje, a veća količina tiskarskog materijala od tada je slana u centralne tehnike.⁹¹

U Zagrebu je pak ustaška vlast uvodila sve strože mjere kontrole i kasno uvečer ili rano ujutro provodila racije u čitavim kvartovima, koji bi bili opkoljeni dok je ustaška policija ulazila u svaki stan i pretresala ga. Bez obzira na sve poteškoće, za Narodnooslobodilački pokret bilo je važno zadržati snažan utjecaj u Zagrebu iz mnogo razloga. Promatrajući njegovu važnost u kontekstu tiska i djelovanja partijskih tehnika, treba istaknuti kako je Zagreb imao velike materijalne i tehničke resurse, koji su slani u nove centralne tehnike. Osim toga, veliko urbanističko središte imalo je istaknutu političku važnost jer se na brojne građane moglo djelovati putem tiska, približavati im ciljeve i politiku NOP-a te ih se tako moglo mobilizirati za odlazak u partizane.⁹² Zato su, usprkos teškim uvjetima, zagrebačke tehnike nastavile djelovati, pružajući aktivni otpor ustaškom terorizmu. Tisak je s oslobođenog područja dopreman u Zagreb, gdje je umnožavan i raspacavan. Međutim, potkapacitirana ilegalna organizacija u gradu djelovala je s tek nekoliko desetaka aktivista i bez značajnijeg iskusnog vodstva, pa u travnju 1942. stiže uputa CK KPJ o potrebi reorganizacije

članova uhapšeno ili ubijeno, već da su brojni članovi otišli iz grada i pridružili se partizanima. Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 108. Vidi i: Šegvić i dr., *Naša štampa*; Mateljan Radovanović, *Štampa u NOB*; Držaić, „Dijalektika otpora“.

87 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 109.

88 Isto.

89 Lutvo Ahmetović prisjeća se Nazorove pjesmarice: „*Partizansku pjesmaricu s borbenim partizanskim pjesmama štampali smo u redovnoj štampariji nekoliko hiljada primjeraka i raspacali među aktiviste i simpatizere, pa su se tako po Zagrebu počele pjevšiti i naše partizanske borbene pjesme.*“ Ahmetović, „Neka sjećanja“, 33.

90 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 117.

91 Isto, 115.

92 Držaić, „Dijalektika otpora“.

rada tehnika i punktova, kao i o ostalim potrebnim mjerama, kako bi se spriječila daljnja hapšenja i očuvao partijski kadar.⁹³ Zagrebačka organizacija SKOJ-a se početkom godine već dovoljno oporavila, pa krajem siječnja pokreće novu omladinsku tehniku u Plitvičkoj ulici 15, a u svibnju 1942. broji 899 skojevaca i čak 600 povezanih aktivista.⁹⁴ Brojnost skojevaca od početka rata daleko nadmašuje broj članova Partije u Zagrebu. Skojevske omladinske tehnike od početka okupacije aktivno su djelovale uz zagrebačke centralne tehnike, koje je osnivač CK KPH (čiju će ulogu sada nadomjestiti mjesne tehnike, koje osniva Mjesni komitet Partije).⁹⁵ Kad je s oslobođenog teritorija u Zagreb stigao prvomajski proglas Pokrajinskog komiteta (PK) SKOJ-a za Hrvatsku, zagrebačke ilegalne tehnike umnožile su ga u velikom broju primjeraka, pa je u uspješnoj desetominutnoj akciji dijeljenja letaka sudjelovalo oko 300 do 400 aktivista, a nitko nije uhapšen.⁹⁶

Mjesni komitet KPH u dva lipanjska letka koja su uslijedila poziva „radno i pošteno građanstvo grada Zagreba“ na osobni doprinos u borbi („Pomaži svoju narodnu partizansku vojsku! Učini sve da i ti doprineseš udio svome oslobođenju u ovoj godini!“),⁹⁷ odnosno na važnost sudjelovanja u otporu putem prosvjeda protiv izvoza hrane, raznih akcija i sabotaza pri radu za okupatora („Tražite da se narodna hrana da narodu! Zahtijevajte obustavu izvoza za okupatore! Sabotirajte i dezorganizirajte svaki posao u radionicama, tvornicama i uredima, koji se vrši za okupatora i njegovu vojnu silu!“).⁹⁸ Sekretar MK Lutvo Ahmetović (potpisan Mika) u lipanjskom izvještaju Centralnom komitetu KPH piše o „maniji paljenja“ partijskog materijala, koja se zadržala u nekim sektorima nakon brojnih hapšenja u zimu 1941., no istovremeno tvrdi kako je partijska tehnika prilično sređena i navodi podatak o 20 000 komada umnoženog materijala u zadnjih mjesec i pol dana. O novoj metodi rada tehnika, raspačavanju i punktovima Ahmetović je zapisao sljedeće:

„Tehnika ima posebne ljude koji izvlače, a jednog koji raznosi. To smo učinili radi toga, da nam u slučaju pada raznašača ne pane (padne, op. p.š.) i stroj kojih će se sada veoma teško dobivati. Punktovi ne postoje za sada. Izgleda nam sigurnija predaja na ulici u točno vrijeme. Stroj vam stoji na raspolaganju i molimo, da nas se odmah njega rastereti, kako bismo u njegove prostorije mogli smjestiti novi, ako ga uspijemo kupiti.“⁹⁹

93 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 110.

94 Držaić, „Dijalektika otpora“. Materijal se do srpnja 1942. prepisivao na pisačim strojevima u stanu braće Rokavec u Plitvičkoj ulici 15. Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 230.

95 Za usporedbu, u travnju iste godine Mjesni komitet KPH za Zagreb ima 84 člana. Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 111. Više o omladinskim tehnikama, koje su djelovale u Zagrebu tijekom okupacije vidi u: Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 228–230.

96 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 111.

97 HDA, GK SKH ZG, kutija 3, KP-69/1563.

98 HDA, GK SKH ZG, kutija 3, KP-69/1562.

99 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1822, „Mjesni komiteti Komunističke partije Hrvatske“ (HDA, MK KPH), „Izveštaj MK Zagreba poslan CK KPH 17. 6. 1942.“, kutija 66, 1195.

Pored toga navodi kako su pronašli predavača za kurs kojim će pokušati izliječiti nizak nivo izobrazbe zagrebačkog parijskog kadra, što opisuje kao „rak ranu“ tadašnjeg članstva.¹⁰⁰ Izvještaji o tehnici sastavni su dio gotovo svakog izvještaja MK koji će uslijediti. Jedna od tada aktivnih mjesnih tehnika, osnovana u veljači 1942. u skladištu drva na Selskoj cesti, radila je nesmetano do 5. srpnja 1942. godine kada je uhapšen tadašnji mjesni tehničar Nikola Cvitaš.¹⁰¹ Potom je aktivirana rezervna tehnika u podrumu gostionice majke Milana (Miška) Patačića, sekretara Rajonskog komiteta (RK) na Samoborskoj cesti, koja je radila do sredine listopada, kada je provaljena. Naime, tiskarski stroj pohranjen u ormaru slučajno je vidio zaručnik Miškove sestre, policijski agent koji ga je prijavio, pa je Miško preminuo pod batinama na policiji.¹⁰²

Tijekom listopada 1942. pokrenuta je sljedeća mjesna tehnika, u stanu obitelji Maričić u centru grada u Boškovićevoj ulici 19.¹⁰³ Siniša Maričić, koji se pokretu otpora priključio kao šesnaestogodišnji učenik II. muške gimnazije, svoju odluku da započne s ilegalnim radom u tehnici u vlastitom stanu objašnjava na sljedeći način:

„Negdje 1942. majka je rekla ‘Ovdje se više ne da sjediti na dvije stolice’. Ona je naravno to sve povelala... Kad je Ivan Mečar došao kod nas s ranjenim koljenom, rekao sam majci ‘I ja bih nešto radio, ja bih htio sudjelovati’. Trebali su nekoga tko zna dobro pisati. Donesena je velika pisaća mašina, zvala se Orga... Ispod nas je stanovao vlasnik kuće... žena i on su bili Švabe, a mašina se jako čula. Da bi smanjili mogućnost da se čuje stavili bi ispod mašine tri-četiri deke... Radio sam na pripremi tiskarskog materijala za *Vjesnik*. Matrice su kasnije išle na šapirograf... Krajem tjedna bi došao jedan drug i nosio materijale na umnožavanje u Grškovićevu.“¹⁰⁴

Tehnika je radila do 19. ožujka 1943., odnosno do pogibije sekretara MK Ivana Mečara i mjesnog tehničara, Stjepana Bubanića, rukovodioca te tehnike.¹⁰⁵ U isto to vrijeme, tijekom proljeća 1943. godine, prestaju se osnivati poviše spomenute omladinske tehnike, jer sav pisani materijal SKOJ sada dobiva od partijske organizacije, bilo da je riječ o materijalu umnoženom u zagrebačkim mjesnim tehnikama ili o materijalu pristiglom s terena, namijenjenom SKOJ-u. Mjesna se tehnika ponovno vraća na Trešnjevku u travnju 1943. te do svibnja djeluje u stanu Mihajla Capeka na Selskoj cesti 22. Nakon njegova hapšenja stroj i materijal prebačeni su u Zajčevu ulicu 40, gdje od kolovoza do studenog 1943. radi nova mjesna tehnika.¹⁰⁶

100 Isto.

101 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 226.

102 Zdunić i Žarić, ur., *Crvena Trešnjevka*, 234.

103 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 226.

104 Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 38. Više u video zapisu intervjua sa Sinišom Maričićem: Documenta, „Siniša Maričić“. Vidi i: Maričić, „Tehnika mjesnog komiteta“, 58–61.

105 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 226.

106 Isto, 226–230.

Pored spomenutih vrsta tehnika – centralnih, mjesnih i omladinskih – koje su djelovale u Zagrebu tijekom cijelog razdoblja okupacije, važnu su ulogu imale i ručne tehnike, koje su radile na specijalnim zadacima poput izrade krivotvorenih dokumenata, legitimacija i isprava. Zahvaljujući velikoj mreži simpatizera, ručni su tehničari dobivali originalne isprave na uvid, uspoređivani su i kontrolirani redni brojevi izdavanja dokumenata, provjeravani su krivotvoreni potpisi, izrađivani žigovi, a dobavljane su i knjige uzoraka slova od grafičkih radnika iz zagrebačkih tiskara.¹⁰⁷

Na Trešnjevci je od prvih dana okupacije djelovala takva tehnika u stanu Anke Jurdan-Ančik u Trakošćanskoj ulici 6, a u kasnu jesen 1941. osnovana je ručna tehnika u stanu profesora matematike Josipa Lukatele (Feliksa) u Babonićevoj ulici 29, koja je zbog visoke razine konspirativnosti i nepogrešive metode rada u kontinuitetu djelovala sve do 29. travnja 1944., kada je Lukatela prebačen iz Zagreba na druge zadatke.¹⁰⁸ Ahmetović se prisjeća kako čak ni tadašnji sekretar MK Ivan Mećar nije smio znati lokaciju ove važne tehnike:

„Dok sam ja do sredine listopada 1942. bio sekretar MK, on [Ivan Mećar] je bio organizacioni sekretar. Također je bio zadužen za naše veze (kanale) izvan grada. U to doba je Josip Lukatela, profesor, jako uspješno falsificirao razne ustaške i njemačke dokumente za slobodno kretanje po gradu i okolici. Između ostalog, vrlo je dobro falsificirao propusnice za izlaz izvan grada. Tim propusnicama su stotine zagrebačkih aktivista otišle u partizane. Da bi se sačuvao od hapšenja, drug Lukatela je bio povezan samo s inž. Dragonom Carićem, kojega smo početkom ljeta primili u MK. Nitko s Lukatelom nije smio komunicirati, niti je on smio bilo što drugo raditi osim toga. Znao je da nam je za ovo jedina veza Carić, koji bi preuzimao propusnice od njega i donosio ih Mećaru. Nekako je Mećar otkrio taj izvor propusnica i stan profesora Lukatele. Jednom prilikom, kada mu je nedostajalo propusnica, prekršio je pravila konspiracije i pokušao na vrata Lukateli i tražio ih direktno od njega. Razumljivo, da je to kod Lukatele izazvalo iznenađenje, pa i strah da mu je policija ušla u trag, to više što mu je Mećar rekao da on to radi po nalogu Partije i da zna da mu je Carić glavna veza. Lukatela Mećara do tada nikada nije vidio. Čim ga se otarasio, nazvao je Carića telefonom, ispričao mu incident i opisao posjetioca. Bio sam u tom momentu kod Carića, pa smo po opisu odmah ocijenili da se vjerojatno radi o Mećaru. Za svaki slučaj smo nam rekli da se privremeno skloni iz stana, ali da mislimo da se radi samo o nesporazumu. Lukatela se neopravdano ljutio na Carića, misleći da on neoprezno radi i otkriva veze. Mećar nam je kasnije ispričao da je sasvim slučajno vidio iz koje kuće izlazi Carić kada mu je nosio propusnice, a pošto je jednom čuo da to radi neki profesor, upao je u kuću i zazvonio na vrata Lukateli, da bi na koncu posumnjao i sam da je na kriva vrata pozvonio.“¹⁰⁹

107 Isto, 230.

108 Zdunić i Žarić, ur., *Crvena Trešnjevka*, 230.

109 Ahmetović, „Neka sjećanja“, 32–33.

Jasno je iz ovog primjera kako su visoki partijski rukovoditelji neplaniranim pojavljivanjem u gradu mogli ugroziti čitavu mrežu aktivista i komunista, a posljedično i zaustaviti proizvodnju prijeko potrebnih falsificiranih dokumenata i akcija koje su se pomoću tih dokumenata provodile. Upravo Mećar (potpisan kao Debeli/Musliman) u svojem izvještaju od 11. prosinca 1942., vezano za otpremu partizana, piše kako je od 1. rujna do tada „otišlo u partizane 178 drugova i druga-rica“, dobar dio njih vjerojatno upravo s Lukatelinim propusnicama.¹¹⁰

U izvještajima koji se šalju CK KPH redovito se navodi i tisak koji je s oslobođenog teritorija uspješno stizao u Zagreb na umnožavanje i raspacavanje. Iako tijekom okupacije ni jedan ilegalni list nije mogao izlaziti u velikoj nakladi, listovi su svejedno pronašli brojne čitatelje jer su kružili po principu „pročitaj i daj dalje“, što je često naznačeno i na naslovnim stranicama. Tako primjerice u Zagreb stiže *Žena u borbi*, centralni list namijenjen ženama na području Hrvatske. List počinje izlaziti u lipnju 1943. tijekom osnivačke konferencije AFŽ-a za Hrvatsku i preuzima ime dotadašnjeg glasila Okružnog odbora AFŽ-a za Liku, ujedno prvog lista namijenjenog ženama organiziranog tijekom okupacije, još u proljeće 1942. godine.¹¹¹ Prva urednica novog lista iz 1943. bila je Olga Kovačić (Žoga), a prvi broj tiskan je u zgradi Agitpropa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u nakladi od 2000 do 2500 primjeraka. Drvena zgrada tiskare bila je skrivena duboko u šumama Javornice, nedaleko od Vojno-partizanske bolnice br. 7 i Drežnice.¹¹² Na naslovnoj stranici prvog od sedamnaest ratnih brojeva, nalazi se poznati lik bosonoge žene s djetetom u jednoj i puškom u drugoj ruci, djelo hrvatskog umjetnika Huberta Kruljca.¹¹³ U skladu sa svestranim karakterom lista, u njemu se pojavljuje čitav dijapazon tema. Tako pronalazimo „članke pisane nevjешtom rukom žene-seljanke koja tek što je naučila pisati i akcione članke komunistica-intelektualki.“¹¹⁴ Upravo je prosvjećivanje žena i otklanjanje nepismenosti bio jedan od ključnih zadataka organizacija AFŽ-a, na kojem su započele raditi tijekom NOB-a. Brojni listovi donose upute kako naučiti pisati tiskanim i pisanim slovima te pozivaju na organiziranje analfabetskih tečajeva. Uz to su objavljivali pisma

- 110 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-66/1199. Više o radu ručne tehnike u Babonićevoj ulici 29 u Lukatelinim sjećanjima: Lukatela, „Rad ručne tehnike“, 57–68.
- 111 Tijekom NOB-a izašlo je 19 listova namijenjenih ženama. Bibliografija tih listova, očuvanih u malobrojnim primjercima, nalazi se u pretisku izdanja ratnih brojeva *Žene u borbi*. Vidi: Šoljan, ur., *Žena u borbi: 1943/1945. O izdavačkoj djelatnosti Antifašističkog fronta žena u Hrvatskoj* vidi i: Antifašistički vjesnik, „Štampa AFŽ u toku Narodno-oslobodilačke borbe“.
- 112 Zgrada Agitpropa u Javornici spaljena je 1944. godine, a mjesto na kojem se nalazila jedna je od lokacija arheoloških istraživanja u sklopu aktualnog međunarodnog interdisciplinarnog istraživačkog projekta *Baština odozdo | Drežnica: Tragovi i sjećanja 1941.–1945.*, usmjerenog na baštinu i suvremenu povijest drežničkog kraja, pod vodstvom dr. sc. Sanje Horvatinčić iz Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu. Vidi: „Heritage from Below | Drežnica“, Institute of Art History.
- 113 Horvatinčić, „Žena nakon borbe“, 243.
- 114 Kolar-Dimitrijević navodi da se „pisalo o potrebi zdravstvenog prosvjećivanja, donosili [su se] savjeti o njezi bolesnika i borbi protiv zaraznih bolesti, o spašavanju ranjenika, održavanju dječjih domova, radu škola, zdravstvenih komisija itd.“ Kolar-Dimitrijević, „Žena u borbi 1943/45“, 205.

žena koje su tek naučile čitati i pisati.¹¹⁵ Tradicija tretiranja problema nepismenosti nastavlja se u poslijeratnim brojevima, pa *Žena u borbi* iz 1947. godine, pored čitanke i slovarice (*Naša čitanka*), objavljuje članak AFŽ u borbi za pismenost i znanje, koji spominje organiziranje čitalačkih grupa, tečajeva i predavanja diljem zemlje.¹¹⁶

Vijesti su u Zagreb dolazile i putem radija. Iako je ustaška policija otimala radio aparate i zabranjivala njihovu upotrebu, tijekom 1942. i 1943. svakodnevno su hvatane radio vijesti Slobodne Jugoslavije, Radio Moskve, Radio Londona, ali i radiostanica okupatora. Sestre Marija i Olga Benel te su vijesti stenografirale i dostavljale novinarima na redigiranje, koji su ih potom predavali Dragi Krndiji (Crnom).¹¹⁷ On ih je nosio u partijsku tehniku, koja ih je izdavala pod nazivom *Vijesti*. Izdavanje je organizirao zagrebački gradski Narodnooslobodilački odbor (NOO), koji je u proljeće 1942. osnovao svoje Novinsko odjeljenje i surađivao s profesionalnim novinarima.¹¹⁸ U ožujku 1943. Novinsko odjeljenje u Zagrebu počinje izdavati list *Narodna borba*, koji je uređivao već spomenuti Drago Krndija.¹¹⁹ Mahmud Konjhodžić navodi da je taj list bogatstvom sadržaja i raznolikošću priloga više sličio časopisu, nego ilegalnom listu, iako je tiskan ograničenom metodom, pomoću ciklostila.¹²⁰ U njemu su se nalazile vijesti, duhoviti članci, anegdote i reportaže vrsnih novinara, koji su živopisno dočaravali atmosferu Zagreba u to vrijeme, ismijavajući istovremeno okupatora i ustaše karikaturama i pošalicama.¹²¹ Neki su novinari tragično skončali kao taoci obješeni u Dubravi 20. prosinca 1943. godine. Među šesnaest prosinacačkih žrtava bio je predsjednik NOO-a grada Zagreba, Bogdan Ogrizović, te profesor Radovan Rajhcer koji je rukovodio grupom novinara, kao i Petar Mihočević, poznati predratni reporter te novinar i muzički kritičar Branimir Ivakić.¹²² Taj je tragični događaj, osim obilježavanja kraja godine, ujedno najavio sljedeće razdoblje u kojem, pri okupatorovoj spoznaji o neminovnom gubitku rata, prvo dolazi do rezignacije, a zatim do ponovnog zaoštavanja represije ustaškog aparata. Posljedično dolazi do velikih gubitaka zagrebačkog kadra u ljeto 1944., do gašenja mjesnih tehnika i do problema s uspostavljanjem veza s oslobođenim teritorijem te do izostanka pravovremenog dopremanja tiska u grad.

115 Basta, „Štampa AFŽ-a“, 104.

116 „AFŽ u borbi za pismenost i znanje“, *Žena u borbi*, 14–15.

117 Konjhodžić, *Riječi istine*, 102.

118 Isto.

119 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 119. *Narodna borba* također je naziv organa Narodnooslobodilačke fronte u Lici, koji je izlazio 1942. i 1943. godine. Feldman, „Brošure i periodika“, 174.

120 Konjhodžić, *Riječi istine*, 103–105.

121 Isto. Vidi i: Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 293–307.; U Zagrebu je u studenom 1943. počeo izlaziti tjedni list *Politički pregled*, koji je ugašen u travnju sljedeće godine, pošto je glavni urednik bio uhićen. U sveukupno 28 brojeva, uz komentare najvažnijih političkih događaja, list je objašnjavao ulogu NOO-a na oslobođenom, ali i na okupiranom teritoriju, a budući da su primjerci slani izvan Zagreba, njegova se važnost očituje i u opisima aktualnih događaja i represije u Zagrebu. Lengel-Krizman, *Zagreb u NOV-u*, 238.

122 Konjhodžić, *Riječi istine*, 102.

Od gašenja mjesnih tehnika do problema s vezama (1944.–1945.)

Instruktor Povjerenstva CK KPH, Milan Mišković, u izvještaju početkom siječnja 1944. piše kako materijal neredovito stiže u Zagreb i da gradska partijska organizacija zbog toga zaostaje za događajima.¹²³ Naime, Okružni komitet (OK) je nagomilao čitava jedna kola materijala za Zagreb, koji nije mogao poslati zbog problema s kurirskim vezama. Upravo će ta problematika biti glavna karakteristika posljednjeg razdoblja djelovanja ilegalnih partijskih tehnika i proizvodnje tiska, do oslobođenja Zagreba 8. svibnja 1945. godine.

Početak 1944. mjesna je tehnika ponovno vraćena na Selsku cestu 22 kod Mihajla Capeka, gdje je već radila u proljeće 1943. godine.¹²⁴ U drugom je navratu tamo bila aktivna do svibnja 1944., kada je Capek uhapšen. Član Mjesnog komiteta Josip Duda prisjeća se akcije koju je trebao provesti nakon pada važnog punkta, kako bi se spriječila daljnja hapšenja i prodiranje u partijsku organizaciju:

„Odmah mi je MK (Mjesni komitet, op. p.š.) dao zadatak da iz skladišta na Selskoj cesti 22, gdje se nalazio građevinski materijal, iznesem ilegalnu štampu koju je Capek prethodnog dana dopremio kamionom ispod šljunka iz Ivanje Rijeke. On nije bio uhapšen zbog ilegalne štampe već pod sumnjom da radi za NOP. Odmah sam poduzeo potrebne mjere, da izvučemo štampu i puškomitraljez koji se nalazio u skladištu. Da bih točno znao kakva je situacija, otišao sam s Aleksandrom Rihterom i Feliksom Lukmanom, na samo mjesto. Dobio sam izričito naređenje da osobno ne prisustvujem u toj akciji, već da samo organiziram prebačaj štampe na drugo mjesto. Kad smo došli do skladišta, ustanovili smo da je situacija vrlo pogodna i da se zadatak mora odmah izvršiti, jer je pitanje da li će takve mogućnosti kasnije biti. Da je sve u redu, obavijestila nas je Capekova supruga, pa smo odmah zaključili da u potpunosti provedemo akciju. Možda smo u tom trenutku i prekršili naređenje MK jer su Lukman i Rihter bili sekretari rajonskih komiteta pa oni, kao rukovodioci, nisu smjeli ići u takvu akciju. Budući da se radilo o minutama, odmah smo zaustavili jedna seljačka kola koja je vozio neki dječak s bijelim konjem. Dječaku je moglo biti oko 14 godina. S njim smo se pogodili za 1500 kuna za prijevoz ‘starog papira’ u grad. Rekli smo mu da ima šest vreća. Kola su sa strane imala daske, a to nam je upravo i odgovalo. Kolima smo odmah otišli u skladište i natovarili svih šest vreća štampe. Puškomitraljez tada nismo našli. Prilikom ukrcavanja vreća u kola jedna je napukla, pa se vidjela petokraka zvijezda na jednom listu. Vozač nam je skrenuo pažnju na tu činjenicu. Mi smo odmah bacili drugu vreću na tu poderanu. Nismo ništa rekli, praveći se da ga nismo čuli niti išta primijetili. Čim smo ukrcali materijal, odmah smo izišli iz skladišta na ulicu. [...] Kad smo

123 Budući da je Josip Jagić u istraživanju koje čini dio ove knjige, u poglavlju *Agitacijske tehnike i problem veza* napravio pregled spomenute problematike, u ovom ću se poglavlju prvenstveno osvrnuti na tematiku koja nije bila u fokusu njegove analize. Vidi: Jagić, „A mi u ovome kavezu“, 116–126.

124 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 226–227.

prenijeli svu štampu, sortirali smo je i ustanovili da je više od polovice zastarjela. To je, jasno, bila posljedica njenog ležanja u Ivanjoj Rijeci na relejnoj stranici, jer uvijek nisu postojali uvjeti da se na vrijeme, zbog prekida veza, otpremi u Zagreb. Trebalo je veliku količinu stare štampe uništiti, a odnosila se, uglavnom, na izvještaje s bojišta, pa zbog toga nije bila više aktualna. [...] Ostalu štampu sortirali smo i slijedeći dan je otpremili drugovima zaduženim za tehniku.¹²⁵

Istaknuti primjer dobro prikazuje reperkusije koje je kašnjenje tiska izazivalo u gradu i u partijskoj organizaciji. Ne samo da su građani bili slabije informirani o aktualnim događajima s bojišta i da im politiku NOP-a u zadnjim i veoma važnim ratnim mjesecima nije bilo moguće uspješno prenijeti, nego se trebalo riješiti i goleme količine nerelevantnog materijala, bez da policija takvim akcijama uđe u trag i uhapsi gradske aktiviste. S obzirom na to da su racije ponekad bile i svakodneve, to nije bio lagan zadatak. Tisak iz Selske 22 uspješno je spaljen u kotlovnici kina Jadran, na križanju Frankopanske i Ilice, jer je spomenuti Aleksandar Rihter ondje bio kino operater.¹²⁶

Sukladno novonastaloj dinamici, prestankom rada te tehnike prestaje i rad zagrebačkih mjesnih tehnika, a još od travnja u Zagrebu ne izlaze ni partijski listovi.¹²⁷ Naime, partijska i vanpartijske organizacije pretrpjele su velike gubitke u proljeće i ljeto 1944., pa rad mjesnih tehnika više nije uspješno obnovljen. Nakon što je u travnju uhapšeno cijelo srednjoškolsko skojevsko rukovodstvo, tijekom lipnja dolazi do jedne od najvećih provala u zagrebačkoj partijskoj organizaciji.¹²⁸ Uhapšena su 53 njezina člana, među kojima je gotovo cijeli novi sastav Mjesnog komiteta i sva kotarska rukovodstva Narodnooslobodilačkih odbora.¹²⁹ Tako Zagreb u ljeto 1944. praktički ostaje bez partijskog rukovodstva, a nekompromitirani članovi odlaze u jedinice Narodnooslobodilačke vojske (NOV). Pred novog instruktora Povjerenstva CK KPH, Norberta Vebera (Šabana), koji stiže s oslobođenog teritorija, stavljen je težak zadatak obnove partijske organizacije na udaru represivnog aparata u gradu s malobrojnim nekompromitiranim kadrom, a zatim i zadatak ponovnog uspostavljanja kurirskih veza od povjerenja za uspješno provođenje mobilizacije i prebacivanje materijala u grad i iz njega.¹³⁰

U to su vrijeme u Zagreb manje ili više redovito stizale *Novosti*, prvi isključivo informativni centralni list, koji je polovicom 1944. godine pokrenula redakcija poznatog lista *Naprijed*, organa KPH, koji je također dopreman u Zagreb.¹³¹ *Novosti* su prvi tiskani list s oslobođenog teritorija Hrvatske koji je imao karakter dnevnog lista, iako zapravo nije izlazio svakodnevno, već srijedom i subotom. U

125 Duda, „Rad u Mjesnom komitetu“, 273–274.

126 Isto.

127 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 227.

128 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 125.

129 Isto, 126.

130 Jagić, „A mi u ovome kavezu“.

131 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-68/1404; Konjhodžić, *Riječi istine*, 63.

njemu su se nalazile dnevne vijesti iz zemlje i inozemstva, poput onih u *Radio-vijestima*.¹³² Izlazeći od travnja 1943., list *Naprijed* je, s druge strane, obogaćen čitavim dijapazonom tema i vrstama članaka, služio kao vodilja za „pravilno i uspješno razvijanje narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj“, a počevši od vojnika, preko seljaka do građana na okupiranom teritoriju, obraćao se najširim masama.¹³³

Budući da je doprema tiska i vijesti zastala jer dobrih veza u ljeto 1944. nije bilo, te da se linija NOB-a nije mogla kvalitetno rastumačiti građanima Zagreba, Norbert Veber u izvještajima za CK KPH, osim što se žali da je „odsječen od svijeta“ i da neki ljudi dobivaju tisak prije njega,¹³⁴ javlja kako nije dobro informiran o sporazumu Tito-Šubašić, odnosno da „po Zagrebu sve bruji zbog toga i ljudi govore kako je drug Tito kapitulirao pred kraljem“, a zatim nastavlja „mi tu ne možemo ništa poduzeti pošto meni ni samom nije jasno kako ta stvar stoji, a Slobodnu Jugoslaviju nikako ne možemo uhvatiti.“¹³⁵ U izvještaju koji šalje 20. listopada 1944., netom prije odlaska iz grada, upozorava CK KPH na potencijalno diskreditiranje vlastite propagande, navodeći sljedeći primjer:

„Danas je navodno ‘Slobodna Jugoslavija’ javila da je stao privredni život u gradu jer su naše jedinice sa artiljerjem tukli grad Zagreb i pogodili centralu. Trebalo bi nato paziti da naša propaganda ne širi ovakve vjesti koje nemaju nikakve osnove jer s time gubimo samo ugled a naročito naša propaganda u koju narod barem donekle vjeruje. Morate uzeti u obzir da narod ne vjeruje u promičbu puno radi laži koje širi neprijatelj u svojoj promičbi. Jasno da se sa takvim vjestima daje bandi materijala u ruke a ujedno deskreditira našu propagandu.“¹³⁶

Problem pravovremenog informiranja unutar partijske organizacije donekle je riješen radiostanicom koja je tijekom rujna dopremljena u Zagreb te je uspostavljala vezu s oslobođenim teritorijem do kraja rata.¹³⁷ Zbog opasnosti po vlastiti život, Veber u studenom napušta mjesto instruktora Povjerenstva i odlazi iz grada, a njegovu ulogu preuzima Živka Bibanović-Nemčić (Mara), koja na toj dužnosti ostaje do 8. svibnja 1945. godine.¹³⁸ Važno je naglasiti kako su neposredno pred oslobođenje gotovo cijelom gradskom partijskom organizacijom rukovodile žene.¹³⁹ Oslobođenje Zagreba u izvještajima se spominje od kraja 1944., a kako se kadrovski potkapacitirana gradska organizacija,

132 *Novosti* su nakratko prestale s izlaženjem u siječnju 1945., a dotad su izašla 74 broja. Nastavljaju izlaziti u ožujku iste godine, no list preuzimaju Propagandni odjeli okružnih odbora Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta (JNOF) za Kordun, Baniju i Pokuplje. Isto, 64.

133 Isto, 45. Vidi i: Šegvić i dr., *Naša štampa*, 35–44.

134 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1315.

135 HDA, GK SKH ZG, kutija 1, KP-67/1311.

136 HDA, GK SKH ZG, kutija 2, KP-68/1419.

137 Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 127.

138 Isto, 128.

139 Jagić, „8. maj. Oslobođenje!“, 38. Vidi i: Lovreković, „Ti ne smiješ pasti“.

još uvijek u procesu oporavka, usmjerila na otpor koncentriranog i ograničenog tipa fokusirajući se na obavještajnu i organizacijsku djelatnost, pitanje propagande pojavljuje se tek sporadično. U zapisniku sastanka sa Živkom s početka veljače 1945. stoji kako materijal nije dijeljen od studenog,¹⁴⁰ dok je na sastanku 14. travnja raspravljano o konkretnim koracima koje po pitanju agitacije i propagande treba poduzeti uoči oslobođenja:

„Treba iz defenzive preći u ofenzivu, isticati sve nove momente iz svjetske i unutrašnje političke situacije, stvaranje hrvatske vlade, uspjehe naše armije, neposredan i brzi slom ustaša i Njemaca itd. / Po gradu svi da o tim stvarima govore, da se od strane svih odbora ispisuju naše parole, bacaju letake.“¹⁴¹

Tom je korespondencijom praktički završila organizacija agitacije i propagande u gradu pod četverogodišnjom okupacijom, koja unatoč brojčano i tehnički nadmoćnom ustaškom represivnom aparatu nije uspjela ugušiti antifašističku propagandu, inicijalno proizvedenu u bunkerima, skladištima i stanovima, a kasnije dopremanu najraznovrsnijim putevima s oslobođenog teritorija u grad.

Od društvenog sjećanja ka kolektivnom zaboravu

Brojne spomenute lokacije, događaji, protagonistkinje i protagonisti antifašističkog pokreta otpora u Zagrebu obilježeni su spomen-pločama ili komemorirani spomenicima i bistama nakon Drugog svjetskog rata. Paralelno s promjenom društvenog uređenja devedesetih, s restauracijom kapitalizma i buđenjem nacionalizma, povijesni revizionizam prodire u interpretaciju i ulogu pokreta otpora i u društveno sjećanje. Posljedično, revizionizam se preslikava na javni prostor u različitim stupnjevima nemara za postavljene spomeničke elemente: od sustavne nebrige, preko uklanjanja do vandaliziranja i potpunog uništavanja. Budući da neke lokacije zagrebačkih partijskih tehnika nisu obilježene, a da su s drugih od devedesetih uklanjane spomen-ploče, široj su javnosti danas poznate samo rijetke obilježene lokacije Agitpropa, a njihova se priča i povijesni značaj u širim istraživanjima i u kolektivnom znanju posljednji put pojavljuju, gotovo u pravilu, prije trideset godina.

Na zgradi trešnjevačke ilegalne tehnike u Kučerinoj ulici 72 stoji jedna od rijetkih sačuvanih spomen-ploča, postavljena 1980. povodom proslave *Vjesnikove* četrdesetogodišnjice, kao trajno obilježavanje lokacije na kojoj su sestre Filipović tijekom prve godine okupacije umnažale partijski tisak. Ovaj primjer jasno svjedoči o političkoj nepokolebljivosti mladih ljudi koji su ciljeve antifašističke borbe i narodne revolucije stavljali ne samo ispred vlastite komocije, nego i života. Proučavajući spomen-ploče partijskim tiskarama na Trešnjevci 2017. godine, odnosno ispitujući društveno sjećanje i zaborav, Iva Grubiša utvrđuje:

140 HDA, GK SKH ZG, kutija 3, KP-69/1497.

141 HDA, GK SKH ZG, kutija 3, KP-69/1529.

„Kućice u čijem je vrtu [tehnika] bila izgrađena nema još od 70-ih godina, a danas je na ovom mjestu moderna stambeno-poslovna zgrada u čijem su prizemlju privatna tvrtka, frizerski salon i kafić te nema nikakvih obilježja koja bi dala naslutiti nekadašnje akcije na toj adresi. [...] Priča o tiskari u Gotalovečkoj spominje se i u *Crvenoj Trešnjevci* te u monografijama koje je novinsko-izdavačka kuća Vjesnik izdavala kao spomenice vlastitom radu (*Vjesnik 1940–1960*, *Vjesnik 1940–1980*, *Vjesnikove godine 1940–1990*). Ipak, ova lokacija danas ne priča (barem ne javno) ‘antifašističku priču’; društveni je zaborav tu, čini mi se, glasniji od društvenog sjećanja.“¹⁴²

U slučaju tehnike u Gotalovečkoj ulici 8, koja je djelovala od 1939. do 1941., spomen-ploča uklonjena je sedamdesetih godina kada je obitelj Pulig srušila staru kuću i pohranila ploču na tavan, koju su potom preuzeli službenici iz tadašnjeg Muzeja revolucije, pohranivši je u arhiv.¹⁴³ U iscrpnom istraživanju Maria Šimunkovića i Domagoja Delača koje, između ostalog, donosi fotografije spomen-ploča s lokacija zagrebačkih partijskih tehnika, na popisu tehnika obilježenih nakon rata, uz spomenutu Kučerinu 72 i Gotalovečku 8, možemo pronaći još Bračunovu 8 i Murtersku 25 iz prijeratnog razdoblja, te Ilicu 113 i Klaićevu 17 iz razdoblja okupacije.¹⁴⁴ Gotovo sa svih navedenih lokacija spomen-ploče su uklonjene, a jedina koja još stoji pored one u Kučerinoj 72 je jedva vidljiva ploča u Ilici 113, zaklonjena granjem.

S raspadom Jugoslavije, i ranije spomenuta park-šuma Dotrščina, lokacija najvećeg masovnog zločina u povijesti Zagreba, izbrisana je iz službenih politika sjećanja. Ukinuti su posjeti obrazovnih ustanova, devastiran je spomen-park koji komemorira žrtve fašizma, a devedesetih je uklonjena informativna ploča, koja je sadržavala posvetu s informacijama o stratištu. Kao recentni primjer pozitivnog zaokreta u smjeru vraćanja spomen-područja Dotrščina u kolektivnu memoriju, valja istaknuti Virtualni muzej Dotrščina, autorski projekt urbanog aktivista i publicista Saše Šimprage, razvijen u sklopu programa kulture sjećanja Documente — Centra za suočavanje s prošlošću, koji od 2016. djeluje samostalno. Uz privremene umjetničke intervencije *in situ*, projekt podrazumijeva i besplatne obrazovne ture spomen-područjem.¹⁴⁵

Upravo su obrazovne ture i urbane šetnje jedan od dominantnih načina diseminacije *zaboravljenog* znanja široj javnosti. Tako je urbana tura Tihane Bertek *Fragments ženske povijesti Trešnjevke* iz 2020., organizirana u sklopu aktivnosti Muzeja susjedstva Trešnjevka, poslužila kao povod da se u kvartovskim dječjim vrtićima obilježi njihova povijest. Naime, Dječji vrtić Potočnica na Trešnjevci, otvoren 1965. pod imenom *Dječji centar Marica Pataki*, devedesetih mijenja

142 Grubiša, „Tko se sjeća na Trešnjevci?“, 52–54.

143 Isto, 53. Fotografija ploče može se vidjeti u: Ogrizović, *Ilegalne štamparije*, 287. Vidi i: „Ilegalna tiskara: Gotalovečka ulica 8“, *Muzej susjedstva Trešnjevka*.

144 Šimunković i Delač, *Sjećanje je borba*.

145 *Virtualni muzej Dotrščina*, <https://www.dotrscina.hr/>. Vidi i: Duda i Šimat, „Kako umjetnost štiti od zaborava“, 82–85.

ime u *Potočnica*, a bista istaknute antifašistkinje i radnice u partijskim tehnikama je uklonjena.¹⁴⁶ Upravo ovakvi, ali i drugi primjeri sustavnog brisanja narativa o antifašističkom pokretu otpora iz povijesnog i kulturnog krajolika Zagreba, podsjećaju na važnost vraćanja ovoj temi.

Završne misli

U ovom sam prilogu na primjeru deset zagrebačkih ilegalnih partijskih tehnika pokušala rekonstruirati način njihova funkcioniranja, uvjete proizvodnje, umnožavanja i distribucije propagandnih materijala KPJ i KPH, ocrtavajući pritom problematiku djelovanja uskog revolucionarnog ideološkog aparata paralelno s brojčano nadmoćnim ustaškim represivnim aparatom. Preduvjeti za koordiniran i sustavan rad propagandnog i informativnog aparata KPJ i KPH stvoreni su još u međuratnom razdoblju, kada određeni listovi i organi Partije u Zagrebu izlaze legalno, da bi se s pooštavanjem cenzure monarhističke vlasti prebacili u iznimno nesigurno i opasno ilegalno djelovanje.

Propagandne potrebe NOP-a u Zagrebu, a zatim i promjene u njegovom funkcioniranju, prikazane su kroz studije slučaja i trodijelnu periodizaciju, sukladnu promjenama u političkom kontekstu Zagreba tijekom Drugog svjetskog rata. Tako možemo govoriti o početnom uzletu i važnim centralnim tehnikama koje su stvarale nove sadržaje i umnažale tisak i letke u Zagrebu do kraja 1941. godine, kada se Centralni komitet KPH, zajedno s kompromitiranim članovima, izmješta na oslobođeni teritorij. U toj se migraciji i partijske centralne tehnike sele van Zagreba. Mnogi su članovi i članice Partije i antifašisti uhićeni ili pogubljeni, no zaoštavanjem ustaške represije dolazi i do solidarizacije brojnih građana koji su djelovali kao tihi pomagači, ne sudjelujući direktno u akcijama, ali istovremeno ne odajući identitete komunista. U razdoblju koje je uslijedilo, od druge polovice 1942. godine, vijesti i tisak s oslobođenog područja dopremani su u Zagreb kako bi se tisak dalje umnažao u mjesnim tehnikama, a istaknutu ulogu tada poprimaju i ručne tehnike, koje proizvode krivotvorene dokumente i propusnice za kretanje gradom i izvan njega. Interesantno je primijetiti kako se produkcija glavnine propagandnog materijala tada seli van Zagreba, a u gradu se većinom vrši umnažanje i distribucija. Iako su brojne gradske tehnike bile kratkog vijeka, jer bivaju otkrivene, a mnogi su mjesni tehničari, članovi Partije i drugi suradnici tehnika postali žrtve ustaškog pokreta, za NOP je bilo važno zadržati utjecaj i prisutnost u Zagrebu jer je imao velike materijalne i tehničke resurse, koji su slani u nove centralne tehnike. Pored toga, tiskom su se građanima mogli približavati ciljevi i politika NOP-a te ih se tako moglo mobilizirati za odlazak u

146 Zvučni zapis s ture dostupan je u obliku podcasta Radio Baze: Gregov, Letinić i [BLOK], „Muzej susjedstva Trešnjevka na valovima Radio Baze — 3. dio“; Vidi i: *Muzej susjedstva Trešnjevka*, <https://www.muzejsusjedstvatresnjevka.org.>; Soče, „Sakrivena ženska povijest Trešnjevke“.

NOV. Koliki je odista bio doseg partijskog propagandnog aparata u trenucima kad radikalizacija opresije postaje centralni mehanizam za održavanje ustaške vlasti, moguće je pretpostaviti imajući u vidu da u posljednjem razdoblju, tijekom 1944. i 1945. godine, dolazi do čestog izostanka pravovremenog dopremanja tiska u grad i do gašenja mjesnih tehnika.

U ovom istraživanju posebna je pozornost pridana pojedinačnim pričama i sjećanjima sudionica i sudionika pokreta otpora, koje proizlaze iz memoarske građe nastale pod okriljem jugoslavenske historiografije. Unatoč ponegdje romantiziranom diskursu, odlučila sam koristiti ovakav pristup upravo kako bi se raznolika problematika artikulirala putem življenih iskustava protagonista antifašističkog otpora. To dozvoljava razna čitanja i (samo)analize uspješnih, ali i promašenih akcija u segmentu otpora koji se tiče propagandnog rada. Iako su brojne akcije imale limitirani utjecaj kad je posrijedi osporavanje ustaškog ideološkog aparata, vjerojatno su neke djelovale kao kohezivan i osnažujući faktor u brutalnoj životnoj stvarnosti komunistkinja i antifašista u okupiranom gradu. Direktna svjedočanstva danas su posebno važna u kontekstu sistemskog brisanja sjećanja na važan lokalni primjer otpora fašizmu i sve njegove refleksije. Istovremeno, važno se osvrnuti na *nemoguće* povijesne izvore u okolnostima konspirativne borbe, kad se informacija morala vješto skrivati jer je mogla koštati života. Koju težinu društveno pamćenje u tom smislu nosi i koliko ga je lako izbrisati, jednom kad glasovi protagonista povijesnih događaja utihnu, a njihova sjećanja utonu u zaborav?

Bibliografija

NEOBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-907, „Zbirka stampata“ (HDA, ZS).

Hrvatski državni arhiv HR-HDA-1220, „Savez komunista Hrvatske. Centralni komitet“ (HDA, CK SKH).

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723, „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG).

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1822, „Mjesni komiteti Komunističke partije Hrvatske“ (HDA, MK KPH).

OBJAVLJENI IZVORI

Dokumenti historije Komunističke partije Hrvatske: Vjesnik 1943–1945., knjiga 2. Zagreb: Historijski arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 1955.

MEMOARSKA GRADA

Ahmetović, Lutvo. „Neka sjećanja iz rada u radničkom pokretu pred rat i u prvim godinama rata“. U: *Zagreb 1941–1945*, knjiga 1, ur. Emil Ivanc, 15–44. Zagreb: Spektar, 1972.

Biber, Antun. „Kako sam postao ilegalac“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 44–48. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Duda, Josip. „Rad u Mjesnom komitetu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 270–277. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Gretić, Ivica. „Tehnika Centralnog komiteta KPH u Črnomercu 1941. godine“. U: *Črnomerec u Narodnooslobodilačkoj borbi: zbornik sjećanja*, ur. Emil Ivanc, 449–451. Zagreb: Općinska konferencija SSRNH Črnomerec – ITRO August Cesarec – OUR Izdavačka djelatnost, 1985.

Konjhodžić, Mahmud. „Mala redakcija u Zagrebu“. U: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, ur. Zlatko Čepo, 293–307. Zagreb: IHRPH, 1971.

Lukatela, Josip. „Rad ručne tehnike od 1941. do travnja 1944. godine“. U: *Zagreb 1941–1945*, knjiga 1, ur. Emil Ivanc, 57–68. Zagreb: Spektar, 1972.

Maričić, Siniša. „Tehnika Mjesnog komiteta u Boškovićevoj ulici“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 58–61. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Pavešić, Dragica. „Ilegalna štamparija u Klaićevoj ulici“. U: *Črnomerec u Narodnooslobodilačkoj borbi: zbornik sjećanja*, ur. Emil Ivanc, 454–456. Zagreb: Općinska konferencija SSRNH Črnomerec – ITRO August Cesarec – OUR Izdavačka djelatnost, 1985.

Ugarković, Stipe. *Zapisi ilegalca*. Zagreb: Novinsko izdavačko štamparsko poduzeće Lykos, 1955.

ČLANCI

Basta, Višnja. „Štampa AFŽ-a Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre 1942–1945“. U: *Štampa u NOB: Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, ur. Smiljka Mateljan Radovanović, 101–105. Rijeka: Novi list – Glas Istre – Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1983.

Blasin, Barbara. „Majke, žene, sestre! Dvanaesti čas već kuca – Djelovanje AFŽ-a u Zagrebu 1941.–1945.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 196–217. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Držaić, Karlo. „Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunisti“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 14–54. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Duda, Katerina, i Mirna Šimat. „Kako umjetnost štiti od zaborava“. *Nepokoreni grad*, 4 (2014): 82–85.

Feldman, Ana. „Brošure i periodika iz NOB-a u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske“. *Časopis za suvremenu povijest*, 16/3 (1984): 119–193.

Grubiša, Iva. „Tko se sjeća na Trešnjevci? Spomen-ploče partizanskim tiskarama: između društvenog sjećanja i zaborava“. *Hrestomatija. Zagreb Grad heroj: Prakse sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu*, 1 (2017): 42–61.

Horvatinčić, Sanja. „Žena nakon borbe: Reprezentacija i djelovanje žena u polju spomeničke produkcije socijalističkog razdoblja“, U: *Pojavnosti moderne skulpture u Hrvatskoj: protagonisti, radovi, konteksti*, ur. Dalibor Prančević, 242–282. Split: Filozofski fakultet – Sveučilište u Splitu, 2021.

Ivanuša, Dolores. „Partizanska karikatura“. U: *Partizanska karikatura 1941.–1945.* (katalog izložbe), 5–8. Zagreb: Muzej revolucije naroda Hrvatske, 1989.

- Jagić, Josip. „8. maj. Oslobođenje!“. *Nepokoreni grad*, 7 (2016): 36–43.
- Jagić, Josip. „‘A mi u ovome kavezu muku mučimo...’ Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine“., U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 92–137. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „ŽENA U BORBI 1943/45. Izd. Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske, časopisa ‘Žena’ i Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1974, str. 522“. *Časopis za suvremenu povijest*, 7/2 (1974): 204–206.
- Lovreković, Ana. „‘Ti ne smiješ pasti’ — Žene i zagrebačka partijska organizacija od 1941. do 1945.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 218–253. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Vesović, Milan. „Štampa i izdavačka delatnost u NOR-u 1941–1945.“ U: *Štampa u NOB: Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, ur. Smiljka Mateljan Radovanović, 3–10. Rijeka: Novi list — Glas Istre — Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1983.

LITERATURA

- Banjeglav, Tena, Kristina Dilica i Alice Straniero. *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju: Vodič po Zagrebu u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Documenta, 2021.
- Konjhodžić, Mahmud. *Riječi istine: novinarstvo, informacije, publicistika i štampa u narodnooslobodilačkoj borbi Hrvatske*. Zagreb: Stvarnost, 1975.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.
- Mateljan Radovanović, Smiljka. *Štampa u NOB: Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*. Rijeka: Novi list — Glas Istre — Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1983.
- Ogrizović, Slava. *Ilegalne štamparije u Zagrebu*. Zagreb: Štamparija Prosvjeta, 1957.
- Praznik, Branka. *List ‘Pionir’ u NOB: Ratni put i analiza sadržaja 1942–1945*. Zagreb: Savez društava ‘Naša djeca’ SR Hrvatske, 1977.
- Sentić, Marija, i Narcisa Lengel-Krizman. *Revolucionarni Zagreb 1918–1945: Kronologija*. Zagreb: Gradski odbor SUBNOR-a — IHRPH — šK, 1979.

- Stopar, Vlado. *Vjesnik 1940–1960*. Zagreb: Novinsko izdavačko poduzeće 'Vjesnik', 1960.
- Stopar, Vladimir. *Politički Vjesnik; Vjesnik radnog naroda: 1940–1941, kritičko izdanje*. Zagreb: IHRPH, 1965.
- Šegvić, Petar i dr. *Naša štampa u borbi za slobodu i izgradnju socijalizma*. Zagreb: Ured za informacije pri Predsjedništvu vlade NR Hrvatske, 1948.
- Šentija, Josip. *Opća enciklopedija*. Sv. 2. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1977.
- Šimunković, Mario, i Domagoj Delač. *Sjećanje je borba: Spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija Alerta, 2013.
- Šoljan, Marija, ur. *Žena u borbi: 1943/1945*. Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske – Časopis Žena – IHRPH, 1974.
- Šoljan-Bakarić, Marija, ur. *Ženski svijet: list za zabavu i pouku* (pretisak časopisa). Zagreb: Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju RK SSRNH – Izdavački savjet časopisa 'Žena', 1979.
- Zdunić, Drago, i Slobodan Žarić, ur. *Crvena Trešnjevka*. Zagreb: IHRPH – Spektar – Skupština općine Trešnjevka, 1982.

MREŽNE STRANICE

- „Demonstracije pod vodstvom Dragice Končar“, *Kartografija otpora*, http://www.kartografija-otpورا.org/hr/punktovi/?marker_id=36 (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- „Demonstracije žena“, *Kartografija otpora*, http://www.kartografija-otpورا.org/hr/punktovi/?marker_id=65 (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- „Heritage from Below | Drežnica: Traces and Memories 1941–1945“, *Institute of Art History*, 1. srpnja 2017. <https://www.ipu.hr/article/en/761/heritage-from-below-dreznica-traces-and-memories-1941-1945> (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- „Ilegalna tiskara: Gotalovečka ulica 8“, *Muzej susjedstva Trešnjevka*, <https://www.muzejsusjedstvatresnjevka.org/lokacija/ilegalna-tiskara-gotalovecka-ulica-8> (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- „Punkt za raspodjelu materijala – Križanje Heinzelove i Martičeve“, *Kartografija otpora*, http://www.kartografija-otpورا.org/hr/punktovi/?marker_id=49 (pristupljeno 20. ožujka 2021.).

- „Sestre Filipović: Ulica Frana Kučere 72“, *Muzej susjedstva Trešnjevka*, <https://www.muzejsusjedstvatresnjevka.org/lokacija/sestre-filipovic-ulica-frana-kucere-72> (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- „Štampa AFŽ u toku narodnooslobodilačke borbe“, *Antifasistički vjesnik*. 6. prosinca 2018. http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/biblioteka/7/_sTAMPA_AFz_U_TOKU_NARODNO_OSLOBODILAcKE_BORBE_/336/ (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- Blasin, Barbara. 2019. „‘Za žene svih društvenih slojeva!’ O progresivnim ženskim časopisima 30-ih i 40-ih“, *Dizajn.hr*. 3. srpnja 2019. <http://dizajn.hr/blog/za-zene-svih-drustvenih-slojeva-o-progresivnim-zenskim-casopisima-30-ih-40-ih/> (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- Documenta, „Siniša Maričić“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*. <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/sinisa-maricic/> (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- Gregov, Barbara, i Ljubica Letinić i [BLOK], „Muzej susjedstva Trešnjevka na valovima Radio Baze — 3. dio“, *Radio Baza*, https://soundcloud.com/kolektiv_blok/radio_baza_2020_3 (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- Soče, Anamaria. „Sakrivena ženska povijest Trešnjevke“. *Radnička prava*. 27. listopada 2020. <https://radnickaprava.org/tekstovi/novosti/sakrivena-zenska-povijest-tresnjevke> (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- Šuvar, Mira. „Heroina antifasističkog pokreta“. *Novosti*. 7. siječnja 2015. <https://www.portalnovosti.com/heroina-antifasistickog-pokreta> (pristupljeno 20. ožujka 2021.).
- Virtualni muzej Dotršćina*. <https://www.dotrscina.hr/> (pristupljeno 20. ožujka 2021.).

PERIODIKA

- „AFŽ u borbi za pismenost i znanje“, *Žena u borbi* 35/V (1947): 14–15.

NARODNA POMOC

Stefan Treskanica

KAO INDEKS

ZAGREBACKOG

POKRETA OTPORA

(1941–1945.)

Osvrćući se na stupanj istraženosti i logiku sjećanja o zagrebačkom pokretu otpora, Ivan Šibl (1917.–1989.), jedan od slavnijih, i sjajnijih njegovih predstavnika, u predgovoru studiji *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve* (iz 1967.)¹ primjećuje sljedeće: „Otprilike prije deset godina [1957.] započela je drugarica Slava Ogrizović², uz pomoć nekolicine suradnika, prikupljati dokumente o Zagrebu u vrijeme okupacije“. Rad je, navodi dalje Šibl, bio mučan, dobrim dijelom pionirski, a dokumenti rastrkani, i trebalo je prvo ustanoviti gdje se nalaze, pa ih onda „izmoliti“ od nadležnih ili nenadležnih osoba“, sakupiti i sistematizirati. Poseban aspekt poduhvata bio je pronalazak svjedoka, sudionika pokreta otpora i prikupljanje izjava o danima borbe. „Sastavljen [je] velik broj takvih izjava“.

Dokumentaciju je preuzela grupa u sastavu Emil Ivanc, Stjepan Blažeković, Rene Lovrenčić,³ Dinko Jelić i Mijo Haramina, materijal je raspodijeljen po sektorima, a ono što je nedostajalo nadopunjavalo se podacima „iz neprijateljske štampe, [...] materijalima Komisije za ratne zločine, arhiva CK SKH, arhiva CK SKJ i arhiva DSUP-a za Hrvatsku, kao i [...] osobama koje još nisu dali svoje izjave“. Kada je građa konsolidirana, započelo se s „obradom pojedinih područja: partijske organizacije, SKOJ-a, oružanih akcija, Narodne pomoći, stamparija itd“.

Podaci su kasnije „još jednom provjereni i nadopunjeni, utvrđeni su im izvori“, a znanstvenu aparaturu napravila je suradnica u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Narcisa Lengel. Šibl dalje navodi problem neujednačenih i kontradiktornih izjava i podataka, „što je zahtijevalo sijaset novih razgovora, dogovora i provjeravanja“ i za proizvod redakcijskog rada imalo „često uopćene i veoma elastične formulacije“. Također, autor-sudionik podvlači i očit aspekt ilegalnog rada u okupiranom gradu: „treba napomenuti, što je sasvim razumljivo, da u ono doba nitko od naših ljudi nije mnogo mislio o korisnosti čuvanja dokumenata“, kao što nije bilo moguće „ni voditi zapisnike na ondašnjim sjednicama i sastancima“.⁴

Već iz ovog uvodnog iskaza o proceduri i protokolima raspolaganja građom, ne bi li se usustavio koherentan i plauzibilan narativ o borbenom (antifašističkom) Zagrebu 1941.–1945. godine, kristaliziraju se dvije nove znanstveno-istraživačke tendencije, u odnosu na klasičnu, i dotad dominantnu partijsko-deklarativnu i

1 Šibl je i autor poznatog dnevnika *Iz ilegalnog Zagreba 1941*. Pisao ga je trpkio i glatko, „jednostavno, istinito i bez suvišnog patosa“.

2 Slava Ogrizović (1907.–1976.), spisateljica, autorica niza literarnih reportaža iz ilegalnog Zagreba, objedinjenih u knjizi *Zagreb se bori*. Slava je udovica Bogdana Ogrizovića, člника zagrebačkog Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora, obješenog 20. prosinca 1943. u Dubravi zajedno s još trinaesticom drugova.

3 O segmentu rada na spomenutoj problematici, od popisivanja akcija, zatim angažmanu i opredjeljenjima haesesovaca, avijatičarima – simpatizerima NOB-a, vezama zagrebačkog pokreta otpora s okolicom i ZAVNOH-om, te vojnom stanju i strukturalima u gradu itd., svjedoči i skup zabilježaka Renea Lovrenčića. OAF RL, Bilješke, NDH i NOP Zagreb.

4 Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 7–8.

publicističko-mobilizacijsku orijentaciju: (1) socijalno-historijska; (2) historijsko-antropološka. Prva bi se odnosila na obuhvat aparata NOP-a u glavnini njegovih aspekata, i pokušaj razlaganja dinamike tog organizacijskog spleta (vremenski, prostorno i hijerarhijski), odnosno analizu određenog tipa društvene institucije/pokreta, naravno, na podlozi šireg konteksta ratnog Zagreba. Od sredine šezdesetih godina kao temeljni istraživački zadatak to je preuzela Narcisa Lengel Krizman.⁵ Druga tendencija pokušavala je zahvatiti iskustvo borbe u gradu, uglavnom metodom intervjuiranja (i anketiranja) sudionika, a realizirana je nizom sakupljenih i dobrim dijelom publiciranih svjedočanstava.⁶ Spojka ova dva pristupa bio bi fokus na mali vez, sitni rad, iskustvo odozdo i mase „kao pokretače društvenog razvoja“.⁷ Kao idealtipska organizacija u zagrebačkom slučaju tu je iskočila Narodna pomoć.

Pravac je podcrtan godinu dana nakon izlaska Šiblove knjige, na savjetovanju povodom istraživanja radničkog pokreta u Zagrebu između dva svjetska rata (1968.). Glavne akterice su Mirjana Gross (1922.–2012.), naša temeljna historičarka, tada i „jedn[a] od rukovodilaca stručnog i naučnog rada u Institutu [za historiju radničkog pokreta Hrvatske]“, te Anka Berus (1903.–1991.), dugogodišnja politička radnica i šefica Odsjeka za historiju CK SKH.

Mirjana Gross pozvala je sudionike progresivnog radničkog pokreta da zapisuju svoja sjećanja, jer „NOB to nije samo Partija, to nisu samo uspomene i izjave političkih i vojnih rukovodilaca“ ili „zbir sastanaka i konferencija“ — to su svi oni ljudi „iz raznih društvenih slojeva koji su se borili na razne načine“.⁸ Dok je Anka Berus zamijetila kako „mnoge stvari nisu sačuvane“,⁹ te je „naročito važno da se

- 5 Slijedi izbor iz bibliografije Narcise Lengel-Krizman o pokretu otpora u Zagrebu 1941.–1945. godine: „Pregled djelovanja SKOJ-a u Zagrebu 1941–1945“; „Studentski pokret za vrijeme rata i okupacije (1941–1945)“; „Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941–1942. godine“; „Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi“; „Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941–1945. godine“; „Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata“; „Recenzija: Spomenica u povodu 300-godišnjice proslave Sveučilišta u Zagrebu“; „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945. (I)“; „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945. (II)“; „Recenzija: Zbornik o Zagrebu 1941–1945“; „O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-e“; „O Zagrebu u ratu i revoluciji na stranicama ‘Vjesnika’ i ‘Večernjeg lista’“; „Neke karakteristike narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu 1941–1945. godine“; „Recenzija: Knjige o spomen-obilježjima u Zagrebu“; „Omladinski pokret u okupiranom gradu“.
- 6 Ovdje treba napomenuti da je princip anketiranja i prikupljanja izjava u partijskom (i frontovskom) radu gotovo pa nulta stvar (od kadrovskih komisija i karakteristika, žanra autobiografije), ali su izmijenjeni naglasak i stil, nadopunjene očito prilične rupe u dostupnoj i sačuvanoj dokumentaciji te proširen tematski spektar i krug svjedoka. Što se ranijeg načina/metodike prikupljanja svjedočanstava o antifašističkoj borbi i otporu tijekom Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj tiče, usp. recimo Teze za tisak i govornike na I. kongresu AFŽ-a Hrvatske, HDA, HR-HDA-1722, „Antifašistička fronta žena Hrvatske“ (HDA, AFŽ), 2/134, 1–3.
- 7 Gross, „Diskusija“, 301.
- 8 Isto, 303.
- 9 Narcisa Lengel-Krizman konspirativni fenomen masovnog uništavanja povjerljivog pisanog materijala (kako ne bi pao u ruke neprijatelju) naziva „manijom paljenja“. Vidi Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945. (II)“, 64; Lengel-Krizman, „Organizacija i rad“, 106.

[postojeći] podaci upotpune sjećanjima učesnika. Ja moram reći, neka oproste drugovi učesnici, da sam ih prvi put sada slušala diskutirati na drugačiji način.“ Berus je pretpostavila da su sudionici rasprave „potaknuti solidnošću obrade prezentiranog materijala“, pa su „iznosili svoja sjećanja drugačije nego što se to do sada čulo. To više nisu bila njihova prigodna sjećanja i prigodni članci koji bi imali mobilizacijski karakter, nego su se oni potrudili da uđu u bit stvari, da daju ono što doista može koristiti historičarima.“¹⁰

Na historičaru progresivnog radničkog pokreta pritom je da cijeni „živi izvorni materijal“, podvući će Mirjana Gross.¹¹ A u skaski o povjesničaru-ljudožderu (*Apologija historije ili zanat povjesničara*) sličnu je stvar na sličan način podvukao i prerano preminuli Marc Bloch, suosnivač poznate historiografske škole *Annales*.

„Živi izvorni materijal“ integralan je i neizostavan dio ovog teksta, kao što je neizostavan oslonac i socijalno-historijski rad Narcise Lengel Krizman na izučavanju spleta frontovskih organizacija i sistematizaciji podataka.¹² Ali ono što u radu Lengel Krizman nedostaje, uz dozu izlagačke konfuznosti i dojam podatkovne prekomjernosti, jesu upravo glasovi s terena, meso i boja teksta. Akteri, kako oni mali, tako i oni veliki, najbolje rastvaraju dimenzije, uloge i potencijale zagrebačkog pokreta otpora, jednako kao što najadekvatnije svjedoče o tvrdoći, kontinuitetu i drugim kvalitetama „zagrebačke linije“ kroz širi presjek (i produženo trajanje) progresivnog radničkog pokreta. Jedan od ciljeva ovog rada jest i vraćanje tih glasova na scenu.

Metodološko-istraživačke trendove koji korespondiraju sa strunjima u zagrebačkoj historiografskoj školi u historiografiji međunarodnog komunističkog pokreta (od kraja šezdesetih) registrirao je Fredrik Petersson.¹³ I u tim, širim, arealima dogodio se pomak s

10 Berus, „Diskusija“, 322–325.

Inače, o dinamici institucionalnog razvoja Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH) na službenim stranicama Nacionalnog arhivskog informacijskog sustava (Arhinet) stoji sljedeće: „Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH) nastao je od Historijskog odjeljenja Centralnog komiteta KPH. To je odjeljenje osnovano 1949. sa svrhom prikupljanja i sređivanja arhivskoga gradiva koje se odnosi na povijest radničkoga pokreta, Komunističke partije i rata 1941–1945. Godine 1955. prerasta u Historijski arhiv CK SKH. Arhiv za historiju radničkog pokreta osnovan je 1957. kao samostalna ustanova koja je imala odsjek arhiva, odsjek dokumentacije i biblioteku. Nakon što je 1961. osnovan Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (od 1990. Institut za suvremenu povijest), Arhiv ulazi u njegov sastav. Odlukom Vlade Republike Hrvatske 1995. Arhiv Instituta za suvremenu povijest pripojen je Hrvatskom državnom arhivu (NN 22/1995).“ <https://hais.arhiv.hr/HDA/trazilica/stvaratelj/550514e4-cd24-42df-a867-c16a521b35c2>

11 Gross, „Diskusija“, 302.

12 Niz ranije navedenih radova autorica je sintetski zaokružila knjigom *Zagreb u NOB-u*. Zdravko Dizdar, autoričin suradnik, njezin rad dijeli na dvije faze, koje bismo uvjetno mogli nazvati frontovskom (bavljenje gotovo isključivo zagrebačkim NOP-om) i logorskom (fokus na istraživanju terora vlasti NDH i okupatora 1941–45.). Najpozniju fazu autorica je nastojala zaokružiti knjigom *Spasavanje djece*, radom „na kojemu je s neizmjernim trudom, strpljivošću i znanstveno-istraživačkom upornošću [radila] nekoliko godina“. Zahvaljujem kolegi Silvestru Mileti što mi je dao na uvid taj, posljednji rukopis Narcise Lengel-Krizman. Dizdar, „U sjećanje na dr.sc. Narcisu Lengel Krizman“, 565–572;

13 Petersson, „Historiographical Trends and the Comintern“. Vidi također i Thorpe, „Comintern ‘Control’“.

izučavanja uske političke povijesti frakcijskih borbi i partijskih rukovodstava ka izučavanju povijesti odozdo: čitalačkih i organizacijskih praksi, metoda terenskog rada, povijesti pripartijskih organizacija, temeljitijeg obuhvata sudionika i suradnika te svakodnevice u najširem smislu, pa i (ili pogotovo) one „ljute“ moskovske 1937.¹⁴ Najsvježija tendencija, u kojoj je i Petersson jedan od sudionika (uz Gleba J. Alberta, Kaspera Braskéna, Holgera Weissa i Bernharda H. Bayerleina), bavi se, iz više uglova, spletom frontovskih organizacija Kominterne, a prilozi su sakupljeni u nedavno publiciranom zborniku *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*.¹⁵

Kad je o (socijalnoj) povijesti frontovskog organizacijskog spleta riječ, važan je rad Lydije Sklevicky (1952.–1990.), koja je detaljno, inventivno, i dubinski i ekstenzivno, analizirala kako organizacijsku dinamiku tako i emancipatornu relevantnost Antifašističke fronte žena,¹⁶ organizacije sa širokom bazom — „potencijalno je to svaka, ‘pa i posljednja žena’“¹⁷ — koju u zagrebačkom slučaju zbog niza pro-

- 14 O moskovskoj svakodnevici te godine temeljni je tekst studija Schlögela, *Terror und Traum: Moskau 1937*. Autorova metoda sklapanja materijala i izvedbe teksta vrlo je uspjela, dokumentarističko-kolažna, dijelom na tragu narativne strategije kolaž-majstora Hansa Magnusa Enzensbergera.
- 15 Weiss, ur., *International Communism*.
- 16 Tri su temeljna teksta Lydije Sklevicky: „Antifašistička fronta žena: kulturnom mijenom do žene ‘novog tipa’“ (tekst je dio neobjavljene magistarske radnje iz 1984, prema autoričinoj redakтури i izrezu prvobitno publiciran u časopisu *Gordogan* 6, br. 15–16 [1984]: 73–111); zatim posebno dokumentarno bogat i frontovski iscrpan rad „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941–1945.“; te zadnji tekst „Emancipacija i organizacija: uloga antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva (NR Hrvatska 1945–53).“ (radi se o nedovršenom, prekinutom rukopisu, torzu doktorske radnje; autorica je poginula 21. siječnja 1990. kraj Delnica u prometnoj nezgodi). Međuratno razdoblje, tj. dinamiku odnosa progresivnih građanskih organizacija i komunističkog pokreta kao popudbinu AFŽ-a, Sklevicky je pokrila dvodijelnim radom u novosadskim *Poljima* — „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata“.
- 17 „Organizacijsku strukturu moguće [je] prikazati kao piramidu sa širokom bazom (potencijalno je to svaka, ‘pa i posljednja žena’) čiji je vrh također moguće nedvosmisleno utvrditi, [što] navodi na zaključak da možemo pretpostaviti izvjestan stupanj organizacijske autonomije. To znači da je postojala mogućnost artikuliranja ciljeva specifičnijih/autonomnijih od onih koje je Antifašističkom frontu žena povjeravala ‘narodna’ vlast. Na to ukazuje i činjenica da su jasno naznačene i dvije linije unutarorganizacijske komunikacije: vertikalna i horizontalna.“ Sklevicky, „Emancipacija i organizacija“, 119; Lydia Sklevicky, kao i Rudi Supek ili Darko Suvin, u gašenju ženske i omladinske organizacije (AFŽ-a i SKOJ-a) registrira i štopanje demokratskog potencijala socijalističke revolucije u Jugoslaviji, onoga što će Suvin, na tragu Blocha, nazvati tzv. toplom strujom. Vidi: Suvin, *Samo jednom se ljubi*, 136; Situacija je u hrvatskom slučaju usložnjena faktorom HSS (odnosno SPK, Seljačko-demokratskom koalicijom) kao dominantnom predratnom platformom nacionalno-demokratskog (plebejskog) kontinuiteta, a to kroz skojevske naočale dobro reflektira i Rudi Supek (1913.–1993.): „Kod nas je uoči rata najznačajniji subjekt revolucionarne historije bio SKOJ, omladina[.] Gorkić je, po mom mišljenju, naredio jednu dobru stvar, kad je SKOJ raspustio, a raspustio ga je zbog toga što su mladići previše otišli u terorizam, pa im je rekao: ‘Idite u legalne organizacije i naučite se raditi’. Omladina je ušla u samostalnu stranku, seljačku stranku, u sve moguće odbore i sindikate, itd. i postali su ‘masoviki’, nisu više bili sektaši i teroristi. Boljševizacija je zapravo počela u Beogradu, jer u Beogradu su studenti bili više izolirani od sindikata nego mi. Tamo su studenti bili radikalniji, a imali su punu kontrolu univerziteta. I oni su se prvi boljševizirali. [...] U Zagrebu to nismo imali u tolikoj mjeri. Kod nas je SKOJ bio raspušten. Nedavno sam branio tezu da kod nas nije bilo staljinizma. U to vrijeme

blema (dupliranja, provala, isprekidane aktivnosti i organizacijske rigidnosti) od veljače-ožujka 1944. funkcionalno potpuno zamjenjuje Narodna pomoć (tj. Narodnooslobodilački odbori), kao temeljna i najinkluzivnija frontovska organizacija.¹⁸ Također, ovdje treba zabilježiti kako je naročito 1944. doprinos žena ilegalnom radu i održanju spleta frontovskih organizacija u Zagrebu ključan. Model kojim se Sklevicky u svojoj analizi inspirirala jest onaj Wenera Thönnesa, razvijen na temelju sondiranja dinamike odnosa Socijaldemokratske partije Njemačke (SPD-a) i ženskog pokreta u razdoblju između 1869. i 1933. godine.¹⁹

Što se izdavačke dinamike sjećanja sa zagrebačkog frontovskog lanca tiče, u izdanju Spektra objavljen je 1972. godine izbor iz sakupljenih svjedočanstava.²⁰ Sličan posao, kako svjedoči jedan od sudionika rasprave (1968), odranije je odradivalo „Vojno delo“, Vojnoizdavački institut JNA, ali u nekom drugom aranžmanu.²¹ Godine 1971. publiciran je zbornik radova *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, nastavak znanstvenih priloga iz 1968, zajedno s novim diskutantima.

U razdoblju 1982–1984., kao kruna obilježavanja „40-godišnjice ustanka i socijalističke revolucije u Zagrebu“, publicirana su četiri sveska izabrane građe memoarskih zapisa sudionika pokreta otpora. O silini i širini zagrebačkoga NOP-a, prema redakcijskom kolektivu, svjedoči činjenica da se „u sjećanjima navode imena nekoliko tisuća aktivista“,²² u raznim sektorima, po raznim organizacijskim jedinicama, na raznim razinama odgovornosti i s različitim zadacima. Građa je većim dijelom prvi puta publicirana – selekcijom materijala iz zbirke *Memoarskog gradiva sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta IHRPH-a* (danas fond HDA 1372), zatim svjedočanstava pohranjenih u tadašnjem Arhivu Hrvatske te SUBNOR-u Zagreb; dijelom je preuzeta iz ranijih izdanja (pa i onog Spektrovog), a dijelom napisana i autorizirana posebno za ovu prigodu. Građa je koherentno i konzistentno redigirana. Uredničko vijeće sačinjavali su: Lutvo Ahmetović, Boris Bakrač, Anka Berus, Antun Biber, Ivan Božičević, Narcisa Lengel Krizman, Mauricije Magašić, Mirko Peršen, Dragutin Plašć, Mira Kolar Dimitrijević (od drugog sveska) i Perica Dozet (za četvrti svezak).

nije ga ni moglo biti [...] imali smo jako heterogenu političku situaciju, iako smo se tukli s frankovcima, organizacije su bile različite, prije svega veliki je bio krležijanski utjecaj. Krleža je politički odigrao među studentima dominantnu ulogu, a ne neki dogmatički kao npr. Galogaža, Tiljak i drugi. Naši partijski autoriteti bili su Pavao Gregurić i Ivica Marušić, koji su bili tolerantni, nisu bili zadržiti, nisu bili kruti 'boljševici'. Ali su imali velik ugled kao revolucionari i stari robijaši“. Supek, „Posebni svijet logora“, 1622; Za pregled organizacijskog spleta u kojemu su napredne zagrebačke omladinke frontovskih djelovale tijekom druge polovice tridesetih vidi Starc Jančić, „Ženski svijet – predgovor“, a za poratno rastreženje od skojevskog puritanizma/fanatizma vidi posebno Lasić, *Autobiografski zapisi*, 453–514.

- 18 O problemima (ratne) organizacije AFŽ-a u Zagrebu v. Blasin, „Sestre, žene, majke!“; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 175–180; Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941.–1945. (II)“, 64.
- 19 Thönnessen, *The Emancipation of Women*.
- 20 Ivanc, Lengel-Krizman i Rastić, ur., *Zagreb 1941–1945*.
- 21 Grozdanić, „Diskusija“, 322.
- 22 Aktivisti se dijele na iskusnije (članove KP, SKOJ-a, itd.), manje iskusne (kandidate) i neiskusne. Uz aktiviste su i simpatizeri (prilagači, podupiratelji, itd.).

Kompleks Narodne pomoći lomi memoarsko/arhivsko gradivo na barem tri načina: (1) kao (elementarna, prilagačka) funkcija pokreta otpora te indeks veza zagrebačkog frontovskog spleta sa širim terenom (ujedno i indeks specifičnog oblika borbe), (2) kao indeks kontinuiteta s praksama i iskustvom iz međuraća te dokaz specifičnog trajanja „zagrebačke linije“, i (3) kao indeks fleksibilnosti, izdržljivosti i operativne mobilnosti zagrebačkog frontovskog spleta u okviru ilegalnog/konspirativnog rada, s naglaskom na specijalne (prioritetne) zadatke, kakvi su povratak jugoslavenskih pripadnika Internacionalnih brigada u Španjolskom građanskom ratu (*Španaca*) 1941. i priprema za osvajanje vlasti 1944. godine.

Kontradikcije, potencijali i limiti zagrebačkog frontovskog spleta rastvaraju se u hodu kroz (probrano, i posloženo) citatno gradivo te barem tri gore navedena indeksna mjesta. Organizacija Narodne pomoći pritom se, u postupku indeksiranja, pojavno preobrazila od primarno prilagačke (sabiranje novca, materijala i informacija) u pripremne organe aparata nove vlasti: od 1942/43. Narodnooslobodilačke odbore (NOO-i),²³ od 1944. Jedinствену narodnooslobodilačku frontu (JNOF).²⁴ Pomoć se, naravno, i dalje prikupljala, ali u novčanom obliku to su sada bile obveznice Zajma narodnog oslobođenja, a naglasak je bio na (totalnim i točnim) evidencijama, statistikama i informacijama o stanovništvu te infrastrukturi Zagreba. Poseban naglasak bio je i na mobilizaciji te završnom izvlačenju ljudstva iz grada. Kad bi se prosijavalo prilagačke (i mobilizacijske) motive, sigurno bi među novoangažiranim, kako se rat približavao koncu, bilo više oportunističkih ili ultimativnih derivateljskih momenata nego na početku borbe. Ali isto tako treba uračunati i drugu stranu zajma, da se za najobličniji vid suradnje s partizanima (stan, prilog) i dalje (odnosno, pojačano) moglo izgubiti glavu,²⁵ i svoju i one bliske, i da je Zagreb,

- 23 Doživljaj NOO-a s borbenog asfalta: „Uloga NOO-a bila je višestruka. O tome je na njegovu osnivanju govorio Marko Linarić Bobi. Na nesreću, ne mogu više parafrazirati njegovo izlaganje, ali se sjećam onog bitnog — NOO kao organ zamjenjivat će srušene državne institucije i oličavati vlast novih društvenih snaga. Dobivali smo odluke od nadležnog NOO-a i trebali ih provoditi. Po liniji NOO-a viša veza mi je bio Stjepan Flajpan. Referirao sam mu na ulici, hodajući zajedno s njim, o djelatnosti NOO-a.“ Gugo, „Kontinuirani rad partijske ćelije“, 39.
- 24 Ovdje treba napomenuti očitu činjenicu, da (direktivno uspostavljeni) lokalni organi nove/revolucionarne vlasti (u vidu NOO-a/JNOF-a) u Zagrebu nisu mogli obavljati nikakvu funkciju vlasti (izvršnu ili upravnu) nego samo onu pripremnu, ostajući do kraja (1945.) vezani na logiku funkcioniranja pokreta otpora (političko-agitacijski rad, prikupljanje novca, materijala i informacija, mobilizacija kadrova, kontramobilizacija za neprijateljsku vojsku/ciljeve, izvršavanje specijalnih zadataka, itd.). Na partizanskom (oslobodonom) teritoriju dinamika rada i tempo institucionalnog razvoja (lokalnih/komunalnih) tijela nove/revolucionarne vlasti bio je, naravno, drukčiji, a pratio je ili korigirao direktivnu liniju iskustvom terenskog rada. To je uža slika; u široj slici Zagreb je, naravno, udarao tempo: razvojem narodnofrontovskih linija (tzv. politikom širine), upućivanjem kadrova na teren (političkih, stručnih i javnih radnika), utjecajem na dimenzije i karakter rada barem onoga što se zvalo ZAVNOH, tj. više ili manje dosljednim provođenjem republikanske linije. Na lokalnom nivou u slučaju Zagreba NOO-i su se oslanjali na kadrove, iskustvo i infrastrukturu NP-a, koja se, pak, oslanjala na predratno iskustvo frontovskog rada u širem spektru.
- 25 Ljeti 1944. navodi jedan informator pokreta otpora, „sve veći broj Zagrepčana izlaže na sajmištu zadnje stvari, nudeći ih na prodaju, da bi imali bar nešto da jedu“. Od istog tog ljeta 1944. i vješanja talaca (Tilla Durieux: vise kao prepelice) stalni su prizor grada i okolice — u dvadesetak masovnih odmazdi „prema Hrvatskom narodu

koliko neprekinuta antifašistička baza, do kraja ostao i utvrda Osovine u povlačenju (više ili manje prolazno popunjavan ustaškim te tzv. nastaskim/funkcionerskim izbjeglicama iz ostalih, palih dijelova NDH, pratećim civilnim stanovništvom, „velikim prilivom Švaba“²⁶ i „kolonom četnika“²⁷). Borba se vodila kako za ljudske glave (kadrove, neopredijeljene, ili pogrešno opredijeljene),²⁸ tako i za očuvanje infrastrukture od potencijalnog razaranja.²⁹

Represija nije mogla biti jedini ključ vladanja nakon oslobođenja. Nova vlast nastojala je djelovati i u skladu s legitimacijskim horizontom na kojega se, od kraja do kraja, više ili manje uspješno pozivala — narodnim, i progresivnim, modernističkim³⁰— ali meto-

i drugim izvorima“ obješene su 434 osobe, prema Zemaljskoj komisiji za ratne zločine pala je 471 žrtva. U rujnu iste godine, nakon sloma urote Lorković-Vokić, i u kontekstu Titovog poziva domobranima na predaju, procjenjuje se da „iz Zagreba u partizane dnevno odlazi 30 do 40 ljudi“. Istovremeno Ljubo Miloš upada u sanatorij na Vrapču, a 106 pacijenata i simulanata (progonjenih Židova, Srba i komunista) više nikad nije pronađeno. Goldstein, *Zagreb*, 271–275. Desetog veljače 1945. na Remetinečkoj cesti — zajedno s još tridesetoro „uglavljjenih komunista i odmetnika“ — obješen je glumac Janko Rakuša, sudionik pokreta otpora. O toj sceni Josip Horvat zabilježio je sljedeće: „12. [veljače 1945.] — Bio kod Tomice [Kukuljevića], Milorad [Smokvina] stradao zbog iste stvari, zbog koje je uhapšen Milan. Ponovne sumnje i strepnje. [...] S Bonifacijem razgovarao o Krklecovicim stihovima (začudo ga preštimava), onda bio ponovo s Hühnom, koji obećao sve učiniti za Branka. Bio s Totom, koji je kao skamenjen zbog svega. Čuo od Marke da je smaknut i sin profesorice Ubi, a Zlata čula isto za glumca Rakušu. Beštija krvožeđno mlatara oko sebe, možda u posljednjim trzajima. Zato je sve dvostruko strašno“. Horvat, „Preživjeti u Zagrebu“, 199. O Rakuši i pokretu otpora u Hrvatskom narodnom kazalištu, s naglaskom na organizaciji Narodne pomoći, vidi Banović, *Država i njezino kazalište*, 318–330.

26 Goldstein, *Zagreb*, 310.

27 Horvat, „Preživjeti u Zagrebu“, 224.

28 O logici jedne takve borbe u produženom trajanju vidi tekst Gavrovića, *Čovjek iz Krležine mape*.

29 Prilog o pokretu otpora u Zagrebu predzadnje ratne godine jest publikacija Josipa Jagića, „*A mi u ovome kavezu*“.

30 Usp. pritom i opasku načelnika Odjeljenja za zaštitu naroda Hrvatske, Ivana Steve Krajačića, od 5. svibnja 1945. godine „drugovima Vladi [Bakariću] i Dušku [Brkiću]“: „Mislim da bi bilo poželjno dogovoriti se sa Gen[erall]štabom o operativnom planu i raspodjeli jedinica koje će napadati na Zagreb. Danas sam ovdje u Topuskom saznao da u ovom kraju t. j. sa južne strane Zagreba nema niti jedne naše domaće jedinice, sve su izgleda iz druge armije. Vrlo su kruti bili na svom putu kroz Baniju. Mislim da bi to politički slabo odjeknulo u slučaju njihovog ulaska u Zagreb. Stevo.“ Geiger i dr. ur., *Partizanska i komunistička represija*, knj. 3, 267; Vidi također i Krajačićevu opasku-intervenciju iz srpnja 1945: „Drugovi, prestanite konačno sa likvidacijom! Ne zato što ja možda žalim neprijatelja, ja ne žalim ni moga oca, nego zato što se u narodu kuje, ruje. Mi moramo nastojati da nadjemo nov način sa kojim ćemo iste neprijatelje odstraniti. Mi imamo vojne sudove, sud nacionalne časti. Ima načina kako pronaći neprijatelja, u[č]i u njihove redove i odstraniti ga na legalan način da izadjemo kao pobjednici. Mi treba zajedno sa partijskim organizacijama na terenu da pokažemo da nismo oni kako su nas opisali. Svaki momenat člana OZN-e koji propusti, neka zna da je propustio jedan momenat koji će protivnik iskoristiti. Nikada u historiji nije bio slučaj da je partijska organizacija stvorila organizaciju OZN-e, i da već za par mjeseci nije više vodila računa o njoj. Svi članovi OZN-e su ujedno i članovi Partije. Oni moraju da misle politički, ne da naprave aparat agenata i žandara, nego da budemo zbilja pomoćni aparat partije, koja ima ugleda u svijetu.“ „Dokument 178 — Zapisnik s prvog savjetovanja načelnika i rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku, o upućivanju Nijemaca/folksdojčera koji se vraćaju u logore, o likvidacijama, o slabom radu sudova, o OZN-i kao pomoćnom organu Komunističke partije“, u: Isto, 578; O tzv. crvenoj retoriziji, revolucionarnom mentalitetu i politici pamćenja (suočavanju s prošlošću) u europskom kontekstu, ali i općem intenzitetu te dimenzijama nasilja za vrijeme tzv. tridesetogodišnjeg rata, vidi studiju Traversa, *Fire*

dika borbe bila je revolucionarna, a ruke krvave, i prema fašistima i prema nekomunistima šireg spektra i prema „neprijateljima u vlastitim redovima“.

Što se frontovskog kontinuiteta tiče, njegovo je najčvršće ishodište u drugoj polovici tridesetih, i to ne samo na sektoru Crvene pomoći kao prilagačke i zaštitne organizacije, već i u nizu drugih partijskih „ruka pomoćnica“,³¹ npr. sindikalnih i stranačkih organa Stranke radnog naroda te Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza, pjevačkih, umjetničkih i ženskih udruženja, planinarskog saveza itd., ali i u jednom širokom (masovnom) omladinskom radu, kao bazi pokreta koja je brzinski sagorijevala.³² Rat je tu bio velika škola i kadrovski inkubator.³³ Ili, kako bi Anka Berus — u klasičnom lenjinističkom ključu — pred kraj rata poručila Norbertu Veberu, čovjeku koji definitivno više nije bio mlad:

and Blood, e-knjiga, pogl. 3. i 4. O revolucionarnom nasilju i metodama borbe na području Jugoslavije temeljna je studija Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast*. O dimenzijama i intenzitetu tog nasilja vidi Isto, 7–14. O razinama terora aparata NDH najnoviji je prilog, s posebnim osvrtom na sarajevsku epizodu Maksa Luburića, tekst Yeomansa, „Introduction“. Opširnije o Luburićevom Sarajevu iz veljače-travnja 1945. godine i davljenju pokreta otpora u: Greble, *Sarajevo*, 221–229; O principu modernizacije kroz logiku militarizacije, na primjeru talijanskog partizanstva, vidi Pavone, *Una guerra civile*, 124–125. Inače, Pavone logiku pokreta otpora čita u ključu triju paralelnih ratova: oslobodilačkog (patriotskog), građanskog i klasnog (odnosno revolucije). O sukobu između diktirane (prisilne) modernizacije sovjetskog tipa i mekšeg socijalnog modela (države blagostanja), s posebnim osvrtom na autohtona (međuratna) iskustva i uvažavanje agrarne osnove hrvatske/jugoslavenske privrede, svjedoči sudar Tito-Borčić iz 1945. godine. Berislav Borčić posljednji je ratni predsjednik zagrebačkog NOO-a/JNOF-a te jedan od ključnih promotora i organizatora domaćeg zdravstvenog modela (ono što se često isključivo naziva Štamparovim modelom). Vidi Silverstein, „Man of an Impossible Mission“, 10–11. O Borčiću detaljnije u fusnoti br. 140 ovog teksta.

- 31 O frontovskom kontinuitetu i širini spleta na kulturnom i socijalno-zaštitnom planu vidi Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija*, 171–379; na sindikalnom planu vidi Janjatović, „O nekim aspektima djelovanja KPJ“, 255–285.
- 32 Dobar pregled omladinskog rada u frontovskim odjeljenjima od 1933. do 1937. godine daje dnevnik Dvoržaka, *Studentski dani*. Usp. Rajčević, *Studentski pokret*; također i fusnota br. 17 ovog teksta.
- 33 КРП/КРЈ je bila kadrovska partija lenjinističkog tipa i kadrovska politika igrala je važnu ulogu u njezinoj razvojnoj i upravljačkoj dinamici; više o konsolidaciji koju je provela „zagrebačka linija“ iz 1928., odnosno 1937. godine u: Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 69–86. O tome svjedoči i Titova intervencija s početka 1942. a nakon iskustva pada zagrebačke partijske te sskojevske organizacije (s jeseni — listopad-studeni — prethodne godine): nedopustivo je da „aktivisti ostanu na ugroženim mestima i onda, kada im gotovo sigurno pretila velika opasnost. Bolje je da privremeno [...] na jednom sektoru trpi rad nego da izgubimo jednog dragocenog aktivistu! Primjena ovakovog gledišta zahtjeva: a) Obezbeđenje naših aktivista, naročito rukovodilaca koji rade na terenu neprijatelja, svim onim što im je potrebno: stanovima osiguranim maksimalno od iznenađenja, itd. Sa malo napora i upornosti ovo se može postići, ako se o tome stalno vodi računa i iskoriste sve mogućnosti koje se dnevno ukazuju; b) Povlačenje iz gradova svih onih drugova koji tamo više ne mogu opstati i njihovo prebacivanje bilo u druga mjesta ili na teren u zaštitu partizanskih odreda; c) Češću izmjenu rukovodećih aktivista u pojedinim mjestima, kada njihov opstanak bude ugrožen; d) Smjelije uzdizanje novih kadrova [...] i njihovu upotrebu u partiskom radu“. Citat preuzet iz: Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945. (I)“, 70. Iz ovog je jasno i koliko je ratni Zagreb bio testno žarište za „uzgoj novih rukovodilaca“, izvlačenje (i preraspodjelu) starih te kontinuirano zadržavanje onih čiji je rad bio neophodan.

„Skrećemo Ti pažnju, da iz više razloga prekineš odmah ovakav način rada. Ti tamo [u Zagrebu] treba da budeš rukovodi[la]c, koji će imati pregled nad svim, pomoći organizaciji da izvršava zadatke i da ih postavlja, a ne da se baviš nizom sitnih poslova. [...] [P]o Tvojim pismima vidimo, da si dozvolio, da se spleteš u niz sitnih poslova, trč[k]aranju itd. što svakako nije Tvoja dužnost. [N]a takav način ne možeš da budeš rukovodi[la]c, a [...] što uvelike dovodi u pitanje Tvoj lični opstanak. [...] Molimo Te, da se središ.“³⁴

Igra je bila velika a ni ulozi nisu bili sitni.

Test 1941.

Jedan od ključnih zadataka za Narodnu pomoć 1941. godine bio je povratak Španaca. Crvena pomoć već je ranije pomagala španjolske dobrovoljce,³⁵ postojao je i zaseban odbor za njih, a sada je trebalo koordinirati povratnike da preko Zagreba sigurno dosegnu „rodne krajeve“, da rade, i da ih bude „kad bude trebalo“. Operacija je izvršena uspješno, situacija je popraćena dramom. „Slučaj je htio da su se [Španci] pojavili u najvećem broju baš onoga dana kad je bio napad u Kerestincu“, reći će Anka Berus, koordinatorica Pokrajinskog odbora Narodne pomoći. A bilo je to upravo doba „kad su pokret i partijska organizacija i skoj i udarne grupe – vršile razne akcije. [U] Zagrebu nije vladao mir[.] Sve se to dešavalo paralelno s akcijom povratka Španaca. Već pri dolasku prvih Španaca bila je akcija u Kerestincu, Zagreb blokiran, prve čete u Dubravi i Sesvetama, atentati na ustaše i njemačke oružane snage, razne sitne ili krupnije diverzije.“³⁶

Na diverzantskom lancu bilježe se posebno 4. kolovoza 1941., kad je izvedena „ona poznata bombaška akcija kod Botaničkog vrta u kojoj su sudjelovali studenti Udarne grupe koju je predvodio

34 HDA, AFŽ, kutija 364, 08-002-NOB-42-1944, 25, 1-2.

35 Recimo, Oto Keršner, bankovni službenik, svjedoči kako je preko Crvene pomoći pokušao pomoći bratu, *španskom borcu*: „Preko Crvene pomoći Partijska je organizacija sakupljala priloge za Španiju i opremu kao i za put onih koji su se dobrovoljno javili za odlazak u Španiju. Organiziran je bio jedan brod, međutim nešto nije bilo u redu, pa je bilo hapšenja /netko je vjerojatno izdao stvar/, pa je ta veća akcija prebacivanja ljudstva propala. Poslije su drugovi drugim kanalima otišli u Španiju. Neki su bili pozatvarani, pa je onda bila akcija sakupljanja potpisa za puštanje na slobodu pohapšenih, koji su nešto kasnije i pušteni. Koncem rata u Španiji, dobio sam obavijest iz francuskog logora gdje su se već nalazili jugoslavenski borci internirani, da je moj brat Artur Keršner pao u borbi na rijeci Ebro kod Casteljona. To je bilo pismo potpisano od 100 drugova, upućeno roditeljima, u kojem su opisali zadnje dane njegove i požrtvovnost[.]“ HDA, HR-HDA-1372, „Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta“ (HDA, MG), MG-21/III-33, 6.

36 Berus, „Narodna pomoć“, 190, 193. Aktivistkinja i partnerica jednog od članova mjesnog Vojnog odbora svjedoči o intenzitetu (svakodnevne) drame i nultoj točki borbenih investicija: „Dogovorili smo se da ja povezem sa sobom i djecu u dubokim kolicima, u kojima ćemo, na povratku, prevesti oružje. [...] Šime je iskopao oružje, složio ga na dno kolica, prekrrio pokrivačem i na nj smjestio našeg sinčića Nikolu, koji je tada imao godinu i pol dana. Verica, koja je tih dana navršavala tri godine, morala je ići pješice, što je ona, onako živahna, rado prihvatila. [...] Vraćali smo se natrag polagano, ležerno, šaleći se, kao što je već običaj kod mladih ljudi, pogotovo kad time nešto prikrivaju. No kad smo došli do mitnice, osjetila sam kako mi srce ubrzano tuče, što je i razumljivo: na hrpi eksploziva i bombi vozila sam jedno dijete, a drugo je tapkalo uza me[.]“ Balen, *Bili smo idealisti...*, 203.

Slavko Komar“, te 14. rujna 1941., velika diverzija na Glavnoj pošti.³⁷ Napetost je prelamala svakodnevicu: „vršena su masovna hapšenja, ubijanja, svaki dan su vješani plakati o masovnim strijeljanjima talaca za odmazdu. Po izvršenju diverzije na Poštu, kompletna Trešnjevka bila je 24 sata potpuno blokirana i pretresana.“³⁸

Odbor za *Špance* pri Pokrajinskom odboru Narodne pomoći sačinjavali su (kad je formiran, u ljeto 1939.) Bosiljka Ević Krajačić, Dina Zlatić, Karlo Mrazović, Ivan Rukavina, Marijan Krajačić i Bobi Štetler, a slični odbori formirani su u Karlovcu, na Sušaku i drugdje. Veza sa *Špancima* je Većeslav Cvetko Flores, a relejne stanice preko kojih dobrovoljci iz Njemačke (gdje ih se većina našla na radu nakon pada Francuske 1940.) prilaze Zagrebu su Leipzig, Graz, Maribor, Dobova. Od ljeta 1941. odbor je u sastavu: Štefica Crnojevac (sestra Izidora Štroka), Rudolf Domany, Dina Zlatić, Većeslav Cvetko.³⁹ Odbor rukovodi prihvaćanjem i smještajem dobrovoljaca. Od srpnja 1941. do veljače 1942., *Španci* pristižu grupno ili individualno, po prilici svake subote, a prihvatna linija je ugao tadašnjeg Kazališnog trga i Savske ceste, pa onda dijelom trga do Deželicevovog prilaza, preko kojega do

37 Berus, „Narodna pomoć“, 193. Upaljače za diverziju na Glavnoj pošti izradio je aktivist i partijac iz tvornice Inko, Kazimir Biloh. Ondje su se izradivali i aparati za sterilizaciju liječničkih instrumenata, skladišteni uglavnom „u jednoj trgovini petroplinskih svjetiljaka, Petrolux, Radišina 9“. Bakran, „Narodna pomoć u zgradi 'Penkala'“, 324. Jedan od sudionika diverzije na Glavnoj pošti (kojom su privremeno prekinute žičane telefonske veze njemačke Vrhovne komande s vojnim štabovima u Rumunjskoj, Grčkoj, Srbiji, Bugarskoj i sssr-u [Odesa]) bilježi put diverzantske grupe do partizanskog teritorija: „Naš bijeg do Karlovca organizirao je Antun Tehek Biber[.] Iz Galjerova stana taksijem smo se prevezli na kolodvor. Tu sam, po dogovoru, predao naša dva pištolja drugarici Famiki Rupčić i rekao joj tri riječi: 'Sve u redu', što je značilo da je plan izvršen i da se centrala može dići u zrak. U 8 sati bili smo bez ikakve pratnje, u brzom vlaku Zagreb — Rijeka na putu za Karlovac s urednim propusnicama za putovanje. Na izlasku iz stanice u Karlovcu čekala nas je veza: drugarica Marica Pataki i Bartol Petrović. Bili smo odmah po dvojica raspoređeni po kućama, a oko 12 sati smo se, s vodičem drugaricom Ankom Bulat, uputili fижakerom preko sela Skakavca i Sjeničaka za Petrovu goru, u partizane“. Markon, „Diverzija u zagrebačkoj pošti“, 28. Antun Biber Tehek, inače glavni otpremni kadar, sjeća se kako je — u jednoj drugoj epizodi željezničkog odlaska — „drug Bakarčić [...] imao loše krivotvorenu legitimaciju, no, na sreću, nije naišao na kontrolu“. Biber, „Zagrepečani odlaze u partizane“, 241.

38 Berus, „Narodna pomoć“, 193.

39 Pokrajinski odbor Narodne pomoći za Hrvatsku u istom ključnom razdoblju, od sredine 1941. do veljače 1942. godine, sačinjavaju Anka Berus, Ruža Turković, Antun Benički i Stjepan Bogdan. Vezu Odbora i CK KPH drže Dragutin Saili i Vlado Popović (inače i veza CK KPH s CK KPJ). Od veljače do jeseni 1942. (kad je tijelo ukinuto) Odborom rukovodi njegov jedini član — Stjepan Bogdan. O Bogdanu Berus: „Stjepan Bogdan[.] najprije sekretar prvog rajona kojega smo odmah negdje u jesen [1941] kooptirali u Pokrajinski odbor. Poslije odlaska Ružice Turković i mene, on je ostao neko vrijeme sam. Postoje dva izvještaja koje je napisao odmah pošto je ostao sam. Opisao je organizaciju. On je bio jedan od onih ljudi, isto kao i Barbalić, koji su bili od prije vezani za sam Pokrajinski odbor i koji su nas vrlo često izvlačili iz teških situacija. One večeri, npr., na Zapadnom kolodvoru mnogo je pomogao, osobito u smještanju ljudi. Nekoliko puta se vraćao da preuzima ljude, da vidi treba li još nešto. Zagrebački radnik, aktivni sindikalni funkcionar, radio je u radionicama i poznao je osobito krojačku struku. Bio je miran, staložen, vrlo točan u izvršavanju svojih zadataka, međutim, kad je otišao u partizane na bjelovarski teren vrlo brzo je poginuo i to nesretnim slučajem. Negdje u kući jedan je partizan čistio šmajser, rafal je izletio iz automata i presjekao ga. Neopreznost s oružjem nije bila rijedak slučaj; naša vojska nije počela sa školovanjem vojnicima nego s mladićima bez osnovne vojne obuke, tako da su se takve nesreće ponekad događale. Čini se da je i toga moralo biti, i to je bio dio školarine koju smo morali platiti i to katkada krvavo.“ Isto, 204.

Primorske i Ljubljanske ulice. Bio je to tzv. Španjolski korzo, promenada Španaca. Postoji nekoliko stanova i ugovorene lozinke, tzv. punktovi i javke, a najvažnije javke su: Tratinska cesta 14, trafika u Radišinoj, krojačka radionica u Draškovićevoj 6. Proces presvlačenja i opremanja preuzima partijska organizacija; Odbor je bio zadužio svaki rajonski komitet da nađe potreban broj stanova; ilegalne partijske tehnike, provizorne štamparije, dobile su zadatak da u vrlo kratkom roku proizvedu potreban broj falsificiranih dokumenata. Odbor je također organizirao opskrbu namirnicama preko simpatizera. Pokrajinski odbor Narodne pomoći materijalno je opskrbljivao odbor da bi mogao uspješno izvesti operaciju: potrošeno je 34.850 kn u kolovozu, od ukupno sakupljene svote od 134.691,50 kn tog mjeseca.⁴⁰ Hitro je osiguran velik broj stanova, oko 30 njih isključivo za smještaj *Španaca*, uz druge ilegalne stanove. Šibl, a i Anka Berus, kao posebno aktivnu na prihvatu *Španaca* spominju Anicu Rakar Magašić. Organizaciju prebacivanja pridošlih dobrovoljaca-povratnika iz Zagreba na teren preuzima Ilija Engel, također *Španac*, koji se vratio ranije te se uključio u rad zagrebačke partijske organizacije. Vezu između Engla i ostatka dobrovoljaca-povratnika održavale su Zlata Marušić, Anica Rakar Magašić, Štefica Crnojevac, Berta Petričić, Valerija Pap Kario i Ivan Pandža Brko, članovi rukovodstva mjesne Narodne pomoći.⁴¹ U izvedbi Anke Berus, priprema se odigrala na sljedeći način:

„bilo [je] negdje oko 8–10 drugova i drugarica koji su prvi odlazili da prihvaćaju Špance na javkama. U tom Odboru je tada radila Anica Magašić, Zlata Marušić i ne znam tko je još bio. [...] One su preuzimale Špance, obično po jednoga, i vodile ih na mjesto koje je bilo određeno za njihov boravak. Bio je to prvi prihvati. Davali smo im potrošačke karte, jer se nije moglo jesti bez potrošačkih karata. Doduše s tim potrošačkim kartama bili smo tada još vrlo slabi, to je bio tek početak, tehnike nisu bile toliko organizirane, potrošačke karte su se brzo mijenjale i sl. Znam da smo mogli jedino da ih stalno opskrbljujemo kilogramom kruha dnevno. To je u ondašnjim prilikama značilo ipak da se može nekako proživjeti. [...] Neki su se tužili, jedan je čak i napisao kao prigovor, da sam nešto kasnije, u novembru, kao veliku stvar donijela tamo gdje je on boravio konjsko meso. Drugoga mesa nije bilo, pa je i konjsko bilo dobro i to je ostalo zapisano u knjizi kao dokaz kako smo ih slabo hranili. Mi smo se još mnogo gore hranili. Mislim, takva je to situacija bila. [...] Ivan Hariš, proslavljeni Ilija Gromovnik[,] učitelj i vođa diverzantata u ratu, također je dugo boravio u Zagrebu i divio se ljudima koji su htjeli, koji hoće da ga zadrže u kući i koji se ne plaše. Poslije nekoliko dana je došao na javku da ga premjestimo. Pitam: zašto da te premjestimo? A on: ‘Pa, zamisli, ti bi ljudi bili strijeljani.’ ‘Znamo da bi ljudi bili strijeljani, a na vama i na njima je da vas ne uhvate.’“⁴²

40 Lengel-Krizman, „Organizacija i rad“, 95–97.

41 Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 293–302; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 187–190.

42 Berus, „Narodna pomoć“, 191, 193. O nonšalantnosti dobrovoljaca-povratnika: „Bilo

Tzv. stambeni ured organiziran je preko čvrstih i zasebnih veza, pri čemu se nije išlo ispod nivoa rajonskih komiteta: „Rajonski komiteti bili su filter za biranje ljudi koji će davati stanove. Oni su opet ove birali preko partijskih organizacija, ali ne govoreći nikada o tome na sastancima, nego pojedinačno[.]“⁴³ Promenada Anke Berus, preko koje je organiziran stambeni prihvat, bila je akcija izrazito visokog intenziteta. Odnosno, riječima same koordinatorice:

„Svake večeri između 19 i 20 sati Španac koji je trebao prenoćište šetao je [Deželicevim] [p]rilazom [...] i to cijelom dužinom te ulice, uvijek pojedinačno, a i ja sam šetala istom tom ulicom i kad bi me ugledao koji od njih, pristupio je i slijedio me. Član Mjesnog komiteta kretao se u sektoru zapadne strane kazališta, na trgu do početka Savske ceste. Imao je raspoređene u okolnim ulicama članove rajonskih komiteta, a svaki je malo šire imao raspoređeno po pet-šest drugova koji su oko svojih punktova imali ljude koji su primali Špance na spavanje. Kad sam se uvjerila da me veza vidjela i da je prihvatila Španca, kao i da ga je rajonska veza prihvatila i dalje predavala onomu koji ima da ga vodi na spavanje, vraćala sam se na Prilaz. Mjesec dana trajala je od 19 do 20 sati promenada Španaca, članova Odbora, rajonskih komiteta i onih koji su davali mjesta za spavanje. Eto, tu smo šetnju zvali 'stambeni ured'. Nekad je bilo pet-šest Španaca, a nekad i više. Neki Španci pojavljivali su se tamo samo jedanput, te su ili bili brzo raspoređeni ili dulje ostajali na istome mjestu. Znači, taj se Španac tamo snašao, znao je da s ljudima razgovara, da im digne moral, te su ga prihvaćali kao svoga. Znam, npr., da je Makedonac drug Jelisije Popovski (onda se zvao Jaša Todorović) stanovao na Ksaveru, kod neke obitelji koja je bila naša javka i za druge stvari. On je petnaestak dana bio u Zagrebu i uopće ga nije trebalo premještati. Takvi su slučajevi bili dosta rijetki. To je ovisilo i o stanodavcu i o Špancu. Veljko Kovač[ev]lić je svake večeri dolazio tražiti stan. On uopće nije strahovao, već mu je iz duboke ljudske osjećajnosti i obzira prema ljudima bilo neugodno dulje ostajati, jer je vidio i znao da se ljudi s obiteljima i djecom plaše njegove prisutnosti. A kako se ne bi plašili, kad je čitav grad bio oblijepljen plakatima da se strana osoba u svakom stanu mora prijaviti u roku od šest sati, u protivnom će stanodavac biti strijeljan. U takvim okolnostima nije bilo lako ni stanodavcima ni ilegalcima. Trebalo je čvrsto poštovati pravila ponašanja u ilegalnosti. Uspjeli smo uspostaviti perfektu organizaciju koja je do kraja izdržala sve zamke takva rada. Vezu s nama koji smo na tom poslu tada radili držao je Vlado Popović [član CK KPJ zadužen za rad s KPH]

je i šaljivih stvari. Pričaju mi jedanput tri Španca što se dogodilo. Jedan je od njih odveden kod nekoga, drugi je odveden kod drugoga, treći je odveden kod trećega, a sve u istoj kući, ali ne znaju jedan za drugoga. I sada pričaju: sva ta trojica koji su davali spavanje rekli su za stanare iz kuće da su sumnjivi, da su neprijatelji, da su fašisti, a svaki je primao po Španca. Svi su bili naši simpatizeri. Ti Španci drugi dan izlaze vani i na stepenicama se sva trojica sretnu i ispričaju kakve su razgovore vodili sa svojim stanodavcima. Takva je to bila konspiracija, a naši Španci su se toliko smijali kad su ustanovili da su im svima gazde rekli da su drugi stanari opasni, a oni svi primali Špance!“. Isto, 194.

preko Ilije Engla, kako sam već rekla, a svaka dva-tri dana sastajao se i sa mnom da pita ima li kakvih problema, kako ide čitav taj posao sa Špancima. [...] U Zagrebu smo im dali četiri javke, to znači znali su kuda da idu. Jedna je bila kod Štefice Crnojevac u Tratinskoj 14, još je jedna bila u Tratinskoj ulici, ne sjećam se ni imena ni broja. Treća je bila u trafici u Radišinoj ulici[,] a četvrta je bila u Draškovićevoj ulici kod krojača Slivonje. Preporučeno im je da idu što manje u Štefičinu kuću i kod Slivonje, jer su ti punktovi bili stare javke i za teren i za ljude. Mnogo ljudi je poznavalo te dvije javke. Kad bi netko izgubio vezu jednostavno bi otišao kod njih i tražio je.“⁴⁴

Pavle Vukomanović (Stipo) (1903.–1977.), jedan od povratnika, promenadu je upamtio na izmoren, ali zahvalan način:

„Jednom sam morao poći na spavanje kod druga Brke u Držićevu ulicu, ali sam spao s nogu dok sam tamo stigao. Uz put sam se morao prošetati do Mihaljevca, Maksimira, Črnomerca, Kazališta, a onda do Šubićevel.] Niti su veze znale tko smo mi, niti smo mi znali tko nas i kuda vodi. Nisu se poznavali ni primaoci ni donosioci ‘paketa’. Nije u tom radu bilo grešaka, koliko ja znam. Prvi put u životu osjetio sam da sam u sigurnim rukama. Ne postojim, a živim. Gotovo svake noći mijenjali su nam prenočište[.] U Zagrebu su svi [Š]panci dobivali raspored. Kako ga je tko dobio, tako se i udaljivao prema svom novom odredištu. Radi sigurnosti kretanja svima su nam nabavljene radne knjižice. Svakoga je od nas u određenom pravcu pratio agent, naš čovjek.“⁴⁵

Dobrovoljci-povratnici znali su se u postupku povratka i „ukrca[t]i na pogrešan vlak ili nešto slično, tako da su neprestano pristizali“. Vrlo intenzivan priliv *Španaca* trajao je od prve polovice srpnja do pred kraj kolovoza 1941. Neki su, pak, na iste punktove pristizali „čak mjesecima kasnije“, kada ih više nitko nije ni očekivao, „ali su ih ti punktovi uvijek prihvatili“. Konzistentnost i tvrdoća zagrebačkog ilegalnog rada nije se narušavala. Prihvat dobrovoljaca zahtijevao je i bazične operacije poput skidanja i preoblačenja, budući da su borci uglavnom raspolagali odjećom koju su nabavili u Njemačkoj i Francuskoj kao tranzitnim zonama, „a ona je bila dosta drukčija nego što je bila ona koja se nosila u Zagrebu“. Ljeti se, navodi dalje Berus, „nije moglo u gojzericama hodati po gradu, kaputi su bili teži, ostale stvari, kao košulje, bile su takve kakve se u Zagrebu nisu nosile, tako da je trebalo presvući dobar dio drugova“. Osim odjeće trebalo je logistički pokriti i temeljne svakodnevne stvari, „nabaviti također i higijenske potrepštine za brijanje, zubne četkice i masu tih sitnica“.⁴⁶

Zagrebotom su prolazili svi, primjećuje Anka Berus, glavna i odgovorna u gradskom NOP-u, ljubljanska studentica (1922–1926.) i celjska radnica (1940.) — „čak i Slovenci za koje bi se moglo pretpostaviti da će, prolazeći kroz Sloveniju tamo i ostati. Baš u to doba su prilike u

44 Isto, 189, 192–193.

45 Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 296.

46 Berus, „Narodna pomoć“, 193.

Sloveniji bile vrlo složene i teške, svuda se hapsilo i najmasovnije deportiralo.“ Kroz Zagreb je tako „prošao Franc Rožman, onda Dušan Kveder, a bilo ih je i više, no za ovu dvojicu sigurno znam da su prošli“. Dušan Kveder bio je vrlo discipliniran, „dok je na primjer Rožman bio strahovito nervozan i nestrpljiv, nije mogao shvatiti da se nalazi u Zagrebu, te da tu čeka već šest dana i ne odlazi u Sloveniju. To nije ovisilo o nama nego o tome kako je vršio raspored CK KPJ preko druga Vlade Popovića.“ *Špancima* je na proputovanju kroz Zagreb „bilo dosadno i teško“; stigli su iz logora „u grad koji su poznavali, ili su čuli za njega, a u njemu [su] ponovo morali živjeti kao da su u logoru“. Stupanj adaptacije „ovisi[o] je i o temperamentu ljudi, neki su lakše podnosili te prilike, neki teže. Neki su se strašno ljutili itd.“, navodi Berus. Prisjećajući se i Kvederove napomene: „Previše nas puštate da šetamo, pogledaj mi hlače i vidjet ćeš kako je ovaj rub sašiven, ovako se šije samo u Francuskoj. Da je policija pametna, samo bi stala i gledala tko nosi takve hlače. Ili nam promijenite hlače ili nas ne puštajte da izlazimo u grad.“⁴⁷

U ovoj visokoprioritetnoj operaciji kroz Zagreb nisu prolazili samo borci-povratnici iz tadašnje Jugoslavije, već „iz čitavog svijeta gdje su se nalazili na radu kao ekonomski emigranti“. Većina niti nije bila prije partijski povezana u zemlji, „a neki uopće nigdje nisu bili članovi Partije: Radili su po šumama i kojekuda, radili su u Kanadi, Južnoj Americi, često negdje gdje nije bilo jačeg radničkog pokreta i otišli su dobrovoljno, na vlastitu inicijativu, kao klasno svjesni i antifašisti u Španjolsku“. Nakon što je nekako – u općoj ustaničkoj zbrci – ipak izvršen raspored te kadrovi različitih profila odaslani u približno rodna/zavičajna područja, neki su ipak odlučili ostati u Hrvatskoj, „(u onom dijelu kojim je rukovodio CK Hrvatske, a taj se poklapa s današnjom Republikom Hrvatskom). Tako je npr. ostalo na rasporedu u Hrvatskoj nekoliko Crnogoraca[.]“⁴⁸

U čitavom procesu povratka Zagrebom je provedeno oko stotinu *španskih boraca*,⁴⁹ prema Anki Berus pao je jedan, a i taj slučajno.⁵⁰

Uz (1) Odbor za *Špance* u okviru Pokrajinskog odbora Narodne pomoći djelovali su (2) Logorski odbor (otpremanje vijesti, hrane i potrepština, moralna te pravna pomoć internircima i njihovim obiteljima, izvlačenje aktivista, poput Nade Dimić, Anke Butorac, Mace Gržetić i Jože Turkovića); te (3) Odbor narodnooslobodilačkog fonda (ONOF; Otpremni odbor), 1941. u sastavu Ivan Barbalić, Ivan Žic, Nikola Brusić i Nikola Župić.

Otpremni odbor (ONOF) kasnije se, ukidanjem/preimenovanjem Narodne pomoći, kao sektor rada utopio u Narodnooslobodilačke odbore, zadržavši temeljnu logističku funkciju. Računa se da je na sektoru Narodne pomoći 1941. godine radilo oko 600 aktivista s oko 6000 stalnih suradnika i oko 10 000 simpatizera/prilagača,⁵¹ a prema

47 Isto, 191–192.

48 Isto.

49 Lengel-Krizman, „Organizacija i rad“, 97; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 189–19

50 Vidi također Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba*, 123–127.

51 Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 283.

istraživanjima Narcise Lengel Krizman, na temelju fragmentarnih podataka za siječanj-kolovoz 1942. (bez divljih veza, priloga i drugih nivoa solidarnosti, a i bez podataka za svibanj i srpanj — tj. srpanj samo prema saldu za kolovoz, ali bez specifikacije), pribilježeno je 19 825 prilagača u novcu.⁵² Rad frontovskog spleta je prema Anki Berus 1944. postao toliko širok, gust i gotovo javan, da nije trebalo puno da se probiju antifašističke organizacije, što se mahom manifestiralo ljeta iste godine.⁵³ Ključna skladišta ONOF-a od prve ratne godine nalazila su se u radionicama, dućanima i privatnim stanovima, pa tako primjerice u radionicama Franje Zime, Dragutina Zvera, Josipa Đila, Nikole Slivonje i Jelačića (za odjevne predmete), pekarni Ivana Metelka (za brašno), kolarskoj radioni Vinka Kolara (za oružje), trafici Anke Mikulčić (za duhan), stanovima dr. Petreševića, Jurja Bocaka, Mice Gazić, Ivanke Vitasović, Pepice Špoljarić itd. Svako skladište imalo je svog (zaduženog/odgovornog) ilegalca a roba se, prema pravilima ilegalnog rada, nije trebala izdavati bez prethodnog naređenja.⁵⁴ Marija Mica Gazić (1898.–1942.) bila je posebno požrtvovna i angažirana kurirka, a ženama (i omladincima) je i inače dodjeljivan ovaj oblik rada. Mica Gazić uhapšena je i streljana 9. studenog 1942. godine.⁵⁵

Jedan od važnijih segmenata djelovanja ONOF-a bilo je prikupljanje, skladištenje i otprema sanitetskog materijala. Anka Berus u posveti radnicima-liječnicima o tome kaže sljedeće:

„O sanitetskom materijalu treba napomenuti da je tražio poseban tretman. To je bio vrlo osjetljiv materijal i tu smo se morali osloniti na stručnjake da nam dadu upute kako treba s njim rukovati u transportu, kako ga čuvati na skladištu i tome slično. Za skupljanje sanitetskog materijala i ostale sanitetske potrebe oko Narodne pomoći bila je velika mreža naprednih liječnika, medicinskog osoblja u važnim i velikim medicinskim ustanovama. Prema bilješkama dra Lava Vrbanića koji je u 1940. godini radio u Odboru Narodne pomoći bili su: prof. Vitasović, koji ujedinjava sve te veze do svoje pogibije, dr Juraj Bocak ml. bio je povjerenik za klinike na Šalati, dr Arsen Škatarić za Higijenski zavod i Zaraznu bolnicu, dr Josip Kajfeš za bolnicu na Sv. Duhu, dr Miljenko Kraus za zgradu socijalnog osiguranja (SUZOR), dr Pava Jajac za ambulante socijalnog osiguranja, dr Vlado Gvozdanović i doktorica Pjerotić za klinike u Draškovićevoj ulici. Dalje: dr Cesarec, dr Fališevac, dr Iso Gartenberg i mnogi drugi rade na tim poslovima. Veliki dio njih položili su svoje živote u ratu. Strijeljan je, osim ostalih, dr Bocak u Jasenovcu. Znanat broj ih je poginulo u NOB-u. Mnogo lijekova davao je i Higijenski zavod, jedanput npr. nekoliko tisuća metara gaze (predala Vilma Bonačić).

52 Lengel-Krizman, „Organizacija i rad“, 108–110; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 215. Preko Narodne pomoći namjerno se (radi politizacije, vezivanja uz pokret) proširilo širinu priloga. Veći prilozii uplaćivani su direktno na partijski račun. Partijsku blagajnu vodio je Dragutin Saili Konspirator. Berus, „Narodna pomoć“, 204.

53 Isto, 202.

54 Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 282–283.

55 Isto, 283, 426.

U jesen 1941. stiglo je 500 ampula seruma protiv tifusa za 10 000 injekcija itd. Nemoguće je svega se sjećati.“⁵⁶

Izvanredna akcija Antuna Bibera Teheka, generalnog otpremnika, vezana uz sanitetski materijal, simptom je dubine uloga i intenziteta ilegalnog rada:

„[J]ednog dana drug Antun Biber Tehek organizirao [je] akciju slanja i robe i ljudi tako reći u neograničenom broju. Zborno mjesto bio je trg pred Zapadnim kolodvorom u 19 sati. Slali smo na taj trg sve što smo znali da treba da se otpremi iz Zagreba. Materijal, osobito sanitetski, davali smo u velikim paketima svima koji su trebali otići. Sjećam se, te sam večeri šest puta taksijem vozila na trg pakete sanitetskog materijala iz raznih apoteka i skladišta. Tamo se skupilo oko 40 ljudi, svi obučeni jako šareno, poput planinara, s gojzericama, s najrazličitijim kaputima, džemperima, a u jednom kutu nalazila se masa robe i paketa. Tehek nikako ne dolazi, pa tek dođe i veli da toga dana ništa od izlaska. Do 20 sati nije bilo nikakvih novosti, nastala je greška na vezama, nisu se sporazumjeli za dan. Neki željezničari su tvrdili da je izlazak dogovoren za taj dan, drugi da nije nego za drugi, tako da je nastala neka zabuna. U vlak nije uključen prazan vagon kojeg je netko trebao da primi! Tamo smo se našli Tehek i ja sami s tolikom masom ljudi i materijala usred Zagreba, a oko 21 sat treba biti svatko sklonjen s ulice radi redarstvenog sata. Nemaš kome da ih predaš. Odmah smo pitali tko može da se vrati odakle je došao. Veći se dio ipak mogao vratiti, pošto to nisu bili ilegalci takvog kalibra kao što su bili Španci, već manje kompromitirani ljudi. Svakog smo natovarili paketima, neka ih odnese tamo gdje ide na noćenje. Onda smo se latili posla da nađemo, gdje da smjestimo one druge koji se nisu imali kamo vratiti. Znam da smo 15 minuta prije 21 sat već onako izmoreni Tehek i ja ostali sami na tom trgu i da smo se zadovoljno glasno smijali: sad je sve gotovo i sad možemo i mi otići. Nitko nije otputovao, ali se nikome ništa nije dogodilo. Drugi se dan više nije mogla, bar tada, poduzeti ista akcija. Takvi i slični kanali stalno su se otvarali, širili, ali se i gubili.“⁵⁷

Narodna pomoć indeks je specifičnog modela borbe: ilegalni, a široki (frontovski) pokret u gradovima plus partizansko ratovanje u provinciji. Model se pokazao prilično uspješnim, a raskinuta je klasična boljševička tradicija generalnog štrajka (revolucije),⁵⁸ ono

56 Berus, „Narodna pomoć“, 180. Šibl o doprinosu Higijenskog zavoda: „samo u prvom navratu“ Jelena Hadžikan i Maca Halužan nabavljaju 500 ampula seruma protiv tifusa i predaju dr. Aleksandru Kohareviću; materijal se skladišti u stanu dr. Koharevića i tajnom punktu kod Pivovare. U Higijenskom zavodu „svi su službenici, osim nekolicine, antifašistički nastrojani“. Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 286–287.

57 Berus, „Narodna pomoć“, 203.

58 Međurače svjedoči o nizu Kominterninih investicija u podizanja oružanog ustanka/revolucije u gradovima, poput recimo Hamburga 1923, Talinna 1924. ili Kantona 1927. godine. Neuspjeh se, uz niz žrtava, provala i slamanja lokalnih organizacija (ali i Kominterninih rukovodilaca — na takvim testovima pao je Zinovjev), ipak obrnuto proporcionalno mjerio u sticanju iskustva, izgradnji mreža i kadrova, pogotovo specijalne (informativne) sekcije Crvene armije. Vidi Leonard, *Secret Soldiers of the*

što bi se u domaćem žargonu moglo nazvati epizodom Kopinič, a što je u radikalnijoj imaginaciji imalo horizont automatskog slijetanja sovjetskih padobranaca i operaciju „zauzimanja Gornjeg grada“.⁵⁹ Formula „gerila i grad“, odnosno „partizanstvo i grad“,⁶⁰ fiksirana je na savjetovanju u Stolicama 26. i 27. rujna 1941. godine.

Osim onih oko stotinu *Španaca* iz iskaza Anke Berus, važan je faktor u kanaliziranju i kondenziranju učinkovitog modela borbe bio i Ivan Stevo Krajačić (1906.–1986.), vojna („specijalna“) linija, Španjolac koji se vratio u svibnju 1939. godine.⁶¹

Ekskurs iz organizacijske pripovijesti

Organizacija Narodne pomoći nastavlja se na tradiciju Međunarodne crvene pomoći (MCP), prilagačke i zaštitne sekcije Treće internacionale, koja je proistekla iz ruske 1917. i narednih revolucionarnih godina (u Njemačkoj su komiteti Crvene pomoći osnivani, primjerice, s proljeća 1921.). Međunarodna crvena pomoć formalizirana je 30. studenog 1922, na Četvrtom kongresu Kominterne. Predlađač je u ime veteranskih udruženja pionira revolucije (Društvo starih boljševika te Društvo predašnjih političkih osuđenika i izgnanika carske Rusije)⁶² bio poljski komunist Feliks Kon, s inicijativom da se osnuje potporno (solidarno više nego humanitarno), ujedno i političko tijelo („politički Crveni križ“), koje bi u temelju rada imalo skrb za internirane političke radnike te njihove obitelji (materijalnu, moralnu i pravnu).⁶³ Otud i ruski akronim — MOPR.⁶⁴

Prvi predsjednik udruženja bio je Julian Marchlewski, potpredsjednica Clara Zetkin. U nizu nacionalnih sekcija, sovjetska je bila najveća,⁶⁵ a sudbina organizacije završit će kao i sudbina Kominterne, u staljinističkom ključu. Prema Glebu Albertu, koji je nedavno istražio ovaj fenomen unutar sovjetskog konteksta, MOPR, organizacija koja se prilično razvila kao svojevrsni supstrat civilnog

Revolution, 27–53; Kuusinen, *Bog ruši svoje anđele*, 67–73.

59 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 107–108.

60 Tito, sovjetski dak, inzistirao je na nazivu „partizanstvo“ (upozorenje Marku Oreškoviću prilikom pravljenja štabova po Lici i Bosanskoj krajini da ih ne zove gerilskima), a i sam je bio obučen u tom tipu rada. O Titu, *partizanci*, Karolu Sverčevskom i studiji Nikite Bondareva vidi Goldstein i Goldstein, *Tito*, 123–125. O partizanskoj doktrini, manevru i mobilnosti od Ruskog građanskog rata pa nadalje vidi Jacobs, *Frunze: The Soviet Clausewitz*. O figuri partizana i logici građanskog rata vidi Traverso, *Fire and Blood*, pogl. 2. Inače, vojni povjesničar Walter Laqueur u svojoj studiji-pregledu odlučio se za naziv „gerila“ kao klasični i obuhvatni termin za praksu partizanskog ratovanja. Laqueur, *Guerilla Warfare*, xv–xix.

61 Jelić, *Tragedija u Kerestincu*, 50.

62 Lengel-Krizman, „Organizacija i rad“, 93.

63 Riddell, ur., *Toward the United Front*, 1960–961.

64 Международная организация помощи борцам революции; Međunarodna organizacija pomoći borbama revolucije.

65 MCP je 1937. brojala podružnice u 74 zemlje svijeta, 1933. je imala preko 13,7 milijuna članova, Očak, „Jugoslavenske vanpartijske emigrantske organizacije“, 222; u Sovjetskom savezu je 1930. broj članova već prešao 8 milijuna, Albert, „The USSR Section of the International Red Aid“, 91.

društva (rasadište „nove proleterske javne sfere“), završila je na novim prioritarnim zadacima opće mobilizacije: prikupljanju priloga za podizanje sovjetske ratne industrije (tenkova Crvene armije) 1941. godine.⁶⁶ U ranijoj je, pak, fazi ista ta sekcija bila izdašan izvor financiranja mreža međunarodnih organizacija, ali i logistička potpora zbivanja oko hotela Lux moskovske 1937. Dugogodišnja čelnica sovjetske sekcije i upraviteljica čitave organizacije, koja se u aparatu MOPR-a/MCP-a uspinjala negdje paralelno sa Staljinovim usponom u aparatu VKP(b)-a, bila je Lenjinova tajnica, drugarica *Absolut* – Elena Stasova (1873.–1966.),⁶⁷ jedna od rijetkih preživjelih iz svijeta starih boljševika, masivno pogođenih čistkama.⁶⁸

U nizu kominternskih organizacija, uz MCP, još su i Profinterna (Sindikalna internacionala), Krestinterna (Seljačka internacionala), Sportinterna, Organizacija za pomoć gladnima u Rusiji, za pomoć radnicima, Komunistička omladinska internacionala itd. Nizom tih organizacija, poput tri posljednje navedene, rukovodio je (neke i osno-
vao) Willi Münzenberg, „crveni milioner“, crveni Hugenberg, medijski novator, aktivist širokih dometa i raspona djelovanja. Oko Münzenberga kao heterodoksne ulazne točke u svijet međuratnog komunističkog pokreta okupljena je jedna nova struja prilično produktivnih istraživača (primjerice, gore spomenuti Gleb Albert). Uz organizacije međunarodne solidarnosti, i određene kontroverze koje se uz njih vežu,⁶⁹ Münzenberg je posebno angažiran bio na frontovskom spletu tzv. Kultinterne, polju njegove najveće i najčvršće emancipacije.⁷⁰

Ivan Očak u razgovoru s Krležom dotiče se nekih Münzenbergovih kampanja, Mira Kolar Dimitrijević u studiji o Ivanu Krndelju spominje akcije IRP-a (Internacionalne radničke pomoći) u Zagrebu. IRP je bio svojevrсни organizacijski pandan Međunarodnoj crvenoj pomoći (koja je, opet, bila policentrična organizacija) te su tu znali izbijati institucionalni rivaliteti oko jurisdikcije u djelovanju, borbe za kadrove/članstvo, financije itd. (ali izraženije shodno visini skale; što se zagrebačkog slučaja tiče izgleda da je trokut solidarnosti IRP-MCP-Profinterna, barem u liku pučkog tribuna Ivana Krndelja, bio dosta dobro prilagođen uspješnom funkcioniranju na terenu).

Crvena pomoć u Hrvatskoj/Jugoslaviji osnovana je 1922. – prva značajnija akcija vezana je uz pomoć obitelji Alije Alijagića, (obješenoga) atentatora na ministra unutarnjih poslova Milorada

- 66 Isto, 121. Tu treba spomenuti i dalje uspješne i velike (javne) kampanje internacionalne solidarnosti povodom španjolskog Rata za republiku (1936–39.) ili pisma povodom Dana Pariške komune, službenog datuma MOPR-a.
- 67 Uz Stasovu, ako se polazi iz prozopografske perspektive operativaca Kominterne na sektoru Crvene pomoći, interesantan je friulski dvojac Tina Modotti – Vittorio Vidali. Usp. Albers, *Shadows, Fire, Snow*. A o svijetu kominternovaca više u studiji Studer, *The Transnational World*.
- 68 Društvo starih boljševika sačinjavali su članovi partije otprije Oktobra 1917; 1922. bilo ih je 44 tisuće, uzak ali elitni sloj koji je za vrijeme staljinizma bio na totalnom (i primarnom) udaru; društvo je sastavljeno u veljači 1922. kao grana Instituta za partijsku povijest. Rasformirano je u kolovozu 1935, uoči monstr-procesa.
- 69 Primjerice, kontroverzna studija tabloidskog pristupa McMeekina, *The Red Millionaire* i odgovori na nju, Braskén, *The International Workers' Relief*; Weiss, ur., *International Communism and Transnational Solidarity*.
- 70 Bayerlein, „The ‘Cultural International’“, 28–88.

Draškovića, donositelja Obznane, u Delnicama 21. srpnja 1921. godine.⁷¹ O Alijagiću, ali i Franji Ljuštini⁷² tih dana svjedoči Tatjana Marinić (1897.–1966.), partijska veteranka koja je jedno vrijeme rukovođila na liniji Crvene pomoći:⁷³ „Crvena pomoć, to je bila jedna polulegalna organizacija,⁷⁴ mi smo prodavali ili cvijeće, ili smo prodavali fotografije. Kad je Ljuština umro [25. I. 1922.] mi smo prodavali njegovu fotografiju za Crvenu pomoć. Išlo se na njegov grob i poslije na grob Alije Alijagića.“⁷⁵

Rad organizacije prema Marinić nakon prvobitnih/porođajnih muka bio je sustavno posložen:

„U toj organizaciji Crvene pomoći, tu je bio tačan program što imamo raditi itd. [...] Ispočetka se skupljalo, davalo u sindikate, nosilo privatno jedan ili drugi. Ali od 1923. godine, naročito 1925. (kada je izabrano i rukovodstvo Crvene pomoći), tada je to išlo preko partijske organizacije. U partijskoj organizaciji uvijek je bio jedan čovjek zadužen za CP i svaki je član partije doprinosa[.] Recimo: grupe simpatizera — simpatizeri nisu plaćali partijsku članarinu, ali su doprinosa za CP, a krug simpatizera, preko grupa simpatizera i — konačno — preko čitavog radničkog pokreta, pa preko sindikata, širio se i odanle su dolazila sredstva[.] To je bilo jako temeljito organizirano, i to se občinjavalo preko partijske organizacije. Onda rukovodstvo: oni su imali svoje sastanke, itd. Crvena pomoć je bila vrlo dobro organizirana. Npr. — ljudi u zatvoru: trebalo je organizirati njihovu prehranu i trebalo je uvijek naći jednu kuhinju. Mi smo imali kuhinju *vis a vis* Petrinjske ulice, pa smo onda imali čak dolje

71 Lengel-Krizman, „Organizacija i rad“, 93.

72 Krleža o Ljuštini: „Franjo Ljuština, austrijski vojni bjegunac, od lenjinskog poziva ‘Svima’, već u austrijskoj kasarni jedan od prvih Lenjinista kod nas, član prvog Zagrebačkog gradskog radničkog vijeća, novembra 1918. prebjegao je u Mađarsku da se bori za Komunu. Vrativši se poslije sloma mađarske revolucije u zemlju agitira kao ‘krasnoarmejac’, u prvim danima stvaranja Socijalističke radničke partije (komunista); član Akcionog odbora ljevice, organizator izborne borbe za općinske izbore i za Konstituantu 1920, hapšen, policijski protjerivan i gonjen od godine 1919, ponovno hapšen, tuberkulozan još od rata, obolio je akutno [...] ovako i onako čovjek je bio stoprocentan kandidat smrti[.]“ Citirano prema: Očak, *Krleža — Partija*, 98–99.

73 „U Beču sam radila s Gorkićem, Lovrom Kuharom, Parovićem, a ranije (kad sam došla u Beč) s Milošem Markovićem, metalskim radnikom, koji je bio također član rukovodstva. U to vrijeme živjela sam u Beču, s Durom Cvijićem, i dolazila u dodir u radu, a i inače, gotovo sa svim ljudima koji su tamo dolazili iz zemlje ili odlazili u zemlju. Moje konkretno zaduženje bio je rad u rukovodstvu Crvene pomoći s Lovrom Kuharom. Iz toga perioda također znamem mnogo stvari o kojima bih također mogla dati podatke ako je potrebno. U periodu od 1934, nakon mog povratka u zemlju, pa sve do 1941. (naročito do 1936.), radila sam u rukovodstvu Crvene pomoći s drugom Josipom Krašom i Stevanom Galogažom, te na smještavanju ilegalaca. Napominjem da su u stanu u Kustošiji, Frankopanska ul. br. 127, stanovali gotovo cijelu 1936, 1937, pa još i kasnije drugovi iz Centralnog komiteta, a taj stan koristio je i u njemu stanovali generalni sekretar naše Partije, drug Tito. To je bila kuća Branka Cvijica i kod njega su stanovali.“ HDA, MG, MG-21/III-34, Izjava I, 2–3 (svjedočanstvo Tatjane Marinić, ovo i naredna, navodi se u pročišćenoj/redigiranoj verziji).

74 Organizacija, iako zamišljena frontovski, kao široko, javno tijelo (s, naravno, karakterističnom dubinom), u Kraljevini Jugoslaviji/SHS bila je više ilegalna nego legalna, ali je nalazila druge legalne kanale.

75 HDA, MG, MG-21/III-34, Izjava II, 8.

u Ilici onu našu birtiju, to je vodio jedan naš drug. [...] Kada je bila konferencija Crvene pomoći — to je bio jedan masovni sastanak.“⁷⁶

Ovakav tip organizacije tražio je širinu i legalnost, pa ne čudi da se išlo na ličnosti koje su mogle javno djelovati, recimo gradske zastupnike ili sindikaliste-komuniste:

„Krndelj je odmah počeo raditi u sindikatima. On je radio i s nama, Krndelj je ostao uvijek vezan u Crvenoj pomoći; on, Tomanić i Kranjec. Zašto? Zato jer su oni bili gotovo uvijek izabrani u Vijećnicu — i kad je trebalo intervenciju, mogli su djelovati kao gradski oci/zastupnici[.] I drugo — mogli su djelovati ispred sindikata. Kranjec — on je vječno bio gradski otac; i Tomanić. I Krndelj isto. I tako su oni imali i vezu s nama; jer, konačno, preko sindikata se također dijelila ta pomoć. Stalno su na tome radili, jer mi nismo mogli, recimo, advokata naći, pa naravno da su ti advokati traženi i putem partijskih veza itd. Uglavnom su to radili sindikati. Osim ako je netko bio zatvoren, tko nije bio radnik, onda nije išlo preko njih.“⁷⁷ Zaključak iskaza, i ovog kao i ranijeg, indicira na hibridni, terenski, praktični slučaj — preplitanje između praksi i nadležnosti IRP i CP i sindikata u zagrebačkom slučaju.

Marinić kao posebno aktivne na liniji Crvene pomoći spominje Srećka Šilovića (1885.–1965.), Nikolu Hećimovića (1900.–1929.) i Josipa Kraša (1900.–1941.). Hećimović, sekretar CP, ubijen je u travnju 1929. godine zajedno s Đurom Đakovićem (1886.–1929.), orgsekretarom CK KPJ, u Šelejevoj grabi na slovensko-austrijskoj granici.⁷⁸ Teror šestojanuarskog režima dohvatio je i Tatjanu:⁷⁹

„Ja sam bila zatvorena 1929. pa '30. godine; 1930. sam bila batinjana, tada su mi povredili kralježak. 1931. sam natekla, prestala mi je ruka raditi i nastalo je čisto jedno poremećenje.“⁸⁰ Nakon povrede Marinić se liječi u Grazu i Beču, nakon toga odlazi u Moskvu na čistku: „To su bili strašni dani[.] Ja sam došla iz Jugoslavije iz rada u kojem si svaki dan nosio glavu u torbi, danas si razgovarao s jednim drugom, sutra ga više nije bilo, i sada najednom dođeš u Moskvu i dobiješ jednu takvu odluku o čistki u Kominterni. Ja sam tražila da se žalim. Naši drugovi, počevši od Gregora, Horvatina i ostalih, koji su tamo bili, svi su mi govorili da se ne žalim, jer da je to već potvrđeno[.] Ja sam kazala — potvrđeno ili ne, ja ću se žaliti, jer imam pravo“. Žalba je izborna preko veza u OMS-u: „predati žalbu to je bilo tako teško kao doći do Staljina. Imala sam izvjesna poznanstva u Moskvi, konačno i iz rada, jer sam radila

76 Isto, 4–5, 8.

77 Isto, 4.

78 Očak, *Braća Cvijići*, 298.

79 „U Beču su uhvatili neke materijale i gore je pisalo Tat. i oni su mislili da je to Tatjana, tada sam ja morala svoje ime legalizirati, svi su mislili da je to ilegalno ime, ali to nije bilo ilegalno ime.“ HDA, MG, MG-21/III-34, Izjava II, 18. Ime je inače ostavština Antuna Branka Šimića iz zbirke *Preobraženja*, dar Josipi Marinić. Šimić je 1925. umro od tuberkuloze.

80 HDA, MG, MG-21/III-34, Izjava II, 13.

kad sam bila u inozemstvu; radila sam na OMS-u, a to znači tehnicu internacionalnoj. Tu si susretao masu ljudi iz raznih zemalja, za koje često nisi znao otkuda su. Mnogi ljudi su me poznavali iz tog rada i ja sam prodrila jedva nekako do Béle Kuna, koji je bio sekretar Balkanskog sekretarijata i zahtijevala od njega da poduzme sve da se moja žalba prihvati[.] Borila sam se preko veza (poznavala sam Leszczyńskog, sekretara partijske organizacije Poljske, Kuusinena, Manuilskog, itd. odranije) i iskoristila sve da se dokaže da ja tu nisam ništa kriva.“⁸¹

Berlinsko iskustvo nakon moskovskog zapečatilo je Marinićinu karijeru:

„Bila sam u Berlinu u onom času kad je bila demonstracija fašista i kad je bila demonstracija antifašista, kad je ispred Marks-Lenjinskog doma išla velika kolona, oko 500 000 ljudi, koji su demonstrirali protiv fašizma; to je bilo u januaru ili tokom februara 1933. godine. Trebalo je biti neko savjetovanje u februaru i ja sam se sastala s tim drugovima, među njima je bio Dimitrov, bio je Parović, Gorkić, bio je Voranc, koji je radio tada po Crvenoj pomoći. Oni su mene pitali kako je (jer su vidjeli da dolazim iz Moskve), a ja sam rekla jednu stvar koja je mene kasnije užasno koštala. To je bilo to: ja sam ih pitala da je meni jedna stvar čudna — da mi dolazimo u Moskvu, da smo bili na raznim funkcijama, i da naše partijsko rukovodstvo nas ne ispituje, ne daje mišljenja da ispita našu situaciju kod pojedinaca, nego da mi tako dolazimo na čistku. Onda su oni rekli kako ja nemam povjerenja prema Kominterni.“⁸²

Godine 1935. u Zagrebu dolazi do Afere opalograf, procesa protiv mjesne organizacije Crvene pomoći: „bio je Svjetličić, Kavurić, mislim i Rauševića“,⁸³ ali se ništa nije dogodilo za vrh organizacije, „proces je bio ograničen, Politeo je branio. Zapravo, on je bio advokat *Borbe* i sve je on branio. Ja sam bila vezana u centralnoj organizaciji [Crvene pomoći]. Kraš, ja, Šilović — to je bio PK za Hrvatsku.“⁸⁴

Godine 1936. pada mjesni partijski tehničar Ivan Knežić i Tatjana je opet uhapšena:

„Ja sam imala tehniku Cepeovsku, a na meni su bili svi ilegalci. On je jednostavno rekao da ja znam za ilegalce i mene je teretio. Na sudu je to popravio koliko je mogao, ali pod batinama nije izdržao. [...] Na mojoj liniji nije nitko pao. Kad sam se ja vratila našla sam drugove u stanovima u koje sam ih smjestila i kad sam pitala — drugovi, kakva je to konspiracija?, oni su meni kazali — pa samo si ti znala za to. To je za mene bilo stvarno jedno priznanje.“⁸⁵

81 Isto, 15.

82 Isto, 16–17.

83 Isto, 20; HDA, AFŽ, kutija 363, 08-002-NOBU-1-1942, 1–3.

84 HDA, MG, MG-21/III-34, Izjava II, 20.

85 Isto, 18; Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, 609; Očak, *Braća Cvijići*, 480.

Iste godine održana je i Prva zemaljska konferencija Crvene pomoći⁸⁶ za Jugoslaviju, u zagrebačkoj Kustošiji, s trideset delegata i dvodnevni programom. Crvena pomoć prema Tatjani Marinić „uvijek je radila“, i kad je partija bila u frakcijskim ruševinama (a to se odnosi na dobar dio međuraća):

„Naši simpatizeri, kojih je uvijek bilo mnogo, to je funkcioniralo. Takodjer, iako su Nezavisni sindikati bili zabranjeni, sindikati su ostali funkcionirati, i rad je dalje tekao. Šilović je bio malo zatvoren pa je izašao, drugovi su dalje nastavljali rad. Anka Supanc, Galogaža (kad nije bio u zatvoru), onda Fritz Daić, i drugi — oni su stalno radili u Crvenoj pomoći.“⁸⁷

Rad će se, uz neke preinake, nastaviti i u ratu.

Sanitet

Za indeks relevantnosti zagrebačkoga pokreta otpora (sudionika, simpatizera, materijala, informacija) u uspješnom odvijanju partizanske borbe u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945. godine (pogotovo u ranijim fazama rata i ustanka) mogla bi poslužiti sljedeća fusnota iz studije Narcise Lengel-Krizman. Prema Izvještaju Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske od 30. ožujka 1942. god. Vrhovnom štabu NOP odreda Jugoslavije o političkom stanju u odredima i na terenu (zapovjednik Ivo Vladić [Ivo Rukavina], politkomesar V. Katić [Vladimir Bakarić]), autorica zaključuje kako je „sanitetska služba bila jedno od najbolnijih pitanja u toku 1941. na oslobodenom teritoriju. Organizirali su je na Baniji, Lici i Kordunu dva liječnika i dva studenta medicine pristigli iz Zagreba, dok su preostala trojica — koji su također radili na tim terenima — stigli iz Karlovca i Siska.“ Tek od sredine 1942. godine, tvrdi autorica, „nakon opetovanih poziva“, nastupio je „znatniji priliv medicinskog kadra [iz Zagreba] na teren“.⁸⁸

U sličnom je tonu i apel-izjava doktorice Slave Očko svojim zagrebačkim drugovima,⁸⁹ napisana u ime Štaba grupe partizanskih

86 Organizacija između Prve zemaljske konferencije i početka Drugog svjetskog rata mijenja ima u Narodnu pomoć, na tragu narodnofrontovskog kursa sa VII. kongresa Kominterne (srpanj — kolovoz 1935.). Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 24.

87 HDA, MG, MG-21/III-34, Izjava II, 20.

88 Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 72. Izjava rukovodećeg tandema iz GŠH (Vladić-Katić, odnosno Rukavina-Bakarić) u originalu glasi ovako: „Najbolnije pitanje predstavlja sanitetska služba. Jedini su nam pouzdani liječnici dvoje mladih liječnika iz Zagreba, od kojih jedan djeluje na Kordunu [Savo Zlatić], a drugaica u Lici [Slava Očko]. Pored njih imamo još jednog liječnika na Kordunu [Jakov Kranjčević Brado, bolničar iz Španjolskog građanskog rata i graditelj bolničkog kompleksa na Petrovoj gorji], jednog u Drežnici [Oton Kraus] i jednog (Rus) u Baniji [Ljahov]. Sanitetsku službu u Baniji organizuju dva studenta medicine [Ivo Brodarac i Krešo Majer]. Liječnici nam se iz Zagreba i drugih gradova ne odazivaju našim pozivima.“ *Zbornik dokumenata i podataka*, tom V, knjiga 3, 427.

89 O sjećanju na sanitetske tečajeve koje je doktorica Očko vodila dok je još boravila u Zagrebu vidi Opalo Milidrag, „Trešnjevačka omladina“, 170. O sjećanju na sanitetske tečajeve i tečajeve rukovanja oružjem, u okviru tzv. takmičarskih petodnevki, vidi Flego, „Sekretar sveučilišne Narodne pomoći“, 338.; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 151–152.

odreda Like (Glavni štab Dalmatinskih odreda; bolnica), 1. svibnja 1942. godine:

„[O]braćam se na vas sa molbom da nam pošaljete lijekove prema priloženom popisu, jer su nam ti vrlo potrebni. Napominjem, da taj popis nije ni izdaleka potpun, jer je napisan na brzu ruku, pa vas molimo da — ukoliko vam je to moguće — pošaljete i više toga i drugih lijekova koji nisu popisani. Ujedno vas molim da te lijekove pošaljete u što većoj količini, jer je naš oslobođeni teritorij vrlo velik, vojska nam je prilično brojčana, a na granicama se stalno vode akcije. [...] Ispočetka smo se borili sa mnogim poteškoćama, možemo reći da smo [...] bolnicu i ambulantu stvorili iz ničega. Sada je međutim već mnogo bolje. Osvojenjem Korenice zadobili smo jednu apoteku — istina bila je prilično opljačkana, ali ipak smo dosta toga time dobili. [...] Moja hirurška praksa je vrlo mala — svega 2 mjeseca staža [...] — pa se ograničujem samo na male hirurške zahvate. [S]a velikom žudnjom očekujemo dolazak još kojeg liječnika na našu oslobođenu teritoriju. Osim mene od stručnog sanitetskog osoblja rade ovdje još 4 školo-vane sestre pomoćnice i jedna primalja i instrumentarka (17 godina prakse). Kako vidite iz tog kratkog i nepotpunog pregleda, samo nam je potreban još koji liječnik, po mogućnosti hirurg — i mi bi mogli da imamo vrlo dobru sanitetsku službu. Raditi se može mnogo i mirno, tako da je to pravi užitak. Drugovi, nemojte mnogo premišljati. Život je ovdje i mnogo ljepši i mnogo sigurniji negoli u gradovima. Dođite[.]“⁹⁰

Da je komunikacije bilo, i da je grad — na različite načine i preko različitih kanala — pomogao selu u jednoj široj, plebejskoj borbi za modernizaciju, ali i borbi za spas golog života, svjedoči pluralizam isječaka na zagrebačkom frontovskom lancu.⁹¹

Srećko Šilović, liječnik, ilegalac, dugotrajni aktivist, o ulozi vlastite grupe u sabiranju i slanju materijala kaže sljedeće: na Merkurovu sanatoriju materijal se „skupljao po svim odjelima, i to: lijekovi, ampule, zavojni materijal, jod, alkohol, eter za narkozu, vata, instrumenti, šprice itd.“, a dalje ga je prebacivalo dvoje bolničarskih radnika: Gabro Valjak, bolničar, „predavao je materijal Matiji Gubecu u njegovu stanu na Voćarskoj cesti i Stipi Starčeviću, poštanskom činovniku, Rendićeva 8“; sestra Margita Fürst „predavala je sanitetski materijal Antunu Orliću, koji ga je dalje predavao Ivanu Žicu, vozaču u ustaškom ministarstvu ruda, ugaio Vlaške i Draškovićeve ulice“. Ivan Žica djelovao je u širokom rasponu, „kolima ministarstva nesmetano prikupljao i vozio materijal po gradu“, a „u slučaju potrebe i preko mitnice u Dubravi“.⁹²

90 Šoljan, ur., *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 208–209.

91 Ovdje, a u kontekstu izjava-apela doktorice Očko i tandem Bakarić-Rukavina, treba napomenuti da je prva polovica 1942. godine posebno tegobna u pogledu odašiljanja materijala na teren, jer su kanali srušeni ili zakrčeni, organizacije probijene, pa dobar dio prikupljene robe naprosto stoji i propada. Situacija se poboljšava od ljeta 1942., a od jeseni iste godine priliv materijala iz Zagreba stalan je i osiguran. Lengel-Krizman, „Organizacija i rad“, 101, 108.

92 Šilović, „Suradnja zagrebačkih liječnika“, 313. O Šilovićevu kasnijem ratnom angažmanu svjedoči izvješće Odjela kojemu je bio predstojnik: „Dokument 74–1944, kolovoz 20. Izvještaj Odjela narodnog zdravlja ZAVNOH-a

Ivan Barbalić svjedoči da je Žic otkriven pa je pobjegao u partizane na Baniju,⁹³ dok otpremnik Dušan Krist Čeh potvrđuje kako se to zbilo najvjerojatnije u siječnju 1942, kada su (po standardnoj proceduri) u željezničarskim uniformama i seljačkim nošnjama, u partizane preko Siska otišli „Ivan Šibl, Zlatko Car, Ivan Žic, Moša [Krist se ne sjeća prezimena], Anka Butorac, Maca Gržetić i Ana Konjović“.⁹⁴

Jedan od ključnih punktova iz sfere sanitetskog rada apoteka je u centru grada (Preradovićeve 42), iz koje u kontinuitetu djeluje farmaceuthutkinja⁹⁵ Danica Šterk Vucelić (Sinjorina), s manjim prekidima od ljeta 1941, a od studenog iste godine do hapšenja (5. prosinca 1944.) stalno.⁹⁶ Preko „dr Černeja“ (doktor Janez Černe, internist) materijal je otpremao već spomenuti i vrlo konspirativni Dušan Krist. „[Č]esto je dolazio u apoteku po pakete sanitetskog materijala“, sjeća se Šterk Vucelić:

„vezu s njim održavala sam od kraja 1941. do polovice ožujka 1943. godine. Najvjerojatnije je da sam mu predala pedesetak većih paketa. Prethodno bih obavijestila dra Černeja da sam materijale pripremila, a on bi, zatim, slao Krista da ga preuzima. Kamo je Krist sve to odnosio, ne znam. Prema načelima ilegalnog rada o tome ga nisam nikad pitala, a ni on mi nije ništa govorio.“⁹⁷

Krist je osim Sinjorine/Danice imao i drugu vezu preko istog doktora: „Drugu sam vezu imao u Slovenskom crvenom križu (ugao današnje Petrinjske ulice i Trga Republike). I tu sam dobivao paket sanitetskog materijala“. A još jednu vezu za sanitet imao je „i u sanatoriju Vranešić (kod današnjeg Britanskog trga)“.⁹⁸

Tajništvu ZAVNOH-a o radu Odjela u srpnju“, u: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*.

93 Barbalić, „Organizacija Narodne pomoći“, 310.

94 Krist, „Kako sam prebacivao drugove“, 247.

95 Što se ilegalnog rada na farmaceutskom sektoru tiče, vrijedi spomenuti i laboranta Franju Šmerdu, nasljednika čuvenog predratnog ljekarnika, Stanislava Ilakovca. Šmerda je „organizirao prebacivanje ljudi, sanitetskog materijala i hrane na slobodni teritorij na Kalniku“, pa je, zajedno s grupom suradnika, ubijen nakon provale. Sam Ilakovac, predratni lijevi aktivist, borac za radnička prava ljekarnika i podizanje sistema farmaceutskih zadruga, stradao je u Jasenovcu 1942. godine. Tartalja, „Socijalni pokreti ljekarnika u Hrvatskoj“, 86–95. Prema leksikografskom zapisu Ilakovac, angažiran u organiziranju Saveza apotekarskih suradnika, „organizaciju farmacije zamišljao je na zadrudnoj osnovi te je u ljekarničkom zadrugarstvu vidio najbolju mogućnost za preobrazbu komercijalno orijentirane farmacije u uglednu zdravstvenu struku. Preporučivao je tiskanje opsežne zbirke recepata koja bi liječnicima olakšala propisivanje lijekova, a ljekarnicima vratila ljekarnički posao. Zauzimao se i za produljenje dvogodišnjega, poslije trogodišnjega studija farmacije na četiri godine, bez prethodne prakse u ljekarni, kao i za podizanje farmaceutskoga odsjeka na stupanj fakulteta. Napisima u stručnom tisku i velikim novčanim darom pomogao je proširenje Farmakognoskoga zavoda u Zagrebu“. Jasna Šikić, „Ilakovac, Stanislav“.

96 Danica Šterk Vucelić o intenzitetu rada i konspiraciji: „Za Narodnu pomoć osobno sam davala, a i skupljala od poznanika novac, odjeću i obuću. Moja djelatnost bila je intenzivna i ustaška me policija mogla uočiti. Stoga sam više puta tražila od drugova da me prebace na oslobođeni teritorij. Međutim, drugovi su me zadržavali s objašnjenjem da moj rad u Zagrebu više koristi[.]“ Šterk Vucelić, „Sanitetski materijal“, 311.

97 Isto, 310.

98 Krist, „Kako sam prebacivao drugove“, 248.

Černe je Krista zaveo kao stalnog pacijenta, da bi, kad svi odu, „mog[li] slobodno razgovarati“.⁹⁹ Šilović se Černeja sjeća kao svoje hitne veze: „Kad sam hitno trebao velike količine sanitetskog materijala, osobito seruma, vakcina po tisuće komada i ostalih lijekova za injekcije, pribavljao mi je to dr. Janez Černe.“¹⁰⁰

Danica Šterk Vucelić jednom je Juliju Vlašiću „iz podruma apoteke predala 10 litara kloroforma za potrebe NOP-a“.¹⁰¹ „Desetke litara alkohola“ dobivao je trešnjevački omladinac Vjekoslav Pavlinić iz tvornice lijekova Rava,¹⁰² a „osobito mnogo čistog alkohola“, uz druge medikamente i zavojni materijal, Anina Tompa sa Zavoda za prosekturu (Šalata). Ondje su djelovali Neda Sokolović, studentica farmacije, i dr. Drago Grdenić, kemičar, redovno (do proljeća 1942. i odlaska u partizane) šaljući izvještaje „tko je od pokojnih drugova i u kakvu stanju donesen na obdukciju“.¹⁰³ Anka Berus sjeća se i doktorice Anke Budak Tomičić s gradske prosekture.¹⁰⁴

U Zagorskom odredu dobivali su „od vremena do vremena [...] samo etera i kloroforma u malim količinama“, operacije su se uglavnom (uz alkohol) obavljale naživo, a poseban je problem zbog nevaljale ishrane bio skorbut, zubobolja i paradentoza, pa se „i zdravima moralo vaditi zube“. Zagorci su, ipak, „strpljivo podnosili bol“, zaključuje Ivo Padovan, medicinar pri štabu odreda od 9. rujna 1944. godine. Poseban ugled odred je stekao liječenjem starca Hrsa (dijabetičara), „oca dvaju boraca“, koji je zbog velikog karabunkula (čira na šiji) uoči operativnog zahvata završio u teškom septičkom stanju.¹⁰⁵

Zagrebački tvornički sektor — točnije segment: Shell, Anilokemiku, AEG — pokrivala je aktivistkinja Štefica Borovčak, dajući priloge Eugenu Frankoviću, zaposleniku Standard Vacuum Oil Companyja.¹⁰⁶ Sanitetom, a pogotovo obućom, koja se spremala „u postolarskoj radionici Eda Masneca, Jurišićeva 16“, i predavala partizanskim dobrovoljcima, pridonosili su obrtnici iz Četvrtoga kotara.¹⁰⁷

99 Isto.

100 Šilović, „Suradnja zagrebačkih liječnika“, 313.

101 Šterk Vucelić, „Sanitetski materijal“, 310.

102 Pavlinić, „Aktivi skoj-a“, 253.

103 Tompa, „Sve teži i odgovorniji zadaci“, 73.

104 Berus, „Narodna pomoć“, 198.

105 Padovan, „Sanitetska služba“, 11–18.

106 Borovčak, „Narodna pomoć u ‘Shellu’, ‘Anilokemici’ i AEG-u“, 316.; Borovčak, „Iz rafinerije i trgovačkih skladišta“, 159–168.

107 Alić, „Suradnja postolarskih radnika“, 328.; Obrtnici i zanatski proletarijat, uz intelektualce, davali su velik doprinos na frontu Narodne pomoći, što potvrđuje refren Daše Drndić iz *Canzone di guerra* o svim onim postolarima, brijačima i krojačima u pokretu otpora. Prema izvješćima iz 1943. godine računa se da je među manjim poduzećima i radionicama (deset do stotinu radnika) udio aktivista i simpatizera NOP-a 30–70 posto, dok je u većim poduzećima (150–600 radnika) udio istih oko 5–15 posto. Lengel-Krizman, „O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOP-a“, 202; Lengel-Krizman, „Organizacija i rad“, 112; Lengel-Krizman, *Zagreb u NOV-u*, 197. Razlog je ovakvoj raspodjeli i u tome što je nivo solidarnosti i uzajamnog poznavanja u manjim poduzećima i radionicama bio puno veći i u tome što su velika poduzeća bila povojničena (tj. rad u prioritnim/strateškim granama smatrao se vojnom obvezom). Posebna je zato važnost, u tom kontekstu i iz te perspektive, na željezničkom kompleksu, kao jednom od temeljnih punktova pokreta otpora, ali

Za lijekom su tragali tapetari: „Kad su partizani iz Žumberka tražili sanitetski materijal, došao je k nama drug Toplak iz Kalinovice, da se materijal u popisu hitno nabavi. Preko naših veza nismo zatraženi materijal mogli dobiti. Tragajući za njim, došao sam do Danila Radanovića, krojača obrtnika, Ilica 29/1 (strijeljan 1943.). On je poznavao jednoga vlasnika apoteke, te smo otišli do njega. Ali on se prepao i nije nam htio pomoći. Rekao je: ‘Izvolite napolje iz moje ljekarne. Ja ne bih htio za vas viseti na štriku.’ Uvjeravanjem nismo uspjeli i nije nam drugo preostalo nego da napustimo preplašenog apotekara. Traženi lijek smo ipak nabavili, ali ne isti dan, već tri dana kasnije.“¹⁰⁸

Skladišta su se nalazila od Veterinarskog fakulteta na Savskoj, što je bio klasičan i veliki punkt pokreta otpora — a o kojemu detaljno svjedoče Ekrem Maglajlić¹⁰⁹ i Stjepan Rapić¹¹⁰ — do opskurnijih mjesta, poput stolarije u dvorištu gostionice Cerovski¹¹¹ ili tavana Radničke pekare u Selskoj cesti 41.¹¹² Jedno (prilično) skladište bilo je u Paromlinskoj 38, na prostoru današnje Vijećnice, gdje je onda bio svinjac, a držala ga je obitelj Može iz Slovenskog Primorja (Senožeče): „Ambijent je bio takav da to mjesto nije moglo postati sumnjivo, jer je na tom području bilo dosta baraka u kojima su ljudi hranili svinje. Zatim, tu su bili konji i kola prijevoznika, kovačnice itd., pa je iz tih razloga dolazilo mnogo ljudi. U neposrednoj blizini nalazile su se i ustaške barake.“¹¹³

Sanitetski front bio je i mjesto rušenja, tu su pali Rudolf Zvonar (Brko), vlasnik bifea kod Savskog mosta, Marija Žubrinčić (Sova), predsjednica Mjesnog NOO-a (čiji je tajnik bio arhitekt Zvonimir Kavurić), i student Satler, „zla kob“ omladinske organizacije.

Slava Urbančić, ključna zagrebačka kurirka, sjeća se jednog magistra iz Maribora, Borisa Vajde, sjajne veze za sanitetski materijal:

„Sve lijekove i sav sanitetski materijal [od proljeća 1943.] dobivala sam preko njega, a bilo ga je mnogo. Nabavljao nam je čak i one lijekove do kojih je vrlo teško bilo doći. [...] Sve se to vezama stalno slalo u partizane. Magistar Vajda je dolazio jedanput tjedno k meni u stan s punom aktovkom materijala.“¹¹⁴

Jednog drugog magistra sjeća se Drago Čoklica, ali konspirativnije, bez imena. Magistar X

„zastupao je razne farmaceutske tvrtke. Kancelarija njegova zastupstva bila je u Nikolićevoj ulici, a stanovao je na Starčevićevom trgu.

ujedno i punktu s jakim borbenim kontinuitetom iz međuraća. Intelektualci su, pak, zbog društvenih veza i manevarskog prostora, bili posebno pogodni (i traženi) za rad na sektoru Narodne pomoći (posebno oni zdravstvene struke).

- 108 Pevec, „I tapetari suraduju“, 330–331.
 109 Maglajlić, „Studenti i nastavnici Veterinarskog fakulteta“, 118–119.
 110 Rapić, „Illegalni rad na Veterinarskom fakultetu“, 114–117.
 111 Dudak, „Narodna pomoć u tvornici ulja“, 315.
 112 Cazi i dr., „VI rajonski komitet“, 152.
 113 Horvat, „Skladište u Paromlinskoj 38“, 327.
 114 Slava Urbančić, „Stan u Radićevoj 74“, 320.

Bio je i filatelista, pa smo preko njega povremeno unovčili određen broj poštanskih maraka koje je [Marko] Belinić primao od partizanskih odreda. Skupljenim novčanim sredstvima izdržavali su se drugovi koji su ilegalno radili u Zagrebu.“¹¹⁵

Prema sjećanju Franje Culjka (Iskrenog/Crnog) i podacima iz studije Mire Kolar Dimitrijević o radničkom pokretu u Trnju, angažman željezničara na sektoru Narodne pomoći bio je „1941. godine 645 osoba, 1942. godine 818, 1943. godine 1425“, dok 1944. broji 3130 prilagača. Najveći val pomoći u kontinuitetu slijevao se iz Željezničke konzumne zadruge u Vrhovčevoj 11, čiji je predsjednik bio „partizanski simpatizer Đuro Brlić, a Antun Vrabec čak i član Partije“. Partijska ćelija u Zadruzi prestala je s radom 1941. godine nakon otkaza inženjeru Ljubi, ali namještenici Zadruge pomagali su NOP u kontinuitetu, „te ih je nekoliko i stradalo“. ¹¹⁶ Jedan od kolektiva prilagača priziva epizodu kad se u Zadruzi našlo „više tisuća raznih injekcija, oko desetak šprica, kao i nekoliko boca joda“, dobivenih najviše iz Vojne bolnice u Vlačkoj ulici preko zubara Marijana Ravnikara. ¹¹⁷ Iz iste bolnice pomoć u „lijekovi[ma] i ovojn[om] materijal[u]“ slala je i skladištarka Adela Simeoni, ¹¹⁸ a Šibl spominje i da se 1941. sakupljao kruh i kamionima razvio partizanskim grupama oko grada. ¹¹⁹

Inženjer Pjer (Petar Šegvić), također aktivist sa željezničarskog sektora, ističe angažman doktora Gasparinija i poduhvat alatničarskih radnika:

„[B]io sam povezan sa svojim bratićem Igorom Gasparinijem, kirurgom. On je bio godinu dana mlađi od mene. [...] U kuću u kojoj je stanovao ulazilo se s velikim paketima. Dva ormara bila su puna sanitetskog materijala, a i čitava soba je bila ubrzo pretrpana. Više puta se to kamionima odvozilo. Utovar paketa u kamione u Gundulićevoj 34 morao je pobuđivati određenu sumnju. Stoga sam se bojao da će biti otkriven, uhapšen i ubijen na izvršavanju tog zadatka. Naime, on je kasnije likvidiran u Jasenovcu, ali ne radi toga.

Očito je da se za taj njegov rad nije saznalo. Međutim, imao je teškoća u prikupljanju nekih instrumenata, jer je sve bilo rasprodano, a novih nije bilo. Što se još moglo naći, on je to sve pokupovao. Kod njega su se koncentrirala golemo sredstva prikupljena od Narodne pomoći. Također sam mu i ja donosio velike svote novca, koje su mi davali bogati Zagrepčani. Bio je neumoran i s tim velikim svotama novca nabavljao je mnoge stvari.

Međutim, nije mogao nabaviti instrumente ratne kirurgije, jer u mirnodopskoj, koliko ja znam, nisu primjenjivani: to su igle

115 Čoklica, „Punkt članova CK i Povjerenstva CK KPH“, 197.

116 Kolar Dimitrijević, „Željeznička radionica i Ložionica i NOP“, 169.

117 „Rad III kotarskog odbora Narodne pomoći“, 304.

118 „Rad i organizacija Narodne pomoći V rajona 1941.“, 301.

119 Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 286–287.

za proboj kostiju preko kojih se zatim radila ekstenzija slomljenih kostiju u udovima. Stoga smo te igle masovno radili u alatnici od nerđajućeg čelika (naime, trebalo je u njemu biti najmanje 28% kroma i nikla), a njega je u magazinu bilo u većim količinama. Poslovođa Kralj je bez ikakva sustezanja pristao da se to radi. On je bio najbolji specijalist za alatne čelike i uopće za izradu alata. Ja sam prema opisu, skicama i literaturi, koju mi je dr Gasparini pokazivao, izradio radioničke nacрте, predao ih Kralju, a on je organizirao sve ostalo (izvadak materijala iz stovarišta, kao i ljude koji će to napraviti; zatim tu je bilo strugarskih, frezerskih, ručnih kovačkih, kalioničkih i ostalih radova). Činjenica je da je za taj zadatak bio angažiran veći broj radnika u II odjelu (alatnica), a za to se nikada nije saznalo, to potvrđuje visoku svijest i privrženost NOP-u većine radnika. Bilo je izrađeno oko stotinu igala. U alatnici smo, osim igala, izrađivali i pincete također za potrebe kirurgije.¹²⁰

Šegvićev iskaz nadopunjuje inženjer Simens (Boris Prikril, 1915.–1995.)¹²¹:

„Grupa je organizirala u radionici izradu medicinskih instrumenata za potrebe kirurgije. Izradu je provodila radnička grupa, u stvari radničke grupe u raznim odjeljenjima, s kojima je inženjerska grupa surađivala kad je bilo potrebno i kad je dobila odgovarajuće direktive. Inženjerska grupa je nabavila izdatnice materijala na ime raznih drugih objekata, koje je ispostavio i ovjerio [Dušan] Doder, dok sam ih ja dostavio u radionice. Kad su instrumenti bili gotovi, došao je najteži dio, kako da se iznesu iz radionice[.]“¹²²

Savo Zlatić (1912.–2007.), liječnik Centralne partizanske bolnice NOV Hrvatske na Petrovoj gori, prisjetio se situacije kad je pomoć došla pismom iz Zagreba, od jednog „vodećeg kirurga“, i riješila ozljeđu jednog od prvih ranjenika, Dragića Jurjevića Pete. Jurjević je imao

„duboku ranu od sačme na samoj petnoj kosti, koja nikako da zacijeli. Poslao sam upit u Zagreb našim ilegalnim vezama da mi kirurzi koji su surađivali u pokretu otpora odgovore što da činim. Za desetak dana dobio sam odgovor i upute. Kasnije sam saznao da mi je odgovor poslao dr. Julije Budisavljević [1882.–1981.], moj profesor kirurgije i vodeći kirurg u Zagrebu.“¹²³

Zdravstveni kompleks na Petrovoj gori (1941. lokacija Vrlетne Strane, od proljeća 1942. Pišin gaj), dobrim je dijelom konstruirao i podigao Jakov Kranjčević Brado (1909.–1987.), stari borac za republikansku stvar, još iz Španjolskog građanskog rata, inače slastičarski radnik iz

120 Šegvić, „Nalozi za službena“, 186–187.

121 Prikril je nakon rata bio istaknuti brodogradevni stručnjak (upravljao razvojem jugoslavenske brodogradnje), vojni povjesničar, profesor na riječkom Pomorskom fakultetu te regionalni savjetnik za Afriku i šef Odsjeka za energetiku Ekonomske komisije UN-a.

122 Prikril, „Inženjerska obavještajna grupa na željeznici“, 168.

123 Zlatić, *Poslali su me na Kordun*, 87.

Hrvatske Kostajnice.¹²⁴ Da je, doduše, omladinu trebalo podučiti što točno znači „španjolsko iskustvo“, svjedoči i činjenica kako su „mladi Kordunaši željeli biti borci pa su nerado ulazili u sanitetsku službu“.¹²⁵

Kroz zdravstveni kompleks na Petrovoj gori prošli su mnogi, recimo doktorica Marija Schlesinger (1895.–1943.), koja je ondje i ostala, pokopana pored ulaza u zemunicu, „štiteći ranjenike“,¹²⁶ zatim Franz Kleinhappel (1896.–1991.), voditelj kirurškog odjeljenja (osnovanog u kolovozu 1943.), te Imre Rochlitz (1925.–2012.), jasenovački logoraš (izvučen na intervenciju generala Glaisea von Horstenaua). Rochlitz je postao Titov partizan nakon pada Italije, vojni veterinar i spasilac savezničkih avijatičara (1944.). Doktora Franza Rochlitzza se sjeća na specifičan način: oteli su ga partizani, bježio je (triput; Juraj Hrženjak kaže dvaput),¹²⁷ a uvjet za (trajni) ostanak bio je da mu dovedu/otmu ženu i kćer, što se i zbilo ujesen 1944. godine. Nakon rata Kleinhappel optira za Jugoslaviju, te kao general saniteta i vodeći vojni kirurg rukovodi zagrebačkim vojnobolničkim kompleksom. Prema Imri Rochlitzu, lik koji igra Maria Schell u filmu *Die letzte Brücke* (1954.) zasnovan je na njemu.¹²⁸

Prije prelaska u partizane u studenome 1942. godine Marija i Miroslav Schlesinger borave u Pećigradu (Cazinska krajina), rade na suzbijanju sifilisa, a akcija suzbijanja sifilisa pokrenuta je — prema svjedočenju Stjepana Steinera¹²⁹ — dogovorom Ante Vuletića (dermatovenerologa, higijeničara) s doktorom Schlesingerom, što je bio način da se barem dio liječnika-Židova spasi deportacija u koncentracijske logore. Ivo i Slavko Goldstein na osnovu arhivskih podataka zaključuju da je spašeno najmanje 81 lice.¹³⁰ Miroslava i Milenu (kćer) Schlesinger uhvatili su Nijemci u lipnju 1943. i streljali ih.

Generacijski saldo grupe žena-ratnica u redu Marije Schlesinger glavna urednica časopisa *Novi Omanut*, Vlasta Kovač, podvlači na sljedeći način: „Posebna prilika da se iskažu u ratu pružila se 1941. mladim liječnicama, pripadnicama mahom prve generacije židovskih djevojaka rođenima u prvim desetljećima 20. stoljeća koje su se izborile za pravo i privilegiju da studiraju medicinu, te rat dočekale već s manje ili više iskustva u struci.“ Zora Goldšmit Steiner bila je partizanska kirurginja i sanitetska pukovnica, Cila/Simha Albahari osnivačica prve partizanske bolnice na Žumberku i rukovoditeljica

124 Omaž Bradi, od čovjeka koji ga je volio: „Dok nisu došli liječnici, svakodnevne vizite i prematanja ranjenika obavljao je Jakov Kranjčević Brado, koji je imao veoma spretne ruke (mnogo spretnije od mene) i poseban odnos prema ranjenicima, često pun humora, pa je mogao obaviti sav rutinski posao u bolnici kao i svaki liječnik. Ako bi se što kompliciralo ja sam bio u blizini da pomognem“. Isto, 255–256.

125 Isto, 88.

126 Da je bilo opasno biti partizanski doktor svjedoči i iskustvo Josipa Kajfeša (1909.–1944.), liječnika Korenice i Dreznice, kojega su, zajedno s doktorom Suppom, ličkim bolničarima i ranjenicima, ubili četnici 2. lipnja 1944. godine. Doktor FINDERLE je preživio, ranjen.

127 Hrženjak, *Stoljeće života*, 66.

128 Rochlitz i Rochlitz, *Accident of Fate*, 174–76, 208.

129 Steiner se u svom svjedočenju poziva i na iskaz Samuela Deutscha (ili Dajča). Goldstein i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 215.

130 Isto, 215, 218.

partizanskih bolnica u Hrvatskoj, Ljuba Neumann (rod. 1894.) umrla je kao liječnica od pjegavca u partizanima (1942.). Lea Goldstein (Brüll) bila je glavna medicinska sestra na Petrovoj gori, a tu su i farmaceutkinje Eva Krajanski Akerman te Mila Ajzenštajn; od starije generacije liječnica Klara Fischer r. Lederer (Siklos, 1908.) i Klara Dajčeva Župić (Zagreb, 1897.), stara feministkinja.¹³¹

Gojko Nikoliš (1911.–1995.), također španjolski borac i šef saniteta pri Vrhovnom štabu, u memoarima koji teku kroz dva rata (1936.–39., 1941.–45.; s logorskim boravkom između), opisuje kako borbu za vlastito sazrijevanje, tako i borbu za priznanje statusa službe kojom je rukovodio. Poseban naglasak Nikoliš stavlja na 1942. godinu, istu onu iz koje su ranije citirani terenski apeli Slave Očko i rukovodećeg tandema Glavnog štaba Hrvatske (Vladić–Katić/Rukavina–Bakarić), ali i one u kojoj od pjegavca umire partizanska liječnica Ljuba Neumann. Slijedi kondenzat godine-prekretnice za sanitet, partizansko ratovanje i Nikoliša osobno:

„Ako bih sad htio da o hiljadu devetsto četrdeset drugoj godini kažem nešto u smislu najopštije ocjene značaja ove godine za razvitak našeg ratnog saniteta, onda bih bez dvoumljenja rekao da je to bila najdinamičnija i najodlučnija ratna godina. Najdinamičnija po bogatstvu i raznolikosti zbivanja: doživjeli smo dvije ofanzive neprijatelja i dvije poduže stabilizacije vojnopozadinskog života (u Jugoistočnoj Bosni 3 mjeseca i u Bosanskoj Krajini 5 mjeseci), izveli smo jedan marš-manevar dugačak 500 km, učestvovali smo u seriji žestokih bojeva za gradove, održali smo jedan ljekarski kongres, obrazovali moćne bolničke centre i, u rezultatu te bogate prakse, sabrali značajno iskustvo u oblasti rukovođenja, sanitetske taktike i epidemiologije, iskustvo koje nije ostalo u svome primarnom, sirovom obliku već je doživjelo i nastojanje da bude i šire teoretski obrađeno (časopis, stručni radovi na kongresu, Statut i ostali dokumenti).¹³²

U toj su se godini iskristalisali i potvrdili svi glavni, tipični, 'klasični' oblici partizanske sanitetske organizacije: teritorijalne bolnice raznih tipova, sa jako izraženom regionalnom i autonomnom funkcijom, i pokretne sanitetske jedinice i ustanove, sposobne da u stopu prate i obezbjeđuju munjevitte manevre partizanskih jedinica i grupacija. Isti oblici, uz neke značajnije varijacije, nastajali su i po drugim teritorijama Jugoslavije, a ne samo ondje kuda se kretao Vrhovni štab, što svjedoči da su bili koliko autohtoni toliko i objektivno uslovljeni, dakle i životno sposobni. Sve do sredine 1944. godine, kada se evakuacija ranjenika u južnu Italiju za nas u strategijskom smislu pojavljuje kao sasvim nov oblik sanitetskog obezbjeđenja i to, moglo bi se reći, 'netipičan' za partizanski način ratovanja, mi smo istrajali na organizacionim oblicima koje je dala 1942. godina. Tako će ostati sve do potkraj rata tj. do obrazovanja srijemskog fronta, kada smo sanitet počeli reorganizovati približno modelu jedne regularne armije (sovjetske).

131 Kovač, „Židovke koje su ušle u hrvatsku leksikografiju“, 2–3.

132 O Petrovačkom kongresu kao prekretnom u borbi protiv zaraznih bolesti, pogotovo pjegavog tifusa v. Hrvoje Tartalja, „Radovi iz povijesti saniteta NOR-a“, 160.

Kako su se sanitetski radnici snalazili u tim zbivanjima? Ono što se za sve njih može reći, bez rezerve i bez izuzetka, jeste to da su bili u najmanju ruku vjerni sljedbenici i pratioci njihovi. A to nije malo. Jer, izdržati samo marševe, duge i po nekoliko stotina kilometara, po nevremenu i oskudici svake vrsti i istovremeno vršiti svoj humani poziv, pa to je već djelo koje govori samo o sebi dovoljno. Još uz to treba uzeti u obzir da su većinu našeg sanitetskog kadra predstavljale žene, među njima ljekarke nježnijeg zdravlja i ljudi podmakle životne dobi.¹³³

Ali, naš partizanski sanitet pokazao je već u 1942. godini i druga svojstva. On nije bio prosti 'saputnik' rata i revolucije, kako su ga nerijetko gledali, nego i kreator jedne od osnovnih pretpostavki ratnog uspjeha, a to je zdravlje boraca. Na tome planu naš kadar je ispoljio inicijativu, stvarajući osebuje oblike organizacije, jer nikakvih uzora niti prethodnih znanja za to nije imao.¹³⁴

Nikolišev sanitetski časopis te 1942. godine po izvanrednoj liniji umnožio se i složio u Zagrebu, u birou inženjera Dragana Carića (Ozrena) i Borisa Bakrača (Čerkeza) u Boškovićevoj ulici, kao jedno od mobilizacijskih sredstava za onaj znatniji dotok liječnika i materijala u partizanske jedinice iz fusnote Narcise Lengel Krizman.¹³⁵

Finale 1944.

Sredinom ožujka 1944. godine predratni politički i sindikalni radnik, strojar, a nakon rata direktor Norbert Veber (1912.–1974.), pred zadatkom u Osijeku, dobiva hitni poziv da se javi Povjerenstvu Centralnog komiteta KP Hrvatske za sjevernu Hrvatsku. Povjerenstvo se nalazilo u šumici blizu sela Miklauša kraj Čazme, u bazi zvanj „Konspiracija“, gdje Vebera dočekuje stalna akterica ovog teksta, Anka Berus, glavna i odgovorna za funkcioniranje zagrebačkog frontovskog spleta. Nakon postupka obuke 20. svibnja 1944. Veber konačno ulazi u Zagreb, dok o logici i metodologiji priprema naknadno bilježi sljedeće:

133 Ženâ-Ličanki, bolničarki, ali bez atribucije „nježnosti“, prisjetila se frontovska radnica i partizanka Marija Vica Balen: „Te ličke seljanke, većinom nepismene ili u najboljem slučaju polupismene, naučene vjekovima da samo rade i radaju, bez ikakvih prava, pa i prava glasa (koje su dobile tek u narodnooslobodilačkoj borbi) — kao da su se, odjednom, baš tom borbom, probudile [...] shvaćajući da i one predstavljaju armiju, itekako važnu u ovoj borbi na život i smrt. Požrtvovno su obrađivale polja, timarile stoku, skupljale hranu za vojsku i nosile je na položaje pod paljbom pušaka i topova, prale i krpale odjeću boraca i, kao vrhunac svega, odlazile i same u partizane, gdje su se pokazale kao vrlo hrabri borci i bolničarke. Jedna moja predsjednica ARŽ-a, u Toliću, mlada udovica Maša Obradović, krenula je te (1942.) godine u partizane i postala umješna bolničarka, pa je i dr. Kremzir spominje u svojim sjećanjima kao vrlo hrabru i požrtvovnu ženu.“, Balen, *Bili smo idealisti*, 249.

134 Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, 461–462.

135 Ahmetović, „Zagreb 1942“, 18. Na Ahmetovićevu inicijativu i ranije spomenuti doktor Josip Kajfeš (sa Svetoga Duha) prelazi u partizane, a u siječnju 1943. godine MNOO Zagreb javlja Pavlu Gregoriću da je „mobilizirano pet liječnika i deset pripadnika nižega medicinskog osoblja“. Barbarić, „Pregled djelatnosti organizacije NOP-a“, 125.

„Najprije sam se trebao upoznati sa situacijom u Zagrebu, s organizacijom i kako se tamo djeluje. Pogotovo sam se trebao upoznati s radom u dubokoj ilegalnosti, jer smo mi na oslobođenom teritoriju sasvim drukčije živjeli, nego što je to mogla tada organizacija u Zagrebu. Zato sam se morao upoznati s metodama konspiracije, načinom kretanja, oblačenja itd. Uopće s načinom života u takvim uvjetima u okupiranom Zagrebu. Osim toga, morao sam naučiti tehniku obavještanja i kontakata koje ću imati s Povjerenstvom Centralnog komiteta preko raznih kanala, a isto tako i s tehnikom šifriranja određenih stvari koje su trebale ostati u velikoj tajnosti. Na kraju, trebalo je pripremiti i legitimacije s kojima bih ulazio u grad i s kojima bih se kretao u Zagrebu. Sjećam se da su me radi toga odveli kod nekog fotografa, čini mi se u Miklašu, koji je pravio slike, a nije smio znati za što. Izgovor je bio da idem u neku misiju u inozemstvo, pa mi treba slika za pasoa. Tada smo, naime, već imali relativno dobre veze s Londonom i zapadnim saveznicima, pa su pojedini naši drugovi odlazili i tamo.“¹³⁶

136 Veber, „Događaji iz 1944. godine“, 232. Inače, što se rada na falsificiranim ispravama tiče, tog neophodnog (i začudnog – u smislu majstorije) sektora svakog ozbiljnijeg pokreta otpora, vrijedi pročitati svjedočanstvo Josipa Lukatele, čija je ručna tehnika izdržala sve provale i rušenja u Zagrebu od (kasne) jeseni 1941. do 29. travnja 1944. godine. Zajedno sa suprugom Verom ovaj je profesor matematike djelovao iz stana u Babonićevoj 29. Lukatela o silini skrovišta: „Nakon oslobođenja dolazili su drugovi i tražili da im pokažem gdje sam imao spremišta. Među ostalima bili su i Carić Ozren i Bakrač Cerkez, obojica građevinski inženjeri. Pustio sam ih da traže. Kuckali su po zidovima, podu, pregledavali pod i namještaj, ali skrovište nisu pronašli. Vjerojatno bi grubljim metodama, razbijanjem zida i uspjeli.“ Lukatela o putu prema „Konspiraciji“: „Vozili smo se prema Borongaju, a zatim raznim poljskim putovima, tresući se preko jama, a negdje i preko polja gdje nije bilo nikakva puta, stigli smo u jedno selo. Bila je to Ivanja Rijeka, u to vrijeme dosta sigurno partizansko područje, udaljeno samo nekoliko kilometara od Zagreba. Sljedećega dana kurir me je poveo do mjesta Otok, gdje sam se susreo s Ozrenom, a s njime je bio i drug Norbert Veber Šaban. Nekim seljačkim kolima krenuli smo dalje. Po vezi predavali su me jedan drugome i sutradan kasno poslijepodne prispjeli smo u Čazmu, a odatle u Dolnji Mikleuš, u 'Konspiraciju'. To su bile kuće u šumi u kojima se nalazilo Povjerenstvo CK za Hrvatsku. Tamo sam se susreo s drugaricom Ankom Berus i drugom Dragutinom Sailijem. Tek tada sam mogao reći da sam se izvukao iz opasnosti, a uskoro smo uspjeli izvući iz grada i Veru. Tu u 'Konspiraciji' izradio sam i svoj posljednji falsifikat. Radilo se o legitimaciji za druga Vebera Šabana. On je imao za-datak da se vrati u Zagreb. Da bi se lakše kretao, otišao je kao 'domobranski častnik', i to u uniformi. Za to mu je trebalo izraditi potrebne isprave.“ Lukatela, „Rad ručne tehnike“, 142–153. Lutvo Ahmetović o statusu Lukatele u mreži konspirativnog rada: „Nitko s Lukatelom nije smio komunicirati, niti je on, osim toga [falsificiranja], smio bilo što drugo raditi.“ Ahmetović, „Zagreb 1942“, 18.

137 Jedan simptomatičan prikaz konspirativnog rada: „Pojedina moja zaduženja u toku ilegalnog rada u Zagrebu za vrijeme okupacije, koja su u ovom prikazu odvojena, zapravo su se prepletala i sadržajno i vremenski i organizaciono i po višim vezama. Nisam siguran da sam ih pravilno grupirao i zato ih nisam mogao uklopiti u priloženu shemu. Mnoga prava imena koja tu navodim saznao sam tek na oslobođenom teritoriju, a neka tek poslije rata, dok su mi mnogi nekadašnji suradnici još uvijek nepoznatni po svojim pravim imenima. Mnoge drugove i drugarice s kojima sam surađivao nisam ni spomenuo, jer se ničeg konkretnog s njima u vezi ne mogu sjetiti, iako sigurno znam da sam s njima surađivao. Možda je tome kriva konspiracija, koja se posve drukčije provodila u okupiranom Zagrebu nego na slobodnom teritoriju. O tome kakva je bila konspiracija u Zagrebu neka posluži i ovaj detalj. Iako smo moja pokojna žena Vikica i ja godinama zajedno surađivali gotovo u istom krugu, tek sam u kolovozu 1944. godine, kad sam odlazio u partizane, od nje saznao da je član KP od 1943, a ona se iskreno začudila kad sam joj rekao da sam ja član KP od 1942. godine,

Weber je po naravi posla — kad se udubio u konspirativni rad¹³⁷— morao redovito (i šifrirano) raportirati glavnoj i odgovornoj. Odgovori, napuci i razjašnjenja Anke Berus indikativni su, kako za narav ilegalnog rada generalno i Weberovog ponašanja specifično, tako i za čvrstoću „zagrebačke linije“ te sondiranje neuralgičnih točaka frontovskog spleta u predzadnjoj ratnoj godini. Pred „Narodnu pomoć“ ponovno su postavljeni temeljni izazovi. U pismu Mladenu/Weberu Berus 28. kolovoza 1944. ističe sljedeće:

„Dragi Mladene!

Kako smo Ti već javili drug Petar [Josip Duda] je došao do nas. On nam je izložio stanje u našim organizacijama u Zagrebu. Prema njegovom izlaganju, a i u razgovoru s ostalim drugovima koji dolaze iz Zagreba vidimo, da uslijed teškoća i napora, koje ste imali za očuvanje same partijske organizacije u gradu nije dovoljno pažnje posvećeno pretvaranju bivših odbora NOO-a u odbore NOF-a, koji treba u prvom redu da budu političke organizacije i da se preko njih učvrsti i u gradu Narodno oslobodilačka fronta kao opće politički narodni pokret. Jedan od glavnih zadataka odbora NOF-a i part[ijske] organizacije jest danas pored okupljanja i učvršćenja same fronte masovna mobilizacija svih ljudi sposobnih za oružje. Treba prožeti i part[ijsku] organizaciju kao i odbore NOF-a mobilizacionim duhom i uvjeriti sve, da je svakom antifašisti mjesto u redovima Narodnooslobodilačke vojske, treba da uradimo sve da bi one koji se nalaze još u neprijateljskoj vojsci, u fabrikama i radionama, uredima itd. mobilizirali za našu vojsku i suzbili svaku tendenciju, da će nam oni biti potrebni u samom gradu kod zauzimanja grada itd. Odbore NOF-a treba postaviti široko ne držeći se nikakvih ukrućenih formi, a šema odbora ostaje kao što je i bila: odbori po većim fabrikama, koji bi odgovarali bivšim glavnim odborima NOO-a i kotarske odbore, po dva u svakom rejonu. S tim kotarskim odborima i odborima u fabrikama rukovode direktno rejonski komiteti, a po partijskoj liniji treba što prije omasoviti partijsku organizaciju. Već danas treba da se pristupi formiranju Mjesnog odbora NOF-a. U taj Mjesni odbor ulaze za sada članovi M.K. [Mjesnog komiteta KPH za Zagreb] i R.K. [rajonskih komiteta]/nema potrebe da se kao odbor u cjelini uopće sastanu/, a taj Mjesni odbor treba proširiti što većim brojem uglednih građana pripadnika raznih stranaka, kao i vanstranačkim ličnostima. Uslijed mladosti M.K. to on ne će biti u stanju da izvede, nego ćeš Ti preuzeti na sebe da nadješ preko tzv. VIII. kotara¹³⁸ /intelektualci/ 3–4 aktivnija čovjeka, koji bi isto ušli u odbor

mada je u to vrijeme bila organizacioni sekretar MK Zagreb, što mi je ona na oproštaju zaboravila reći. To mi je tek poslije njene smrti rekao Norbert Weber u partizanima, gdje sam tek saznao njegovo ime i funkciju. A za to kakva je konspiracija bila na oslobođenom teritoriju neka posluži ovaj detalj. U Prečecu sam kod svog rođaka Mirka Vidića, predsjednika NOO-a, trebao dočekati kurira iz Povjerenstva (nisam bio upućen da je to Povjerenstvo CK za sjevernu Hrvatsku). Čim je kurir ušao, prišao mi je i upitao me: Ti li si drug Tučkorić? Berusica te čeka u konspiraciji kod Donjeg Mikleuša.“ Tučkorić, „Moj rad u oslobodilačkom pokretu“, 169–170.

138 Uz Osmi kotar u spektru zagrebačkih frontovskih odjeljenja prilično su važni i Deveti (slovenski) te Deseti (istarski) kotar. Prema nekim procjenama, navodi Narcisa Lengel-Krizman, u Zagrebu je boravilo nekoliko desetaka tisuća Istrana i

Mjesnog NOF-a, ali ne bi bili povezani sa M.K. nego direktno pod Tvojim rukovodstvom imali zadatak da razgovaraju i politički djeluju među uglednim ličnostima i traže njihov pristanak za ulazak u Mjesni NOF i pristanak za rad po direktivama, koje će dobivati preko Tebe od NOF-a. Ako bi se pronašla koja ličnost pogodna za predsjednika Mjesnog NOF-a,¹³⁹ mogla bi da izadje do nas na oslobođenu teritoriju i da sa svojim punim imenom potpisuje proglose i pozive Mjesnog NOF-a građanstvu Zagreba.

U vezi sa naglim razvitkom događaja potrebno je, da sakupimo što brže sve podatke o samom Zagrebu. Preko tih ljudi moći će se doći do niza dragocjenih podataka. Mi moramo imati potpuno jasnu sliku svih preduzeća u Zagrebu, da poznamo njihov kapacitet, ljude koji danas s njima rukovode, broj uposlenog radništva, u čijem su vlasništvu itd. Treba da znamo sve podatke o bankama, državnim ustanovama, podatke o magazinima, društvima /privrednim, zadružnim, stališkim itd./, a naročito je važno da imademo sistematizirane podatke o vojnoj snazi i vojnim ustanovama. Sve će te podatke biti teško dobiti preko naših organizacija, nego se ih najlakše može dobiti koristeći za to podatke, koje današnji državni aparat u Zagrebu ima, a koje možemo dobiti od raznih naših ljudi u uredima, koji imaju preko toga pregled kao na pr. iz raznih Ministarstva, općina, poreznih ureda itd. Sve štampane stvari, preko kojih bi se mogao dobiti makar kakav uvid u to nastoj svakako nabaviti i čim prije poslati. Poslije zadnje provale u vojnim komitetima pitanju formiranja i učvršćenja vojnih komiteta nije dovoljno posvećena pažnja. Pored toga što treba i pojačati rad u vojsci preko komiteta i osobito kod domobranstva¹⁴⁰ vršiti što jaču uporniju mobilizaciju

Slovenaca, veći dio još otprilike rata, a dio (Slovenaca) sklanjajući se pred Nijemcima 1941. i 1942. godine. Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 204–206; Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941.–1945. (II)“, 75. Posveta angažmanu dijela aktivista iz tog spektra vidi Hrska, „Illegalan rad iseljenih Slovenaca“, 210–225.

- 139 Zadnji je predsjednik zagrebačkog ratnog Mjesnog NOF-a/INO-a doktor Berislav Borčić (1891.–1977.), uz Štampara jedna od ključnih figura domaće i svjetske socijalne medicine. Borčić, bernski i bečki dak, dugogodišnji upravitelj Higijenskog zavoda sa Školom narodnog zdravlja, ravnatelj Banovinskog zavoda za proizvodnju lijekova (PLIBAH; 1940–41), ekspert je Higijenske sekcije Društva naroda, koji između 1930. i 1938. triput boravi u Kini kao glavni savjetnik pri kineskom Ministarstvu narodnog zdravlja. U tada glavnom gradu Nankingu organizirao je Centralni higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, po uzoru na zagrebački, Školu za primalje i sestre pomoćnice te Centralnu državnu bolnicu.
- 140 Na radu s domobranstvom posebno je bio angažiran Ivan (Stevo) Krajačić. Detaljnije o tome, uz popis simpatizera i suradnika pokreta otpora, „uglavnom poštenih i čestitih ljudi“, Krajačić Stevo, „Illegalni rad u Zagrebu“, 27–37. Krajačić posebno spominje Ivana Šnidarišića (Geista), direktora Tvornice likera Becker u Branimirovoj ulici, i komičara Augusta Cilića, kao „civiln[e] stupov[e] u našem radu s neprijateljskim vojnim formacijama“. Cilić, „stari purger i ‘kenigšnapser’“, o Geistu, Stevi i ostalima, s posebnim naglaskom na „preuzimanje kuće u Stenjevcu Gornjem“ i „razvijanje obavještajne službe do maksimuma“ svjedoči u Cilić, „Kuća s tajnim skloništem“, 158–165. O „praktično neprocjenjivim“ zaslugama suradnika NOP-a u neprijateljskim vojnim formacijama (tzv. vojni komiteti), vidi Lengel-Krizman, „*Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941–1945. godine*“, 38; Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941.–1945. (II)“, 68–69, 73; za generalni uvod u val rušenja vojnih odbora krajem travnja i početkom

za našu vojsku[.] Treba jasno naglasiti, da svakog onog koji se nadje pred našom vojskom s oružjem u ruci na neprijateljskoj strani čeka surova kazna. Ali pored toga treba pronaći neke ozbiljne oficire, koji bi imali zadatak da sa pojedinim licima na višim položajima u domobranskim kasarnama otvoreno razgovaraju i postave pred njih zadatke, koje treba da izvrše u momentu oslobodjenja samoga grada Zagreba. Moramo svim snagama nastojati da spriječimo izdajničke protunarodne pokušaje izvjesnih krugova, koji bi htjeli da spasavaju dio ustaških krvoloka od narodnog suda raznim pučevima i slično. Taj rad trebaš Ti takodjer da uzmeš pod direktnu svoju kontrolu, jer preko M.K. to ne ćeš moći sprovesti.“¹⁴¹

Desetoga rujna 1944. stvari su podcrtane:

„[J]učer, prije odlaska primili smo još par tvojih pisama, ali se brojeva ne sjećam. Izgleda mi da neka nismo primili. Valjda si ih poslao preko Vida, a taj kanal loše funkcionira. Ako ti bude moguće, tj. ako se pitanje izlaska iz grada ne bude kompliciralo, kako ti najavljuješ, onda dođi svakako do Zeta da neke stvari detaljno raspravimo. Znamo sa kakovim se poteškoćama boriš, ali baš radi toga mislimo da bi se trebao rasteretiti onih stvari koje ti sam ne bi trebao da svršavaš. Iz tih razloga bili smo mišljenja da prepustiš Mirnome [Andriji Mohorovičiću] svu onu granu i da se on tome posveti a da sebi nađe sposobne ljude koje on sigurno može naći u krugu svojih znanaca koji bi po posebnim linijama radili, a on im davao direktive, kao što su vojničke, grupa HSS-a, a također i sve ostalo. Ti bi od toga samo imao uvid za ono što tebi treba. Isto tako veze za mobil[ni] materijal itd. prepusti malom društvu, a sprovađanje i direktiva i rad na terenu imaš one dvije prijateljice. Treća može da te posjeti svakog časa, čim ti javiš da može da dođe. Samo odavde nismo mogli da ustanovimo mjesto boravka, pa kad to urediš, javi odmah.

Spisi iz tzv. VIII kot[ara] (intelektualci) treba da ti posluže za to da se angažuju ljudi za mjesni NOF kako smo ti već ranije pisali, a također i za to da u duhu 'Posljednjeg poziva' [domobranima za stupanje u NOV] koji je vezan za rok od 15-[og] [ovog] [m]jeseca nađete u svim vojničkim punktovima ljude koji će po našem naređenju i našim direktivama staviti se na raspoloženje štaba X korpusa i ostati na svojim mjestima i biti spremni da sva naređenja izvrše. Isto tako preko VIII kot[ara] a i preko svlh organizacija spremati se konkretno za preuzimanje vlasti u punom opsegu. To preuzimanje treba da se izvrši u najvećem redu i ne dozvoli raznim tipovima da to ometu ili izvrše makar kakovu samovolju. Zato moramo imati

svibnja 1944. godine vidi Isto, 78. Najnoviji i najispravniji prilog iz spomenute problematike jest članak Boban, „Ilegalni vojni odbori“. O aferi Radoničić, odnosno padu Karla Radoničića i drugova, također suradnika pokreta otpora u spektru frontovskih organizacija, v. Branka Boban, „Vojno-obavještajni rad dr. Karla Radoničića“. Najadekvatnija percepcija Vojnih NOO-a bila bi da su oni „specijalna“ strana kompleksa „Narodne pomoći“, odnosno zagrebačkog frontovskog spleta, s paralelnom linijom organizacije i zapovijedanja. Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 210, 260–267.

sve podatke: tj. spisak ustanova po strukama. Ministarstva, državna uprava i svi uredi, saobraćaj, bolnice, razna društva, zajednice, banke, industrijska preduzeća, itd. da bi mogli u redu sve preuzeti. U svakoj ustanovi ili grani ustanova imati već odrešenog čovjeka na koga ćemo se moći osloniti koji će već da ima sve podatke, kako o ljudima, tako i o stvarima sa kojima te ustanove raspoložu. Ako se pravilno organizirano stvar postavi moći će se to lako riješiti, samo treba imati u tome sistema. U tom VIII kot[aru] će se sigurno naći nekoliko inicijativnih ljudi i uzmi par za razgovore radi NOF-a, opet jednog koji će voditi brigu o vojnim postrojbama, pa nekoga koji će opet dati drugima konkretne zadatke za prikupljanje podataka i angažiranje ljudi po svim ustanovama za preuzimanje vlasti.

Eto, ti u prvom redu treba da budeš organizator toga, a uvjereni smo da ako se tim pitanjima posvetiš da ćeš brzo moći uspjeti sve to svršiti. Moramo u svakoj situaciji da vidimo koja je glavna karika i tu pomoći. Ostalo prepusti drugima. Eto o tome kako si shvatio taj svoj zadatak i kako si pristupio provođenju istoga, željeli bi da nam pišeš, da ti, ukoliko nam bude moguće pomognemo. Isto tako bilo bi potrebno da dobijemo izvještaj malog društva o njegovom radu i stanju svih organizacija, ali ti nemoj time da se mnogo bakteš, nego neka oni na tome rade i neka im pomogne jedna od prijateljica ukoliko su se snašle na radu. To ne treba da bude sve onako po svim paragrafima, ali da vidimo kako organizacija živi i radi. Zanima nas također da nam javiš kako se prijateljice snalaze. Kad ti se javi nova prijateljica (treća) bit će potrebno da par dana bude u društvu sa nekom dobrom drugaricom koja će je malo podrobnije upoznati sa samim gradom i navikne na gradski život. Hitna veza je spremna i čekala je samo na tvoj poziv. Tako će biti za 3–4 dana kod tebe.

Nastoj pronaći za nas 'brojdbeni pregled', a također izvući iz 'Statističkog ureda' sve podatke koji tamo postoje. Trebala bi nam i velika karta Zagreba, kakova visi u svakom poreznom uredu. 'Sokol' piše pismo za jednu kartu i pismo prilažem. To treba da daš preko odbora na Sava kolodvoru tj. preko željeznice. Fotografije knjige za Istrane dobili i potvrdili preko 'Vida'.

Kako ti je već Tomo [Milan Mišković] rekao, odlučili smo da ne šaljemo nikoga po liniji za koju smo predviđali nekoga, već da to preuzme Mirni.¹⁴²

Komunikacija Anke i Mladena te je godine dosta rastrzana, mjesna partijska i druge organizacije doživljavaju niz teških provala, ali zadržimo se na temeljnim motivima iz korespondencije, jer oni upućuju na preobrazbu organizacije Narodne pomoći iz zaštitne i prilagačke (i otpremne, logističke) organizacije pokreta otpora u organe nove vlasti (države)¹⁴³. Još 1942. počinje preobrazba odbora

142 HDA, AFŽ, kutija 364, 08-002-NOB-42-1944, 28, 1-2.

143 Pa tako primjerice:

Narodne pomoći u Narodnooslobodilačke odbore (NOO), taj je proces zaokružen formiranjem Jedinствene narodnooslobodilačke fronte (JNOF-a) 1944. godine.¹⁴⁴

„Dragi Mladene!

Onaj dan kada si Ti bio kod Zeta i kada si nam slao depeše mi smo Ti javili depešom, da nas detaljnije izvjestiš o događajima u Zagrebu, kao i da nam ponoviš drugi dio depeše, jer nije bio razumljiv. Očekivali smo da ćeš nam se opširnije pismeno javiti od Zeta kada si već tamo bio. Medjutim od Tebe nikakvih vijesti. Danas je došao Tomo, koji se je s Tobom sastao i po onomu što si Ti s njim razgovarao, kao i po Tvojim pismima vidimo, da si dozvolio, da se spleteš u niz sitnih poslova, trčkaranju itd. što svakako nije Tvoja dužnost. Skrećemo Ti pažnju, da iz više razloga prekinēš odmah ovakav način rada. Ti tamo treba da budeš rukovodi[la]c, koji će imati pregled nad svim, pomoći organizaciji da izvršava zadatke i da ih postavlja, a ne da se baviš nizom sitnih poslova. Mislimo da je bilo nepravilno, što si dolazio do Zeta i još k tomu u društvu, a da se ranije nisi najavio, tako da je Tvoj put bio uzaludan. Te stvari za koje si Ti izašao treba da radi društvo sa kojim Ti imaš da rukovodiš, a ne Ti lično. Tvoja je briga i to lična da učvrstiš kanal s nama, koji već postoji, a druge stvari kao pitanje ljudi i materijala to treba da svršava novoosnovano društvo (I). — Čim primiš ovo pismo uredi stvar tako da Ti stvarno možeš da vršiš svoju dužnost, a nju ćeš moći da obavljaš ako budeš više zalazio u probleme, razmišljao o zadacima, postavljao zadatke, a ne da sam trčkaraš okolo. To je nezgodno i nedozvoljeno iz razloga: 1) što na takav način ne možeš da budeš rukovodi[la]c, a 2) što uvelike dovodi u pitanje Tvoj lični opstanak. Tvoj kontakt sa (II) može da bude samo kao sa vezom sa (I), dok sve ostale stvari moraš da urediš tako da nova (III) radi onako kao što Ti je radila ona ranija.

Mi smo Ti zadnje vrijeme pisali nekoliko pisama i postavljali konkretne neke stvari. Medjutim od Tebe uopće ne dobivamo odgovora na ono što Ti pišemo. Razlog je tomu Tvoja rasparčanost. Molimo Te, da se središ. Kako smo Ti već javili doći će još jedna (IV) i tako ćeš moći da prepustiš njima rad dolje, a da ostalo središ onako kako smo Ti naveli u zadnjem opširnom pismu.“ HDA, APŽ, kutija 364, O8-002-NOB-42-1944, 25, 1.

144

Usp. Lengel-Krizman, „O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a“. Kao i tijekom, a pogotovo nakon Veberove/Šabanove polugodišnje sekvence, vrlo velik (i terenski i rukovodeći) dio odgovornosti za funkcioniranje zagrebačkog pokreta otpora stoji na ženama. Uz glavnu i odgovornu Anku Berus (koja krajem 1944. odlazi na rad u Dalmaciju), tu su Živka Nemčić Dora/Mara, instruktorica partijske i pripartijskih organizacija, Slava Urbančić Hojka, prekaljena kurirka kod koje se nalazio i partijski arhiv, obavještajka Zena Kalodera, zatim stara stanodavka Pepica Lukanović (od prvih ratnih dana i vodećih rukovodilaca KPH/KPJ) i izdržljiva radiotelegrafistkinja Ljerka Kirac Dulčić, čije je svjedočanstvo jedno od dojmljivijih opisa boravka u ratnom Zagrebu. Uoči Veberova odlaska početkom prosinca 1944. obješena je (28. listopada) njegova najbliža suradnica, Vikica Tučkorić, orgsekretar MK KPH za Zagreb. Vikica (Majda, Galja) izdržala je isljeđivanje i nije nikoga odala. Kasnije su uhapšene i njezina nasljednica Danica Kleme Smilja te Paula Martinčić Rakamarić (Seka), instruktorica rajonskih komiteta, koju zamjenjuje Josipa Žanić Silva. Živka Nemčić Dora/Mara svjedoči o atmosferi u gradu s proljeća 1945, o kaosu i rasulu, ali i teroru i racijama: „Kvislinški administrativni aparat, agenti i suradnici neprijatelja bježali su pred našom vojskom, i to najviše u Zagreb. Razumljivo je da su mnogi takvi ljudi korišteni u borbi protiv NOP-a u gradu. Bilo ih je svuda — na trgovima, tramvajskim stanicama i ulicama — kontrolirajući kretanje građana. Sve one koji su im bili sumnjivi hapsili su, a osobito one koji su razgovarali na ulici, pod pretpostavkom da su aktivisti NOP-a. Ta situacija zahtijevala je krajnji oprez u ilegalnom radu. Meni je kretanje po Zagrebu bilo vrlo otežano. Tramvajski saobraćaj, zbog nedostatka struje, nije bio redovit, pa je i ta činjenica pogoršavala situaciju. Struje je nestajalo svaki dan. Morala sam na kilometre pješaćiti ako sam htjela doći do stanova u kojima sam ilegalno boravila. Na primjer, pješaćila sam s Trešnjevke na Bukovac, tj. od jednog kraja grada na drugi. U tom je razdoblju stanove za ilegalne sastanke bilo sve teže dobiti“. Sastanci su se u to doba najčešće održavali po crkvama, gdje su se aktivisti „osjećali sigurnima“, a hapšenje je Dora/Mara početkom veljače 1945, kad su joj sve veze popadale, izbjegla tako da je pred agentom pobjegla u kanal i gacala do prve sigurne adrese: „Moji stanodavci su se zaprepastili kad su me vidjeli onako uprljanu. Nisam im htjela ništa pripovijedati, da ih ne uplašim.

Glavni zadatak „Narodne pomoći“ 1944. jest finalna priprema za osvajanje/preuzimanje vlasti, a temeljna funkcija unutar frontovskog organizacijskog spleta, uz čuvanje objekata, jest, kako se i u pismu navodi, prikupljanje točnih i iscrpnih evidencija i statistika o stanju u gradu i njegovim stanovnicima (okupatorskim, kvislinškim, ali i konkurentskim, potencijalno savezničkim, prvenstveno haesesovskim linijama), da bi se, kad se vlast osvoji, moglo uspješnije (i preciznije) rukovoditi, u okviru onoga što se smatralo adekvatnim.¹⁴⁵

Došla je 1945., došlo je oslobođenje i — nakon velike, i uspješne, borbe — došla je nova vlast. Ona nije bila monolitna i u njoj je, uz razna meandriranja i plimne pomake, na visokom nivou (ili na velikoj sceni) živjela i „zagrebačka linija“. Iskustvo 1941–45., kao i iskustvo 1936–39. bilo je veliki test za prave igrače: dovtljive polagače.

Rekla sam da sam se pokliznula i pala u potok“. Bibanović-Nemčić, „Izvršavajući složene zadatke“. Timea Ožegović Drndić, pak, izriče refren mnogih zagrebačkih ilegalnih radnica i radnika: „Željela sam otići u partizane, ali drugovi su mi govorili da moraju iskoristiti moje mogućnosti u gradu u kojem je zaista bilo teško opstati“. I opstala je, do kraja, izdržavši i Kamberovo isljeđivanje. Drndić, „U gradu je bilo teško opstati“, 299–301. S obzirom na opće stanje krajem 1944. godine (Zagreb kao punkt za povlačenje i privremenu koncentraciju njemačkih i kvislinških oružanih snaga i administrativnog aparata, uz koje je išlo i civilno stanovništvo) te specifičnu dinamiku unutar zagrebačkog frontovskog spleta, privremeno se zaustavlja rad na izgradnji široke frontovske platforme koja bi odmah i javno istupila, a kako je to proklamirano u gornjim, i drugim, direktivnim pismima. O tome svjedoči i pomalo panično (ili oprezno) pismo Save Zlatića Norbertu Veberu, u ime Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku (13. listopada 1944.) u kome ističe brigu za kadrove nakon hapšenja Vikice Tučkorić, a za NOR poručuje: „Popis ljudi za gradski plenum odbora NOR-a neka se uništi. Treba samo da određeni broj ljudi iz plenuma znade i za ostale članove. A svi koji su predviđeni za plenum treba da na to dadu svoj pristanak. Eventualno Ti možeš šifrirano javiti nama imena samo onih ljudi iz plenuma preko kojih će se moći doći do ostalih članova. Za ljude u gradskom NOO-u treba da nam pošalješ imena, zanimanje, i kratke karakteristike, jer će gradski NOO sačinjavati ne samo oni, nego i niz drugova koji se sada nalaze na oslobodjenom teritoriju“. HDA, AFŽ, kutija 364, 08-002-NOB-54-1944, 5, 1.; Inače, organizacija koja će se 1945. pokazati ključnom za „borbu iznutra“, tj. održanje reda i sigurnosti prilikom preuzimanja/osvajanja vlasti, jest Narodna zaštita. O njezinoj preteči, Civilnoj zaštiti, i kontinuitetu angažmana unutar zagrebačkog frontovskog spleta svjedoči zapis Flakera „Iz mira u rat“.

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1372. „Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta“ (HDA, MG).

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1722. „Antifašistička fronta žena Hrvatske“ (HDA, AFŽ).

OBJAVLJENI IZVORI

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 3, Beograd: Vojnoistoriski institut Jugoslavenske narodne armije, 1952.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske – zbornik dokumenata 1944. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1975.

MEMOARSKA GRADA

„Rad i organizacija Narodne pomoći V rajona 1941.“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 298–302. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

„Rad III kotarskog odbora Narodne pomoći“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 303–307. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

Ahmetović, Lutvo. „Zagreb 1942“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 3–26. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.

Alić, Zvonko. „Suradnja postolarskih radnika“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 328. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

Bakran, Zvonimir. „Narodna pomoć u zgradi ‘Penkala‘“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 324. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

Balen, Marija Vica. *Bili smo idealisti... Uspomene jedne revolucionarke*. Zagreb: Disput, 2009.

Barbalić, Ivan. „Organizacija Narodne pomoći među intelektualcima“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 308–311. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

Berus, Anka. „Narodna pomoć“ U: *Zagreb 1941–1945: zbornik sjećanja*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 176–205. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1982.

- Bibanović-Nemčić, Živka. „Izvršavajući složene zadatke u svojstvu instruktora Povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“ U: *Zagreb 1941–1945*, ur: Emil Ivanc, Narcisa Lengel Krizman i Marijan Rastić, 413–427. Zagreb: Spektar, 1972.
- Biber, Antun. „Zagrepčani odlaze u partizane“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 240–244. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1983.
- Borovčak, Štefica. „Iz rafinerije i trgovačkih skladišta neprekidno je stizala pomoć partizanima“, U: *Naftaši u revoluciji*, ur. Branko Franjić i dr., 159–168. Zagreb: Privredni vjesnik, 1985.
- Borovčak, Štefica. „Narodna pomoć u ‘Shellu’, ‘Anilokemici’ i AEG-u“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 316–318. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1983.
- Cazi, Danica i dr. „VI rajonski komitet“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 146–152. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1982.
- Cilić, August. „Kuća s tajnim skloništem“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović, i dr., 158–165. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Čoklica, Drago. „Punkt članova CK i Povjerenstva CK KPH“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 210–225. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Drndić, Timea. „U gradu je bilo teško opstati“. U: *Zagreb 1941–1945*, ur: Emil Ivanc, Narcisa Lengel Krizman i Marijan Rastić, 299–301. Zagreb: Spektar, 1972.
- Dudak, Ivan. „Narodna pomoć u tvornici ulja“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 315. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1983.
- Dvoržak, Stanko. *Studentski dani*. Zagreb: Studentski list, 1970.
- Flaker, Aleksandar. „Iz mira u rat“, 32–38. U: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–45: zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, sv. II, ur. Ladislav Grakalić i dr., 32–38. Zagreb: GK SSRNH — GO SUBNOR — SN Liber, 1984.
- Flego, Zlata. „Sekretar sveučilišne Narodne pomoći“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 337–338. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1983.
- Gugo, Josip. „Kontinuirani rad partijske ćelije“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 36–42. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.

- Horvat, Franjo. „Skladište u Paromlinskoj 38“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 226–230. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Horvat, Josip. *Preživjeti u Zagrebu (Dnevnik 1943.–1945.)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – JAZU – Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1989.
- Hrska, Alica. „Ilegalan rad iseljenih Slovenaca“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 210–225. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Hrženjak, Juraj. *Stoljeće života: antifašistički zapisi i kultura sjećanja*. Zagreb: Razlog, 2016.
- Krajačić, Ivan Stevo. „Ilegalni rad u Zagrebu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 27–37. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Krist, Dušan. „Kako sam prebacivao droge“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 244–251. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – Školska knjiga, 1984.
- Lasić, Stanko. *Autobiografski zapisi*. Zagreb: NZ Globus, 2000.
- Lukatela, Josip. „Rad ručne tehnike“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 142–154. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1984.
- Maglajlić, Ekrem. „Studenti i nastavnici Veterinarskog fakulteta“. U: *Zagreb 1941–1945: zbornik sjećanja*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 118–119. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.
- Markon, Slavko. „Diverzija u zagrebačkoj pošti“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 21–30. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.
- Nikoliš, Gojko. *Korijen, stablo, pavetina*. Zagreb: SNL – Prosvjeta, 1981.
- Opalo Milidrag, Milica. „Trešnjevačka omladina“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 168–172. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1982.
- Padovan, Ivo. „Sanitetska služba u Zagorskom partizanskom odredu“, *Kaj* 8, br. 7 (1975): 11–18.
- Pavlinić, Vjekoslav. „Aktivi SKOJ-a“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 252–254. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1983.

- Pevec, Janko. „I tapetari surađuju“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 330–331. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1983.
- Prikrić, Boris. „Inženjerska obavještajna grupa na željeznici“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 166–169. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Rapić, Stjepan. „Ilegalni rad na Veterinarskom fakultetu“. U: *Zagreb 1941–1945: zbornik sjećanja*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 114–117. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1983.
- Šegvić, Petar. „Nalozi za službena putovanja ilegalaca“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 183–187. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Šibl, Ivan. *Iz ilegalnog Zagreba 1941*. Zagreb: Naprijed, 1957.
- Šibl, Ivan. *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*. Zagreb: Naprijed, 1967.
- Šilović, Srećko. „Suradnja zagrebačkih liječnika“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 2, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 312–314. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1983.
- Šterk-Vucelić, Danica. „Sanitetski materijal za partizanske jedinice“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 309–311. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Tompa, Anita. „Sve teži i odgovorniji zadaci“, U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 3, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 72–77. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Tučkorić, Branko. „Moj rad u oslobodilačkom pokretu“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 158–170. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Turnšek, Anica. „Ilegalan rad iseljenih Slovenaca“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 210–225. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Urbančić, Slava. „Stan u Radićevoj 74“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 319–322. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Veber, Norbert. „Događaji iz 1944. godine“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović i dr., 231–277. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH — IHRPH — ŠK, 1984.
- Zlatic, Savo. *Poslali su me na Kordun*. Zagreb: Razlog, 2005.

- Albert, Gleb J. „The USSR Section of the International Red Aid (MOPR): The Institutionalisation of International Solidarity in Interwar Soviet Society“. U: *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*, ur. Holger Weiss, 89–129. Leiden: Brill, 2016.
- Barbarić, Juraj. „Pregled djelatnosti organizacije NOP-a u Zagrebu 1941–1945.“, U: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, ur. Ivan Jelić i dr., 111–135. Zagreb: IHRPH, 1971.
- Bayerlein, Bernhard. „The ‘Cultural International’ as the Comintern’s Intermediate Empire: International Mass and Sympathizing Organisations beyond Parties“, U: *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*, ur. Holger Weiss, 28–88. Leiden: Brill, 2016.
- Berus, Anka. „Diskusija“, U: *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 3. i 4. travnja 1968. u povodu 40. godišnjice VIII konferencije zagrebačke organizacije KP Jugoslavije*, ur. Leopold Kobsa i dr., 322– 325. Zagreb: IHRPH, 1968.
- Blasin, Barbara. „Majke, žene, sestre! Dvanaesti čas već kuca — Djelovanje AFŽ-a u Zagrebu 1941.–1945.“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 196–217. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Boban, Branka. „Ilegalni vojni odbori Narodnooslobodilačkoga pokreta u Zagrebu 1943–1945“. U: *Spomenica Renea Lovrenčića*, ur. Damir Agičić, Drago Roksandić i Tvrtko Jakovina, 265–306. Zagreb: FFZG, 2016.
- Boban, Branka. „Vojno-obavještajni rad dr. Karla Radoničića i grupe domobranskih mornaričkih časnika za NOP i veza s I. S. (1943.–1944.)“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 44, br. 1 (2012): 347–381.
- Dizdar, Zdravko. „U sjećanje na dr. sc. Narcisu Lengel-Krizman [1934–2008]“, *Časopis za suvremenu povijest* 41, br. 2 (2009): 565–572.
- Gross, Mirjana. „Diskusija“, U: *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 3. i 4. travnja 1968. u povodu 40. godišnjice VIII konferencije zagrebačke organizacije KP Jugoslavije*, ur. Leopold Kobsa i dr., 302. Zagreb: IHRPH, 1968.

- Jagić, Josip. „A mi u ovome kavezu muku mučimo...” Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 92–137. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Grozđanić, Milutin. „Diskusija“, U: *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 3. i 4. travnja 1968. u povodu 40. godišnjice VIII konferencije zagrebačke organizacije KP Jugoslavije*, ur. Leopold Kobsa i dr., 322. Zagreb: IHRPH, 1968.
- Janjatović, Bosiljka. „O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933–1941. godine“, U: *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 3. i 4. travnja 1968. u povodu 40. godišnjice VIII konferencije zagrebačke organizacije KP Jugoslavije*, ur. Leopold Kobsa i dr., 255–285. Zagreb: IHRPH, 1968.
- Kolar Dimitrijević, Mira. „Željeznička radionica i Ložionica i NOP“, U: *Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević, 167–178. Zagreb: Skupština općine Trnje — IHRPH, 1981.
- Kovač, Vlasta. „Židovke koje su ušle u hrvatsku leksikografiju“, *Novi Omanut* 22, br. 1 (2016): 2–3.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941–1945. godine“, U: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, ur. Ivan Jelić i dr., 33–61. Zagreb: IHRPH, 1971.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi“, *Časopis za suvremenu povijest* 2, br. 1 (1970): 135–148.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Neke karakteristike narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu 1941–1945. godine“, U: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, ur. Ljubo Boban i dr., 294–298. Varaždin — Zagreb: ZOMP Kalnik — IHRPH, 1976.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-e“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 4, br. 1 (1973): 197–222.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „O Zagrebu u ratu i revoluciji na stranicama ‘Vjesnika’ i ‘Večernjeg lista’“, *Časopis za suvremenu povijest* 6, br. 3 (1974): 163–169.

- Lengel-Krizman, Narcisa. „Omladinski pokret u okupiranom gradu“, U: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–45*, sv. I, ur. Ladislav Grakalić i dr., 191–201. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – Gradski odbor SUBNOR-a – SN Liber, 1984.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941–1942.“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 1. No. 1–2 (1969): 93–113.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945. (II)“, *Časopis za suvremenu povijest* 4, br. 3 (1972): 63–83.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Recenzija: Knjige o spomen-obilježjima u Zagrebu“, *Časopis za suvremenu povijest* 12, br. 1 (1980): 236–239.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Recenzija: Spomenica u povodu 300-godišnjice proslave Sveučilišta u Zagrebu“, *Časopis za suvremenu povijest* 3, br. 1 (1971): 254–257.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Recenzija: Zbornik o Zagrebu 1941–1945“, *Časopis za suvremenu povijest* 5, br. 2 (1973): 181–187.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata“, U: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, ur. Ivan Jelić i dr., 137–162. Zagreb: IHRPH, 1971.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Studentski pokret za vrijeme rata i okupacije (1941–1945)“, U: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, sv. I, ur. Jaroslav Šidak i dr., 499–508. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1969.
- Lengel-Krizman, Narcisa. „Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941–1945. (I)“, *Časopis za suvremenu povijest* 3, br. 2–3 (1971): 53–72.
- Očak, Ivan. „Jugoslavenske vanpartijske emigrantske organizacije u sssr-u između dva rata“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 23, br. 1 (1990): 209–232.
- Petersson, Fredrik. „Historiographical Trends and the Comintern – The Communist International (Comintern) and How it has been Interpreted“, *Comintern Working Paper (CoWoPa)*, 8 (2007): 1–19.
- Silverstein, Sara. „Man of an Impossible Mission?: Andrija Štampar’s Separation of Politics and Healthcare in Yugoslavia and the World Health Organization“, *Rockefeller Archive Center Research Reports Online* (2013): 1–27.

- Sklevicky, Lydia. „Antifašistička fronta žena: kulturnom mijenom do žene ‘novog tipa’“, U: *Lydia Sklevicky, Konji, žene, ratovi*. ur. Dunja Rihtman Auguštin, 25–62. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Sklevicky, Lydia. „Emancipacija i organizacija: uloga antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva (NR Hrvatska 1945–53.)“, U: *Lydia Sklevicky, Konji, žene, ratovi*, ur. Dunja Rihtman Auguštin, 63–152. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata“ (I), *Polja* 30, br. 308 (1984): 415–417.
- Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata“ (II), *Polja* 30, br. 309 (1984): 454–456.
- Sklevicky, Lydia. „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941–1945.“, *Povijesni prilozi* 3, br. 1 (1984): 85–127.
- Starc Jančić, Jelena. „Ženski svijet — predgovor“, U: *Ženski svijet — reprint*, ur. Marija Šoljan Bakarić, 16–24. Zagreb: Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju RK SSRNH — Izdavački savjet časopisa Žena, 1979.
- Supek, Rudi. „Posebni svijet logora“, *Naše teme* 33, br. 6 (1989): 1611–1623.
- Tartalja, Hrvoje. „Radovi iz povijesti saniteta NOR-a“, *Časopis za suvremenu povijest* 12, br. 1 (1980): 151–161.
- Tartalja, Hrvoje. „Socijalni pokreti ljekarnika u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest* 14, br. 3 (1982): 86–95
- Thorpe, Andrew. „Comintern ‘Control’ of the Communist Party of Great Britain, 1920–43“. *The English Historical Review* 113, br. 452 (lipanj 1998): 637–662.
- Yeomans, Rory. „Introduction: Utopia, Terror, and Everyday Experience in the Ustasha State“. U: *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, ur. Rory Yeomans, 1–40. Woodbridge: Boydell & Brewer, 2015.

LITERATURA

- Albers, Patricia. *Shadows, Fire, Snow — The Life of Tina Modotti*. New York: Clarkson Potter, 1999.
- Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus, 1990.

- Banović, Snježana. *Država i njezino kazalište: Hrvatsko državno kazalište 1941.–1945.* Zagreb: Profil, 2012.
- Braskén, Kasper. *The International Workers' Relief, Communism, and Transnational Solidarity: Willi Münzenberg in Weimar Germany.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Čolaković, Rodoljub. *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. II. Sarajevo i Beograd: Svjetlost — Prosveta, 1968.
- Gavrović, Milan. *Čovjek iz Krležine mape. Život i smrt dr. Đure Vranešića.* Zagreb: Novi liber, 2011.
- Goldstein, Ivo i Slavko Goldstein, *Tito.* Zagreb: Profil, 2015.
- Goldstein, Ivo i Slavko Goldstein. *Holokaust u Zagrebu.* Zagreb: Novi liber — Židovska općina Zagreb, 2001.
- Greble, Emily. *Sarajevo 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe.* Ithaca — London: Cornell University Press, 2011.
- Ivanc, Emil, Narcisa Lengel Krizman i Marijan Rastić, ur., *Zagreb 1941–1945.* Zagreb: Spektar, 1972.
- Iveković, Mladen. *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*, sv. I. Zagreb: Naprijed, 1970.
- Jacobs, Walter Darnell. *Frunze: The Soviet Clausewitz 1885–1925.* Hague: Martinus Nijhoff, 1969.
- Jelić, Ivan. *Tragedija u Kerestincu.* Zagreb: Globus, 1986.
- John Riddell, ur., *Toward the United Front: Proceedings of the Fourth Congress of the Communist International, 1922.* Leiden — Boston: Brill, 2012.
- Kuusinen, Aino. *Bog ruši svoje anđele.* Zagreb: Globus, 1981.
- Laqueur, Walter. *Guerilla Warfare: A Historical and Critical Study.* New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1997.
- Lengel Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB–u.* Zagreb: Globus, 1980.
- Leonard, Raymond W. *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918–1933.* Westport i London: Greenwood Press, 1999.
- McMeekin, Sean. *The Red Millionaire. A Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West.* New Haven: Yale University Press, 2003.

- Očak, Ivan. *Braća Cvijići*. Zagreb: Spektar — Globus, 1982.
- Očak, Ivan. *Krleža-Partija: Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 1917–1941*. Zagreb: Spektar, 1982.
- Ogrizović, Slava. *Zagreb se bori*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Pavone, Claudio. *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*. Torino: Bollati Boringhieri, 1991.
- Rajčević, Vojo. *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918–1941*. Zagreb: Mladost, 1959.
- Rochlitz, Imre i Joseph Rochlitz, *Accident of Fate: A Personal Account 1938–1945*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2011.
- Schlögel, Karlo. *Terror und Traum: Moskau 1937. München: Carl Hanser, 2008.*
- Studer, Brigitte. *The Transnational World of the Cominternians*. Basingstoke — New York: Palgrave Macmillan, 2015.
- Suvin, Darko. *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije 1945.–72. Uz hipoteze o početku, kraju i suštini*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014.
- Šoljan, Marija, ur. *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, sv. II. Zagreb: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955.
- Thönnessen, Werner. *The Emancipation of Women. The Rise and Decline of the Women's Movement in German Social Democracy 1863–1933*. London: Pluto Press, 1973.
- Traverso, Enzo. *Fire and Blood: The European Civil War, 1914–1945*. London i New York: Verso, 2016.
- Vodušek Starić, Jere. *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944–1946*. Zagreb: Naklada PIP, 2006.
- Weiss, Holger, ur. *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*. Leiden: Brill, 2016.

MREŽNE STRANICE

- Šikić, Jasna. „Ilakovac, Stanislav“, Hrvatski biografski leksikon, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8350> (pristupljeno 24.11.2021.)

**RAD KPJ
U ZAGREBU
OD 1931.
DO 1941.
GODINE**

Goran Korov

Po završetku Prvog svjetskog rata i raspadu Austro-Ugarske 1918. godine, Kraljevina Srbija predvodila je političko ujedinjenje s Crnom Gorom i južnoslavenskim zemljama u sastavu nekadašnje Austro-Ugarske: Hrvatskom, Slovenijom, Bosnom i Hercegovinom i Vojvodinom. Međutim, sukob je počeo praktički po formiranju nove države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, prvenstveno oko njezina političkog ustroja.¹ Formirane su brojne nepomirljive koncepcije, kao što su bile unitarističko-centralistička, separatistička, velikosrpska ili velikohrvatska. Uoči prvih izbora za Ustavotvornu skupštinu, 28. studenog 1920. godine, u Kraljevini SHS djelovalo je preko 40 političkih stranaka. Najutjecajnije od njih bile su velikosrpska centralistička Narodna radikalna stranka, centralističko-unitaristička Demokratska stranka, zatim federalistički orijentirana Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS). Slovenska ljudska stranka (SLS) i Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) usvojile su kompromisnu orijentaciju, oscilirajući između hegemonističko-centralističkog i federalističkog bloka. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) jedina je od tada utjecajnijih stranaka lobirala protiv postojećeg ekonomsko-političkog uređenja, ugledajući se u svoj uzor, Rusku Sovjetsku Federativnu Socijalističku Republiku (od 1922. godine: Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika). KPJ je formirana na Prvom osnivačkom kongresu odnosno Kongresu ujedinjenja u Beogradu od 20. do 23. travnja 1919. godine, pod imenom Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Već u listopadu iste godine u Zagrebu osnovano je i omladinsko krilo stranke, Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ). SKOJ je već do sredine lipnja 1920. imao 5500 članova. Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) (SRPJ(k)) u lipnju 1920. održala je Drugi kongres u Vukovaru na kojem je preimenovana u Komunističku partiju Jugoslavije. KPJ je tada imala preko 65 000 članova.² Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, SRPJ(k) je osvojila 59 mandata u Skupštini i time postala treća politička stranka u Kraljevini SHS po broju izabranih zastupnika.³ Partija je dobila relativnu većinu odborničkih mjesta u 37 općina i mjesta širom Jugoslavije. Samo u Zagrebu, gdje je njezin istaknuti član Svetozar Delić trebao preuzeti funkciju gradonačelnika, osvojila je preko 7000 glasova. Međutim, pokrajinska vlada ubrzo je u Zagrebu i zatim u ostalim gradovima suspendirala načelnike i komunističke odbornike.⁴ Velik utjecaj na popularnost komunista imala je, među ostalim, i konsolidacija sovjetske vlasti u Ruskoj Sovjetskoj Federativnoj Socijalističkoj Republici. Bilo je očigledno da će Crvena armija naposljetku ovladati cijelim njezinim prostorom. Revolucionarna plima u Europi još uvijek se nije stišavala

1 Bilandžić, *Historija SFRJ*, 9.

2 Atlagić, *Povijest SKJ*, 69–71.

3 Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 180.

4 Atlagić, *Povijest SKJ*, 73–76.

te su vlasti Kraljevine SHS poduzele represivne mjere u suzbijanju utjecaja KPJ. Režim je 30. prosinca 1920. godine objavom Obznane zakonski zabranio djelovanje KPJ.⁵ Alija Alijagić, član Crvene pravde, ubio je 21. srpnja 1921. u Delnicama Milorada Draškovića koji je u vrijeme donošenja Obznane bio ministar unutarnjih poslova. Nakon ovog događaja, s namjerom da se konačno obračuna s KPJ, režim pokreće sudske procese protiv mnogih komunističkih prvaka, zatvara njihove općinske uprave i slično. Donošenjem *Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi* (skraćeno, *Zakona o zaštiti države*) 2. kolovoza 1921. zabranjena je svaka djelatnost povezana s komunizmom. Iako značajno oslabljena, KPJ se povukla u ilegalnu djelatnost sve do 1941. godine.⁶ Po zabrani legalne djelatnosti spala je na 6000, a do 1924. na samo 1000 članova. Tih su godina članovi KPJ nastojali djelovati preko legalnih organizacija poput Nezavisne radničke partije, sindikata i omladine, ali policija je uspješno gušila i ovu zakamufliranu djelatnost.⁷ Prve naznake dolaska Velike ekonomske krize i njezino izbijanje 1929. godine, uvjerali su komuniste po cijelom svijetu da je stabilizacija kapitalizma samo privremena i da svijetu predstoje nove krize, ratovi i revolucije. U tom je periodu i Kominternu pozvala komuniste da, gdje god uvjeti to dozvoljavaju, organiziraju oružane ustanke. Tu je naredbu nastojala provesti i KPJ i SKOJ. Međutim, ispostavilo će se da je cijena bila prevelika.

Ionako oslabljenu KPJ u to su vrijeme potresale frakcijske borbe. Do 1927. godine, u Zagrebu je bila oformljena jaka antifrakcijska grupa okupljena oko Đure Đakovića, Blagoja Parovića, Antuna Mavraka, Andrije Hebranga i Josipa Broza. Istovremeno su tekle pripreme za održavanje Osme konferencije Mjesnog komiteta KPJ za Zagreb u 1928. godini, a izbor novog rukovodstva koji se na njoj trebao provesti smatrao se izrazito značajnim. Naime, zagrebačka organizacija bila je jedna od četiri najjače gradske organizacije, uz one u Beogradu, Nišu i Splitu, i iznimno je bilo važno tko će u njoj dominirati. Konferencija je održana u veljači 1928. godine, u gostionici na Pantovčaku. Na njoj su delegati oštro kritizirali frakcijske borbe u vrhovima KPJ i odlučili uputiti pismo Kominterni koja je svojim autoritetom trebala utjecati na nestanak frakcionaštva.⁸ Broz i Hebrang su se tada uspješno istaknuli kao vodeći antifrakcionaši iz mlade generacije komunista.⁹ No, budući da su obojica ubrzo nakon konferencije uhićeni od policije, na Četvrtom kongresu KPJ održanom u Dresdenu u studenom 1928. godine, za novog organizacijskog sekretara CK KPJ bio je izabran Đuro Đaković. On se odmah primio posla oko stabiliziranja Partije. Međutim, uslijed daljnjeg pogoršanja političke situacije u Kraljevini SHS, koje je kulminiralo atentatom na zastupnike HSS-a u zgradi Skupštine u Beogradu, kralj Aleksandar

5 Bilandžić, *Historija SFRJ*, 18–20.

6 Atlagić, *Povijest SKJ*, 78–79.

7 Goldstein i Goldstein, *Tito*, 43.

8 Goldstein i Goldstein, *Tito*, 53; Sentić i Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 49.

9 Gužvica, *Before Tito*, 40–41.

Karađorđević koristi nastalu krizu da proglasi osobnu diktaturu. Dana 6. siječnja 1929. godine raspustio je Skupštinu i ukinuo Ustav.¹⁰ Stupanjem na scenu tzv. režima Šestojanuarske diktature, vlast je pojačala progone političkih protivnika i koristila sve brutalnije metode u suzbijanju njihovog djelovanja. Proglašenje diktature poklopilo se s pozivima jugoslavenskih komunista na pružanje aktivnog otpora režimu, što je režimu samo dalo dodatnog povoda da pojača represiju. Ubrzo je i Đuro Đaković uhićen u Zagrebu da bi ga u travnju iste godine, zajedno s Nikolom Hećimovićem, sekretarom Crvene pomoći,¹¹ policajci ubili na austrijsko-jugoslavenskoj granici pri tobožnjem pokušaju bijega.¹²

Tih su godina u Zagrebu i njegovoj okolini stradali i mnogi rukovoditelji SKOJ-a. U Samoboru je policija 27. srpnja 1929. opkolila i u razmjeni vatre ubila Miju Oreškog, političkog sekretara CK SKOJ-a i njegova brata Slavka, tehničkog sekretara CK SKOJ-a. S njima je bio i Janko Mišić, organizacijski sekretar CK SKOJ-a, član koji se ubio posljednjim metkom da ne bi žandarmeriji pao živ u ruke. Već 31. srpnja iste godine, policajci su u zagrebačkoj policiji nakon tromjesečnog okrutnog mučenja ubili Paju Marganovića, sekretara CK SKOJ-a, prikazavši njegovu smrt kao samoubojstvo. Sljedeće godine, u Zagrebu je prilikom uhićenja policija ubila Josipa Kolumba, političkog sekretara CK SKOJ-a, a teško ranila Peru Popovića Agu, organizacijskog sekretara CK SKOJ-a. Popović je nakon kraćeg mučenja na policiji preminuo, a njegova je smrt također prikazana kao samoubojstvo. Petnaestog listopada sljedeće, 1931. godine, u Zagrebu su prilikom uhićenja ubijeni Josip Debeljak, sekretar CK SKOJ-a i Josip Adamić, sekretar SKOJ-a za grad Zagreb. Dana 14. kolovoza iste godine, od posljedica dugog robijanja u Zagrebu je preminuo Zlatko Šnajder, sekretar CK SKOJ-a. Pred samu smrt bio je pušten na „uslovno liječenje“, ali nije dugo poživio.¹³

Policija je, osim rukovodećih ljudi Komunističke partije, progonila i zatvarala i njezine članove. Samo tijekom 1929. godine, Janko Bedeković, ravnatelj zagrebačke policije, uspio je otkriti i uhititi oko 200 komunista i njihovih simpatizera. Brojni su uhićenici po početku Šestojanuarske diktature 1929. godine izvođeni pred Sud za zaštitu države u Beogradu u grupama ili pred delegirane Sudbene sudove u Zagrebu, Osijeku, Bjelovaru i ostalim mjestima. U Beogradu je grupi oko Matije Žalca suđeno od 16. do 20. lipnja

10 Atlagić, *Povijest SKJ*, 110.

11 Međunarodna crvena pomoć (Međunarodna organizacija pomoći revolucionarima), skraćeno Crvena pomoć, bila je solidarna organizacija Kominterne osnovana 1922. godine. Služila je kao tijelo koje je osiguravalo materijalnu pomoć i moralnu podršku komunistima – političkim zatvorenicima. Do 1932. godine, Crvena pomoć imala je ogranke u 67 zemalja svijeta i ukupno 1 287 274 člana. Do 1938. godine, međunarodni karakter organizacije je splasnulo. Crvena pomoć je u Jugoslaviji u jesen 1940. preimenovana u Narodnu pomoć, koja je nakon početka rata 1941. prerasla u Narodnooslobodilački fond. Ovaj fond skupljao je pomoć za Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije. Očak, „Jugoslavenske vanpartijske emigrantske organizacije“, 222.

12 Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 288–289.

13 Isto, 289–290.

1930. zbog komunističke aktivnosti u Zagrebu, dr. Zvonimiru Tkalcu i još devetnaestorici komunista suđeno je 17. lipnja 1930. godine. U Zagrebu je u travnju 1930. osuđena grupa komunista na čelu s dr. Šandorom Lövijem, optužena za komunističku aktivnost tijekom 1928. godine. Sâm Lövi osuđen je na deset, a ostali na dvije do pet godina robije. Članovi te grupe uhićeni su sredinom 1929. godine. Još tridesetosmorici uhićenika povezanih sa Šandorom Lövijem dosuđene su 14. lipnja 1930. u Zagrebu duže kazne zatvora ili robije.¹⁴ Do kraja 1930. godine, u Zagrebu je uhićeno još stotinu komunista.¹⁵ Uhićenja, progoni i ubojstva komunista nastavila su se i nakon Oktroiranog ustava 1931. godine, pa i nakon atentata na kralja Aleksandra 1934. godine, pa sve do osovinske agresije i okupacije Jugoslavije 1941. godine.

Kratkim pregledom terora nad pripadnicima komunističkog pokreta prije i tijekom Šestojanuarske diktature može se uvidjeti da je situacija za komuniste koji su djelovali u Zagrebu, ali i općenito u Jugoslaviji, bila poprilično teška. Mnogi istaknuti članovi bili su uhićeni, osuđeni ili ubijeni, posebno zahvaljujući učinkovitosti represivnog aparata tadašnjeg načelnika zagrebačke policije, Janka Bedekovića. Uslijed takve situacije, preživjeli rukovoditelji KPJ prebjegli su u Beč gdje će ostati u egzilu sve do 1938. godine.¹⁶ Kralj Aleksandar nominalno je 1931. godine poništio osobnu diktaturu stupanjem na snagu tzv. Oktroiranog ustava, ali i dalje je u praksi nastavio vladati apsolutistički. Progoni političkih neistomišljenika također su se nastavili nesmanjenom žestinom.

Radnički pokret i djelovanje KPJ u Zagrebu 1931.–1941.

OD OKTROIRANOG USTAVA 1931. DO 1934. — OBNOVA AKTIVNOSTI

U ranijem je poglavlju predstavljeno u kakvoj su atmosferi započele tridesete po komuniste u Zagrebu i ostatku Jugoslavije. Članovi KPJ bili su suočeni s iznenadnom brutalnom represijom po ustavi Šestojanuarske diktature. Dobar dio stradalog članstva bio je prije toga na obrazovanju u Sovjetskom Savezu. Osim toga, KPJ su u to vrijeme potresale i frakcijske borbe između „ljevice“ i „desnice“. Iako je postepeni oporavak od frakcionaštva započeo 1928. godine, dolaskom Đure Đakovića na čelo KPJ, progoni tijekom Šestojanuarske diktature prekinuli su taj delikatan proces.¹⁷ Partijsko članstvo počelo se postupno obnavljati tek od 1932. godine.¹⁸ Unatoč tome, članovi KPJ u Zagrebu radili su na obnavljanju partijskih ćelija po tvornicama, povezivanju simpatizera i novih članova te dijelili letke protiv kraljeve diktature. Osim ubojstva

14 Isto, 291–292.

15 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 88.

16 Gužvica, *Before Tito*, 41.

17 Jelić, „KPJ u društveno-političkom razvoju Zagreba“, 10.

18 Gužvica, *Before Tito*, 41

Josipa Debeljaka¹⁹ i Josipa Adamića²⁰, godinu 1931. također je obilježilo ubojstvo sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Zagreb i člana CK KPJ Antuna Šarića na Pantovčaku, što je bio dodatni udarac za partijsku organizaciju u gradu.

Trešnjevka je bila tipično radničko naselje onog vremena, četvrt sastavljena uglavnom od potleušica i malih trošnih kuća u kojima su živjele radničke obitelji i gradska sirotinja. Većina radnika i radnica svakoga je jutro pješaćila do svojih radnih mjesta, bilo zbog visokih cijena prijevoza ili zato što neplanska cestovna struktura nije omogućavala uvođenje gradskog prometa. Djece je bilo mnogo, a škola na Trešnjevci malo, i tek se pred rat, kada su otvorene škole u Horvatima, na Novoj i Selskoj cesti, te u Zagorskoj ulici, stanje donekle popravilo. U takvim uvjetima KPJ je na Trešnjevci imala jako uporište.²¹ Unatoč pojačanim progonima kojima su komunisti bili izloženi tijekom prvih godina Šestojanuarske diktature, njihovo ponovno povezivanje započelo je već 1931. godine. Veze između komunista stalno su se gubile ili pucale uslijed uhićivanja i policijskih provala, ali oni su ipak nastavljali raditi pojedinačno, na mjestu rada, u svojim stanovima, u sindikatima, kulturnim i sportskim društvima i sličnim organizacijama. Zahvaljujući kontinuiranoj aktivnosti komunista na mnogobrojnim lokacijama društvenog i privatnog života, u članstvo KPJ počela je ulaziti nova, mlada generacija, neupoznata s radom svojih prethodnika. Komunisti koji su radili u gradskim poduzećima na Trešnjevci, u elektrani (munjara), plinari i vodovodu, vodili su čelije i nastojali da ova poduzeća budu mjesta za jačanje utjecaja KPJ. Već su 1933. radnici plinare i elektrane formirali zajedničku čeliju čiji su članovi bili i Stjepan Kavurić²² i Ljubica Dobričić, koja je radila u Tehnici KPJ i bila kurir. U Vodovodu je djelovao komunist Zvonimir Svjetličić²³, emigrant iz Istre. U Zagrebačkom električnom tramvaju

- 19 Josip Debeljak (Orešje kraj Svete Nedelje, 1902. — Zagreb, 1931.), komunistički aktivist i sekretar SKOJ-a. Članom SKOJ-a postao je 1921. u Zagrebu, gdje je i radio. Članom KPJ postao je 1923. godine. Na Četvrtom kongresu KPJ u Dresdenu 1928. bio je izabran za člana CK KPJ i za sekretara SKOJ-a. Na ilegalnom sastanku u kavani *Priroda* u Zagrebu, opkolili su ga policijski agenti, ali im je uspio pobjeći. Nekoliko dana kasnije, otkrili su njegovu lokaciju u stanu na Sveticama i ubili ga u zasjedi, zajedno s Josipom Adamićem. Ugarković i Očak, *Zagreb grad heroj*, 54.
- 20 Josip Adamić (Vezišće kraj Čazme, 1907. — Zagreb, 1931.), komunistički aktivist. U članstvo SKOJ-a primljen je 1926. godine. Bio je aktivan i u sindikatima. Godine 1931. bio je izabran za člana Mjesnog komiteta SKOJ-a za Zagreb. Bio je blizak suradnik Josipa Debeljaka, tadašnjeg sekretara SKOJ-a. Poginuo je zajedno s Debeljakom prilikom policijske zasjede. Flego, „*Josip Adamić*“.
- 21 Kolar-Dimitrijević, „Položaj trešnjevačkog radništva“, 82–88.
- 22 Stjepan Kavurić (Zagreb, 1905. — logor Lepoglava, 1942.) bio je sindikalni radnik i član KPJ. Bio je zaposlen u Zagrebačkoj električnoj centrali, a 1933. postao je član KPJ. Bio je i član Saveza bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOTIČJ). Za vrijeme vlade Cvetković-Maček, uhićen je i interniran u logor Lepoglavu, a nakon proglašenja NDH predan je ustašama u ruke. Poginuo je prilikom pokušaja proboja iz samice s tridesetoricom ostalih logoraša. Njegov brat bio je arhitekt Zvonimir Kavurić (1901.–1944.), također sudionik Narodnooslobodilačkog pokreta. Ugarković i Očak, *Zagreb grad heroj*, 148–149)
- 23 Zvonimir Zvonko Svjetličić, emigrant iz Istre u Zagrebu, bio je aktivan u KPJ od 1932. do svoje smrti. Bio je član PK KPJ za Hrvatsku i Slavoniju i član RK KPJ u Zagrebu. Boravio je na robiji pet godina. Ustaše su ga zarobili i strijeljali u logoru Jasenovac 1942. godine. (HDA, GK SKH ZG, „Spisak ličnosti jugoslavenskog značaja“, 08/785-2/1962.)

1933. godine na praksi je bio Leo Mates²⁴, gdje je uspio okupiti grupu koju je povezoao s KPJ.²⁵

Godine 1932., August Cesarec u suradnji s Ivanom Mrkšom (koji ga je uveo među simpatizere KPJ na Trešnjevci) iznio je pred trešnjevačke komuniste zamisao da pokrenu list koji bi bio posvećen problemima i pitanjima vezanima uz život građana periferije. Uskoro su komunisti sa simpatizerima osnovali list *Glas Trešnjevke. Tjednik za komunalna, socijalna i kulturna pitanja zapadne periferije*. Prvi broj objavljen je 1. listopada 1932., a od 14. siječnja 1933. tematski je obuhvaćao društvene i komunalne probleme zagrebačkih periferija uopće, pa mu je naziv promijenjen u *Glas. Tjednik za komunalna, socijalna i kulturna pitanja periferije*. Međutim, list je već nakon godinu dana izlazenja zabranjen. U to je vrijeme isprva u Brozovoj, a zatim u Badalićevoj ulici, student Ante Sedmak vodio malu tehniku PK KPJ. Sâm je pisao tiskarske matrice i umnažao razni materijal.²⁶

AKTIVNOST KOMUNISTA U ŽELJEZNIČKOJ RADIONICI NA TRNJU

Na prijelazu s 1932. na 1933. godinu, obnovljen je rad ćelije KPJ u Željezničkoj radionici. Komunisti koji su izbjegli uhićenja u prethodnom periodu, sada okupljeni oko Adama Vajganda²⁷, do 1933. organizirali su rad članova KPJ u svim odjelima radionice. Znajući za prisutnost komunista u tvornici, Uprava je vršila svakodnevne premetačine svih radnika, što je u studenom 1933. dovelo do spontanog revolta među radnicima. Tom je prilikom, 7. prosinca, Adam Vajgand uhićen, optužen za raspačavanje letaka i 27. prosinca otpušten s posla kao „opasan komunist“. U to je vrijeme CK KPJ dao zadatak komunistima iz radionice i ložionice da rade na povezivanju s ostalim radionicama u zemlji. Na funkciji sekretara ćelije u radionici Vajganda je zamijenio mladi Ivan Krajačić. Samog Vajganda policija je ponovno uhitila 23. travnja 1934., opkolivši zgradu u kojoj se nalazio njegov stan. Vajgand je bacaio na njih stvari iz stana, a kada je izašao na prozor, pucali su na njega, ranili ga i on je pao na ulicu. Sutradan je preminuo u bolnici na Svetom Duhu. Radnici iz željezničke radionice organizirali su mu pogreb, a lijes su nosili komunisti. Policija je čitavo vrijeme na konjima pratila pogrebnu povorku. Tijekom 1934. godine,

24 Leo Mates (Osijek, 1911. — Beograd, 1991.), pravnik, sudionik Narodnooslobodilačke borbe i jugoslavenski političar. U Zagrebu je završio gimnaziju i studirao tehniku. Tijekom studija bio je jedan od rukovoditelja studentskog revolucionarnog pokreta na Zagrebačkom sveučilištu. Od 1937. bio je član CK SKOJ-a i sekretar PK SKOJ-a za Hrvatsku. U razdoblju od 1933. do 1941. sedam puta je bio pred Sudom za zaštitu države, a 1939. osuđen je na zatvor u Lepoglavi. Nakon okupacije 1941. kao član MK KPJ za Zagreb radio je na organizaciji ilegalnog tiska, a 1942. prebacio se partizanima. Od 1945. bio je glavni urednik Tanjuga, a nakon toga aktivan u diplomaciji. Autor je više knjiga. „Mates, Leo“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*.

25 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 104.

26 Isto, 104–105.

27 Adam Vajgand bio je željeznički radnik i komunistički aktivist. Članom KPJ postao je 1920. godine i bio je aktivan u sindikatima. Bio je član Centralne uprave sindikata u Zagrebu i radnički povjerenik. Ubijen je prilikom pružanja otpora policiji u procesu uhićenja 1933. godine (HDA, CK SKH ZG, „Spisak ličnosti jugoslavenskog značaja“, o8/785-2/1962.)

konačno je uspostavljena redovna veza ćelije u radionici s CK KPJ i time je stvorena jezgra za rajonsku organizaciju koja je, osim radionice, obuhvaćala komuniste ložionice i cijelo područje Trnja. Sekretar tog Rajonskog komiteta bio je Ivan Krajačić²⁸, a jedan od njegovih članova Stjepan Debeljak²⁹, koji je radio u ložionici od 1927. godine.³⁰

Na primjeru obnove djelovanja KPJ u Željezničkoj radionici, Vodovodu, Plinari, ZET-u i ostalim poduzećima, vidi se kako je tekao proces ponovne uspostave, učvršćivanja i obnove raskinutih veza između raznih ćelija po Zagrebu u prvoj polovici 1930-ih godina. Tih godina u rad KPJ uključile su se i nove mlade generacije koje nisu bile pretjerano upoznate s frakcijskim borbama tijekom 1920-ih. Paralelno s time poklopila se i stabilizacija unutar KPJ dolaskom Milana Gorkića na njeno čelo 1932. godine.³¹

DJELOVANJE KOMUNISTA NAKON ATENTATA NA KRALJA ALEKSANDRA 1934.

Te iste 1934. godine, Josip Broz se vratio s robije u Lepoglavi i Mariboru, povezo ćelije KPJ u Zagrebu i ubrzo je kooptiran u Pokrajinski komitet KPJ za Hrvatsku i Slavoniju. Broz je sa skupinom najutjecajnijih zagrebačkih komunista radio na normalizaciji odnosa između Centralnog komiteta s jedne te Mjesnog i Pokrajinskog komiteta KPJ s druge strane. Razlog prethodnih loših odnosa bile su u velikoj mjeri optužbe rukovodstva na račun CK za neodgovorno ponašanje prema kadrovima, čega su posljedice bile česte provale i uhićenja rukovodećih komunista po Zagrebu. Na tom je sastanku formiran privremeni Mjesni komitet (Pokrajinski komitet), u koji su ušli Dragutin Petrović, Drago Marušić i Franjo Kralj. Broz je u srpnju iste godine kooptiran u Politbiro CK KPJ te je otišao u Beč. Tada je i podnio izvještaj o stanju komunističke aktivnosti u Zagrebu i pokrajini (Hrvatska i Slavonija). U njegovu izvještaju stoji da je u tom trenutku u Zagrebu djelovalo 19 ćelija, ali i nepovezanih grupa, te da su počele i pripreme na organiziranju Crvene pomoći. Upozorio je, na primjer, da na Trešnjevci postoji nepovezana organizacija s oko 50 aktivista, koju vodi Viktor Lipovščak, istarski emigrant. Na jesen 1934. formiran je novi MK, jer dosta je članova starog sastava bilo pohapšeno. Organizacija je bila podijeljena na pet rajona. Članom MK tada je postao i Ivan Krajačić, dotadašnji sekretar Rajonskog

- 28 Ivan Krajačić Stevo (Poljane kraj Nove Gradiške, 1906. — Zagreb, 1986.), sudionik Španjolskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije. Godine 1931. primljen je za člana SKOJ-a, a po izlasku s robije 1933. i za člana KPJ. Od 1936. borio se u Internacionalnim brigadama, a po padu Republike 1939. godine, vratio se u domovinu. Tijekom Drugog svjetskog rata obavljao je brojne dužnosti. Nakon rata vršio je mnoge visoke dužnosti u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Narodni heroj Jugoslavije i junak socijalističkog rada. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv.1, 423.)
- 29 Stjepan Debeljak Bil (Ferdinandovac kraj Đurđevca, 1908. — Zagreb, 1968.), sudionik Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije. Radio je u Zagrebu, gdje je 1932. postao član KPJ. Tijekom Drugog svjetskog rata, vršio je brojne dužnosti za NOP. Nakon rata bio aktivan na mnogim dužnostima u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Narodni heroj Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv.1, 181–182.
- 30 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 88.
- 31 Gužvica, *Before Tito*, 42.

komiteta.³² Sljedeće godine, po gradu su formirane obrambene čete i grupe, kojima je u ime MK KPJ rukovodio Zvonimir Svjetličić, zaposlenik Vodovoda. Jezgre ovih grupa činili su članovi KPJ i SKOJ-a, dok su šire članstvo činili samo njihovi simpatizeri, a njihova je uloga bila zaštita kolona demonstiranata od policije.³³

Atentat na kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseilleu uznemirio je jugoslavenske komuniste. Oni najborbeniji držali su da je došao trenutak za dizanje revolucije, dok su pomirljivi smatrali da se treba primiriti, jer je tih dana zbog atentata pokrenut val policijskog terora nad svim ilegalnim pokretima i organizacijama u Jugoslaviji.³⁴ Godine 1934., povodom sedamnaeste godišnjice Oktobarske revolucije, MK KPJ izdao je letak koji je raspačavan širom grada. Zbog širenja letka i prikupljanja priloga za Crvenu pomoć, na Sigečici i Na kanalu (današnja Radnička cesta) uhićeni su i osuđeni članovi MK KPJ Josip Poje (rođak Marka Oreškovića³⁵), Vilim Gajšek, Josip Celiščak i Ivan Bermanec. U sudskom dokumentu zabilježeno je da je Poje bio pročelnik ćelije KPJ u Gradskoj plinari, a ostali osuđenici članovi te iste ćelije. Od daljnjih aktivnosti trnjanskih ćelija KPJ vrijedi istaknuti da su krajem 1934. odnosno početkom 1935. godine, RK KPJ i SKOJ na ciklostilu tiskali dva broja lista *Željezničar* i da je počelo formiranje udarnih grupa pri rajonskim komitetima i u većim poduzećima. Udarne grupe služile su za osiguranje akcija demonstiranata. Početkom 1935., u *Željezničkoj radionici* djelovalo je 25 članova KPJ raspoređenih u šest ćelija.³⁶

Dana 6. siječnja 1935., organizirane su demonstracije na godišnjicu Šestojanuarske diktature i tim su povodom trešnjevачki komunisti u vrijeme mraka palili vatre na otvorenom u obliku petokrakih zvijezda.³⁷ U veljači, policija je uhitila određen broj komunista zbog raspačavanja letka Crvene pomoći „Za amnestiju i oslobođenje svih političkih i vojnih osuđenika“, a među uhićenima bio je i sekretar MK CP u Zagrebu Stanislav Čagljević. Činjenica da je Crvena pomoć djelovala na gradskoj razini pokazatelj je brzog razvoja ove organizacije, koja se od tada sve više naziva i Narodna pomoć (ime pod kojim će biti poznatija nakon 1940. i tijekom Drugog svjetskog rata). Povodom Osmog marta, Dana žena, također je izdan letak, a demonstracije povodom Prvog maja održane su na Trešnjevci. Komunisti i njihovi simpatizeri iz Radionice državnih željeznica 6. svibnja održali su pred radionicom tzv. leteći miting (kako su se nazivali mitinzi koji su trajali vrlo kratko, prije nego što bi policija stigla intervenirati).

32 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 88–89.

33 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 105–106.

34 Goldstein i Goldstein, *Tito*, 88.

35 Marko Orešković Krtinja (Široka Kula kraj Gospića, 1896. — Veliko Očijevo kraj Drvara, 1941.), sudionik Španjolskog građanskog rata i jedan od organizatora ustanka u Lici 1941. godine. Godine 1927. postao je član KPJ. Od 1929. do 1936. služio je robiju u više kaznionica, a po izlasku iz zatvora otišao je da se bori u Španjolskom građanskom ratu. Po povratku u domovinu 1939. ponovno se uključio u rad KPJ. Godine 1941. poslan je u Liku da tamo organizira ustanak. Ubili su ga četnici. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 2, 48–49.

36 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 89.

37 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 106.

Iste je godine u zemlji formiran Zemaljski biro (ZB), kao dio centralnog rukovodstva KPJ, čiji je član bio i Drago Marušić. Budući da CK KPJ iz Beča nije mogao efikasno rukovoditi radom organizacija u Jugoslaviji, sredinom 1935. formirao je ZB kao operativni organ čiji je zadatak bio čvršće povezivanje i koordinacija aktivnosti partije u zemlji. Zagrebačka partijska organizacija te je godine pretrpjela težak udarac, kada je policija izvršila provalu Zemaljskog biroa i tom je prilikom uhićeno preko 50 komunista i skojevaca. Budući da KPJ u Zagrebu u tom trenutku broji tek 150 do 200 članova u 30 tvorničkih i uličnih ćelija, odsustvo 50 članova znatno se osjetilo. Tada je Ivan Krajačić, dotadašnji član MK KPJ iz radionice kooptiran u PK KPJ. Na sedamnaestu godišnjicu Oktobarske revolucije 1935., organizirane su velike demonstracije na Trnju i Trešnjevci za poboljšanje položaja radništva i naoružavanje, a demonstranti su se prilikom kretanja prema centru sukobili s policijom.³⁸ Te je godine član MK KPJ i SKOJ-a postao mladi radnik Jugoslavenskog Siemens d.d., Joža Vlahović³⁹, koji će narednih godina imati istaknutu ulogu u revolucionarnom pokretu Zagreba i organizaciji oružanih akcija u gradu nakon početka rata. Nakon Sedmog kongresa Kominterne, KPJ je u duhu odluka Kongresa počela formirati široki i masovni pokret koji bi trebao okupiti sve antifašistički raspoložene snage, uslijed jačanja fašizma u Europi. Pokret je ponio naziv Narodna fronta slobode. Iz tog se pokreta rodila i inicijativa za osnutkom legalne političke stranke preko koje bi ilegalna KPJ širila svoje ideje, Jedinstvena radnička partija (JRP).⁴⁰ JRP je aktivirana u kolovozu 1935. godine, ali nije dugo opstala na političkoj sceni uslijed nevoljkosti ostalih legalnih stranaka da s njom koaliraju te masovnih uhićenja komunista diljem Jugoslavije koja su počela krajem 1935. i trajala do početka 1936. godine.⁴¹

Godine 1936. dogodila su se uhićenja nekoliko utjecajnih trešnjevačkih komunista. Naime, prilikom demonstracija nezaposlenih radnika, Đuro Halabarec, jedan od rukovoditelja radničke obrane, ubio je policijskog agenta Franju Ratajca i ranio Petra Bobića. Policija je prilikom pretresa pronašla spisak rukovoditelja radničke obrane u Zagrebu, ali ih Halabarec, unatoč pretrpljenom mučenju, nije odao.⁴² Policija im je svejedno ušla u trag pa su uhitili Zvonimira Svjetličića, Stjepana Kavurića i Ljubicu Dobrinić. Svjetličić je na sudskom procesu u Beogradu pred Sudom za zaštitu države osuđen na pet godina robije, dok su Kavurić i Dobrinićeva na suđenju u Zagrebu oslobođeni.

38 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 89.

39 Josip Joža Vlahović (Zagreb, 1916. — Zagreb, 1941.), sekretar PK SKOJ-a za Hrvatsku i član CK KPH. Završio je metalski zanat i nakon toga se zaposlio u Siemensu d.d. Godine 1932. postao je član SKOJ-a i bio aktivan u sindikatu. Godine 1935. bio je osuđen na šest mjeseci zatvora. Po izlasku iz zatvora primljen je u KPJ i postao član MK SKOJ-a za Zagreb. Godine 1939. postao je član PK SKOJ-a za Hrvatsku i član CK KPH. Nakon proglašenja NDH 1941. godine, sudjeluje u diverzantskim akcijama po gradu. U kolovozu su ga na prepad uhitili ustaše i nakon mučenja ubili. Nakon rata proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 2, 321.

40 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 106.

41 Atlagić, *Povijest SKJ*, 141–149.; Morača, Bilandžić i Stojanović, *Istorija SKJ*, 65.

42 Kolar-Dimitrijević, „Prilog biografiji Đure Halabarca“, 25

Halabarac je bio osuđen na smrt vješanjem 25. kolovoza 1936. godine. CK KPJ se u glasilu „Proleter“ ogradio od Halabarčeva čina osudivši „anarhističke postupke takve vrste“ kako bi opovrgnuo tvrdnje vlade u Beogradu da je KPJ teroristička organizacija.⁴³ Unatoč pojedinim potresima u KPJ, aktivnosti su se nastavljale. Iste je godine na konferenciji delegata ćelijâ održanoj u Podsuseđu, formiran partijski Komitet željezničkog čvora u Zagrebu. Rade Končar u travnju je obnovio partijsku ćeliju u Siemensu, a iste je godine, u kolovozu, kooptiran i u MK KPJ. Time je započeo njegov uspon u hijerarhiji KPJ⁴⁴

Josip Broz se u to vrijeme borio da se CK KPJ vrati iz inozemstva u Jugoslaviju odnosno da se prekine dugogodišnja praksa rukovođenja partijom izvana. Ovo valja promatrati i u kontekstu Brozova zalaganja protiv frakcijskih borbi odnosno pretpostavke da bi CK KPJ u neposrednoj blizini imao veći autoritet i time oslabio frakcijsko djelovanje. Konačno je 1936. dobio zadatak da pripremi uvjete za dolazak CK KPJ u zemlju i s tim u vezi obilazio je partijske organizacije. Za zagrebačku je zabilježio teško stanje nakon provala tijekom 1935., jer su čitave ćelije ostale bez kontakta s rukovodstvom, a uhićenjima su najviše bili pogođeni članovi PK, MK i dvaju Rajonskih komiteta.⁴⁵

Godine 1935. i 1936. organizacija KPJ Zagrebu u pretrpjela je težak udarac velikom provalom i uhićenjem utjecajnih rukovoditelja. To je također i razdoblje kada usvajanjem politike narodne fronte nastoji steći potporu među što širim krugom svih antifašistički raspoloženih pojedinaca i organizacija. Formiranje legalne Jedinственe radničke partije, a kasnije i Stranke radnog naroda (SRN) je bila politička taktika putem koje se to htjelo postići.

DOLAZAK TITA NA ČELO KPJ I OSNUTAK KPH 1937.

Godina 1937. bila je značajna za daljnji razvoj Komunističke partije Jugoslavije. Broz je pridavanjem nacionalne komponente u svom programu nastojao privući više članova u KPJ.⁴⁶ U noći između 1. i 2. kolovoza 1937. godine u predjelu Anindol kraj Samobora formirana je Komunistička partija Hrvatske⁴⁷, te izabran Centralni komitet s jedanaest članova i sekretarom komiteta Đurom Špoljarićem⁴⁸.

- 43 Kolar-Dimitrijević, „Prilog biografiji Đure Halabarca“, 27–28.
- 44 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 106.
- 45 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 106.; Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 90.
- 46 Goldstein i Goldstein, *Tito*, 145–146.
- 47 Odluka o formiranju komunističkih partija Hrvatske i Slovenije donesena je još na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj 1934. godine u Ljubljani. U noći sa 17. na 18. ožujka 1937., u Čebinama kraj Trbovlja, formirana je *Komunistička partija Slovenije*. Edvard Kardelj bio je izabran za njezina prvog sekretara. Pet mjeseci kasnije formirana je i KPH. Vidi više u: Ivan Jelić, „KPJ u društveno-političkom razvoju“, 33–36.
- 48 Đuro Špoljarić (Perušić, 1906. — Zagreb, 1991.), predratni komunistički aktivist i sudionik Narodnooslobodilačke borbe. Godine 1923. uključio se u sindikalni pokret. Članom KPJ postao je 1929. godine. Od 1931. do 1935. bio je u zatvoru, a po izlasku je postavljen za sekretara PK KPJ za Hrvatsku. Na Osnivačkom kongresu KPH 1937. izabran je za sekretara CK KPH, funkcija koju je obavljao do 1939. godine. Tijekom rata bio je vijećnik ZAVNOH-a i AVNOJ-a i borac 13. primorsko-goranske divizije NOVJ. Godine 1948. opredijelio se za Rezoluciju Informbiroa nakon čega je smijenjen sa

Sredinom kolovoza 1937., Josip Broz faktički je preuzeo rukovođenje Centralnim komitetom KPJ. Naime, tadašnji sekretar CK KPJ, Milan Gorkić, nalazio se u Moskvi. Budući da više od mjesec dana Tito nije dobivao vijesti od njega, znao je da je Kominternu stavila KPJ „na led“. Gorkić je 19. kolovoza već bio uhićen u Moskvi, osuđen je na smrt, a 1. studenoga 1937. godine je strijeljan.⁴⁹

Značajna masovna akcija KPJ te godine u Zagrebu bio je miting ispred kina u današnjem parku Stara Trešnjevka s oko 3000 sudionika, na kome je govor održao Rade Končar. On se tada tek nedavno vratio u Zagreb sa suđenja i zatvora u Beogradu od uhićenja 16. prosinca 1936. do puštanja na slobodu 1. listopada 1937.⁵⁰ Demonstranti su zatim krenuli prema Savskoj cesti, ali policija je pucala na njih kod Jukićeve ulice. Tom je prilikom bio smrtno ranjen student Orle Jukić.⁵¹

Godine 1938. u tvornici olovaka Hardtmuth Danica Cazi⁵² osnovala je ćeliju KPJ i postala njenom sekretarkom. Oko te ćelije okupljao se širok krug aktivista i simpatizera te je ubrzo postala bazom za povezivanje ostalih tvornica na Črnomercu. Iz ćelije su raspućavani letci, tiskovine (*Srp i čekić*), prikupljani prilozi za Crvenu pomoć, a u ložionici tvornice se neko vrijeme nalazilo i skladište štampe Petog rajona (Peti rajonski komitet tada je obuhvaćao Trešnjevku i Črnomerec). Te godine u KPJ primljena je već prekaljena radnička aktivistica Kata Kovačić-Dumbović. Rade Končar je nakon već spomenutog povratka u Zagreb sa suđenja pred u Beogradu ponovno bio kooptiran za člana MK KPJ i bio vrlo aktivan na području Petog rajona. Mjesna organizacija KPH/KPJ imala je u to vrijeme u Zagrebu 20 ćelija (osam tvorničkih i dvanaest uličnih). Iste je godine na Trešnjevci, u Zagorskoj ulici, formirano društvo Ciglenica, u kome su članovi KPJ i SKOJ-a često organizirali proslave i priredbe te sakupljali priloge za Crvenu pomoć. Sekretar Petog RK bio je Jakov Dugandžić⁵³, tramvajski

svih funkcija i osuđen na robiju. Nakon robije, promijenio je ime i prezime. Bio je vanjski suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske. „Špoljarić, Đuro“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

- 49 Goldstein i Goldstein, *Tito*, 145–148.
- 50 Rade Končar uhićen je 16. prosinca 1936., odveden u zatvor Glavnjaču u Beograd, gdje je mučen i ispitivan. Održano mu je suđenje pred Sudom za zaštitu države, ali pošto nije bilo čvrstih dokaza protiv njega, oslobađajuća presuda mu je izrečena 1. listopada 1937. godine. U Zagreb se vratio 2. listopada, Vidi više: Očak, *Končar*, 160–171.
- 51 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 106–107.
- 52 Danica Cazi, rođ. Gredelj (Rijeka 1914. — Zagreb, 2005.), sindikalna aktivistica i politička radnica. Godine 1932. pristupa URS-ovim sindikatima i narednih godina mijenja poslove u nekoliko zagrebačkih tvornica. Godine 1934. postala je članicom KPJ. Početkom 1943. odlazi u partizane i djeluje u Slavoniji. Nakon rata bila je direktorica dviju tvornica u Beogradu, te društveno-politička radnica u Zagrebu do odlaska u mirovinu 1963. godine. Bila je supruga Josipa Cazića (1907.–1977.), istaknutog sindikalnog vođe i društveno-političkog radnika. Sentić, „Danica Cazi“.
- 53 Jakov Jakša Dugandžić (Čitluk kraj Mostara, 1905. — logor Stara Gradiška, 1941.), sindikalni aktivist. Odmah po zaposlenju u ZET-u aktivan je u revolucionarnom sindikalnom pokretu Zagreba. Članom KPJ postao je 1935. godine. Bio je jedan od organizatora štrajka tramvajskih radnika 1936. i prvomajskih demonstracija 1940. godine. Nakon proglašenja NDH bio je zadužen za prebacivanje Zagrepčana u partizane. Uhitili su ga ustaše u Zagrebu rujna 1941., nakon mučenja odveli u logor Stara Gradiška gdje je ubijen u listopadu iste godine. Nakon rata proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv.1., 207–208.

radnik, a zbog povećanog broja ćelija uskoro je bio formiran i Šesti RK koji je od tada pokrivaio područje cijelog Črnomerca i zapadni dio današnje Trešnjevke. U ljeto je Rade Končar postao član privremenog vodstva KPH, a od jeseni član Politbiroa CK KPH te neformalni sekretar KPH (formalno će biti izabran za sekretara tek na Prvoj konferenciji KPH, održanoj 25. kolovoza 1940. u Dubravi).⁵⁴

RAD POJEDINIH ILEGALNIH TISKARA U RAZDOBLJU 1938.–1940.

Kata Kovačić-Dumbović uskoro je po ulasku u KPJ postala sekretarka ćelije unutar Petog RK Trešnjevka. S tom ćelijom bio je povezan Mladen Iveković, poznati pravnik i član KPJ. U tehnici Dumbovićine ćelije tiskao se i raspačavao *Srp i čekić*; Rade Končar je za to vrijeme u ožujku 1939. organizirao jednu manju partijsku tehniku u Daničićevoj ulici 22. U to vrijeme često je navraćao u jedan privatni stan na Novoj cesti, gdje su održavani ilegalni sastanci tramvajskih radnika-članova KPJ i planirane akcije raspačavanja letaka, prikupljanja priloga za Crvenu pomoć i ostalo.⁵⁵ Prema sjećanju Ante Dobrile, političkog komesara udarne grupe u Sesvetama i rukovoditelja tehnike u Bjelovaru tijekom Narodnooslobodilačke borbe, ilegalne štamparije, raspoređene po tadašnjoj periferiji grada, djelovale su iznimno konspirativno. Dobrila navodi da je 1938. djelovala štamparija na Sigečici u Murterskoj ulici 25, u kući u kojoj je stanovala Marija Pataki⁵⁶. U toj su štampariji osim Marije radili Milan Varićak, grafički radnik, i Ankica Sertić poznata pod konspirativnim imenom Cincipinka⁵⁷. Tu je tiskan *Proleter* i razni letci. Štamparske materijale, kao što su boje i slova, nabavljali su grafičari Vjekoslav Žganjer, Joža Novačić, Joža Usenik i predavali ih Milanu Varićaku. U stanu kod sestara Filipović, u prizemlju Kučerine ulice, tiskan je *Vjesnik radnog naroda*, razni letci i *Srp i čekić*. Sa sestrama je u tehnici radio Srđan Brujić. *Vjesnik radnog naroda* iz tehnike primao je Stipe Ugarković, za Mjesni komitet KPJ posebno, a za svaki okrug dostavljao je na određeni punkt, odakle su ga ostali komunisti prenosili dalje po zemlji. Na primjer, za Dalmaciju je taj materijal išao u službenim poštanskim kolima, a za Varaždin ga je prenosio ložac u lokomotivi. U Vrhovčevoj ulici 21, kod Rudolfa Domanyja, pisane su matrice za *Vjesnik radnog naroda*, prepisivan je *Proleter*, *Srp i čekić*, te *Historija SKP(b)*. U Domjanićevoj ulici na broju 16 na prvom katu nalazila se tehnika. Vlasnik stana bila je Olga Baće. Na današnjem Trgu kralja Petra Krešimira IV na broju 6 u podrumu kod Marije Puhlović bilo je skladište u kome su se nalazili strojevi

54 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 107.

55 Isto, 107.

56 Marija Pataki (Zagreb, 1915. – logor Lepoglava 1945.), komunistička aktivistkinja. Studirala je na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Članica KPJ i SKOJ-a bila je od 1937. godine. Izdržavala je robiju od 1939. do 1941. godine. Radila je u ilegalnoj štampariji na Sigečici. Nakon početka rata, ustaše su ju uhitili i zatvorili u logor Lepoglavu, gdje su ju zaklali 9. travnja 1945. godine. HDA, GK SKH ZG, „Spisak ličnosti jugoslavenskog značaja“, 08/785-2/1962.)

57 Po dolasku ustaša na vlast 1941., Ankica Sertić stavila im se na raspolaganje i prokazivala komuniste po Zagrebu. (HR-HDA-1372, „Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta“ 9, II-10.)

Gestettner, mreže za ciklostile, ilegalne brošure, kao i drugi partijski materijal koji se slao dalje po zemlji. U tu svrhu korištene su dvije drvarnice, skrovito mjesto ispod lifta i jedna spavaća soba u stanu. Iz tog skladišta slao se materijal u provinciju pune dvije godine. Veliki dio partijskog materijala bio je ostavljan na vezi po raznim mljekarstvima, gdje su komunisti iz provincije kao i samog Zagreba podizali materijal. Članovi KPJ su 1939. unajmili kuću s dvorištem na adresi Gotalovečka 8, gdje su Rade Končar, Kata Dumbović i Stipe Ugarković osobno radili na izgradnji ilegalne štamparije. Isprva su iskopali rupu duboku 5 metara, izbetonirali dno i zidove, pokrili rupu cementiranim pločama i iznad nje sagradili drvarnicu. U štampariju se ulazilo kroz drvarnicu, gdje je bio poseban otvor za ulazak.⁵⁸ Djelovanje ovih nekoliko tiskara i njihovih radnica i radnika egzemplarno je za njihov način funkcioniranja, a slična praksa će se, samo u intenzivnijim uvjetima konspiracije, nastaviti i tijekom Drugog svjetskog rata.

ŠPANSKI KOMITET — RAD ODBORA ZA POMOĆ DOBROVOLJCIMA ŠPANJOLSKOG GRAĐANSKOG RATA

Kada je u srpnju 1936. godine, pobunom trupa lojalnih generalu Franciscu Francu, izbio Španjolski građanski rat, mnogi pustolovi i dobrovoljci pohrlili su ilegalnim kanalima u tu zemlju da bi se borili na strani Republike. Posebno velik priljev dobrovoljaca započeo je od 1937. godine. Preko 1660 državljana Jugoslavije borilo se u redovima Internacionalnih brigada, njih oko 800 poginulo je u obrani Republike. U Zagrebu je dr. Pavle Gregorić bio zadužen za organiziranje ilegalnih punktova za prebacivanje dobrovoljaca prema Španjolskoj.⁵⁹ Otvorio je knjižaru preko koje su dobrovoljci dobivali ilegalne dokumente, novac i veze za odlazak. Organiziranje punktova za Španjolsku poklopilo se s policijskim provalama organizacija KPJ po Hrvatskoj. Ivan Krajačić je radi zaštite od provala bio poslan u Španjolsku.⁶⁰ Pojedini studenti-komunisti su također odlazili u dobrovoljce, kao što su bili Josip Bračun, Zvonimir Cerić i Artur Keršner sa Veterinarskog⁶¹ te Maksimilijan Baće sa Filozofskog fakulteta.⁶² Međutim, republikanska je vlada pod pritiskom međunarodne diplomacije do kraja 1938. morala rasformirati Internacionalne brigade, a u travnju 1939. Republika je pala ulaskom Francovih trupa u Madrid. Mnogi dobrovoljci ostali su zatečeni u prihvatnim logorima po Francuskoj. U vlastite domovine nisu se mogli vratiti legalnim putovima, jer su ih napustili ilegalnim kanalima. Situacija se za dobrovoljce pogoršala nakon njemačke okupacije Francuske u svibnju 1940. godine, jer su se tada našli u okruženju države koja je pružala materijalnu i moralnu podršku Francovim snagama. Bosiljka (Beba) Krajačić-Ević, tada zaposlenica tvornice dugmadi Meba, tijekom rata održavala je vezu s Maksimilijanom

58 HDA, MG, kutija 1, VI-22.

59 Pavlaković, *Yugoslav Volunteers*, 36.

60 Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 1, 423.

61 s.r. Otkriće poprsja trojici studenata“, 89–95.

62 Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 1, 47.

Baćem⁶³, dobrovoljcem u Španjolskoj. Poslije interniranja dobrovoljaca u prihvatne logore, od Baće je iz pisma koje joj je pristiglo u veljači 1939. saznala za loše uvjete u logoru Saint-Cyprien, u kome je ovaj bio smješten. S kolegicom s posla, Dinom Zlatić-Grgić (čiji je suprug, Ernest Grgić, također bio u istom logoru i pisao joj), ubrzo je pokrenula inicijativu prikupljanja pomoći među obiteljima interniraca, slanja paketa i pisama te naposljetku omogućavanja sigurnog povratka u domovinu. Uskoro su se povezale s obiteljima dobrovoljaca koje su živjele u Zagrebu, poput majke Roberta Domanyja⁶⁴, Štefice Crnojevac (sestra Izidora Štroka⁶⁵), majke Otmara Kreačića⁶⁶, brata Gojka Nikoliša⁶⁷ i ostalih. Zbog potrebe za oprezom pred policijom,

- 63 Maksimilijan Baće (Pakoštane kraj Zadra, 1914. — Split, 2005.), sudionik Španjolskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe. Članom KPJ postao je 1932. Godine. Na Zagrebačkom sveučilištu studirao je filozofiju. Godine 1935. osuđen je na godinu dana robije zbog komunističke aktivnosti. Godine 1936. odlazi u redove Internacionalnih brigada u Španjolskom građanskom ratu. Nakon pada Republike i kraćeg boravka u francuskim logorima, 1940. prebacio se u Jugoslaviju. Bio je jedan od organizatora ustanka u Dalmaciji 1941., a nakon toga vršio je brojne dužnosti u NOVJ. Poslije rata vršio je različite političke i diplomatske dužnosti u zemlji i inozemstvu. Zbog sudjelovanja u događajima poznatima kao Hrvatsko proljeće 1971. godine isključen je iz SKJ. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 1, 47.
- 64 Robert Domany (Orahovica, 1908. — Balinka Peć, 1942.), sudionik Španjolskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Tijekom studija pristupio je revolucionarnom studentskom pokretu, a 1937. godine primljen je za člana KPJ. Iste godine stupio je u redove Internacionalnih brigada. Nakon povlačenja iz Španjolske boravio je u logoru Verne u Francuskoj. Nakon okupacije Francuske, radi u Njemačkoj i sredinom 1941. prebacuje se u okupiranu Jugoslaviju. Odmah se uključio u organizaciju ustanka, boreći se po Kordunu. Dana 3. travnja 1942. ubili su ga četnici. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 1, 193–194.
- 65 Izidor Štrok (Podgora kraj Krapine, 1911. — Zagreb, 1984.), sudionik Španjolskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Bio je aktivan u zagrebačkom radničkom pokretu. Nakon izbijanja rata u Španjolsku, priključuje se Internacionalnim brigadama. Godine 1938. primljen je u članstvo KPJ. Nakon pada Republike, prošao je kroz francuske logore i preko Njemačke se 1941. prebacio u okupiranu Jugoslaviju. Odlaskom u NOVJ borio se na ratištima od Korduna, preko Hrvatskog Zagorja i Moslavine do zapadne Slavonije. Služio je u JNA do 1956., nakon čega se posvetio društveno-političkom radu. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 2, 264–265.
- 66 Otmar Kreačić (Bugojno, 1913. — Zagreb, 1992.), sudionik Španjolskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Školovanje je završio u Zagrebu, nakon čega je radio na nekoliko mjesta širom kontinentalne Hrvatske. Bio je aktivan u URSSJ-u. Članom KPJ je postao 1937., nakon čega se prebacuje u Španjolsku da se bori u redovima Internacionalnih brigada. Nakon pada Republike, prolazi kroz nekoliko logora u Francuskoj te se početkom 1941. prebacuje u Jugoslaviju. Tijekom rata je djelovao u ilegalnom pokretu u Zagrebu, te je ubrzo prešao u partizane. Nakon rata vršio je brojne političke dužnosti u JNA i u savezним institucijama. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv.1 , 425.
- 67 Gojko Nikoliš (Sjeničak kraj Vrginmosta, 1911. — Le Mans, 1995.), liječnik, povjesničar, sudionik Španjolskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Završio je medicinu u Beogradu 1936. godine. Od 1934. bio je član SKOJ-a, a 1935. primljen u članstvo KPJ. Godine 1937. pridružio se Internacionalnim brigadama. Nakon pada Republike, prošao je kroz nekoliko logora po Francuskoj da bi se krajem 1940. konačno vratio u Jugoslaviju. Nakon okupacije 1941., odmah se uključuje u ustanak i sa Korduna završava u Užicu. Ostatak rata provodi u redovima Prve proleterske brigade s kojom prolazi, među ostalim, i bitke na Neretvi i Sutjesci. Organizirao je sustav partizanskih bolnica i principe njihova rada. Bio je vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Nakon rata vršio je mnoge dužnosti u politici i diplomaciji. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 2, 29.

povezale su se s Mladenom Ivekovićem⁶⁸ da ih savjetuje o mogućim načinima organiziranja njihova povratka u zemlju. Iveković ih je povezo s političarem i poslanikom u Skupštini, Savom Kosanovićem. Kosanović im je prenio da će iznijeti tu inicijativu pred Skupštinom Kraljevine Jugoslavije, ali da prije toga trebaju osigurati predstavku od strane bana ili podbana Savske banovine. Pošto su ih ban i podban odbili primiti, preuzeo ih je referent Vlaisavljević koji ih je istjerao iz zgrade banovine uz prijetnje. Iveković je nakon toga nagovorio kipara Antuna Augustinčića da, kao predstavnik delegacije sastavljene od obitelji dobrovoljaca, predstavku dostavi u Beograd, jer se pretpostavljalo da on kao javna i etablirana osoba neće snositi posljedice. Međutim, delegacija nije bila primljena, štoviše, kasnije su doznali da su skoro svi trebali biti uhićeni. Osobnu inicijativu Krajačićeve i Grgičeve za pomoć internircima konačno je službeno podržala KPJ, nakon što su ostvarile kontakt s književnikom Augustom Cesarcem koji je također boravio u Španjolskoj neko vrijeme tijekom trajanja rata. Tada je u odbor za pomoć pristigao Marko Orešković, a ubrzo nakon njega uključili su se Ivan Rukavina⁶⁹, Marijan Krajačić⁷⁰, Sigismund Štetler⁷¹ i Karlo Mrazović⁷². Mreža odbora za pomoć dobrovoljcima postala je aktivna diljem Hrvatske, a počela je funkcionirati s vraćanjem prvih

- 68 Mladen Iveković (Zagreb, 1903. — Zagreb, 1970.), pravnik i diplomat. Studirao je pravo u Zagrebu i Parizu. Članom KPJ postao je 1934. godine. Tijekom rata bio je član AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Poslije rata, bio je aktivan u domaćoj politici kao i veleposlanik Jugoslavije u Italiji i SR Njemačkoj. „Iveković, Mladen“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*.
- 69 Ivan Rukavina (Otočac, 1912. — Zagreb 1992.), sudionik Španjolskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, general JNA. Tijekom studija medicine u Zagrebu, 1933. postao je član SKOJ-a, a 1935. član KPJ. U prosincu 1939. odlazi u Španjolsku i bori se u Internacionalnim brigadama. Nakon pada Španjolske republike, neko se vrijeme nalazi u logoru u Francuskoj, ali se 1939. vraća u domovinu. Od 1941. do 1943. bio je komandant Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, a zatim komandant Četvrtog hrvatskog korpusa NOVJ. Poslije rata služio je u JNA. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 2, 181.
- 70 Marijan Krajačić (Velika Gorica, 1905. — Stara Gradiška 1942.), sudionik Španjolskog građanskog rata. Školovao se u Čehoslovačkoj odakle je protjeran zbog širenja komunističkih ideja 1932. godine. Od 1936. borio se u sastavu Internacionalnih brigada. Nakon ranjavanja, preko Pariza se 1939. vratio u Jugoslaviju. Sljedeće godine postao je član СК КРП. Policija ga je uhitila 1940., a okupacija ga je zatekla u zatvoru u Lepoglavi. Nakon premještanja kroz nekoliko logora, ustaše su ga naposljetku ubili u logoru Stara Gradiška. Ivanuša, *Nove akvizicije*, 7
- 71 Sigismund Bobi Štetler (Stara Pazova, 1914.–1942.), dobrovoljac u Španjolskom građanskom ratu. U Jugoslaviju se vratio 1938. godine, a 1939. se uključio u rad Odbora za pomoć španjolskim dobrovoljcima. Nakon proglašenja NDH, stavio se na raspolaganje ustašama i prokazivao pojedine zagrebačke komuniste. Poginuo je 1942. godine.
- 72 Karlo Mrazović (Mursko Središće kraj Čakovca, 1902. — Zagreb, 1987.), sudionik Mađarske revolucije 1919., Španjolskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Prvo revolucionarno iskustvo stječe za vrijeme postojanja kratkotrajne Mađarske Sovjetske Republike 1919. godine. Po povratku u domovinu, radi u Zagrebu i 1927. postaje član KPJ. Nakon proglašenja Šestojanuarske diktature emigrira u SSSR, gdje ostaje do 1936. kada se priključuje Internacionalnim brigadama u Španjolskoj. U siječnju 1939. vraća se u Jugoslaviju i neko vrijeme boravi u zatvoru u Lepoglavi. Godine 1941. bio je jedan od organizatora ustanka u Hrvatskoj i sudjelovao u radu AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Nakon rata vršio je brojne dužnosti na republičkoj i saveznoj razini te u diplomaciji. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 1, 578–579.

dobrovoljaca tijekom 1941. godine. Na primjer, van Zagreba bio je značajan rad odbora u Karlovcu (oni su također potpisivali peticije vladi da intervenira u korist vraćanja dobrovoljaca u domovinu, što je policija iskoristila da uđe u trag potencijalnim komunistima).⁷³ Tek od ljeta 1939. njihov je odbor službeno ponio naziv Španjski komitet. Pisma koja su internirci u francuskim logorima upućivali Komitetu, umnažana su na šapirografima i na bazi tih pisama prikupljena je materijalna pomoć i širena svijest o potrebi solidariziranja stanovništva sa španjolskim borcima. Pisma su preko članova KPJ dijeljena studentima, Društvu za prosvjetu žene, sindikatima i drugdje, gdje god je KPJ imala utjecaja. Internirci su Komitetu također slali francuske antifašističke i komunističke tiskovine iz kojih su članovi KPJ relevantne članke prevodili i zatim koristili za objavljivanje u tiskovinama i letcima. Osim suhe hrane, članovi Komiteta slali su internircima i lijekove, novine, literaturu, rječnike, udžbenike, odjeću i ostale potrepštine koje su im trebale olakšati teške životne uvjete u tim logorima. Nakon njemačke invazije i okupacije Francusku od lipnja 1940., stanje se u logorima pogoršalo. U tim uvjetima logorašima je jedino preostao bijeg, pa su se, u novim okolnostima, prijavljivali kao dobrovoljni radnici njemačkim okupacijskim vlastima. Odbor im je putem tajnih pisama u paketima davao upute da će im na taj način organizirati povratak u domovinu. Početkom 1941., CK KPJ je poslao Većeslava Cvetka-Floresa⁷⁴ da organizira to ilegalno prebacivanje dobrovoljaca. U Zagrebu je odbor bio u nekoliko navrata mijenjan i nadopunjavan, sukladno tome kako su pojedini članovi odbora odlazili na razne dužnosti. Preko vezâ u Zagrebu, u Jugoslaviju su se tijekom čitave 1941. i do početka 1942. vratili gotovo svi španjolski dobrovoljci koji su se uspjeli iz Francuske prebaciti na rad u Njemačku.⁷⁵

DJELOVANJE KOMUNISTA PREKO STRANKE RADNOG NARODA

Nakon formiranja Banovine Hrvatske, kao administrativne jedinice s značajnom razinom autonomije unutar Jugoslavije, u kolovozu 1939. godine, komunisti su organizirali demonstracije protiv Sporazuma Cvetković–Maček. Tada je Glavni inicijativni odbor za osnivanje Stranke radnog naroda ponovno pokrenuo akciju za djelovanje te

- 73 Za više informacija o djelovanju Odbora za pomoć španjolskim dobrovoljcima, pomoći koja im je upućivana i organizaciji njihova povratka u domovinu, vidi: Pavlaković, *Yugoslav Volunteers*, 69–81.
- 74 Vjećeslav Cvjetko Flores (Zagreb, 1917. – Zagreb, 1941.), sudionik Španjolskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Bio je aktivan sudionik radničkog pokreta u Zagrebu. Krajem 1936. prebacio se u Španjolsku i borio u redovima Internacionalnih brigada. Krajem 1937. primljen je za člana KPJ. Poslije povlačenja iz Španjolske, neko vrijeme boravio je po logorima u Francuskoj, te se u lipnju 1941. preko Njemačke ilegalno vratio u domovinu. Nakon toga je radio na prebacivanju španjolskih dobrovoljaca iz Njemačke u Jugoslaviju. U kolovozu 1941., pridružio se partizanima. Ustaše su ga zarobili na Žumberku, nakon čega je osuđen na smrt strijeljanjem. Kazna je izvršena krajem listopada 1941. u Maksimiru. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 1, 143.
- 75 HDA, MG, kutija 10, IV-36.; Pavlaković, *Yugoslav Volunteers*, 79–80; Držaić, „Dijalektika otpora“, 31–33; Treskanica, „Narodna pomoć“, 303–308.

stranke. Naime, prva inicijativa za formiranje nove legalne stranke preko koje bi KPJ legalno djelovala, nakon neuspjeha s Jedinstvenom radničkom partijom, obznanjena je krajem 1937. odnosno prije parlamentarnih izbora koji su se održali 1938. godine. Na izborima koalira s pojedinim građanskim stranka te doživljava neuspjeh. Sa zaoštavanjem sigurnosne situacije u Europi tijekom 1938., KPJ se usredotočuje na nove probleme, a daljnju aktivnost SRN stavlja po strani.⁷⁶ Božidar Adžija, bivši čelnik SRN, nakon suđenja pred Sudom za zaštitu države krajem 1938., ponovno se povezao s komunistima, u Trnju (tada je živio u Cvjetnom naselju).⁷⁷ Jedan od primjera okupljanja simpatizera KPJ preko SRN bilo je i organiziranje kružoka, čiji su članovi zatim diskretno propagirali ideje KPJ po društvima u kojima su se kretali. Jednim takvim kružokom u stanu na Školskoj cesti broj 36 od proljeća 1939. godine rukovodio je Josip Mokosek, koji je zbog te aktivnosti primljen za člana KPJ na jesen 1939. Nakon okupacije 1941. pretvorio je navedeni kružok u ilegalnu ćeliju. Mokosek opisuje kako je nakon osnutka SRN stvorena grupa simpatizera KPJ iz koje je Anton Bratko formirao kružok. U kružok su u početku ušli samo Joža Hadelan, Franjo Šuk te Josip i Ankica Mokosek. Kružok je s vremenom okupio 15 promotora Crvene pomoći, sa zaduženjem da svaki radi u krugu svoga zaposlenja. Josip Mokosek djelovao je u poduzećima Paspas Ivan, Grisbah i Knaus, Hadelan u selu Jakuševac i Mučavec preko braće Ivana i Jože Vrbana, Albina Lugarića kod *Standard oil companya*, Ankice Mokosek među ženama, a Franje Šuka među mladima. Osim toga, rad kružoka bio je prenesen i u Sportski klub Trnje, uprava kojega je dotad bila u rukama HSS-ovaca i klerikalaca. Ondje su radili Josip Mokosek i Vinko Mederal, koji je ujedno bio aktivan i u društvu Međimuraca. U SK Trnje otvorena je muška, a zatim i ženska šah sekcija, a omladina je povezivana sa Stjepanom Škrnjugom. Rad SK Trnje radi međusobne pomoći povezan je s društvom Mladost, jer pritisci policije na oba društva bili su česti, ali na Mladost teži i opasniji. S vremenom su u blizjoj okolici nicali novi kružoci, na primjer u tvornici Helios, zatim na adresi Školska cesta 5, u tvornici Paspas, Bogovićevoj ulici, i tako dalje.⁷⁸

AKTIVNOSTI KOMUNISTA NAKON FORMIRANJA BANOVINE HRVATSKE 1939.

Članovi KPJ organizirali su demonstracije 3. prosinca 1939., nakon što je zabranjena radnička skupština u Radničkoj komori. Oko 2000 ljudi koji su došli pred Radničku komoru krenulo je na Kazališni trg gdje je zatim održan veliki miting. KPJ je samo tjedan dana poslije, 10. prosinca, organizirala nove demonstracije, i to prilikom saziva skupštine željezničara. Radnici su se tada sukobili s policijom i Hrvatskom građanskom zaštitom⁷⁹, što je navelo vladu u Beogradu

76 Morača, Bilandžić i Stojanović, *Istorija SKJ*, 73–74.

77 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 90, Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 107.

78 HDA, MG, kutija 9, II-11.

79 Hrvatska građanska zaštita je, uz Hrvatsku seljačku zaštitu, bila paravojna

da pooštri *Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. Prema novim odredbama, policiji je bilo omogućeno da intervenira na bilo kojoj političkoj manifestaciji, a osnovani su i koncentracijski logori za komuniste u Bileći i Višegradu, po uzoru na slične logore u nacističkoj Njemačkoj. Već u prosincu, zagrebačka policija je uputila na „prisilan boravak“ u Lepoglavu 43 komunista. Unatoč ovim okolnostima, broj članova KPJ u Zagrebu stalno je lagano rastao; 1939. godine u Zagrebu je djelovalo 27 ćelija (15 tvorničkih i 12 uličnih) s oko 260 članova.⁸⁰

Jedna od većih akcija KPJ u Zagrebu 1940. bila je organizacija prvomajske proslave. CK KPJ izdao je letak povodom Dana rada, a aktivisti su ga dijelili po cijelom gradu. Članovi partijske organizacije Sveučilišta dijelili su letke po Trnju, a na Zavrtnici im je u organizaciji te akcije pomagao Ivica Lovinčić⁸¹, radnik Tvornice papira i član RK KPH. I MK KPH je u 16 000 primjeraka tiskao letak s pozivom na prvomajske demonstracije. Toga dana, obustava rada je u gradu iznosila skoro pa 90 posto. Tramvajskim radnicima se u demonstracijama u Ozaljskoj ulici pridružilo još 1500 ostalih radnika. Demonstranti iz radničkih dijelova grada u kolonama su se kretali prema Kazališnom trgu. Na sam Prvi maj, policija je uhitila preko 70 demonstranata, a među uhićenima je bio i Jakov Dugandžić, sekretar organizacije KPJ u ZET-u.⁸²

Po zagrebačkim je tvornicama rad na prikupljanju Narodne pomoći (Crvena pomoć preimenovana je u jesen 1940.) bio relativno intenzivan. Jedan od dobrih primjera jest tvornica Gaon. Katica Stansa, radnica u tvornici, bila je jedna od osoba zaduženih za prikupljanje pomoći na svom odjelu. Naime, u svakom poduzeću je djelovao povjerenik NP. Tako su svaki odjel i/ili kat tvornice imali po nekoliko ljudi, koji su imali zadatak da rade, kako politički tako i na sakupljanju pomoći. Ovakva forma rada bila je masovna u spomenutoj tvornici tijekom veljače 1941. godine. U tom je trenutku u prikupljanju i davanju fondu Narodne pomoći sudjelovalo 223 od 360 ukupno zaposlenih radnika.⁸³

PRVA KONFERENCIJA KPH I PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ U DUBRAVI; PREDOSJEĆAJ DOLASKA RATA (1940.–1941.)

U 1940. godini, rajonski komiteti organizirali su i prihvaćanje dobrovoljaca iz Španjolskog građanskog rata koji su se ilegalno vraćali

formacija Hrvatske seljačke stranke od 1936. do 1941. Njezina je uloga bila zaštita hrvatskog stanovništva od nasilja policije i ostalih paravojskih (npr. četničkih) skupina.

- 80 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 90.
- 81 Ivica Lovinčić (Lučani kraj Otočca, 1911. — Brinje, 1942.), aktivist KPJ i jedan od organizatora ustanka na području Brinja 1941. Od 1927. izučio zanat i radio u Zagrebu. Pred Travanjki rat, uhićen i mučen u zatvoru. Nakon što je vezama izvučen iz zatvora, prelazi u ilegalnost i primljen je za člana KPJ. Po zapovjedi KPJ odlazi u brinjski kraj i radi na organizaciji oružanog ustanka. Talijanski fašisti su ga uhvatili u zasjedi i nakon ispitivanja i mučenja strijeljali u Brinju. Nakon rata proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 1, 461–462.
- 82 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 108.
- 83 HDA, MG, kutija 9, III-22.

u domovinu. Povodom uspostave diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, 29. lipnja održane su manifestacije na nekoliko lokacija u gradu. Policija je napala povorku koja se kretala Draškovićevom ulicom prema centru i tom prilikom teško je ranjen radnik Drago Butković, koji je naposljetku podlegao ranama. Prilikom njegova pogreba održane su antirežimske demonstracije.⁸⁴ U kolovozu je u zagrebačkoj Dubravi održana Prva konferencija CK KPH na kojoj je Rade Končar službeno potvrđen za sekretara, a za ostale članove Politbiroa izabrani su Vladimir Bakarić, Dragutin Saili, Karlo Mrazović i Stipe Ugarković.⁸⁵ KPJ je te godine radila na stjecanju šire podrške uslijed širenja rata po Europi, pa je u tu svrhu 4. kolovoza održan veliki izlet nekoliko tisuća ljudi na Ponikvama (Susedgrad). Na izletu je tijekom mitinga govor održao sekretar CK KPH, Rade Končar. Tom je prilikom prikupljeno i 12 000 dinara za Crvenu pomoć.⁸⁶ Antiratne demonstracije održane su i 7. rujna 1940. na Jelačićevu trgu. U Trnju je nekoliko tisuća ljudi također sudjelovalo u demonstracijama, uzvikujući parole protiv rata i visokih cijena. Policija i Hrvatska građanska zaštita napale su ih na križanju Varaždinske (danas Vukovarska ulica) i Savske ceste. Masa je probila kordon prema Trešnjevci, prilikom čega je bilo i ranjenih⁸⁷. Na godišnjicu Oktobarske revolucije, 7. studenog, aktivisti KPJ su dijelili letke te lijepili plakate po gradu.⁸⁸

Listopad 1940. godine bio je posebno značajan za daljnji razvoj KPJ, jer je tada u zagrebačkoj Dubravi održana Peta zemaljska konferencija KPJ. Konferencija je, s obzirom na velik broj pristiglih delegata (njih 110) i donesene rezolucije, praktički imala odlike kongresa, a bila je i najmasovniji skup komunista u Jugoslaviji u proteklih dvadesetak godina. Rad konferencije održan je u kontekstu ratne atmosfere u Europi, zbog čega su delegati već tada razgovarali o eventualnim pripremama za rat u Jugoslaviji. Konferencija je održana od 19. do 23. listopada i može se zaključiti da je njome završeno trogodišnje konsolidiranje KPJ pod vodstvom Josipa Broza. Prethodno je Tito dobio dopuštenje Kominterne da organizira konferenciju ili kongres. Tito je, među ostalim, istaknuo opasnost od nadolazećeg rata koji se širi Europom i potrebu komunista da organiziraju otpor u slučaju agresije na Jugoslaviju. Na konferenciji je Tito i službeno izabran za generalnog sekretara CK KPJ (bio je to prvi put nakon 1920. da generalnog sekretara izabire Politbiro, a ne Kominterna). Konferencija je održana u tako strogoj konspiraciji da ni jedan delegat nije pao policiji u ruke.⁸⁹

Što se tiče ostalih aktivnosti zagrebačkih komunista tijekom 1940. godine, policija je 17. travnja provalila ilegalnu štampariju u Murterskoj ulici 25 (Sigečica), nakon čega je Rade Končar organizirao

84 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 90.

85 Vladimir Bakarić, „Susreti s Titom“, 34.

86 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 90.

87 Vidi: HDA, GK SKH ZG, „Korespondencije Komisije CK SKH Zagreb tijelima vlasti, ustanovama, D O i DPO i pojedincima 1948–1984: izvještaj druga Dragutina Sailija“, 08-1/PLI-2-3/1959.

88 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 90.

89 Goldstein i Goldstein, *Tito*, 185–187.

novu štampariju u Gotalovečkoj ulici 8 (Trešnjevka). Tada je za tehniku CK KPH bio zadužen Stipe Ugarković.⁹⁰ Potkraj 1940. godine, Mjesna organizacija KPH u Zagrebu imala je 43 ćelije s oko 350 članova raspoređenih u pet rajonskih organizacija.⁹¹

Godina 1941. započela je demonstracijama protiv zabrane djelovanja Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije, sve većih cijena namirnica i protiv rata. U nizu tvornica na Trnju bio je obustavljen rad u znak protesta protiv zabrane URSSJ-a, a po Trešnjevci su organizirani mitinzi, na primjer, kod kolodvora Sava, samoborskog kolodvora (današnji Zapadni kolodvor), na Novoj cesti i u Zadarskoj ulici (jugozapadna Trešnjevka).⁹² Od početka godine intenzivno se radilo na učvršćivanju veza CK KPJ s pokrajinskim rukovodstvima, na čijim su sjednicama od kraja 1940. do početka 1941. prisustvovali pojedini članovi CK KPJ. Tih je mjeseci nekoliko stotina članova KPJ i SKOJ-a diljem zemlje završilo višednevne političke kurseve KPJ. I u zagrebačkoj Dubravi je 1. veljače 1941., po odluci CK KPJ, otvoren Centralni partijski kurs, koji je pod neposrednim rukovodstvom Politbiroa CK KPJ radio do prvih dana ožujka. Pohađalo ga je više članova centralnih i pokrajinskih komiteta kao i pojedini članovi Politbiroa CK KPJ.⁹³ Nakon pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu 25. ožujka, po Zagrebu su održani brojni leteći mitinzi. Na trešnjevačkoj Ciglenici, rukovodstvo Šestog Rajonskog komiteta organiziralo je već 27. ožujka demonstracije na kojima je sudjelovalo oko 300 osoba, a 29. ožujka je s Trnja i Kanala krenula povorka demonstirana. Policija je napala povorku u Draškovićevoj ulici i tom je prilikom uhićeno više od 30 osoba. Uoči izbijanja rata, organizacija KPJ je imala 53 ćelije (35 tvorničkih i 16 uličnih ćelija) s oko 480 članova. U Drugom trnjanskom rajonu bilo je jedanaest ćelija, od kojih šest tvorničkih (Kontakt, Metal, Antun Res, Paspas, Ventilator i Plinara) i pet uličnih (Sigečica, Njivice, Martinovka, Školska i Trnjanska cesta). U Željezničkoj radionici bilo je dvanaest ćelija sa 75 do 80 članova. Tvornički komitet činili su sekretar Vlado Mutak, Janko Gredelj, organizacijski sekretar zadužen i za vojna pitanja, te članovi Stjepan Debeljak, Karlo Korošec i Boško Miloš.⁹⁴ Na Trešnjevci je organizacija KPH u ZET-u imala 20 članova na čelu sa sekretarom Jakovom Dugandžićem, a ostale ćelije djelovale su u Siemensu, Francku, Jugofarmaciji, na kolodvoru Sava, u Električnoj centrali te dvije ulične ćelije.⁹⁵

AKTIVNOST I RAD ŽENA U OKVIRU KPJ NEPOSREDNO PRED IZBIJANJE RATA

Krajem 1940. godine, pri CK KPH formirana je Komisija za rad među ženama, preteča Antifashiističke fronte žena. Članice Komisije bile

90 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 108.

91 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 90.

92 Isto, 91.

93 Atlagić, *Povijest SKJ*, 169.

94 Koprivica-Oštrić, „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju“, 91.

95 Koprivica-Oštrić, „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“, 109.

su Marija Gržetić⁹⁶, Olga Žerdik-Kreačić⁹⁷, Danica Cazi, Ružica Turković⁹⁸ i Marija Šoljan-Bakarić⁹⁹. Komisija je bila aktivna tek nekoliko mjeseci do izbivanja rata, tijekom kojih je održavala sastanke. Na njima se raspravljalo o zadacima lista Ženski svijet, o radu Društva za prosvjetu žene, o radu ženskih sekcija u sindikatima URSSJ (Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije) i SBOTIČJ (Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije). Ženski svijet bio je glasilo žena u Zagrebu, a imao je zadatak okupljanja osviještenih žena i kao i objašnjavanja linije KPJ preko svojih stranica. Zadnji je broj lista tiskan je u ožujku 1941., a izašao je u 17 000 primjeraka. U posljednjim su brojevima tiskani članci o borbi protiv skupoće namirnica, protiv fašizma, za obranu zemlje. Dolaskom okupatora list je prestao s izlaženjem. Valja istaknuti i djelovanje ženske sekcije Saveza bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije. Od polovine 1940. godine, radom sekcije rukovodio je odbor u kome su djelovale Mila Hercog¹⁰⁰, Nada Heiligstein, Saša Zlatarić, Terka Cojmorac-Rihtman, Beška Turković, a rukovoditeljica sekcije bila je Marija Šoljan-Bakarić. Kroz žensku sekciju SBOTIČJ-a djelovalo se na poticanje aktivnosti žena u sindikalnom radu. Svakog su se tjedna održavali sastanci žena na kojima su održavani razni referati ili priredbe. Govorilo se

- 96 Marija Gržetić (Zagreb, 1910. — Zagreb, 1991.), komunistička aktivistkinja i sudionica Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Bila je aktivna u radničkom pokretu. Članicom KPJ postala je 1935. godine. Tijekom rata bila je vijećnica AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Sudjelovala je u formiranju Antifašističke fronte žena Hrvatske. Nakon rata vršila je brojne dužnosti u politici Hrvatske. Grupa autora. *Jugoslavenski savremenici*, 227.
- 97 Olga Žerdik-Kreačić (Zagreb, 1913. — Beograd, 1988.), komunistička aktivistkinja i sudionica Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Završila je Ekonomsko-komercijalnu visoku školu u Zagrebu. Bila je aktivna u radničkom pokretu. Sudionica NOB-a je od 1941. godine. Nakon rata je vršila brojne dužnosti, među kojima i direktorica „Tanjuga“. Bila je supruga generala JNA i španjolskog dobrovoljca Otmara Kreačića.
- 98 Ružica Turković (Zagreb, 1913. — Zagreb, 2012.), komunistička aktivistkinja i sudionica Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Radila je u tekstilnoj industriji i bila aktivna u revolucionarnom sindikalnom pokretu. Članicom KPJ postala je 1933. godine. Sudionica NOB-a je od 1941. godine. Poslije rata vršila je brojne društveno-političke dužnosti.
- 99 Marija Šoljan-Bakarić (Hvar, 1913. — Zagreb, 1996.), sudionica Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Završila je Pravni fakultet u Zagrebu i bila članica sindikata SBOTIČJ. Članicom KPJ postala je 1940. godine. Tijekom rata bila je aktivna na mnogim funkcijama, među ostalim, jedna je od osnivačica lista Žena u borbi i šefica Personalnog odsjeka ZAVNOH-a. Nakon rata je obavljala mnoge dužnosti u politici. Bila je supruga istaknutog poslijeratnog političara, Vladimira Bakarića.
- 100 Mila Hercog (Zagreb, 1915. — logor Metajna, 1941.), komunistička aktivistkinja i sudionica Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Tijekom gimnazijskog školovanja, bila je aktivna u židovskoj organizaciji Hashomer hatzair, a na studiju se uključila u revolucionarni studentski pokret. Godine 1933. primljena je u članstvo KPJ, a 1935. izabrana u članstvo MK KPJ za Zagreb. Godine 1936., Sud za zaštitu države osudio ju je na godinu dana robije u kaznionici kraj Požarevca. Nakon izlaska s robije i povratka u Zagreb, bila je aktivna u URSSJ-u i Stranci radnog naroda. Nakon proglašenja NDH, sudjelovala je u pripremama za ustanak u Zagrebu. Utaše su ju, kao Židovku i komunistkinju, uhitili srpnja 1941. i prebacili u logor Lepoglavu, a zatim Metajnu na Pagu, gdje su ju ubili krajem istog mjeseca. „Hercog, Mila“. Židovski biografski leksikon, radna verzija.

o ekonomskom i socijalnom položaju žena, o položaju žena u SSSR-u i kolonijalnim zemljama, čitana literatura, i ostalo. Povodom Dana žena 1941., ženska sekcija pripremala se za proslavu, ali je na sastanak upalo nekoliko agenata. Pronašli su pod stolom ilegalni materijal i sve su žene bile uhićene. Mila Hercog i Beška Turković ubrzo su po proglašenju NDH odvedene u logor. Tako je KPJ pred pripremanje ustanka u gradu ostala bez aktivistkinja koje su već imale značajno iskustvo u aktivizmu i ilegalnom radu.¹⁰¹

RAD SINDIKATA I UTJECAJ KPJ U NJIHOVIM REDOVIMA

Sindikalni je pokret tijekom postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije djelovao razjedinjeno, pa se takva situacija odražavala i na opredjeljivanje radnika. Sindikati u kojima su komunisti imali najveći utjecaj, Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije (CRSVJ) i Nezavisni sindikati, djelovali su nasuprot Općem radničkom savezu (ORS), koji je bio pod utjecajem socijalista, i Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije (URSSJ; osnovan 1925.), koji je u razdoblju između 1929. i 1938. u potpunosti potpao pod utjecaj komunista. Ostali značajniji sindikati bili su Savez grafičkih radnika Jugoslavije (pod utjecajem socijalista) i Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOIČJ; od polovice 1930-ih pod utjecajem komunista). Daleko agresivniji od sindikata pod utjecajem socijalista bili su Hrvatski radnički savez (HRS), Savez hrvatskih privatnih namještenika (SHPN), sindikati čiji je pokrovitelj bila Hrvatska seljačka stranka. Nasuprot ovim strujama 1936. godine osnovan je JUGORAS, kao sindikat režimske stranke, Jugoslavenske radikalne zajednice, koji je trebao služiti kao protuteža tada već komunistički orijentiranom URSSJ-u, ali i HRS-u. Režim je nakon proglašenja Šestojanuarske diktature 11. siječnja 1929. zabranio rad Nezavisnih sindikata kao i list *Organizirani rad*. Razumljivo, ovo je znatno otežalo djelovanje komunista te su odlučili da svoju sindikalnu djelatnost nastave članstvom u legalnim sindikatima, isprva u ORS-u (gdje nisu imali puno uspjeha), a zatim u URSSJ-u.¹⁰² Prema evidenciji i ispitivanjima sindikalnih organizacija, u Zagrebu je 1931. godine bilo oko 55 000 radnika i činovnika, što je s članovima njihovih obitelji činilo oko 60 posto ukupnog stanovništva grada Zagreba. Među radnicima su najbrojniji bili građevinari, zatim kućna i bolnička poslua, privatni namještenici, metalci, tekstilci, kožari, živežari, drvodjelci i ostali. Od ovog broja, njih 33 975 (61,8 posto) radilo je puno radno vrijeme, oko 16 165 (29,5 posto) bilo je nezaposleno, a 5000 (8,5 posto) radilo je skraćeno radno vrijeme.¹⁰³

Djelovanje komunista u URSSJ-u posebno je bilo značajno za KPJ u Zagrebu. Početkom 1930. godine, skupina od 25 metalčkih radnika pristupila je u URSSJ-ov Savez metalaca. Iako su sve do zabrane tog sindikata nailazili na otpor socijalista, komunisti su s vremenom stekli uporište u svim sindikatima koje je okupljao URSSJ. U proljeće

101 HDA, MG, kutija 10, II-11.

102 Janjatović, „Revolucionarni sindikalni pokret“, 124–125.

103 Petrović, „Revolucionarni sindikalni pokret“, 242–243.

1933., komunisti su preuzeli upravu zagrebačke podružnice Saveza drvodjelskih radnika, a zatim, tijekom godine, i Saveza šivačko-odjevnih radnika (od 1936. mijenja ime u Savez tekstilno-odjevnih radnika), Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika, Saveza građevinskih radnika i ostalih. Sljedeće, 1934. godine, osigurali su vodeće pozicije u Savezu metalnih radnika, Savezu živežarskih radnika, a dobili su i mjesto u Mjesnom međustrukovnom odboru URSSJ za Zagreb kao i u Oblasnoj upravi URSSJ za Hrvatsku i Slavoniju. Komunisti su preko sindikata unutar URSSJ poduzimali razne akcije: štrajkove, skupštine radnika, demonstracije i manifestacije. Tijekom prve polovice 1930-ih komunisti i njihovi simpatizeri usredotočili su se na borbu za prava radnika na njihovim radnim mjestima odnosno radionicama i tvornicama, da bi nakon 1936. sve više akcija prenosili na ulice, u duhu priprema za masovne akcije, poput demonstracija, prvomajskih manifestacija i slično. Štrajkovi na Trešnjevci organizirani su već 1934. godine. Tada su radnici Prve hrvatske tvornice strojeva i ljevaonice željeza, pod vodstvom Saveza metalnih radnika, a na inicijativu ćelije KPJ u tvornici, od 10. do 12. siječnja 1935. štrajkali zahtijevajući isplatu nadnica. Budući da je uprava tvornice s vremenom ponovno postala neredovita u isplati, novi štrajk je trajao od 28. do 31. siječnja 1935. godine. Iste su godine u veljači pekarski radnici organizirali štrajk u kojem je sudjelovalo 430 radnika, sve pod vodstvom Saveza živežarskih radnika. Komunisti su već uvelike bili prisutni u rukovodstvu URSSJ na skupštini, održanoj 25. rujna 1935. godine u prostorijama tadašnjeg Zagrebačkog zbora u Martićevoj ulici, na kojoj je sudjelovalo preko 6000 zagrebačkih radnika. Godina 1936. značajna je za radničko organiziranje: održani su štrajkovi soboslikarskih i ličilačkih radnika u svibnju, 800 građevinskih radnika izborilo se za veće nadnice, krajem svibnja preko 950 brijačko-vlasuljarskih radnika štrajkom je osiguralo kolektivni ugovor, održan je štrajk preko 750 stolarskih radnika, i mnogi drugi.¹⁰⁴ Te su godine komunisti i njihovi simpatizeri preuzeli vodstvo nad najvažnijim segmentima URSSJ-a, a ta je situacija odredila i njihove odnose s drugim strujama u sindikalnom pokretu, ali napose unutar URSSJ-a.¹⁰⁵ Međutim, Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži, izglasana 13. veljače 1937., otežala je borbu revolucionarno orijentiranih sindikata za poboljšanje radnih uvjeta. Broj štrajkova zbog toga je opao pa ih je te godine u Zagrebu održano svega dvanaest.¹⁰⁶ U njima je sudjelovalo ukupno 8283 radnika, uglavnom iz sektora industrije i zanatstva. Savez tekstilaca organizirao je četiri štrajka, Savez metalaca, Savez kožaraca i Savez građevinara po dva, a Savez drvodjelaca i Savez ugostiteljskih radnika po jedan štrajk. Svi štrajkovi trajali su u rasponu od jednog do 45 dana. U travnju 1938. godine, u Zagrebu je održan Četvrti kongres URSSJ-a. Do tada su komunisti već poprilično ovladali ovim sindikatom, pa je stoga policija pokušala onemogućiti održavanje kongresa, ali bezuspješno. U ovom su periodu, od 1937. do kraja 1938., sindikati URSSJ-a organizirali i

104 Janjatović, „Revolucionarni sindikalni pokret“, 133–136.

105 Janjatović, „O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima“, 257.

106 Janjatović, „Pretvaranje URSSJ-ovih sindikata u organe klasne borbe, 125.

sproveli ukupno 18 štrajkova i 43 tarifne akcije u kojima je obnovljeno 49 kolektivnih ugovora i sudjelovalo 16 106 radnika. Od 1938. do 1939. organizirano je dvanaest štrajkova i 42 tarifne akcije u kojima je obnovljeno 39 kolektivnih ugovora i sklopljeno jedanaest novih, a sudjelovalo 9317 radnika.¹⁰⁷

I sindikalni listovi doprinosili su širenju raznih vijesti i novosti među radnicima. List *Radnik* počeo je s izlaženjem od kolovoza 1936. i redovno je izdavan sve do njegove zabrane 1938. godine. Naslijedio ga je list *Glas sindikalno organizovanih radnika*, koji je izlazio tijekom 1939. i 1940. godine, a nakon njegove zabrane počeo je izlaziti *Radnički tjednik*. Preko tih listova također se promovirala marksistička literatura koja se tih godina objavljivala u Jugoslaviji, ali i u samom Zagrebu. Ta se literatura proučavala na raznim predavanjima koja je od 1938. do 1940. organizirala Prosvjetna centrala Pokrajinske uprave URSSJ-a za Hrvatsku i Slavoniju. Osim raznih sindikalnih događanja, radnici su se okupljali i u kulturno-prosvjetnim i sportskim društvima, kao što je društvo Prijatelj prirode. Nakon što je djelovanje ovog društva zabranjeno krajem 1936., njegovu djelatnost nastavila je novoosnovana Radnička planinarska zajednica. Gotovo svaka struka radnika imala je vlastita kulturno-prosvjetna društva, čije su osobito dramske i glazbene sekcije bile pod utjecajem komunista. Također je gotovo svaka struka radnika imala i svoje sportsko društvo, a najpoznatija su bila Tekstilac, Metalac, Živežar, ZET, Trešnjevka i ostala. Zbog velikog utjecaja komunista, režim je 24. prosinca 1940. godine zabranio legalno djelovanje URSSJ-a. Rukovodstvo KPJ je još mjesecima ranije očekivalo da će do ovoga doći te su na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u listopadu, odlučili da se po tvornicama krene s osnivanjem „odbora radničkog jedinstva“. Ti su odbori praktički preuzeli ulogu URSSJ-a po tvornicama i, na inicijativu KPJ, bili glavni organizatori čitavog niza štrajkova i demonstracija zagrebačkih radnika do izbivanja rata 1941. godine.¹⁰⁸

Komunisti su preko svojih simpatizera u sindikatima postupno preuzimali utjecaj u tvornicama, a pogotovo onim manjima. Jedan od takvih primjera bilo je i poduzeće Helios. Ovo poduzeće je u razdoblju od 1936. do 1940. zapošljavalo šezdesetak radnika i namještenika, a od toga 28 učenika u privredi. Mlađi kvalificirani radnici su u to vrijeme općenito bili su prilično potplaćeni, što je bio slučaj i s ovim poduzećem. Od 1936. godine u poduzeću su se zaposlili Marko Simenić i Antun Bratko, koji su već bili aktivni u URSSJ-u. Oni su odmah počeli s individualnom agitacijom među radnicima pa poslodavac Albert Špicer nije mogao lako spriječiti sindikalno organiziranje pomoću svojih privilegiranih radnika i poslovođa. Kasnije su se Bratku pridružili Mirko Vanić i Eduard Leskovar, dok je Simenić otišao iz poduzeća. Tako je klasni sindikalni pokret Heliosa jačao pod utjecajem Komunističke partije Jugoslavije, bez izravne aktivnosti komunista u poduzeću. Od 1937. godine, nadzor poslodavca je popustio, pa sindikalni aktivisti prelaze u slobodnu agitaciju pomoću marksističkih knjiga, brošura, letaka, te partijske štampe. U poduzeću se sakupljala i Crvena pomoć,

107 Sentić i Krizman, *Revolucionarni Zagreb*, 74–80.

108 Janjatović, „Revolucionarni sindikalni pokret“, 136–137.

u čemu je sudjelovala jedna trećina radnika. Početkom 1939., Antun Bratko postao je član KPJ, te od tada počinje organizirani rad po političkoj liniji KPJ. Formirane su i čitateljske grupe na kojima su se čitali proglassi i letci, ilegalna partijska štampa, marksistička literatura i ostalo. Već sljedeće godine, u Heliosu je formirana je ćelija KPJ. Bratko je bio njezin sekretar te je postao i član Prvog rajonskog komiteta, čiji su članovi bili još Antun Biber¹⁰⁹, Mirko Vanić, Marko Simenić i ostali. Do kraja 1940., utjecaj KPJ je narastao u poduzeću do te mjere da je i Albert Špicer postao simpatizer KPJ. On je tada preko Bratka uspostavio kontakt s Radom Končarom osobno, radi pregovora o predaji poduzeća KPJ. Međutim, dok je trajao proces preuzimanja poduzeća, sile Osovine izvršile su agresiju na Jugoslaviju travnja 1941., a komunisti i njihovi simpatizeri u Heliosu počeli su se pripremati za ilegalno djelovanje.¹¹⁰

Djelovanje SKOJ-a 1931.–1941.

MLADI KOMUNISTI U FAZI DJELOVANJA BEZ KROVNE ORGANIZACIJE SKOJ-A

Držeći se izbjegavanja „taktike povlačenja“ i „povoljne“ prilike za dizanjem narodnog ustanka sukladno odlukama na Četvrtom kongresu KPJ održanom 1928.,¹¹¹ koja se poklopila s proglašenjem Šestojanuarske diktature i paralelno s time jačanjem progona komunističke, SKOJ je u Zagrebu krajem 1920-ih i početkom 1930-ih ostao bez vodećih ličnosti poput Stjepana Debeljaka, Pere Popovića Age, Pavla Marganovića, Zlatka Šnajdera, Janka Mišića i ostalih. Unatoč svemu, rukovodstvo SKOJ-a ostalo je u zemlji, čak i nakon što su posljednji članovi CK KPJ emigrirali u inozemstvo u travnju 1931. godine. U to je vrijeme u Zagrebu bio prisutan Centralni komitet SKOJ-a, ilegalna tehnika SKOJ-a te su izdavana dva časopisa, *Mladi boljševik* i *Časopis za teoriju i praksu Mladi lenjinist*. U toj tehnici tiskani su mnogi letci i plakati. Od te godine, većinu demonstracija predvodili su uglavnom revolucionarno raspoloženi studenti sa Zagrebačkog sveučilišta, a u nešto manjoj mjeri mladi radnici. Revolucionarno raspoložena omladina na Trešnjevci okupljala se oko lista *Glas Trešnjevke*, pokrenutog listopada 1932., a nakon što su komunisti od klerikalaca 1931. preuzeli kontrolu nad Pučkim teatrom, mladi radnici, đaci i studenti imali su još jednu instituciju preko koje su mogli djelovati među širim

109 Antun Biber (Podturen kraj Čakovca, 1910. – Zagreb, 1995.), sudionik Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Od mladosti je aktivan u radničkom pokretu, a nakon dolaska u Zagreb 1930. redovno sudjeluje u štrajkovima i demonstracijama. Godine 1939. primljen je za člana KPJ. Poslije proglašenja NDH rukovodio je diverzantskim akcijama po Zagrebu. U siječnju 1942. prebacio se slavonskim partizanima. Nakon rata vršio je brojne političke dužnosti na republičkoj i saveznoj razini. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 1, 74.

110 HDA, MG, kutija 9, II-8.

111 Morača, Bilandžić i Stojanović, *Istorija SKJ*, 50.

stanovništvom. Tu su posebno bili aktivni Vilim Svečnjak¹¹², Milan Konjović, Maja Rukavina, Ljubica Marić, Kamilo Tompa¹¹³, Ivan i Vlado Habunek i ostali. Drugo legalno društvo u kome su komunisti imali jako uporište bilo je Radničko planinarsko društvo Prijatelj prirode.¹¹⁴ Organizacijsko obnavljanje SKOJ-a tih je godina teklo sporo pa sve do 1933. godine Zagrebačko sveučilište ostaje centar revolucionarno raspoložene omladine. U isto vrijeme mladi radnici ponegdje, ali i dalje rijetko, osnivaju vlastite skojevske organizacije. Jedan od takvih slučajeva bila je i skupina studenata koja se nazvala Revolucionarnom komunističkom omladinom Hrvatske (RKOH) odnosno skupina okupljena oko ilegalnog lista *Crveni barjak*. Ovu skupinu predvodio je mladi istarski emigrant Viktor Lipovščak (kasnije poginuo kao borac Internacionalnih brigada u obrani Madrida). Leo Mates je 1934. uspostavio kontakt s ovom grupom i povezo je s ostalim skojevskim organizacijama po gradu.¹¹⁵

POČETAK PONOVOG RADA SKOJ-A (1934./1935.)

Tek je 1933. godine CK KPJ zauzeo odlučniji stav u angažiranju oko obnove djelovanja SKOJ-a. Rukovodstvo KPJ dalo je direktive organizacijama SKOJ-a da ubrzaju i pojačaju agitaciju među redovima mladih radnika isticanjem zahtjeva kao što su zalaganje za šestodnevni radni dan za mlade od 16 do 18 godina, protiv snižavanja nadnica, za pomoć mladim nezaposlenim radnicima na račun države i poslodavca, protiv protjerivanja nezaposlenih radnika u rodna mjesta, za plaću i socijalno osiguranje svih šegrti i ostalo.¹¹⁶ Kao što je već rečeno, CK KPJ odlučio je obnoviti djelatnost SKOJ-a na proširenoj sjednici, održanoj u drugoj polovici listopada 1933. godine. Do tada su funkciju CK SKOJ-a obavljali tzv. predstavnici SKOJ-a u CK KPJ. Partijskim organizacijama naloženo je da se na terenu što više angažiraju u pružanju pomoći SKOJ-u pri obnavljanju njegovih organizacija. Prva obnovljena organizacija SKOJ-a u Zagrebu bila je u Radionici državnih željeznica. Grupa iskusnih članova KPJ unutar radionice, predvođena Ivanom

112 Vilim Svečnjak (Zagreb, 1906.– Zagreb, 1993.), akademski slikar i grafičar. Obitelj mu se iz Čabra vraća natrag u Zagreb 1920., gdje završava Realnu gimnaziju. Godine 1927. upisuje kiparski odjel na Umjetničkoj akademiji. Na studiju je prihvatio komunističke ideje. Sljedeće godine po prvi put je uhićen zbog ilegalnog političkog rada. Godine 1929. prelazi na slikarski odjel Akademije. Tijekom 1930-ih bio je aktivan u Grupi Zemlja, a nakon njezine zabrane aktivnost nastavlja u Grupi nezavisnih hrvatskih umjetnika. Nakon proglašenja NDH, ilegalno se sklanja u Sušak, a ustaše ga 1943. osuđuju na smrt u odsutnosti. Nakon rata bio je angažiran na oživljavanju kulturnog života Rijeke i Istre. Obavljao je brojne dužnosti u sferi umjetnosti. Bio je član JAZU i dobitnik brojnih nagrada (AVNOJ, Vladimir Nazor za životno djelo, nagrada Grada Zagreba...). „Svečnjak, Vilim“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*.

113 Kamilo Tompa (Samobor, 1903. – Zagreb, 1989.), slikar, grafičar i scenograf. Diplomirao je 1926. na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Bio je aktivan član Grupe Zemlja. U predratnom periodu posvećen figuraciji i apstrakciji. Nakon rata se konačno opredijelio za nadrealizam, a od 1970-ih za čistu apstrakciju. Dobitnik je nagrade Vladimir Nazor za životno djelo.

114 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke“, 116.

115 Isto, 116–117.

116 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja“, 103.

Krajačićem i Adamom Vajgandom, zadužila je Dušana Mamulu da, kao predstavnik partijske organizacije, s Vinkom Jeđutom i Ivanom Sabolekom ponovno organizira nekada najjaču organizaciju SKOJ-a u gradu. Ta je ćelija od 20 članova već iste godine proširila svoj utjecaj na sve odjele u Željezničkoj radionici, a ubrzo se učvrstila i na prostoru cijelog Trnja. Nakon što je Leo Mates uklopio u SKOJ već spomenutu grupu mladih RKOH-ovaca s Trešnjevke, njihov list *Crveni barjak* raspacavan je i u Željezničkoj radionici preko Mamule i Saboleka. Godine 1934., uslijed jačanja SKOJ-a u Trnju, formiran je Rajonski komitet koji je nosio ime Lenjin. Skojevcima tada s članovima KPJ sudjeluju organizaciji demonstracija i gotovo svakodnevno ispisuju parole na potezu od Zrinjevca do Trga kralja Petra Krešimira. SKOJ Željezničke radionice ponovno je pokrenuo ilegalni list *Željezničar*, zajednički list SKOJ-a i KPJ. Za razliku od ostalih glasila koja je SKOJ raspacavao po Trnju, poput *Proletera* i *Mladog boljševika* koji su bili informativnog i instruktivnog karaktera, teme u *Željezničaru* bile su posvećene isključivo prilikama u radionici i problemima željezničkih radnika. Trešnjevački skojevcima su u povodu godišnjice Oktobarske revolucije 1934. organizirali proslavu koja se pretvorila u jedne od većih političkih demonstracija tih godina u Zagrebu. Za zaključak o 1934. godini treba navesti da je organizacija SKOJ-a u Zagrebu sa svojih oko 250 članova tada bila najbrojnija i najjača u Jugoslaviji. Unatoč tome, njezini članovi se još uvijek nisu usuđivali otvorenije pristupiti mladima zbog straha od provala ili ubacivanja provokatora. Međutim, trnjanska i splitska organizacija SKOJ-a po tom su pitanju bile izuzetak.¹¹⁷

DRUŠTVA PRIJATELJ PRIRODE I MLADOST — BAZE DJELOVANJA SKOJ-A S MLADIMA

Radničko planinarsko društvo Prijatelj prirode, koje je do 1933. godine bilo pod isključivim vodstvom komunista, činilo je oko 1200 članova od kojih su većina bili mladi radnici. U omladinskoj sekciji društva, u kojoj je najaktivniji bio Janko Gredelj¹¹⁸ iz Željezničarske radionice, skojevcima su organizirali predavanja, čitanje knjiga i časopisa i ostalo. Aktivniji skojevcima unutar Prijatelja prirode, osim već spomenutog Gredelja i tajnika Razdraza, bili su Antun Mrak, Andrija Ramljak, Ivan Sabolek, Franjo Čuljak, Jakob Bauer, Ivan Šiftar, Milan Pripek i drugi. Druga legalna organizacija, koju su trnjanski skojevcima koristili za svoje

117 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke“, 117.

118 Janko Gredelj (Zagreb, 1916. — Zagreb, 1941.), član Tehnike СК КРП и jedan od organizatora ustaničkih akcija po Zagrebu 1941. Radio je u Željezničarskoj radionici i još kao šegrt bio povezan s pripadnicima radničkog pokreta. Godine 1937. službeno je postao član SKOJ-a, a 1938. član KPJ. Bio je aktivan u kulturno-prosvjetnom društvu Mladost i planinarskom društvu Prijatelj prirode. Tijekom Španjolskog građanskog rata organizirao je prikupljanje priloga za pomoć braniteljima Republike. Nakon okupacije Jugoslavije i uspostave NDH 1941. bio je zadužen za formiranje udarnih grupa u Željezničkoj radionici. Sudjelovao je u više akcija po gradu. U ljeto iste godine zarobili su ga ustaše, ali ubrzo je pušten zbog nedostatka dokaza. Od jeseni radi u ilegalnoj Tehnici СК КРП u Klaićevoj ulici. Ustaški agenti provalili su Tehniku 23. prosinca i u okršaju ranili Gredelja. Izdahnuo je u bolnici na Vinogradskoj cesti. Kačavenda i Živković, ur., *Narodni heroji*, sv. 1, 268.

aktivnosti, bilo je kulturno-prosvjetno društvo Mladost, osnovano 1935. godine. U Mladosti su 1935. godine formirane tri skojevske ćelije vezane uz Rajonski komitet Lenjin. Iz ove organizacije šireni su letci i ostali propagandni materijal, održavani marksistički kružoci i ostalo. Budući da je utjecaj komunista u društvu bio značajan, u njegovim prostorijama održavana su predavanja o raznim temama; tako je Dinko Violini održao predavanja o dijalektičkom materijalizmu i marksizmu, učitelj Grgur Karlovčan o prirodnim znanostima, dok su student Vlado Grgošević, Vinko Jeđut, Hanzi Hadžić i ostali držali predavanja o raznim temama.¹¹⁹ Skojevcima su poticali ostale članove društva da sudjeluju u antirežimskim demonstracijama, pa su tako članovi društva bili prisutni na demonstracijama 6. siječnja 1935., povodom godišnjice proglašenja Šestojanuarske diktature. Kada je u tadašnjem kinu Luxor u Nikolićevoj ulici (danas kino Europa u Varšavskoj ulici) emitiran sovjetski film „Čeljuski“, skojevci i članovi KPJ organizirali su demonstracije. Tom su prilikom demonstranti, pod zaštitom udarnih grupa, prošli Nikolićevom noseći crvenu zastavu u dva smjera prema Jelačićevom i Preradovićevom trgu, uzvikujući parole protiv *Zakona o zaštiti države*, za oslobođenje političkih zatvorenika i ostalo. Unatoč intervenciji policije, o efikasnoj organizaciji demonstracija govori činjenica da nitko od demonstranata nije uhićen. Još jedan primjer uspješnih demonstracija desio se 7. studenog 1935., prilikom proslave godišnjice Oktobarske revolucije na Trnju, kada je oko 600 radnika pjevalo revolucionarne pjesme, uzvikivalo parole i mahalo s dvije crvene zastave. Trnjanski skojevci potakli su i demonstracije pred njemačkim konzulatom na Zrinjčevcu 20. listopada 1935. godine. Tom je prilikom zbog sudjelovanja policija uhitila Dušana Zlatića, bravarskog pomoćnika u Željezničkoj radionici.¹²⁰

VELIKA PROVALA 1935.; AKTIVNOSTI U DUHU POLITIKE NARODNE FRONTE

Godine 1935., zagrebačka organizacija SKOJ-a brojala je oko 250 članova podijeljenih u 38 ćelija. U travnju se desila manja provala i tom su prilikom uhićeni Dušan Mamula i Dragutin Mance. Budući da ništa nisu priznali na policiji, daljnje provale su onemogućene. Na mjesto Mamule, koji je pred sudom osuđen na tri godine robije, u Rajonski komitet KPJ kooptiran je Antun Mrak, a za sekretara RK „Lenjin“, umjesto Mamule, postavljen je Ivan Sabolek, a zatim Vinko Jeđut¹²¹, dok su članovi bili Janko Gredelj i Andrija Humljak. Jeđut je te godine bio izabran za člana

119 HDA, MG, kutija 9, I-4.

120 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja“, 104.

121 Vinko Jeđut (Breška Poljana kraj Ivanić-Grada, 1914. — Kalnik, 1944.), kao kvalificirani radnik bio je zaposlen u Željezničarskoj radionici u Zagrebu. Član SKOJ-a postao je 1933, a član KPJ 1935. godine. Bio je jedan od osnivača društva Mladost na Trnju 1934. godine. Od 1939. bio je rukovoditelj željezničkog rukovodstva. U ljeto 1941. uhićen je i odveden u logor Kerestinec. Iz logora je prebačen u bolnicu iz koje je ilegalnim kanalom izvučen i prebjegao među moslavačke partizane. U jesen 1944. bio je izabran za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Čazmu. Poginuo je u borbama na Kalniku. Nakon rata, po njemu je trnjansko kulturno-umjetničko društvo nazvano *Vinko Jeđut* (1990-ih ime je promijenjeno u KUD Željezničar). Ugarković i Očak, *Zagreb grad heroj*, 343.

Pokrajinskog komiteta KPJ Hrvatske i Slavonije, a Sabolek najprije za sekretara PK (zadužen za selo), a na Četvrtoj konferenciji SKOJ-a¹²² za organizacijskog sekretara CK SKOJ-a.¹²³ Travanjska provala onemogućila je planove trešnjevačkih skojevaca da formiraju poseban rajonski komitet. Naime, tada je 30 mladih simpatizera primljeno u SKOJ, ali zbog provale RK je formiran tek u drugoj polovini 1935. godine.¹²⁴

Dok je organizacija KPJ radila na formiranju Narodne fronte, odnosno široke koalicije svih antifašistički raspoloženih snaga uslijed jačanja fašizma u Europi, SKOJ se istodobno također angažirao na stvaranju ekvivalenta Narodnoj fronti, Saveza radne omladine grada i sela. Odluku o osnivanju Saveza donio je Pokrajinski komitet SKOJ-a za Hrvatsku 20. srpnja obvezavši Mirka Tomčića, tadašnjeg sekretara MK SKOJ-a za Zagreb i člana CK SKOJ-a, da pokrene mjere za legalizaciju Saveza. Ostatak ljeta, organizacija zagrebačkog SKOJ-a posvetila je agitaciji među mladima za pristupanjem Savezu radne omladine grada i sela koristeći ljetne izlete u okolici Zagreba, na kojima su sudjelovali i lijevo orijentirani sljedbenici Hrvatske seljačke stranke. Na jednom od tih izleta, 18. kolovoza, formiran je Akcioni odbor Saveza u koji su izabrani Dragutin Kepec, Franjo Čus, Marko Mušnjak, Franjo Škurina, Paula Štahan, Ruža Turković, Ivan Sokolčić i ostali. Za to su vrijeme studenti Sveučilišta pokrenuli osnutak dvaju kulturnih udruženja, Svjetlost i Kulturno udruženje studenata pacifista, oko kojih su se okupljali skojevci i njihovi simpatizeri.¹²⁵ Krajem 1935. godine, velika provala zahvatila je organizacije KPJ i SKOJ-a po Hrvatskoj. Tada su na Trnju bili uhićeni Vinko Jeđut, Ivan Sabolek, Vinko Mušković, Franjo Mihal i Ivan Ribarić. Samo je Sabolek osuđen na tri godine robije, dok su ostali pušteni, vratili se na posao i nastavili komunističku aktivnost. Krajem prosinca uhićeni su Andrija Humljak, Antun Mrak i Ivan Šiftar, ali je ostatak trnjske skojevske organizacije ostao nekompromitiran.¹²⁶

RASPUŠTANJE SKOJ-A 1936. I PONOVA OBNOVA

Pogrešno interpretirane i sprovedene odluke Šestog kongresa Komunističke omladinske internacionale dovele su 1936. godine do raspuštanja pojedinih skojevskih organizacija diljem države. Naime, sekretar Kominterne Georgi Dimitrov na njenom se Sedmom kongresu 1935. osvrnuo na veliku ulogu koju bi mladi trebali igrati u borbi protiv fašizma, te je stoga uputio poruku svim komunističkim partijama da se prestanu odnositi tutorski prema svojim omladinskim organizacijama. Detaljnija razrada tih zaključaka prepuštena je Šestom kongresu Komunističke omladinske internacionale, na kome su delegati iz Jugoslavije bili Boris Kidrič, Karlo Luter i Vjeko Ivanišević. Kidrič se

122 Vinko Jeđut i Ivan Sabolek su bili delegati na mjesnoj, pokrajinskoj i Četvrtoj zemaljskoj konferenciji SKOJ-a, održanoj u Ljubljani u rujnu 1934., kada je izabran novi CK SKOJ-a na čelu s Borisom Kidričem.

123 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja“, 105.

124 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke“, 118.

125 Isto.

126 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja“, 104.

tada suprotstavio radikalnim zaključcima Kongresa, kako zaključku da treba samo površno reorganizirati omladinske organizacije tako i onome da ih treba totalno raspustiti i njihovu djelatnost prenijeti u legalne omladinske organizacije. Umjesto toga, zagovarao je kompromisnu, središnju liniju. Sredinom studenog 1935., održana je sjednica CK KPJ na kojoj je Kidrič podnio izvještaj o platformi na temelju koje je SKOJ trebao biti reorganiziran odnosno o ukidanju pojedinih ćelija nakon što se njihova djelatnost prenese na legalno tijelo. Međutim, neke organizacije krivo su interpretirale direktivu, te su od siječnja 1936. počeli stizati izvještaji iz Hrvatske, Slovenije i Srbije iz kojih se moglo iščitati da su direktive CK shvaćene kao zahtjev za raspuštanjem organizacija SKOJ-a. Neke od najvećih organizacija u zemlji su raspuštene, njihovi „najbolji“ članovi primljeni su u KPJ, a ostali su „raspušteni“. Josip Broz, koji je do kraja 1936. godine već postao organizacijski sekretar CK KPJ, situaciju je ocijenio kaotičnom.¹²⁷ Razvoj SKOJ-a uglavnom je bio usporen, sve do Brozova dolaska na čelo CK KPJ 1937. godine. Bosiljka Beba Krajačić, koja je vodila Tehniku CK SKOJ-a nakon uhićenja Lea Matesa, opisala je kako je u zimu 1936. dobila naredbu da raspusti skojevsku organizaciju u Željezničkoj radionici. Prenijela je direktivu skojevcima da iz ilegalnog djelovanja pređu u legalne organizacije, da djeluju u sindikatima, rade u mljekarama, brijačnicama, zadrugama i tamo djeluju na pridobivanju mladih. Način na koji su skojevci primili ovu vijest opisala je ovako: „Bio je to šok. Ljudi utučeni (...) Zanimjemili. Osjećali su se kao da ih eliminiramo“. Tada je trnjanska organizacija SKOJ-a formalno raspuštena. Članovi su ipak nastavili djelovati u KPJ ili u URSS-ovim sindikatima. U to je vrijeme i policija pokušala neutralizirati djelatnost Mladosti, ali nakon kratkotrajnog zastoja, društvo ponovno aktivno djeluje od veljače 1937. godine. Izabran je novi odbor čiji je predsjednik bio Hanzi Hadžić, a tajnik Vinko Jeđut. Društvo je u to vrijeme brojalo više od tisuću članova. Tijekom 1937. godine, mladi komunisti stekli su prevladavajući utjecaj i u Sportskom klubu Trnje, u kome su dotad utjecaj držali frankovci i desni HSS-ovci.¹²⁸ Na Trešnjevci ni frankovci ni klerikalci, pa ni HSS-ovci, čak niti nakon 1937. godine, tijekom koje su pojačali lobiranje među mladima za pristup svojim redovima, nisu uspijevali privući značajniji broj mladih pod svoje okrilje. Policija je te godine zabranila djelovanje društva Prijatelj prirode, pa su članovi KPJ preko URS-ovih sindikata osnovali Radničko-planinarsku zajednicu koja je nastavila djelatnost svog prethodnika.¹²⁹

RAD SKOJ-A NA OMASOVLJENJU VLASTITIH REDOVA

Dolaskom na čelo CK KPJ u proljeće 1937., Josip Broz formirao je Centralnu omladinsku komisiju na čelu s Ivom Lolom Ribarom. Ribar je u svibnju u listu *Proleter* objavio članak o novim zadacima obnovenog SKOJ-a, koji moraju biti posvećeni stvaranju široke antifašističke fronte mladih, povezivanju s ostalim masovnim organizacijama i ostalo. Premda tijekom 1937. organizacije SKOJ-a u Zagrebu još uvijek

127 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke“, 119–120.

128 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja“, 106.

129 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke“, 120.

nisu bile obnovljene, njihovi bivši članovi djelovali su u legalnim organizacijama. Tako je u sklopu društva Mladost formiran odbor za pomoć španjolskim dobrovoljcima, isprva zadužen za slanje boraca u Španjolsku, a zatim uglavnom za prikupljanje materijalne pomoći za dobrovoljce. Društvo je ubrzo postalo centrala za prikupljanje pomoći dobrovoljcima na razini cijelog Zagreba. Tom akcijom rukovodila je Dina Zlatić. Ivan Krajačić Stevo bio je jedan od radnika s Trnja koji je pošao u Španjolsku. Članstvo Crvene pomoći u to vrijeme na Trešnjevci brojalo je preko 1000 osoba.¹³⁰

Na Zagrebačkom sveučilištu, odnosi između lijevo orijentiranih studenata i opredijeljenih frankovaca postali su posebno napeti nakon izbijanja Španjolskog građanskog rata. Velika tučnjava između dvije grupacije, u kojoj je sudjelovalo preko 200 studenata, izbila je 14. travnja 1937. na tadašnjem Trgu kralja Aleksandra, kod Hrvatskog narodnog kazališta. Nakon intervencije policije, studenti su se razbjegli, ali pojedine grupe zadržale su se u centru grada. U blizini tadašnjeg studentskog doma u Runjaninovoj ulici, frankovci su presreli komunističkog simpatizera i studenta prava Krstu Ljubičića¹³¹ i izboli ga nožem. Ubijeni Ljubičić bio je jedna od prvih žrtava frankovačkog nasilja. Dana 16. travnja, oko 10 000 ljudi ispratilo je njegovo tijelo iz Zagreba, upućeno na sahranu u rodni kraj.¹³²

Godinu 1939. godinu obilježile su demonstracije komunista protiv sporazuma Cvetković–Maček. Skojevci i članovi KPJ su sudjelovali u demonstracijama s oko 15 000 ljudi (od kojih su gotovo polovinu činili mladi) kada su Dragiša Cvetković i Vladko Maček 3. prosinca 1939. došli na otvorenje Savskog mosta.¹³³ Iako su mladi komunisti ponovno bili poprilično aktivni na Trnju, policiji niti jednom nije pošlo za rukom da izvrši veću provalu. Prema izjavi Marka Belinića, Peti rajon je uoči rata imao 97 članova KPJ i oveći broj članova SKOJ-a. Naročito je bila aktivna skojevska organizacija Zanatske škole radionice na čelu s Ivanom Lazićem. Sekretar PK SKOJ za Hrvatsku je do Šeste konferencije SKOJ-a ponovno bio Dušan Mamula, a u Mjesnom komitetu Stjepan Škrnjug, koji je uoči rata bio sekretar Petog rajonskog komiteta SKOJ-a.¹³⁴

Godinu 1940. obilježila je zabrana legalnog djelovanja Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije. Prema izjavi Lea Albaharija, tadašnjeg predsjednika društva Mladost i člana SKOJ-a, velik dio mladih koji je dotad bio aktivan u URSSJ-u prešao je djelovati u Mladost, te su tih dana prostorije društva bile prepune i bio je problem organizirati

130 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja“, 106.

131 Krsto Ljubičić (Arbanasi kraj Zadra, 1915. — Zagreb, 1937.), student prava. Nakon završetka srednje škole, upisao je Pravni fakultet u Zagrebu. Bio je član lijevo orijentiranog studentskog društva Svjetlost. Nakon velike tučnjave lijevo i desno orijentiranih studenata 14. travnja 1937., grupa frankovaca na čelu s Grgom Erešom i Franjom Nevistićem (kasniji ustaški dužnosnici u NDH) presrela ga je i ubila. Rajčević, *Studentski pokret*, 233–239.

132 Rajčević, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu*, 234.

133 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke“, 124.

134 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja“, 107.

aktivnosti za sve članove.¹³⁵ Godina je bila ispunjena velikim brojem demonstracija, od kojih vrijedi istaknuti prvomajske i tzv. lipanjske demonstracije, u kojima je među ostalim istican zahtjev za puštanjem španjolskih dobrovoljaca u domovinu. Na tim je demonstracijama policija upotrijebila vatreno oružje, a radnik Marijan Butković teže je ranjen i kasnije preminuo u bolnici. Na prvomajskoj proslavi sudjelovalo je oko 15 000 ljudi, oko 30 000 obustavilo je rad, a ispred Hrvatskog narodnog kazališta mladi studenti i srednjoškolci sukobili su se s policijom. Prema izjavi Antuna Bibera Teheka, MK KPJ krajem kolovoza na Jelačićevu trgu organizirao je demonstracije protiv rata, skupocće namirnica i ostalog, ali policija je ubrzo rastjerala demonstrante.¹³⁶ Sljedeće demonstracije organizirane su 7. rujna u organizaciji MK KPJ i SKOJ-a, i bile su ponovno usmjerene protiv rata, visokih cijena te zblizavanja Jugoslavije s osovinom Rim-Berlin. Nakon govora koji je održao Stipe Ugarković pred kinom na trnjanskoj cesti, demonstranti su se uputili Trnjanskom i Varaždinskom cestom (današnja Ulica grada Vukovara), gdje su se sukobili s policijom. Demonstracije su se uskoro raširile čitavim južnim dijelom grada, ali ih je policija brzo suzbila. Okršaja demonsternata s policijom također je bilo i na Trešnjevačkom trgu.¹³⁷ Posljednje veće demonstracije organizirane su 28. ožujka 1941. nakon stupanja Jugoslavije u Trojni pakt, kada su se dvije kolone demonsternata s Trešnjevke i Trnja gibale prema Jelačićevom trgu. Do trga se probila kolona s Trnja, dok je trešnjevačku zaustavila policija kod podvožnjaka na Savskoj cesti.¹³⁸ Ovim demonstracijama rukovodio je u ime CK KPJ Aleksandar Ranković.¹³⁹ Skori dolazak rata na granice Jugoslavije predosjećao se i među članovima SKOJ-a. Organizacije su prikupljale pomoć i materijal koji bi im uskoro mogao zatrebati. Tih su se dana vršile pripreme za ratno stanje, intenzivirao rad u društvima gdje su komunisti imali utjecaja, a prikupljena novčana i materijalna pomoć uručivana je Narodnoj pomoći.¹⁴⁰

Zaključak

Zagreb je od nekadašnjeg grada periferije u Austro-Ugarskoj monarhiji nakon 1918. godine postao značajan industrijski centar u novoj državi, Kraljevini SHS. U takvim se uvjetima u gradu formirala i djelovala jaka organizacija SRPJ(k)/KPJ. Podrška građana KPJ posebno se izrazila na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine, kada su komunisti, s nesuđenim gradonačelnikom Svetozarom Delićem, osvojili većinu mandata. Uzlet KPJ tijekom prvih godina Kraljevine SHS prekinula je zabrana legalnog djelovanja 1921. godine i višegodišnji progon monarhističkih vlasti. KPJ je nakon toga smanjila svoju aktivnost i

135 HDA, MG, kutija, 9, I-4.

136 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja“, 107.

137 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke“, 124.

138 Rajčević, „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja“, 108.

139 HDA, MG, kutija 9, IV-26

140 Isto, I-4

utonula u frakcijske borbe. Konačan početak borbe protiv frakcionaštva pokrenulo je novoizabrano rukovodstvo na čelu s Đurom Đakovićem. Međutim, Sestojanuarska diktatura od 1929. označila je pojačane progone komunista, uhićenja i osude na višegodišnje kazne, a nerijetko i smaknuća ili mučenja do smrti. Aktivnost preostalih kadrova u zemlji dodatno je oslabijela preseljenjem većine članova rukovodstva KPJ u inozemstvo do 1931. godine. Popuštanjem terora nakon donošenja tzv. Oktroiranog ustava, djelatnost KPJ u Zagrebu se polagano obnavlja i ponovno se uspostavljaju veze gradskih ćelija s rukovodstvom KPJ. Nakon atentata na kralja Aleksandra, glavnog nositelja diktature, 1934. godine, započinje konkretniji oporavak KPJ, zahvaljujući priljevu novih članova, ali i djelovanju komunista preko raznih kulturno-umjetničkih društava i sindikata. Od sredine 1930-ih godina pa do osovinske okupacije Jugoslavije 1941. godine, politička platforma KPJ temeljila se na politici narodne fronte odnosno uključanju najširih slojeva svih antifašistički nastrojenih građana i organizacija pod jednu krovnu organizaciju. U duhu te politike, rukovodstvo KPJ pokrenulo je inicijativu za osnutkom Stranke radnog naroda, koja je djelovala legalno a kako bi komunisti preko nje dopirali do što više ljudi i simpatizera. Rukovodstvo KPJ usvojilo je i veći senzibilitet prema nacionalnom pitanju. Tih godina pokrenuta je inicijativa, a zatim i formiranje dviju partija unutar KPJ, KP Hrvatske i KP Slovenije, 1937. godine. Paralelno s time, Josip Broz Tito postupno se uspinjao u hijerarhiji KPJ. Odabir novog rukovodstva partije na Petoj zemaljskoj konferenciji 1940. označio završetak konsolidacije KPJ i trenutak kada je Tito i službeno, po direktivi Kominterne, preuzeo vodstvo. Završetak razdoblja konsolidacije označio je napuštanje narodnofrontovske politike (u skladu sa stavovima Kominterne nakon sporazuma Molotov-Ribbentrop) i uvođenje pojačane discipline među partijskim članstvom. Radilo se o pripremama za ratno stanje, jer je u to vrijeme rat već bio zahvatio dobar dio Europe, od zračnih borbi nad Velikom Britanijom, kapitulacije Francuske te okupacije Danske, Norveške i ostalih zemalja. Njemačka, Italija i Japan potpisali su Trojni pakt 27. rujna 1940., kome su se do kraja godine pridružile Mađarska, Rumunjska, marionetska Slovačka, a u ožujku 1941. i Bugarska. Bilo je i više nego očito da će i Jugoslavija biti uvučena u ratni vihor. Vladina zabrana Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije pod kontrolom komunista, u prosincu 1940. godine, nije suviše destabilizirala djelovanje KPJ. Stupanje Jugoslavije u Trojni pakt 25. ožujka 1941. i puč generala Simovića dva dana kasnije nisu zatekli komuniste nesprenjima. Članstvo je reagiralo odmah, sudjelujući u organizaciji i održavanju prosvjeda i demonstracija protiv Trojnog pakta. Nakon okupacije zemlje i proglašenja kvislinške NDH uslijedila je višemjesečna konsolidacija ustaške vlasti. Zagrebački su komunisti ovu situaciju iskoristili da što više učvrste ilegalne veze KPJ i mrežu Narodne pomoći po gradu, održavane još od doba međuratnog ilegalnog djelovanja. S tim su iskustvom krenuli ne samo u oružani otpor na ulicama grada u vidu diverzija i atentata, nego i u prikupljanje svih materijalnih potreština preko Narodne pomoći, koje su zatim upućivane pripadnicima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Preko tih ilegalnih kanala, velik broj građana Zagreba spasio se od progona ustaških vlasti, ali i sigurno dospijevao do partizanskih redova.

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1372. „Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta“ (HDA, MG).

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723. „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb“ (HDA, GK SKH ZG).

MEMOARSKA GRADA

Bakarić, Vladimir. „Susreti s Titom“. U: *Zbornik sjećanja: Zagreb 1941–1945*, sv. 1, ur. Lutvo Ahemtović i dr., 33–35. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH – IHRPH – ŠK, 1982.

ČLANCI

Crnojevac, Štefica. „Ilegalni rad u razdoblju povratka „Španjolskih dobrovoljaca““. U: *Crvena Trešnjevka*, ur. Drago Zdunić i Slobodan Žarić, 199–200. Zagreb: Spektar – IHRPH, 1982.

Držaić, Karlo. „Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunista“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 14–54. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

Janjatović, Bosiljka i Mira Kolar-Dimitrijević. „Pretvaranje URSSJ-ovih sindikata u organe klasne borbe (1929–1941)“. U: *Zagrebačka općina Trnje u radničkom komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević, 120–136. Zagreb: IHRPH, 1981.

Janjatović, Bosiljka. „O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933–1941. godine“. U: *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, ur. Dušan Bilandžić i dr., 255–285. Zagreb: IHRPH, 1968.

Janjatović, Bosiljka. „Revolucionarni sindikalni pokret“. U: *Crvena Trešnjevka*, ur. Drago Zdunić i Slobodan Žarić, 124–138, Zagreb: Spektar – IHRPH, 1982.

Jelić, Ivan. „Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata“. U: *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, ur. Dušan Bilandžić i dr., 9–45. Zagreb: IHRPH, 1968.

Kolar-Dimitrijević, Mira. „Položaj trešnjevačkog radništva“. U: *Crvena Trešnjevka*, ur. Drago Zdunić i Slobodan Žarić, 82–88. Zagreb: Spektar – IHRPH, 1982.

- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Prilog biografiji borca za radnička prava Đure Halabarca“. U: *Podravski zbornik*, ur. Franjo Horvatić, 22–28. Koprivnica: Centar za kulturu — Muzej grada Koprivnice, 1987.
- Koprivica-Oštrić, Stanislava. „Djelatnost KPJ na Trešnjevci“. U: *Crvena Trešnjevka*, ur. Drago Zdunić i Slobodan Žarić, 88–109. Zagreb: Spektar — IHRPH, 1982.
- Koprivica-Oštrić, Stanislava. „Razvoj KPJ u Zagrebu i na Trnju u razdoblju od 1929. do 1941. godine“. U: *Zagrebačka općina Trnje u radničkom komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević, 86–92. Zagreb: IHRPH, 1981.
- Očak, Ivan. „Jugoslavenske vanpartijske emigrantske organizacije u SSSR-u između dva rata“. U: *Radovi*, vol. 23, ur. Josip Lučić, 209–232. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1990.
- Petrović, Ljubica. „Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929–1932. godine“. U: *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, ur. Dušan Bilandžić i dr., 242–254. Zagreb: IHRPH, 1968.
- Rajčević, Vojo. „Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke od 1918. do 1941.“. U: *Crvena Trešnjevka*, ur. Drago Zdunić i Slobodan Žarić, 109–124. Zagreb: Spektar — IHRPH, 1982.
- Rajčević, Vojo. „Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja (1918.–1941.)“. U: *Zagrebačka općina Trnje u radničkom komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević, 93–108. Zagreb: IHRPH, 1981.
- S.R. „Otkriće poprsja trojici studenata“. U: *Veterinar*, br. 1 i 2 (1965): 89–95.
- Treskanica, Stefan. „Narodna pomoć kao indeks otpora zagrebačkog pokreta otpora“, U: *Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić, 294–342. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.

LITERATURA

- Atlagić, David, ur. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Izdavački centar Komunist — Rad, 1985.
- Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Goldstein, Ivo, i Slavko Goldstein. *Tito*. Zagreb: Profil, 2015.
- Grupa autora. *Jugoslovenski savremenici: ko je ko u Jugoslaviji*. Beograd: Sedma sila, 1957.

Gužvica, Stefan. *Before Tito: The Communist Party of Yugoslavia During The Great Purge (1936–1940)*. Tallin: Tallin University Press, 2020.

Ivanuša, Dolores. *Nove akvizicije Muzeja revolucije naroda Hrvatske 1983/84*. Zagreb: Muzej revolucije naroda Hrvatske, 1984.

Janjatović, Bosiljka. *Politički teror u Hrvatskoj 1918.–1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 2002.

Kačavenda, Petar i Dušan Živković, ur. *Narodni heroji Jugoslavije*. Sv. 1 i 2, Ljubljana – Beograd – Titograd: Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda, 1982.

Morača, Pero, Dušan, Bilandžić i Stanislav Stojanović. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Rad, 1977.

Očak, Ivan i Jovo Popović. *Končar: sekretar Partije*. Zagreb: Alfa, 1976.

Pavlaković, Vjeran. *Yugoslav Volunteers in the Spanish Civil War*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016.

Rajčević, Vojo. *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918–1941*. Zagreb: Mladost, 1959.

Sentić, Marija i Narcisa Lengel-Krizman. *Revolucionarni Zagreb 1918–1945: kronologija*, Zagreb: Školska knjiga, 1979.

Ugarković, Stipe i Ivan Očak. *Zagreb grad heroj: spomen-obilježja revoluciji*. Zagreb: August Cesarec, 1979.

MREŽNE STRANICE

„Hercog, Mila“. Židovski biografski leksikon, radna verzija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <https://zbl.lzmk.hr/?p=284> (pristupljeno 9. 11. 2021.)

„Iveković, Mladen“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28224> (pristupljeno 9. 11. 2021.)

„Mates, Leo“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39413> (pristupljeno 8. 11. 2021.)

„Svečnjak, Vilim“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58977> (pristupljeno 9. 11. 2021.)

„Špoljarić, Đuro“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59854> (pristupljeno 8. 11. 2021.)

Flego, Višnja. „Josip Adamić“. Hrvatski biografski leksikon, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=298>, (pristupljeno 8. 11. 2021.)

Sentić, Marija. „Danica Cazi“. Hrvatski biografski leksikon, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3431> (pristupljeno 9. 11. 2021.)

BIOGRAFIJE AUTORICA I AUTORA

Blasin, Barbara (Zagreb, 1973.) grafička dizajnerica, diplomirala je 2002. (MA) studij dizajna Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu. Dobitnica je nagrade Hrvatske sekcije AICA-e (International Association of Art Critics) na „Zagrebačkom salonu“ 2008. i 2011. godine. Autorica je i suradnica raznih interdisciplinarnih i istraživačkih projekata sa područja ženske historije. Članica je ČZS-a, MAZ-a, HDD-a, ULUPUH-a... Živi i radi u Zagrebu.

Držaić, Karlo (Varaždin, 1994.) diplomirao je povijest, antropologiju i komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu te je na istoj instituciji student doktorskog studija moderne i suvremene povijesti. Primarne teme istraživanja su mu povijest radničkih pokreta i promjene socijalističke ideologije na prostoru Hrvatske.

Jagić, Josip (Zagreb, 1987.) završio opću gimnaziju dr. Ivana Kranjčeva u Đurđevcu, diplomirao modernu i suvremenu povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2015. Bavio se istraživanjem struktura partizanskog otpora u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata. Od 2019. godine radi u fondaciji Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe kao projektni menadžer i politički analitičar.

Korov, Goran (Našice, 1988.) opću gimnaziju završio u Donjem Miholjcu, a u Zagrebu Filozofski fakultet, preddiplomski i diplomski studij povijesti. Doktorand je na studiju moderne i suvremene hrvatske i svjetske povijesti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Bavi se temama vezanima uz ulogu Jugoslavije u Pokretu nesvrstanih te suvremenu povijest Balkana s naglaskom na razdoblje od 1918. godine do danas. Autor je nekoliko znanstvenih i stručnih članaka te sudionik brojnih znanstvenih skupova i konferencija.

Lovreković, Ana (Sisak, 1987.) je diplomirala povijest te muzeologiju i upravljanje baštinom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Kroz godine je sudjelovala u više istraživačkih projekata koji se bave poviješću organiziranja žena na jugoslavenskom prostoru. Članica je feminističkog kolektiva fAKTIV.

Šarin, Petra (Zagreb, 1992.) je povjesničarka umjetnosti, kustosica i istraživačica, koja pri lisabonskom Fakultetu društvenih i humanističkih znanosti izrađuje doktorsku disertaciju o prikazima radnica u kontekstu hrvatske i portugalske umjetnosti sredinom XX. stoljeća. Stalna je suradnica portala Vizkultura, pri kojemu 2021. vodi dvomjesečni autorski obrazovni program *Kako misliti urbanizam i javni prostor?*. Područja njezina interesa su teorija umjetnosti, feministička kritika povijesti umjetnosti i društveno angažirane (umjetničke) prakse.

Treskanica, Stefan (Karlovac, 1989.), surađivao u *Zarezu*, *Gordoganu*, *RAD-u*, studentskim časopisima *Čemu*, *Pro tempore*, *Slobodni filozofski*. U sklopu Kartografije otpora publicirao „Narodnu pomoć kao indeks zagrebačkog pokreta otpora (1941.–45.)“. U Sklopu ISHA-e Zagreb suorganizirao ili sudjelovao u nizu seminara/konferencija 2008.–2012., 2012.–2014.

Vejzagić, Saša (Doboj, 1987.) završio je preddiplomski (2008.) i diplomski studij (2011.) povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, diplomski studij srednjoeuropske povijesti na Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) u Budimpešti (2013.) te poslijediplomski doktorski studij na Europskom sveučilišnom institutu (EUI) u Firenci (2021.) obranivši disertaciju *The Rise of a Business Class – Managerial Elites in Yugoslavia, 1963–1978*. Od 2016. godine vanjski je suradnik Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma (CKPIS) gdje trenutno sudjeluje u projektu „Mikrostrukture u socijalizmu“. Od 2020. godine suradnik je na projektu „Kartografija otpora“. U središtu njegova interesa su ekonomska, poslovna, politička, radnička i društvena povijest 20. stoljeća s naglaskom na jugoslavenski socijalizam.

Zovak, Krešimir (Županja, 1989.) završio je preddiplomski studij povijesti i etnologije i kulturne antropologije te diplomski studij povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radio je kao izvršni urednik, autor i prevoditelj u hrvatskom izdanju časopisa *Le Monde diplomatique*. Pisao je za različite hrvatske i regionalne medije kao što su *Bilten*, *Zarez*, *Novosti*, *Slobodni filozofski*, *Mašina* itd. Trenutno radi kao učitelj povijesti u osnovnoj školi u Zagrebu te kao koordinator programa u Centru za radničke studije. Glavni istraživački interes mu je povijest jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. O toj je temi objavio radove u časopisima *3k: kapital, klasa, kritika* i *Das Argument*.

INDEKS IMENA

Andres, Ivan: 81
 Anić (Tomo), Marko: 112, 115
 Adamić, Josip: 347, 349
 Adžija, Božidar: 29, 261, 262, 268, 361
 Ahmetović (Mika), Lutvo: 20, 26, 38, 42, 64, 65, 70, 267, 275, 276, 278, 299, 325, 326
 Ahmetović, Zora: 227, 237
 Albahari, Cila: 323
 Albahari, Leo: 375
 Alijagić, Alija: 312, 313, 346
 Albert, Gleb: 311
 Augustinčić, August: 359
 Baće, Maksimilijan: 357
 Baće, Olga: 224, 225, 236, 251, 356
 Bakarić, Vladimir: 178, 180, 181, 238, 261, 262, 304, 316, 324, 363
 Baković, Zdenka: 227, 272, 273
 Baković, Rajka: 227, 272, 273
 Bakrač (Čekrez), Boris: 5, 6, 299, 326
 Bakrač, Ivanka: 5, 6
 Bakrač (Leblovica), Ljubica: 5, 119
 Bakran, Zvonimir: 74
 Balen, Marija Vica: 325
 Balen, Šime: 26, 28
 Balenović, Pavla: 223
 Baltić, Milutin: 75, 101
 Barbalić, Ivan: 308
 Barić, Nikica: 169
 Baserman, Zvonko: 271
 Basrak, Jovo: 37
 Basrak, Mileva: 37
 Basta, Milan: 154
 Bauer, Jakob: 371
 Bayerlein, Bernhard H.: 298
 Bebler, Aleš: 154
 Belinić, Marko: 29, 30, 70, 321, 375
 Benel, Marija: 119, 280
 Benel, Olga: 119, 280
 Bergholz, Max: 141
 Bergman, Alfred: 29
 Bermanec, Ivan: 352
 Bertek, Tihana: 285
 Berus (Mamica), Anka: 31, 32, 42, 219, 228, 231, 241, 246, 296, 297, 299, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 319, 325, 326, 327, 331
 Bibanović-Nemčić (Mara, Dora), Živka: 101, 115, 142, 152, 153, 240, 245, 246, 247, 283, 284
 Biber (Tehek), Antun: 118, 266, 299, 304, 310, 369, 376
 Biškupec, Slavko: 271
 Blasin, Barbara: 263
 Blažeković, Stjepan: 26, 295
 Blažević, Jakov: 177
 Blažina (Beli), Slavko: 82
 Boban, Rafael: 153, 154, 155, 165
 Bobinac, Anka: 234
 Bobinac, Maca: 219
 Bocak, Juraj: 309
 Bogdan, Stjepan: 304
 Bonačić, Vilma: 309
 Bondarev, Nikita: 311
 Borčić, Berislav: 302, 328
 Borić, Marko: 160
 Borošak (Vera), Josipa: 240
 Borovčak, Štefica: 319
 Bošković, Magda: 263
 Božičević, Ivan: 18, 21, 23, 30, 38, 39, 299
 Bračun, Josip: 357
 Branceković, Stjepan: 41
 Brasken, Kasper: 298
 Bratko, Antun: 272, 361, 368, 369
 Brlić, Đuro: 321
 Brodarić, Katarina: 236
 Brodarić, Marica: 246
 Broz (Tito), Josip: 16, 19, 31, 39, 40, 43, 60, 63, 112, 117, 119, 123, 146, 220, 238, 283, 301, 302, 311, 313, 323, 355, 363, 377
 Brusić, Nikola: 308
 Bubanić (Elektrika), Stjepan: 77, 277
 Budak, Mile: 22, 182
 Budak Tomičić, Anka: 319
 Budisavljević, Dana: 142
 Budisavljević, Diana: 142
 Budisavljević, Julije: 322
 Bukvić, Katica: 224
 Bulan, Cvita: 154
 Butorac, Anka: 220, 264, 308, 318
 Butura, Rezika: 224, 225
 Canki, Pavao: 182
 Capek, Mihajlo: 277, 281
 Carić (Ozren), Dragan: 5, 6, 109, 124, 127, 278, 325, 326,
 Cazi, Danica: 219, 355, 365
 Cekurić (Cila, Vilma), Ema: 110, 222, 227, 243
 Celiščak, Josip: 352
 Cerić, Zvonimir: 357
 Cesarec, August: 261, 309, 350
 Churchill, Winston: 146
 Cojmorac-Rihtman, Terka: 365
 Crnković (Erna, Olga, Vilma), Ruža: 110, 243
 Crnogorac, Simo: 29

Crnojevac, Štefica: 202, 219, 304, 305, 307, 358
 Culjak (Crni/Iskreni), Franjo: 321
 Cvetko (Flores), Većeslav: 31, 42, 304, 360
 Cvetković, Andela: 236
 Cvetković, Dragiša: 222, 223, 261, 349, 360, 375
 Cvetković, Luka: 175
 Cvetković-Majer (Ruža), Vera: 110, 113, 245
 Cvijić, Branko: 313
 Cvijić, Đuro: 313
 Cvitaš, Nikola: 277
 Čabrac, Milka: 237
 Čagljević, Stanislav: 352
 Čalec, Dragutin: 154
 Čoklica, Drago: 320, 321
 Čoklica, Katica: 219, 246
 Čuljak, Franjo: 371
 Čus, Franjo: 373
 Čutić (Žarko), Đuro: 112
 Dajčeva Župić, Klara: 324
 Darević (Andrija), Ivan: 110
 Deak, Istvan: 145
 Debeljak, Barbara: 219, 220
 Debeljak, Josip: 347, 349
 Debeljak, Stjepan: 351, 364, 369
 Delač, Domagoj: 285
 Delić, Svetozar: 345, 376
 Denac, Ivan: 42,
 Devčić, Deša: 222, 228
 Dimić, Nada: 308
 Dimitrov, Georgi: 315, 373
 Dizdar, Zdravko: 297
 Dobrinić, Ljubica: 349
 Doder, Duško: 153, 155, 322
 Domany, Robert: 358
 Domany Rudolf: 304, 356
 Dozet, Petar: 75, 76, 87, 101, 299
 Drašković, Milorad: 313, 346
 Drinković, Tadija: 166
 Duchêne, Gabrielle: 200, 206
 Duda (Petar), Josip: 111, 112, 281, 327
 Dugandžić, Jakov: 355, 362, 364
 Dumbović, Kata: 30, 264, 265, 355, 356, 357
 Durieux, Tilla: 17, 300
 Dvorščak, Dragica: 231
 Dvorščak, Milan: 231
 Đaković, Đuro: 314, 346, 347, 348, 377
 Đaković, Joco: 36
 Đil, Josip: 309
 Đilas, Milovan: 150
 Đurina, Petar: 167
 Ehrenburg, Ilya: 145
 Emrović, Maja: 242,
 Engel, Ilija: 27, 305
 Enzesberger, Hans Magnus: 298E
 Ević Krajačić, Bosiljka: 304
 Fabijanić (Neda, Dunja), Vera: 243
 Fak, Zorka: 231, 236,
 Fergec, Katica: 267
 Folnović (Mirkec), Mato: 115
 Fick, Ernst: 99
 Filipović, Dragica: 229, 269, 284, 356
 Filipović, Ljubica: 229, 269, 284, 356
 Filipović (Hrvojić), Katica: 229, 269, 284, 356
 Filipović, Nevenka: 229, 269, 284, 356
 Fischer (r. Lederer), Klara: 324
 Fišer, Franjo: 267
 Fišerina: 84
 Flajpan, Stjepan: 300
 Franković, Eugen: 319
 Gado (Zdenko), Ivan: 110
 Gajšek, Vilim: 352
 Galić, Katja: 263
 Galjer, Nada: 231
 Galogaža, Stevan: 313
 Gašpar, Mirko: 154
 Gašparović, Vilim: 27
 Gazić (Mica), Marija: 309
 Geiger, Vladimir: 144, 145, 184
 Gelsmanan, Gita: 237
 Glaise Von Horstenau, Edmund: 23, 37, 39, 79,
 95, 98, 323
 Gluhak, Ivo: 33
 Goldstein, Ivo: 16, 25, 57, 99, 152, 157, 165, 168,
 170, 323
 Goldstein, Lea: 324
 Goldstein, Slavko: 323
 Goldšmit Steiner, Zora: 323
 Gorkić, Milan: 298, 313, 315, 351, 355
 Gospodnetić, Inka: 242
 Grahek Ravenčić, Martina: 182, 183
 Gredelj, Janko: 267, 274, 364, 371, 372
 Gregorić, Pavle: 40, 60, 61, 262, 325, 357
 Gregorin, Mirko: 157
 Grgošević, Vlado: 372
 Gretić, Ivica: 271
 Grgić, Ernest: 358, 359
 Gross, Mirjana: 296, 297
 Grubiša, Iva: 284
 Gržetić, Anka: 220
 Gržetić (Maca), Marija: 205, 219, 308, 318, 365
 Haas, Herta: 238
 Habulin, Marija: 236

Habunek, Vlado: 370
 Habunek, Ivan: 370
 Hadelan, Joža: 361
 Hadžić, Hanzi: 372, 374
 Hadžikan, Jelena: 310
 Halabarec, Đuro: 353
 Halužan, Maca: 310
 Haramija, Miroslav: 158, 159, 160, 161, 163, 164,
 165, 166, 167, 170
 Haramina, Mijo: 295
 Havranek, Ivan: 80
 Hebrang (Fati), Andrija: 43, 46, 47, 60, 70, 197,
 238, 275, 346
 Hećimović, Nikola: 314, 347
 Heiligstein, Nada: 222, 224, 225, 226, 228, 365
 Hercog, Mila: 365
 Hitler, Adolf: 42, 84, 146, 147, 212, 270
 Holjevac, Veco: 143
 Holjevac, Nikola: 166
 Horvat, Josip: 98, 99, 301
 Hotko, Dragica: 231, 236
 Hršak (Katarina), Božena: 106, 110
 Hršak, Vera: 237
 Humek, Paula: 219, 224, 226
 Humljak, Andrija: 372, 373
 Hupert, Milan: 60, 228, 229, 230, 273, 274
 Hus (Krešo), Vlado: 110
 Ibárruri, Dolores: 200
 Ilijanić (Sitna), Jasna: 110, 243
 Ivakić, Branimir: 280
 Ivanc, Emil: 295
 Ivančević, Slavko: 157
 Ivančević, Stjepan: 157
 Ivanišević, Vjeko: 373
 Ivanović, Adela: 224
 Ivanušić, Mato: 160, 161, 163
 Iveković, Draga: 263
 Iveković, Mladen: 261, 262, 268, 270, 356, 359
 Jajac (Una), Pava: 202, 309
 Jančić (Buba), Ljubica: 231
 Jančić Starc, Jelena: 200, 263
 Janić, Vjekoslav: 75
 Jankes, Grga: 46, 47, 61, 62
 Janković, Branimir: 148
 Jeđut, Vinko: 371, 372, 373, 374,
 Jelić, Dinko: 295
 Jelić, Ivan: 206
 Jelinek, Vera: 236
 Jovanić, Đoka: 167, 168
 Juđt, Tony: 141, 185
 Jurdan-Ančik, Anka: 278
 Jurić, Vera: 219, 223, 227, 228, 230, 243, 251
 Jurišić, Pio: 93, 124
 Kajfeš, Josip: 323, 325
 Kalodera, Zena: 243, 247, 331
 Kamber, Dragutin: 129, 332
 Karadorđević, Aleksandar: 346, 347, 352
 Kardelj, Edvard: 43, 45, 46, 47, 60, 61, 229, 354
 Karlovčan, Grgur: 372
 Kavurić, Zvonimir: 127, 320, 349
 Kavurić, Stjepan: 349, 352, 353
 Kecman, Jovanka: 198, 199, 201, 215, 220, 221, 222,
 254
 Kepec, Dragutin: 373
 Keršner, Oto: 303
 Keršner, Artur: 303, 357
 Keršovani, Otokar: 29
 Kežman (Vesela), Ankica: 113, 244, 245
 Kidrič, Boris: 373, 374
 Kirac-Dulčić, Ljerka: 7, 119, 231, 245, 246, 331
 Kisić-Kolanović, Nada: 182
 Kleinhappel, Franz: 323
 Kleme (Smilja), Danica: 115, 246, 331
 Knežić, Ivan: 315
 Kolak, Ivan: 80
 Kolaković, Dane: 153
 Kolar, Vinko: 309
 Kolar Dimitrijević, Mira: 312
 Komar, Slavko: 34, 304
 Komparić, Alma: 222
 Končar (Brko), Rade: 19, 29, 40, 46, 47, 228, 238, 262,
 264, 267, 269, 273, 354, 355, 356, 357, 363, 369
 Končar, Dragica: 224, 228, 263, 265, 267, 291
 Konjhodžić, Mahmud: 93, 280
 Konjović, Ana: 271, 318
 Konjović, Milan: 370
 Kopinić, Josip: 28, 29, 31, 43, 60, 311
 Kordić, Dinko: 166, 168
 Korski, Ivan: 29
 Kos, Ivan: 160
 Kos, Ladislav: 163
 Kos, Marija: 197
 Kos, Tomo: 163
 Kosanović, Savo: 359
 Kostanić, Marko: 142
 Korošec, Karlo: 364
 Korporić, Galja: 263
 Košutić, Mira: 125
 Košutić, August: 125
 Kovač, Borka: 219
 Kovač, Vlasta: 323
 Kovačević, Milovan: 93, 94

Kovačević, Veljko: 32
 Kovačević, Vojo: 41
 Kozjak, Franjo: 224
 Krajačić (Beba)-Ević, Bosiljka: 224, 228, 236, 251, 304, 359, 374
 Krajačić (Stevo), Ivan: 48, 61, 62, 70, 71, 80, 81, 101, 178, 180, 181, 301, 311, 328, 350, 351, 353, 357, 371, 375
 Krajačić, Marijan: 304, 359
 Kralj, Franjo: 351
 Kraljić, Stjepan: 266
 Kranželić, Ivica: 44
 Kranjc, Štefica: 231, 236
 Kranjčević (Brado), Jakov: 316, 322, 323
 Kraš, Josip: 313, 314
 Krčmarek (Tošo), Franjo: 108, 110
 Kreačić, Otmar: 358
 Krist (Čeh), Dušan: 318
 Krleža, Miroslav: 94, 299, 313
 Krleža, Tonka: 228, 251
 Krndelj, Ivan: 220, 312, 314
 Krndija (Crni), Drago: 68, 69, 280
 Krnjević, Juraj: 81
 Kroflin, Rudolf: 34
 Kruljac, Hubert: 279
 Krunić (Duje), Ivan: 112, 115
 Krznarić, Stjepan: 27
 Kuftrin, Milka: 44, 231
 Kuhar, Lovro: 313
 Kuhn, Ivo: 29
 Kulušić, Josip: 44,
 Kurelac, Franjo: 74, 87
 Kustić, Živko: 157
 Lajner, Božo: 72
 Lazić, Ivan: 375
 Leček, Suzana: 144, 145
 Lelas, Anita: 204, 214, 2019, 225, 242, 252
 Lemić (Mara), Milka: 202
 Lengel-Krizman, Narcisa: 16, 28, 57, 233, 235, 259, 296, 297
 Lenjin, Vladimir Iljić: 222, 262, 312
 Leskovar, Eduard: 368
 Linarić (Bobi), Marko: 76, 300
 Lipovščak, Viktor: 351, 370
 List, Wilhelm: 81
 Lohr, Alexander: 79
 Lončarić, Vlado: 32, 230
 Losurdo, Domenico: 146
 Lovinčić, Ivica: 362
 Lovrenčić, Rene: 295
 Lugarić (Blonda), Apolonija: 202,

Lukanović, Pepica: 228, 231, 244, 246, 252
 Lukatela (Feliks), Josip: 6, 112, 278, 279, 326
 Lukman, Feliks: 281
 Luter, Karlo: 373
 Luthers, Rudolf: 79
 Ljubičić, Krsto: 375
 Ljuština, Franjo: 313
 Maček, Vladko: 22, 81, 222, 223, 241, 261, 349, 360, 375
 Magašić, Mauricije: 44, 299, 305
 Maglajlić, Ekrem: 320
 Magovac, Božidar: 84
 Majerhold, Ivan: 41
 Makovec, Josip: 265
 Malešević (Bumbar, Šofer), Branko: 30
 Mamula, Dušan: 371, 372, 375
 Mance, Dragutin: 372
 Mandić, Nikola: 182
 Manolić, Joža: 44, 45
 Manouchian, Missak: 142
 Mates, Leo: 238, 261, 263, 350, 370, 374
 Marchlewski, Julian: 311
 Marganović (Pajo), Pavao: 347, 369
 Marić, Ljubica: 370
 Maričić, Siniša: 277
 Marinić, Tatjana: 263, 313, 314, 316
 Marinković, Ivo: 75, 76, 77, 82, 87, 101
 Martinčić (Seka), Paula: 113, 115, 245, 331
 Marušić, Drago: 351, 353
 Marušić, Ivica: 299
 Marušić, Milan: 155, 156
 Marušić, Nada: 219
 Marušić, Zlata: 224, 305
 Mates, Leo: 238, 261, 350, 370, 371, 374
 Mavrak, Antun: 346
 Mayer, Arno: 9, 11, 140, 147, 177, 191
 Mazower, Mark: 147
 Mećar (Debeli, Musliman), Ivan: 77, 277, 278, 279
 Medved, Tomislav: 164, 169, 170
 Međeral, Vinko: 361
 Meglar, Viko: 23
 Mesarić, Blaž: 30, 35, 36
 Mešić, Ademaga: 182
 Mihl, Franjo: 373
 Mihočević, Petar: 280
 Miholić, Vid: 160
 Mikulčić, Anka: 309
 Miler, Zlata: 219, 220
 Miličić (Ernest), Marko: 110
 Milčinić, Olga: 198, 226, 231, 263
 Miloš, Boško: 364

Miloš, Ljubo: 301
 Mimica, Vatroslav: 22
 Mišić, Janko: 347
 Mišković (Tomo), Milan: 101, 107, 108, 109, 110, 111, 116, 117, 120, 243, 281, 330
 Mitrović, Mitra: 200
 Mojmir, Martin: 44,
 Mokosek, Ankica: 202, 203, 219, 361
 Mokosek, Josip: 361
 Moškov, Ante: 154, 155
 Mrak, Antun: 371, 373
 Mrazović (Gašpar), Karlo: 29, 304, 359, 363
 Münzenberg, Willi: 312
 Muhar, Marica: 224, 225
 Munk, Zdenka: 202
 Mussolini, Benito: 84
 Mušković, Vinko: 373
 Mušnjak, Marko: 373
 Mutak (Lela), Štefica: 112, 243
 Mutak, Vlado: 364
 Nazor, Vladimir: 179, 275, 370
 Neđeral, Vinko: 109
 Neumann, Ljuba: 324
 Nikolić, Jelena (Panić, Mira): 199
 Nikolić, Zora: 220
 Nikoliš, Gojko: 324, 358
 Nolte, Ernst: 149
 Novačić, Joža: 356
 Novak, Vlatka: 267
 Novosel, Domagoj: 165, 168, 169
 Novosel, Vanda: 197, 200, 222, 223, 224, 238
 Obradović, Maša: 325
 Očak, Ivan: 312
 Očko, Sava: 231, 316, 317, 324
 Ogrizović, Bogdan: 93, 94, 104, 280, 295
 Ogrizović, Milan: 93, 197
 Ogrizović, Slava: 197, 201, 208, 219, 222, 272, 295
 Opalo, Milica: 44, 219, 231
 Oreški, Mijo: 347
 Orešković (Krtijja), Marko: 273, 311, 352, 359
 Oruč Ivoš, Silvana: 173
 Pačenovski, Dragica: 219, 242
 Padovan, Ivo: 319
 Pajalić (Hanja), Ljubica: 245
 Pandža (Brko), Ivan: 305
 Pap Kario, Valerija: 305
 Pap (Šiljo), Pavle: 238, 264, 267, 269
 Parović, Blagoje: 346
 Patačić (Miško), Milan: 277
 Pataki (Marica), Marija: 263, 264, 271, 285, 304, 356
 Patton, George S.: 146
 Pavlić, Stjepan: 157
 Paut, Anđela: 232
 Paut, Mira: 231, 232, 242
 Pavelić, Ante: 37, 79, 80, 93, 99, 112, 129, 153, 165, 175, 212, 235, 270
 Pavelić, Hana: 222, 227, 228, 229
 Paver, Josipa: 153
 Pavešić, Dragica: 267, 273
 Pavešić, Ilija: 267, 274
 Pavlinić, Vjekoslav: 319
 Pavone, Claudio: 9, 11, 129, 140, 148, 149, 150, 176, 184, 302
 Perković, Zora: 246
 Pernar, Ivan: 81
 Perović (Zina), Lepa: 75, 83, 95, 101, 107, 143, 228, 237, 239, 243, 244
 Peršen, Mirko: 299
 Petersson, Fredrik: 298
 Petričić, Berta:
 Petrović, Bartol: 304
 Petrović, Dragutin: 351
 Piskač, Štefica: 228
 Plašć, Dragutin: 299
 Plesner, Rut: 232
 Poje, Josip: 352
 Popović (Aga), Pero:
 Popović, Vlado: 29, 31, 42, 46, 47, 62, 77, 230, 304, 306, 308
 Posavec, Vladimir: 69
 Prica, Ognjen: 261, 268
 Pripek, Milan: 371
 Prpić, Rudolf: 264, 265
 Prpić, Tomo: 265
 Puhlović, Marija: 356
 Puklek, Stjepan: 40
 Radelić, Zdenko: 174
 Radić, Stjepan: 125
 Radošević, Jelisava: 236
 Radošević, Vladimir: 69
 Radošević, Zofka: 232
 Radanović, Milan: 162, 163, 169, 173, 174
 Radović, Marija: 74
 Radoničić, Karlo: 329
 Rajhercer, Radovan: 280
 Rajtić, Nada: 235
 Rakar Magašić, Anica: 305
 Ramljak, Andrija: 371
 Ranković, Aleksandar: 174, 376
 Rapić, Stjepan: 320
 Ravnikar, Marijan: 321

Rendulić, Mato: 76, 77, 87
 Ribar (Lola), Ivo: 7, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 60, 61, 63, 70, 127, 229, 374
 Richtmann, Zvonimir: 29
 Rihter, Aleksandar: 281, 282
 Rob (Bumbar), Antun: 21, 29, 30, 238
 Rochlitz, Franz: 323
 Rochlitz, Imre: 322, 323
 Roksandić, Drago: 151
 Romel, Erwin: 81
 Rosenzweig, Viktor: 29
 Rukavina, Ivan: 304, 316, 317, 324, 359
 Rukavina, Josip: 229
 Rukavina, Maja: 370
 Rukavina-Prohaska, Neda: 219, 237
 Rupčić, Fanika: 219, 224, 231
 Sabolek, Ivan: 371, 372, 373
 Salli (Konspirator), Dragutin: 47, 48, 61, 62, 70, 75, 304, 309, 326, 363
 Sasso, Dragutin: 44
 Scaramelli, Umberto: 149
 Schell, Maria: 323
 Schindler, Oskar: 142
 Schlesinger, Marija: 322, 323
 Schlesinger, Milena: 231, 232
 Schlesinger, Miroslav: 323
 Schmidlin, Julius: 97
 Sentić, Marija: 28,
 Sertić (Cincipinka), Ankica: 60, 228, 229, 273, 274, 356
 Sigismund, Klaus: 29
 Simenić, Marko: 368
 Simić (Magda), Slavica: 240
 Sklevicky, Lydija: 198, 210, 212, 241, 298, 299, 300
 Smolčić, Vinko: 153
 Smoljan, Bariša: 81
 Snyder, Timothy: 141
 Sokolčić, Ivan: 373
 Solar (Đurđica), Vera: 228
 Srebrnjak (Antonov, Kemičar), Ivan: 28, 43, 47, 238
 Staljin, Josif Visarionovič: 146, 314
 Stasova, Elena: 312
 Steinfel, Nikola: 182
 Stramičar, Marija: 234
 Strnšak (Višnja), Dragica: 240
 Sviben, Kazimir: 172
 Svečnjak, Vilim: 370
 Svjetličić, Zvonimir: 349, 352, 353
 Supanc Mihota, Anka: 219, 238, 242, 316
 Supek, Rudi: 298
 Sutlarić, Ivan: 27
 Suvin, Darko: 298
 Šantić Matijašić, Štefica: 197
 Šarić, Anka: 219
 Šarić, Antun: 349
 Šarić, Milka: 219
 Šegvić (Pjer), Petar: 321, 322
 Šegvić, Zlata: 227, 228
 Šibl, Ivan: 16, 38, 40, 41, 65, 225, 295, 296, 305, 310, 318, 321
 Šikić, Ivan: 27
 Šiftar, Ivan: 371, 373
 Šilović, Srećko: 314, 315, 316, 317, 319
 Škatarić, Arsen: 309
 Škatarić, Desanka: 236
 Škrnjug, Stjepan: 27, 361, 375
 Škurina, Franjo: 373
 Šimić, Antun Branko: 314
 Šimpraga, Saša: 285
 Šimunković, Mario: 285
 Škrnjug, Stjepan: 361, 375
 Šnajder, Zlatko: 347
 Šnidaršić (Geist), Ivan: 328
 Šolohov, Mihail: 145
 Šoljan, Lidija: 236
 Šoljan-Bakarić, Marija: 215, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 227, 233, 241, 243, 252, 254, 263, 279, 291, 317, 340, 342, 365
 Špicer, Albert: 368
 Špoljarić, Đuro: 354
 Špoljarić, Pepica: 309
 Štahan, Paula: 373
 Štefanac, Anica: 266
 Štefanac, Milan: 266
 Šterk Vucelić (Sinjorina), Danica: 318, 319
 Štetler (Bobi), Sigismund: 304, 359
 Štrok, Izidor: 32, 33, 304, 358
 Šubašić, Ivan: 283
 Šuk, Franjo: 361
 Tepavac, Nevenka: 227, 237, 263
 Thonnesen, Werner: 299
 Tiljak, Ljudevit: 29, 268, 299
 Tkalec, Zvonimir: 348
 Tomčić, Mirko: 373
 Tompa, Kamilo: 370
 Tompa, Anina: 227, 237, 319, 370
 Tomšić, Vida: 221
 Tomasevič, Jozo: 97, 151, 175
 Traverso, Enzo: 130, 141, 142, 149, 150, 184, 185, 311
 Tučkorić, Branko: 111, 235, 327

Tučkorić (Majda, Galja), Vikica: 5, 111, 112, 114, 115, 124, 127, 235, 237, 243, 244, 327, 331, 332
Turković, Beška: 219, 365, 366
Turković, Joža: 308
Turković, Ruža: 219, 304, 365, 373
Turnšek, Anica: 15
Ugarković, Stipe: 264, 265, 267, 271, 272, 273, 356, 357, 363, 364, 376
Urankar (Čiro), Jakob: 114
Urbančić (Hojka), Slava: 244, 246, 320, 331,
Usenik, Joža: 356
Vajda, Boris: 320
Vajgand, Adam: 350, 371
Valjak, Gabro: 317
Valjak, Katica: 245
Vanić, Mírko: 21, 368, 369
Varićak, Milan: 263, 264, 271, 356
Vaško, Tibor: 229
Vanić, Mírko: 368
Vatovec, Nadina: 232
Veber (Šaban, Mladen), Norbert: 5, 101, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 239, 243, 244, 245, 246, 282, 283, 302, 325, 326, 327, 331, 332
Velebit, Vladimir: 42, 46
Vidan, Josip: 35
Vignjević, Ivan: 182
Violini, Dinko: 372
Vitasović, Ivanka: 309
Vitasović (Vlasta), Jelena: 238
Vlahović, Joža: 41, 44, 353
Vlkov, Rade: 41, 44
Vrabec, Antun: 321
Vrban, Ivan: 361
Vrban, Joža: 361
Vrdoljak, Antun: 139
Vukelić, Milka: 41, 219
Vukomanović (Stipo), Pavle: 33, 307
Weiss, Holger: 298
Werner, Ivan: 78
Winter Petričić, Berta: 230, 305
Zalković (Jurica), Božo: 115
Zastavniković, Marica: 205, 230
Zelenbaba, Dušan: 27, 267
Zelenika, Tibor: 30
Zetkin, Clara: 311
Zima, Franjo: 309
Zlatarić, Saša: 365
Zlatić, Dušan: 372
Zlatić, Lida: 219, 231
Zlatić, Savo: 316, 322, 332
Zlatić-Grgić, Dina: 219, 304, 358, 375
Znidarčić, Henrik: 61
Zulfo: 71
Zver, Dragutin: 309
Zvonar (Brko), Rudolf: 320
Žakman (Maša, Maca), Božena: 110, 242, 243
Žalac, Matija: 347
Žerdik-Kreačić (r. Kovačić, Žoga), Olga: 197, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 212, 243, 279, 365
Žganjer, Vjekoslav: 356
Žic, Ivan: 308, 317, 318
Žubrinčić (Sova), Marija: 202, 320
Žumer, Marija: 220
Župić, Nikola: 308

LISTA SKRACENICA

AEG Tvornica bijele tehnike Aus Erfahrung Gut
AFŽ Antifašistički front žena
AGITPROP Odjel agitacije i propagande
AOŽ Antifašistički odbor žena
AVNOJ Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
CK Centralni komitet
CK KPH Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske
CK KPJ Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
CP Crvena pomoć
CRSVJ Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije
DFJ Demokratska Federativna Jugoslavija
DPŽ Društvo za prosvjetu žene
FNRJ Federativna Narodna Republika Jugoslavija
GESTAPO Državna tajna policija nacističke Njemačke (Geheime Staatspolizei)
GLAVSIGUR Glavno Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
GŠH Glavni štab Hrvatske
HDA Hrvatski državni arhiv
HOS Hrvatske oružane snage
HRS Hrvatski radnički savez
HRSS Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSS Hrvatska seljačka stranka
IHRPH Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
INFORMBIRO Informacijski biro komunističkih i radničkih partija
IRP Internacionalna radnička pomoć
JA Jugoslavenska armija
JMO Jugoslavenska muslimanska organizacija
JNA Jugoslavenska narodna armija
JNOF Jedinštveni narodnooslobodilački front
JRP Jedinštvena radnička partija
JUGORAS Jugoslavenski radnički savez
JVuO Jugoslavenska vojska u otadžbini
KAOŽ Kotarski antifašistički odbor žena
KOMINTERNA Komunistička internacionala
KP Komunistička partija
KPH Komunistička partija Hrvatske
KPJ Komunistička partija Jugoslavije
KRESTINTERNA Seljačka internacionala
MAOŽ Matični antifašistički odbor žena
MCP Međunarodna crvena pomoć
MG Memoarsko gradivo
MK KPH Mjesni komitet Komunističke partije Hrvatske
MK Mjesni komitet
MNOO Mjesni narodnooslobodilački odbor
MOPR Međunarodna organizacija pomoći borcima revolucije
NDH Nezavisna Država Hrvatska
NOB Narodnooslobodilačka borba
NOF Narodnooslobodilački front
NOO Narodnooslobodilački odbor
NOP Narodnooslobodilački pokret
NOR Narodnooslobodilački rat
NOV Narodnooslobodilačka vojska

NOVJ Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NP Narodna pomoć
NR Narodna Republika
OK Okružni komitet
OMS Odjel za međunarodnu vezu; obavještajna služba Kominterne
ONOF Odbor narodnooslobodilačkog fonda
OO Oblasni odbor
ORS Opći radnički savez
OS Oružane snage
OZN Odjeljenje za zaštitu naroda
PCE Komunistička partija Španjolske (Partido Comunista de España)
PK Pokrajinski komitet
PLIBAH Banovinski zavod za proizvodnju lijekova biološkog i kemijskoga sastava
POJ Partizanski odred Jugoslavije
PROFINTERNA Crvena sindikalna internacionala
RH Republika Hrvatska
RK Rajonski komitet
RKOH Revolucionarna komunistička omladina Hrvatske
SBOTIČJ Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije
SDK Seljačko-demokratska koalicija
SFRJ Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SHPN Savez hrvatskih privatnih namještenika
SKH Savez komunista Hrvatske
SKJ Savez komunista Jugoslavije
SKOJ Savez komunističke omladine Jugoslavije
SLS Slovenska ljudska stranka
SMG Savez mlade generacije
SPD Socijaldemokratska partija Njemačke (Sozialdemokratische Partei Deutschlands)
SRN Stranka radnog naroda
SRPJ(k) Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)
SSSR Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SUBNOR Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata
SUZOR Središnji ured za osiguranje radnika
TANJUG Telegrafaska agencija nove Jugoslavije
UN Ujedinjeni narodi
UNS Ustaška nadzorna služba
URSSJ / URS Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije
USAOH Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske
VKP(b) Svesovjetska komunistička partija (boljševika)
ZAVNOH Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
ZB Zemaljski biro
ZET Zagrebački električni tramvaj
ZKRZ Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

IMPRESSUM

NASLOV

Kartografija otpora: Zagreb 1941.–1945.

AUTORICE I AUTORI

Goran Korov, Karlo Držaić, Saša Vejzagić,
Josip Jagić, Krešimir Zovak, Barbara Blasin,
Ana Lovreković, Stefan Treskanica, Petra Šarin

IZDAVAČ

Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe,
Gospodar Jevremova 47, Beograd, Srbija

UREDNICI

Josip Jagić i Marko Kostanić

LEKTURA

Milena Ostojić

RECENZENTI

dr. sc. Sanja Horvatinčić
dr. sc. Hrvoje Klasić

DIZAJN I PRIJELOM

Sven Sorić
Mathilde Velten

NAKLADA

200

TISAK

Sveučilišna tiskara, Zagreb

GODINA IZDANJA

2022

ISBN 978-86-88745-52-9

Supported by Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe with funds of the German Federal Foreign Office. This publication or parts of it can be used by others for free as long as they provide a proper reference to the original publication.

The content of the publication is the sole responsibility of the authors and editors and does not necessarily reflect a position of RLS.

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.13)“1941/1945” (082)
355.48(497.13)“1941/1945”(082)

KARTOGRAFIJA otpora : Zagreb 1941–1945. / [urednici Josip Jagić, Marko Kostanić]. — Beograd : Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022 (Zagreb : Sveučilišna tiskara). — 400 str. ; 22 cm

Tiraž 200. — Biografije autorica i autora: str. 382–385. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. — Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-88745-52-9

а) Народноослободилачки покрет — Загреб — 1941–1945 — Зборници
б) Други светски рат 1939–1945 — Загреб — 1941–1945 — Зборници

COBISS.SR-ID 64657417

Kartografija otpora moćan je kolektivni prodor u tvrđavu revizionizma i slijepe pjege suvremene historiografije, osobito kada je riječ o socijalnoj i ženskoj povijesti antifašističkog Zagreba. Knjiga izgrađuje temelje novog epistemološkog i metodološkog rastera historijske mape „Nepokorenog grada“. Kroz niz fokusiranih tematskih cjelina, vješto argumentiranih i bogato ilustriranih uzbudljivim fragmentima arhivske i memoarske građe, autorice i autori suvereno vladaju i najizazovnijim temama suvremene historiografije. I dok čitateljima nastoje približiti živopisna lica otpora i svakodnevice okupiranog Zagreba, autorice i autori inzistiraju na analizi klasne, rodne i organizacijske strukture NOP-a, kao i rekonstrukciji unutarpartijskih sukoba. Svojim vjerodostojnim, višeslojnim i uzbudljivim tumačenjem ključnih epizoda suvremene povijesti grada Zagreba, ova knjiga postaje nezaobilazno zagrebačko štivo, ključna referenca neumornih *kartografkinja* otpora i inspiracija budućih borbi.

— dr. sc. Sanja Horvatičić, znanstvena suradnica,
Institut za povijest umjetnosti.

U bitno većoj mjeri nego većina europskih gradova Zagreb može i mora biti ponosan na antifašistički pokret otpora kojeg su njegovi građani vodili tijekom Drugog svjetskog rata. Uz mjesta sjećanja i usmenu (obiteljsku) tradiciju na tu činjenicu od sada će sve zainteresirane podsjećati i ovaj zbornik radova koji fenomenu antifašističke borbe pristupa iz različitih perspektiva. Povjesničarke i povjesničari čiji su radovi u zborniku objavljeni odradili su velik posao od izuzetnog historiografskog i društvenog značaja.

— dr. sc. Hrvoje Klasić, izvanredni profesor,
Odsjek za povijest Filozofski Fakultet, Sveučilište u Zagrebu.